

აღმოსავლური ფილოლოგია

II

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი — 1972

სარედაქციო კოლეგია

პროფ. გიორგი წერეთელი (რედაქტორი), პროფ. ვლადიმერ ახვლედიანი, პროფ. თამაზ გამყრელიძე, პროფ. ჯემშიდ გიუნაშვილი (მდივანი), პროფ. მაგალი თოდუა, პროფ. დავით კობიძე, პროფ. ალექსი ლეკიაშვილი, პროფ. სიმონ ყაუხჩიშვილი, პროფ. კონსტანტინე წერეთელი, პროფ. სერგი ჭიქია.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Проф. Г. В. Церетели (редактор), проф. В. Г. Ахвледиани, проф. Т. В. Гамкrellidze, проф. Дж. Ш. Гyunashvili (секретарь), проф. С. С. Джикия, проф. С. Г. Каухчишвили, проф. Д. И. Кобидзе, проф. А. С. Лекнашвили, проф. М. А. Тодуа, проф. К. Г. Церетели.

EDITORIAL BOARD

Professor, Dr. George Tsereteli (Chairman), Professor, Dr. Vladimir Akhvlediani, Professor, Dr. Tamaz Gamkrelidze, Professor, Dr. Jemshid Giunashvili (Editorial Secretary), Professor, Dr. Sergi Jikia, Professor, Dr. Simon Kaukhchishvili, Professor, Dr. Davit Kobidze, Professor, Dr. Aleksi Lekiasvili, Professor, Dr. Magali Todua, Professor, Dr. Konstantine Tsereteli

ექვნი
ვლადიმერ ფუტურის
ხსენას

Посвящается памяти
Владимира Сардионовича
ПУТУРИДЗЕ
(1893—1966)

კრებულში მოთავსებულია გამოკვლევები აღმოსავლური ენებისა და აღმოსავლეთის ხალხთა ლიტერატურების შესახებ. მასში ქვეყნდება აგრეთვე ისტორიული ხასიათის აღმოსავლური დოკუმენტები და ნაწევრები სხვადასხვა ისტორიული წყაროებიდან კომენტარებით.

კრებულში მონაწილეობას იღებენ ცნობილი საბჭოთა აღმოსავლეთმცოდნეები მოსკოვიდან, ლენინგრადიდან და სხვ.

კრებული ეძღვნება გამოჩენილი ქართველი ირანატის პროფ. ელ. ფუთურიძის საიუბილეო თარიღს.

А. Г. ШАНИДЗЕ

ЗАМЕТКА О НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВЛАДИМИРА САРДИОНОВИЧА ПУТУРИДЗЕ

В. С. Путуридзе хорошо известная фигура среди иранистов Советского Союза. Его перу принадлежит ряд важных исследований и научно-критических изданий грузинских и персидских документов, а также переводов персидских исторических текстов.

Питомец факультета Восточных языков С. Петербургского университета, В. С. Путуридзе прошел курс грузиноведческих дисциплин под руководством Н. Я. Марра и И. А. Джавахишвили, а курс персидского языка и истории персидской литературы — под руководством В. А. Жуковского. Во время университетских занятий В. С. Путуридзе особое внимание обращал на грузино-персидские отношения XVI—XVIII вв., что повлекло за собой углубленное изучение персидского языка и персидской палеографии.

Получив отличную подготовку в университете, В. С. Путуридзе после окончания университета в 1917 г. вернулся в родной Кутаиси, где некоторое время был преподавателем в средней школе, а затем (в 1920) переехал в Тбилиси, где продолжал педагогическую деятельность в учительской семинарии. Здесь его не покидала мысль продолжить исследовательскую работу. Осуществить эту мысль стало для него возможным сперва в Кавказском Историко-Археологическом институте в Тбилиси (с 1930 г.), а затем в Тбилисском Государственном университете, где он, состоя доцентом с 1935 г., преподавал персидский язык.

Я не буду перечислять всех трудов Путуридзе и давать оценку каждого из них; остановлюсь только на некоторых.

«Хрестоматия персидского языка» В. С. Путуридзе, выпущенная из свет в 1946 г., содержит в себе хорошо подобранный учебный материал, состоящий из пословиц, мелких рассказов, а также из отрывков «Книги странствий» Насири Хосрова и «Тарихи гоziде» Хамдадлаха Кавзини, а из поэзии — нескольких глав из романа Фахр-уд-дина Гурганского «Виси и Рамини», имеющего особое значение для Грузии, поскольку на грузинском языке сохранился прозаический перевод этого романа, сделанный в XII веке. Наконец, в хрестоматии дан отрывок из знаменитого национального эпоса персов — «Шах-намэ», также хорошо известного в Грузии по переводам XVI и XVII вв.

Эта хрестоматия Путуридзе на протяжении 20 лет служила хорошим учебником для начинающих при изучении ими персидского языка.

«Грузино-персидские исторические документы», изданные В. С. Путуридзе в 1955 г. заключают в себе 192 двуязычных документа, первый из которых датируется 1580-ым, а последний 1757-ым годом. В этот период в Восточной Грузии, находившейся в политической зависимости от Персии, грамоты и другие документы часто писались на двух языках: гру-

эпическом и персидском. Такие двуязычные документы дошли до нас в значительном количестве и хранятся в Государственном Музее Грузии и Центральном историческом архиве в Тбилиси.

На одном и том же листе писчего материала (обычно бумаги, редко пергамента) писаны два документа: один по-грузински, а другой по-персидски, причем оба касаются одного и того же предмета, но они не идентичны: ни грузинский текст не представляет перевода с персидского, ни персидский не зависит от грузинского; каждый из них сочинен самостоятельно, согласно своим правилам составления таких документов, существовавшим в Грузии и Персии. В этих двуязычных документах основным является грузинский текст, что ясно из того, что персидский текст очень часто приписан сбоку на свободных полях листа. Кроме того, в персидском тексте часто имеется ссылка на грузинский текст.

Эти важные документы давно ждали своего издания и в лице Е. С. Путуридзе нашли замечательного исследователя, который с любовью взялся за дело и умело довел его до конца. Издав эти документы на обоих языках, В. С. Путуридзе снабдил персидские тексты грузинским переводом, что дает читателю возможность сравнить содержание обеих редакций и отметить как сходжение, так и расхождение между ними.

Содержание этих документов, составивших объемистый том в 523 страниц, разное: приказы грузинских царей, государственные акты, грамоты о даровании земельных угодий и крепостных крестьян, ферманы сидевших в Грузии персидских ханов и бегларбегов, судебные решения, договоры между частными лицами и т. д. а также документ об уголовном деле.

Среди этих документов особо важными являются грамоты, касающиеся вопросов землевладения и крепостных крестьян. Как подчеркивает В. С. Путуридзе, в них ярко отражены грузино-персидские политические взаимоотношения XVI—XVIII вв. Поскольку правовые нормы владения землей в Грузии резко отличались от персидских норм, персы старались изменить существовавшие в Грузии порядки феодального землевладения и заменить их персидскими, чтобы тем самым лишить грузинскую знать экономической опоры, легче сломить всякое сопротивление и превратить Грузию в персидскую провинцию. Грузинские потомственные феодалы-помещики становились тиулدارами т. е. временными владельцами, лишенными права передавать свои тиулы по наследству.

В персидской редакции документов имеются грузинские термины *lavādāl* (ლავადალ „Князья“, „тавады“), *aznāurān* (აზნაურანი „азнауры“ — „дворяне“) *moirāv* (მოირავი „моурав“) и др.

На основании изучения этих документов Путуридзе приходит к заключению, что они дают ясную картину, как боролись грузины с иностранным влиянием и какое упорство проявляли они в этой борьбе за сохранение своего национального облика.

Ценность этого издания повышается тем, что больше половины персидских документов (а именно, 95 из общего числа 192) даны также в факсимиле, так что читатель имеет полную возможность проверить чтение и перевод Путуридзе. А если прибавить к этому, что в конце (на стр. 467—482) дано объяснение терминов, встречающихся в документах, то станет ясным, насколько серьезно отнесся Путуридзе к поставленной перед собой задаче — дать в руки исследователей исторических судеб Восточной Грузии 16—18-го столетий надежный материал. Приложенные в конце указатели личных имен (стр. 483—512) и географических

и племенных названий (стр. 513—520) являются необходимой частью весьма серьезного научного издания, потребовавшего от В. С. Путуридзе много усидчивого труда, энергии и высокого напряжения ума. Раскрыв перед нами картину хозяйничания персов в Грузии по подлинным документам, В. С. Путуридзе сделал большое и весьма полезное дело.

В тесной связи с «Грузино-персидскими документами» стоят три выпуска превосходно изданных «Персидских исторических документов», которые напечатаны типографским способом с приложением факсимиле этих документов.

Вып. 1-ый (1961 г.) содержит 34 документа (1541—1664 гг.), вып. 2-ой (1962) — 35 документов (1662—1700 гг.), а вып. 3-ий (1965) — 43 документа (1701—1727 гг.). Эти документы касаются не только Грузии, но и Армении, Азербайджана и Дагестана.

И здесь В. С. Путуридзе проявил свое дарование и отличную подготовку. Документы все переведены по-грузински, выпуски снабжены указателями. Таким образом, в распоряжении широкого круга ученых, благодаря настойчивому труду и неослабной энергии Путуридзе, имеется значительное количество персидских документов, освещающих многие темные стороны из истории кавказско-персидских отношений XVI—XVIII вв.

В коллективной статье А. Шанидзе и В. Путуридзе «Трехязычная надпись в Гречи» (Известия Института языка, истории и истории материальной культуры Грузинского филиала АН СССР, т. V—VI, 1940) дан разбор надписей, сделанных на армянском, грузинском и персидском языках. Надписи высечены параллельно на одном тесанном камне, помещенном над западной дверью церкви, построенной в 1593—95 гг. в Гречи, столице грузинского царства восточной провинции Кахети. В них говорится о цели построенной церкви, в которой похоронена была жена строителя и перечисляются пожертвования. Персидская надпись, начинающаяся двустижием и выполненная почерком насталик, удачно разобрана и точно переведена В. С. Путуридзе.

«Среди персидских историков сефевидской эпохи значительное место занимает Мохаммед Тахере Вахид, написавший историю шаха Аббаса II». Так начинается В. Путуридзе свое введение в статью «Сведения Мохаммеда Тахера о Грузии» («Материалы по истории Грузии и Кавказа», вып. 30, 1954, стр. 377—425). Названный историк, будучи дворцовым историком шаха Аббаса II (1642—1667 гг.), значительное место уделял описанию событий в Грузии. Из его сообщений видно, к каким мерам (вплоть до подкупов) прибегали персы, чтобы склонить на свою сторону грузинских феодалов.

В. С. Путуридзе извлек из рукописи названного историка отрывки, касающиеся Грузии, и, снабдив их грузинским переводом и нужными комментариями, сделал доступными материалы, бывшие до тех пор недоступными.

Изучив также историко-литературный труд («Тезкере») этого же историка, Путуридзе выявил, что грузины принимали деятельное участие в развитии персидской литературы («Анналы» № 1).

Хорошо зная персидский язык, Путуридзе внес свою лепту в изучение грузинского переводного романа «Висрамини» (т. е. сочинения Фахруддина Гурганского «Вис и Рамин»), разъяснив два непонятных места этого романа.

Сказанного, я думаю, вполне достаточно, чтобы представить себе, каковы заслуги В. С. Путуридзе перед наукой.

С. С. ДЖИКИЯ

ОБ УЧЕНЫХ ТРУДАХ ИРАНИСТА

Исполнилось семьдесят пять лет со дня рождения известного грузинского востоковеда В. С. Пугуридзе. Перу В. С. Пугуридзе принадлежит целый ряд научных работ, обладающих несомненными и первоклассными достоинствами и способствующих изучению и выяснению ряда актуальнейших вопросов истории Грузии и Ирана, а также грузино-персидских культурно-исторических взаимоотношений.

Главным источником основных исследовательских работ В. С. Пугуридзе являются архивные материалы, выявление, описание и издание которых следует считать также особой и весьма важной его заслугой. Думаю, кстати будет здесь же сказать о той огромной и с научной точки зрения весьма полезной работе, которую провел В. С. Пугуридзе в течение нескольких десятков лет по описанию документальных и нарративных источников, хранящихся в персидских коллекциях Института рукописей имени К. Кекелидзе АН ССР Грузии и Госархива Грузии. Благодаря его неустанному и кропотливому труду весь этот драгоценный материал описан, приведен в надлежащий порядок и предоставлен научной общественности для публикации и извлечения из них разнообразных материалов для исследовательских работ.

Исследовательские интересы В. С. Пугуридзе были сосредоточены главным образом на научном издании непечатых персидских документов средневековья, содержащих весьма ценные материалы, проливающие свет на неизведанные стороны истории народов Закавказья и Ирана.

В этом направлении следует особо выделить четыре книги В. С. Пугуридзе: «Грузино-персидские исторические документы». Текст подготовил и переводом и примечаниями снабдил В. С. Пугуридзе (изд. АН Грузинской ССР), Тбилиси, 1955 г. Этот фундаментальный труд автора (в 528 страниц) состоит из следующих частей: 1. Введение, 2. Тексты документов на грузинском языке; тексты документов на персидском языке с переводами. Дано обстоятельное археографическое описание документов с указанием почерка письменности. 3. Комментарии и 4. Индексы. К книге приложены свыше девяноста факсимиле документов.

Следует отметить, что публикация этих исторических документов первостепенного значения явилась целым событием в научной жизни Грузии. Расшифровка неудобочитаемых персидских почерков, выяснение значений неизученных пока что специфических терминов социально-экономического характера и безукоризненный грузинский перевод текстов требовали от автора большого опыта, глубоких познаний в нюансах языка и исследовательского чутья. Мы должны констатировать, что автор вполне справился с этими трудностями и в настоящее время в научный обиход пущена, можно сказать, образцово изданная

кинка, раскрывающая перед нами всю многогранность материалов для изучения форм землевладений и вопросов социальных отношений позднефеодальной Грузии.

В издании этого солидного труда особо следует отметить еще один момент. Опубликованный в этой книге целый ряд грузинских документов были снабжены приписками, известными до их издания «мусульманскими приписками». Нашему автору удалось выяснить, что эти «мусульманские приписки» являются не случайными приписками, а отдельными и самостоятельными персидскими документами и с этой точки зрения особого внимания привлекают в этой публикации т. наз. двуязычные документы, которые, правда, по содержанию одинаковы, но текстуально различны. Такие двуязычные документы автор выявил в Институте рукописей им. К. Кекелидзе АН Грузинской ССР, Гос. Архиве Грузии и в Ереванском Матенадаране.

Во введении автор дает подробную характеристику этих двуязычных документов как с точки зрения дипломатики и их палеографических особенностей, так и с точки зрения содержания и текстуального их несоответствия. А все это очень важно, особенно для таких двуязычных и впервой издаваемых текстов. Порой в персидских текстах документов встречаются собственные имена (географические и личные), написанные почерком шиикасте, без диакритических знаков, вследствие чего расшифровка немусульманских названий особенно затруднительна. Наш автор успешно справляется и с этой задачей. В дальнейшем, анализируя содержание публикуемых документов, автор классифицирует их и дает замечательную характеристику содержащихся в них материалов, проливающих новый свет на изучение вопросов социального уклада в Грузии и вопросов грузинско-персидских историко-политических взаимоотношений XVI—XVIII веков.

Углубляя изучение дипломатики двуязычных документов, автор с этой точки зрения сопоставляет параллельные грузинские и персидские документы и путем анализа составных элементов этих разноязычных документов выясняет их схождения и расхождения, а также назначения, цель написания и время возникновения системы актов на двух языках.

По содержанию эти документы представляют собой выданные грузинскими царями грамоты о пожаловании крепостных, поместий и должностей определенным лицам, а также акты о тарханстве, различные указы и законодательные акты, купчие крепости, указы и грамоты карталинских и хакетинских ханов или бегларбегов, соглашения между частными лицами, акты подтверждающие благородное происхождение отдельных лиц и др. Как видим, в этих документах отражены чрезвычайно интересные стороны социально-экономической и политической жизни Восточной Грузии.

Во введении же автор рассматривает вопросы влияния канцелярского языка грузинских документов на персидские. Автором приведен ряд грузинских экономических терминов, употреблявшихся в персидских текстах. Здесь невозможно остановиться на всех деталях этой части труда, но я должен сказать, что «Введение» этого труда является самостоятельным блестящим исследованием, трактующим совершенно неизученный и имеющий большое научное значение вопрос о грузинско-персидских культурно-исторических и политических связях.

В дальнейшем следуют грузинские и персидские документы, послужившие с грузинским переводом. Каждый документ снабжен полным его описанием, сведениями о характере почерка и специфических знаках препинания, о сохранности документа, о качестве бумаги; о знаках туг-

ра и о печатях, а также различными пояснениями палеографического характера. В книге комментированы встречающиеся в грузинских документах и переводе германы. К книге приложены указатели собственных личностей и географических имен. Этот труд В. С. Путуридзе получил хорошую оценку и в кругах зарубежных ученых. О нем написана одобрительная рецензия венгерского академика Л. Фекете¹.

На таком же высоком научном уровне стоят еще три тома выдающегося ученого В. С. Путуридзе, озаглавленные «Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии» (книга I, выпуск I, Тбилиси, 1961, книга I, вып. 2, Тбилиси, 1962 и книга I, вып. 3, Тб., 1965, издание АН Грузии). Во всех этих книгах изданы персидские исторические документы, представляющие собой драгоценный и первостепенный источник по истории Ирана, Грузии, Армении, Азербайджана и Дагестана. Трудно переоценить значение этих первоисточников, изданных искусной рукой филолога-ориенталиста. Изданием этих трех томов в научный обиход пушены фирмы и указы иранских шахов самого различного содержания. В этих изданиях исследователь найдет безукоризненный перевод и комментарий персидских документов, содержащих важные и интересные сведения «по политической, экономической и социальной истории Грузии и соседних стран в XVI—XVIII вв.». Эти документы также касаются разнообразных сторон политической и экономической жизни народов Кавказа. Анализируя документы по содержанию, автор говорит, что они содержат материал для изучения существовавших в сефевидском Иране систем феодального землевладения (док. 1, 22, 32, в книге I), некоторые из документов адресованы грузинским феодалам, мхетским каталпкосам, армянским мелнкам, дагестанским владельцам и т. д. Довольно большая часть этих материалов способствует выяснению вопросов феодальных отношений в Азербайджане и Армении. По этим материалам шах закрепляет наследственные имения за грузинскими феодалами (док. 6, 10, 13, кн. I), наш автор издатель этих текстов выясняет по данным материалов документов, что «тиулы пазначались грузинским феодалам в Иране, Армении и Азербайджане, где господствующей формой феодального землевладения и землепользования был тиул, а не в Грузии, в которой существовала своя особая система феодальных отношений» (I, 018). В некоторых документах «находит отражение также борьба, которую грузинский народ вел против иранских завоевателей» (док. 7, 14). По данным документов автор выясняет некоторые вопросы политики Сефевидов в отношении грузинской церкви (I, док. 19, 20). Автор продолжает анализ и обобщение содержащихся в документах данных, позволяющих делать выводы по целому ряду еще не исследованных или не доследованных вопросов политической жизни, особенно, Закавказья и Грузии (XVI—XVII вв.).

В дальнейшем автор переходит к изложению особенностей палеографии и дипломатики документов XVI—XVIII вв. (I, стр. 018). Если принять во внимание то обстоятельство, что персидская палеография и дипломатика пока что еще мало изучены, то предложенные автором свои наблюдения на этот счет являются значительной лептой, внесенной нашим частитым ученым в эту область иранистики (I, стр. 018 и след.). Действительно очень ценны эти наблюдения автора; они поучительны для будущих издателей подобных текстов. Мы здесь не останавливаемся на деталях палеографии и дипломатики, но хотели бы от-

¹ L. Fekete, *Arbeiten der grusinischen Orientalistik auf dem Gebiete der türkischen und persischen Paläographie und die Frage der Formel sōzūmūz*, *Acta Orientalia Hung.*, Tomus VII, Fasc. I, Будапешт, 1957.

метить мастерство автора, большие знания и опыт его в этой области. Речь идет о подложных фирманах, которых автор не включил в число изданных документов, но которых оказалось около 8 штук. Наш автор тонкий знаток палеографии и дипломатики, выявил ряд необычных для документов той эпохи элементов. Автор в предисловии (1, стр. 021) дает краткое описание этих подложных документов с указанием и тех поддельных моментов («фальшивая печать шаха Аббаса I, «сделаны никогда не встречающиеся на подлинных документах приписки

معلوم شد — رقمی شد (1,022)

В таком же духе и с такой же эрудицией изданы и второй и третий выпуски 1 книги. Ко всем этим трем книгам приложены хорошо выполненные репродукции факсимиле публикуемых документов. Вообще эти четыре книги В. С. Путуридзе занимают центральное место в его научной деятельности. Здесь автор предстает как большой энтузиаст и труженик науки, который с глубоким знанием своего дела далеко продвинул вперед нашу отечественную науку в области персидской филологии трудами первостепенного значения.

Помимо издания и научного изучения персидских документальных источников. В. С. Путуридзе обогатил нашу историографическую литературу своими публикациями также и нарративных памятников. В этом отношении следует упомянуть его труд, вышедший в серии Тбилисского университета «Источники по истории Грузии»². В этом издании автор поместил персидские тексты (литография) и грузинские переводы: 1. Сочинения автора X века Истахри, 2. Географического труда X века анонимного автора и 3. Иранского историка и географа монгольской эпохи Хамдаллаха Казвини. Изданные в одной книге все эти три сочинения представляют собой драгоценный источник в нашем случае для истории Грузии и Закавказья. Каждому из этих трех сочинений предпослано предисловие издателя, в котором приводятся необходимые сведения об авторах и книгах, их сочинениях, а также дана соответствующая оценка содержащимся в этих источниках материалам. К книге приложены комментарии и указатели собственных имен и предметный.

В 1950 году в коллекции персидских манускриптов Института рукописей АН Груз. ССР. В. С. Путуридзе удалось обнаружить рукописную историю «Тарихе сафи» Мирзы Юсуфа Карабаги. Было известно, что Гр. Орбелиани поручил Мирзе Юсуфу написать историю Ирана вообще, а особенно подробно историю от времен Надиршаха, по доселе об этой истории никаких вестей не было. В результате предпринятых В. С. Путуридзе разысканий найдена эта очень важная и интересная история, о которой В. С. поместил статью в «Материалах по истории Грузии и Кавказа»³. В этой статье помимо подробного археографического описания автор дает подробные сведения из любопытной биографии Юсуфа Карабаги, излагает содержание и хронологические рамки «Тарихе сафи». В дальнейшем автор выясняет значение этого сочинения для изучения истории Закавказья и Ирана означенного периода. Автор особо подчеркивает важность этого памятника в частности, для изучения истории азербайджанской литературы (стр. 84) и дает также краткую характеристику языка памятника.

В 1954 году В. С. Путуридзе опубликовал труд «Сведения Мохам-

² Истахри, Ходуд ал-Алем, Хамдаллах Казвини, «Источники по истории Грузии» (серия IV), Тбилиси, 1937.

³ См. Материалы по истории Грузии и Кавказа, выпуск 29, 1954.

«История Тахира о Грузии» (текст, перевод и примечания)¹. Во вступительной статье автор обосновывает значение этих сведений для разработки различных вопросов истории Грузии, характеризует Мохаммеда Тахира как историка и затем переходит к оценке содержащихся в этой «Истории» данных, которые заслуживают большого внимания для изучения вопросов феодальных отношений того времени. В частности В. С. Путуридзе считает весьма интересными сведения Мохаммеда Тахира о царях Ростоме, Теймуразе I-м, Вахтанге V-м, а также некоторые реалии об Имеретии и Мингрелии (стр. 378). В этом введении В. С. Путуридзе проявляет критическое отношение к «Истории» Мохаммеда Тахира, который как придворный историк к освещению событий подходит с кизилбашской позиции. В. С. Путуридзе здесь вполне справедливо замечает, что имевшее место в Грузии смуты и восстания против кизилбашских захватчиков, Мохаммедом Тахиром рассматривались как учиненные непокорными подданными беспорядки, но на самом деле это было проявление непримиримости грузинского народа с поработителями и проявление борьбы за национальную независимость своей родины.

Затем следуют прекрасно выполненные грузинские переводы и напечатанный типографским способом персидский текст. Переводы снабжены примечаниями. Как выше было сказано, издание «Сведений» иранского историка Мохаммеда Тахира, как и издания других персидских источников, является значительным вкладом в дело изучения истории Грузии, игравшей тогда, по замечанию автора, большую роль в политике Ирана. После смерти ученого вышли «Сведения Хасана Румлу о Грузии» (1966) и «Сведения Искандера Мунши о Грузии» (1969). Без учета данных иноязычных источников история Грузии никогда не будет полноценной и в этом смысле у В. С. Путуридзе перед исторической наукой имеются большие заслуги.

К таким же прекрасным источникам можно причислить и Историю Халжи Мехди Кули Каджара (الباب)، которая издана также хорошо и снабжена переводом и комментариями².

В 1960 г. в «Трудах Тбилисского государственного университета» (№ 91, Серия востоковедения, II) В. С. Путуридзе опубликовал труд «Письма ереванских ханов к грузинским царям (II половина XVIII в)». В труде дано описание 63-х персидских документов «Архива Хусейн Али-Хана», хранящихся в Матенадаране (Ереван) и изданы три очень важных документа из этого Архива. Архив этот содержит «переписку ереванских ханов с соседними ханами и другими владельцами». Большая часть документов относится к Грузии и содержит интересные сведения о политических и экономических взаимоотношениях между Грузией и ереванскими ханами. Опубликованные в труде три письма с грузинским переводом свидетельствуют о «вассальной зависимости ереванского ханства от Ираклия II во второй половине XVIII века». Описание и изданию этих весьма важных документов предпослано обширное введение, в котором наш автор дает общую характеристику этих архивных материалов, анализирует содержание документов, выясняет значение встречающихся в документах некоторых терминов социально-экономического характера и на основе показаний этих документов устанавливает интересные исторические факты политического положения Грузии при Ираклии II-м.

¹ Материалы по истории Грузии и Кавказа, вып. 30, (издан. АН Груз. ССР), Тбилиси, 1954.

² Материалы по истории Грузии и Кавказа, выпуск II, 1942.

В орбиту исследовательских интересов В. С. Путуридзе включены также работы по лексикографии. В 1941 г. он издал интересную лексикографическую работу автора XVII века П. Горгиджанидзе «Грузинско-арабско-персидский словарь» (Изд. АН Грузии). Изданию предпослано предисловие на грузинском, русском и английском языках, в котором издатель дает биографические сведения об авторе словаря и характеристику литературно-исторической деятельности П. Горгиджанидзе. В результате тщательно произведенных разысканий В. С. Путуридзе удалось выявить персидский источник, который был использован П. Горгиджанидзе при составлении своего «Грузинско-арабско-персидского словаря». Выяснилось, что «П. Горгиджанидзе последовательно выбирает из словаря Феррахи арабские слова с персидскими соответствиями и приписывает им в начале грузинский перевод» (стр. XV). В дальнейшем издатель «Словаря» предлагает свои наблюдения по вопросам транскрипционных приемов автора словаря, о способах передачи грузинским письмом специфических персидских звуков, высказывает свои соображения о транскрипционных текстах вообще (персидские и турецкие переводы четвероглав и других произведений, писанных грузинским алфавитом). Говоря о значении этого «Словаря» издатель справедливо отмечает, что это «один из старейших грузинских словарей, притом трехязычный», который естественно привлекал к себе внимание исследователей (акад. И. А. Джавахишвили, акад. Н. Я. Марра и др.). В «Словаре» представлен сугубо интересный словарный материал по материальной культуре, быту и другим областям, который имеет большое значение и для истории представленных здесь трех языков, не говоря уж о том, что этот «Словарь» имеет значение также для изучения культурно-исторических связей Ирана и Грузии в XVII веке. Особо следует отметить примечания издателя и редактора (акад. Г. В. Церетели), приложенные к «Словарю», которые содержат очень интересные дополнительные разъяснения определенных слов, а также исправления некоторых ошибочных толкований П. Горгиджанидзе (стр. 30—48). К изданию приложены столь необходимые указатели грузинских и арабско-персидских слов (стр. 49—68). Издание это осуществлено на высоком научном уровне.

Образцом филологической работы является статья В. С. Путуридзе, опубликованная в «Трудах Тбилисского гос. университета» (т. 73, серия востоковедения, I, Тбилиси, 1959 г.) под заглавием «К разъяснению двух мест «Висрамнани»». С привлечением большого материала в статье дано убедительное объяснение двух терминов — хатеби и поцхврис упе, — встречающихся в древнегрузинском переводе «Висрамнани». Эти термины, говоря словами автора, «оставались... непонятными, не нашли правильного отражения ни в словаре последнего критического издания «Висрамнани», ни в его русском переводе» (стр. 73).

К лексикографической работе В. С. Путуридзе можно отнести также и его участие в составлении восьмитомного «Толкового словаря грузинского языка» (Тбилиси, 1950—1964 гг.), в котором он проверял указания о происхождении слов из восточных языков (см. об этом том VIII указанного словаря, стр. 08).

В 1940 году в «Известиях Института языка, истории и материальной культуры» (т. V—VI, Тбилиси) помещена статья академика А. Г. Шанидзе и В. С. Путуридзе на тему «Трехязычная надпись в Грени». Расшифровка выполненной на трех (грузинском, армянском и персидском) языках надписи на развалинах греческой церкви в Кахетии (конец XVI века) имеет, помимо филологического, и большое историческое значение.

В «Сборнике», посвященном 1100-летию со дня рождения великого поэта таджикского народа Рудаки, помещено прекрасное исследование В. С. Путуридзе об эпохе этого крупного представителя восточной поэзии⁶. В этой статье изложена политическая история государства Саманидов, дана характеристика экономического и культурного развития Мавераннахра в X веке.

В. С. Путуридзе принимал самое активное участие в подготовке кадров советского востоковедения. Его заслуги в этой области весьма велики и ощутительны. С 1935 года В. С. Путуридзе вел курс персидского языка в Тбилисском государственном университете. Под его руководством вырос целый ряд квалифицированных специалистов по персидской филологии и истории Ирана, которые сейчас с большим успехом ведут плодотворную работу в различных научно-исследовательских учреждениях (Университет, Институт востоковедения, Институт истории и Институт рукописей АН Груз. ССР, Гос. архив Грузии, средние школы республики и т. д.).

Владимир Сардионович внес большую лепту в дело подготовки кадров по ориенталистике и составленным им учебниками. Особо следует отметить составленную им весьма оригинальную книгу «Начальная хрестоматия персидского языка»⁷. Ему же принадлежит «Персидская хрестоматия со словарем. I. Хрестоматия»⁸. В эту хрестоматию включены образцы из персидской классической прозы, а также выдержки из истории иранских сельджуков Хамдаллаха Казвини. Из поэзии в «Хрестоматию» включены некоторые главы из «Вейс о Рамин» и «Шах-наме», имеющие отношение к истории грузинской литературы. В 1936 году В. С. Путуридзе в издании Тбилисского университета выпустил книгу «Персидский язык» (материалы для упражнения)⁹. Все эти три книги, вышедшие из рук неутомимого ученого, безусловно сыграли большую роль в деле подготовки молодых специалистов.

Таким образом, в лице В. С. Путуридзе мы имели основательно подготовленного, продуктивного, выдающегося ученого, который в течение ряда десятков лет вел большую и весьма полезную научную работу в области персидской филологии и первоклассные труды которого являются большим вкладом в советскую востоковедческую науку.

⁶ Рудак — 657—1957. Издательство Тбилисского государственного университета, 1957.

⁷ «Начальная хрестоматия персидского языка». Издание АН СССР, М.-Л., 1935.

⁸ «Персидская хрестоматия со словарем». Издание Тбилисского университета, Тбилиси, 1946.

⁹ Персидский язык (Материалы для упражнения), Тбилиси, 1936.

რეზაუ კიკნაძე

ვლადიმერ ფუთურჩიძის ცხოვრება და სამეცნიერო მოღვაწეობა

ქართული საბჭოური აღმოსავლეთმცოდნეობის მიღწევებში თვალსაჩინო დამსახურება მიუძღვის მის ერთ-ერთ ფუძემდებელს, გამოჩენილ ქართველ ირანისტ ვლადიმერ სარდიონის ძე ფუთურჩიძეს. მისი ნაყოფიერი სამეცნიერო-კვლევითი და პედაგოგიური მოღვაწეობა საუკეთესო ნიმუშია მეცნიერების უანგარო სამსახურისა.

ვლადიმერ ფუთურჩიძე დაიბადა 1893 წლის 29 აპრილს ქუთაისში, ხელოსნის ოჯახში. ბავშვობის წლები მან შობილიურ ქალაქში გაატარა და საშუალო განათლებაც ქუთაისის კლასიკურ გიმნაზიაში მიიღო. ვლადიმერ ფუთურჩიძე მოწაფეობისას დიდ ინტერესს იჩენდა ქართული ლიტერატურისა და საქართველოს ისტორიისადმი. იგი აქტიურად მონაწილეობდა გიმნაზიის ლიტერატურული წრის საქმიანობაში, კითხულობდა მოხსენებებს ქართული მწერლობის საკითხებზე. 1912 წელს ვლადიმერმა დაამთავრა გიმნაზია და უმაღლესი განათლების მისაღებად მიაშურა პეტერბურგს, სადაც უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ფაკულტეტზე ჩაირიცხა.

XX საუკუნის დამდეგს პეტერბურგი სააღმოსავლეთმცოდნეო მეცნიერების ერთ-ერთი აღიარებული ცენტრი იყო მსოფლიოში. იქაური უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ფაკულტეტზე მოღვაწეობდნენ ცნობილი ორიენტალისტები — ნ. მედნიკოვი, ი. სმირნოვი, ვ. ჟუკოვსკი, ბ. ტურაევი, პ. კოკოვოვი, ნ. მარი, ვ. ბარტოლდი, ე. კრაჩკოვსკი, ა. შმიდტი და სხვები, რომლებიც ცოდნასა და ძალ-ღონეს არ იშურებდნენ ახალგაზრდობის აღსაზრდელად. ვლადიმერ ფუთურჩიძე გულმოდგინედ შეუდგა მეცადინეობას, ისმენდა ნ. მარის, ვ. ჟუკოვსკის, ვ. ბარტოლდის, იე. ჯავახიშვილის, ნ. აღონცისა და სხვათა ლექციებს, მონაწილეობას იღებდა ივანე ჯავახიშვილის სემინარებში, სადაც მუშავდებოდა ქართული და სპარსული საისტორიო წყაროები.

1907 წელს პეტერბურგის უნივერსიტეტში ჩამოყალიბდა ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრე, ივანე ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით. ამ წრის მიზანი, მისი ხელმძღვანელის განცხადებით, ის იყო, რომ „მისი წევრები საქართველოს წარსულისა და აწმყოს შესწავლას თვითონაც შესჩვეოდნენ და შეძლებისდაგვარად ისეთი საქმის განხორციელებაც ეკისრათ, რომელსაც ქართულ ფართო საზოგადოებისთვისაც მნიშვნელობა ექმნებოდა და სარგებლობას მოუტანდა“. გარდა ამისა, სამეცნიერო წრის ერთ-ერთი მიზანი იყო ქართული ბიბლიოგრაფიის შედგენა, სადაც მოცემული იქნებოდა „ყველა იმ თხზულებებისა, თუ ცნობების სრული ნუსხა, რაც კი რამ საქართველოსა და ქართველთა შესახებ დაწერილა“.

ამ მიზნებს შესაბამისად ქართველი სტუდენტები ამზადდნენ სამეცნიერო მოხსენებებს, რომელთა წაკითხვა და განხილვა ქართულ ენაზე ჯდებოდა. დიდი მუშაობა ტარდებოდა აგრეთვე ბიბლიოგრაფიის შესადგენადაც. ვლადიმერ ფუთურიძე აქტიურ მონაწილეობას იღებდა სტუდენტთა სამეცნიერო წრის მუშაობაში. 1916 და 1917 წლებში იგი არჩეული იყო წრის გამგეობის თავმჯდომარედ. მანვე მოამზადა და ერთ-ერთ სხდომაზე წაკითხა მოხსენება — „მასალები დასავლეთ საქართველოს სახელმწიფო წყობილების ისტორიისათვის XV—XVIII საუკუნეებში“.

სამეცნიერო წრის წევრებმა რამდენიმე წლის მუყაითი შრომის შედეგად შეადგინეს და 1916 წელს (ე. ი. სწორედ იმ დროს, როცა წრეს ვ. ფუთურიძე თავმჯდომარეობდა) პეტროგრადში გამოაქვეყნეს „ქართული ბიბლიოგრაფიის“ პირველი ტომი. რომელშიც აღრიცხული იყო 1852—1910 წლების ქართულ პრესაში დაბეჭდილი მასალები შემდეგი დარგების მიხედვით: ენათმეცნიერება, ეთნოგრაფია, გეოგრაფია, არქეოლოგია, ისტორია, ხალხური სიტყვიერება, ძველი ლიტერატურა. წიგნის წინასიტყვაობაში ბიბლიოგრაფიის შემდგენელ სტუდენტთა შორის დასახელებული არიან ჩვენი სასიქაღულო მეცნიერები — ვლადიმერ ფუთურიძე, ვუკოლ ბერიძე, აკაკი შანიძე, გიორგი ჩიტაია, სიმონ ყაუხჩიშვილი და სხვები.

აღმოსავლურ ფაკულტეტზე სწავლის წლებში ვ. ფუთურიძე გაეცნო და დაუმეგობრდა იური მარს და მასთან ერთად მონაწილეობა მიიღო ქართველ სტუდენტთათვის სპარსული ენის ქრესტომათიის შესადგენად მასალის შერჩევაში.

ნიკო მარისა და ივანე ჯავახიშვილის საერთო ხელმძღვანელობით 1912—1917 წლებში ვლადიმერ ფუთურიძემ გაიარა აღმოსავლური ფაკულტეტის სრული კურსი ქართულ-სომხურ-სპარსული ფილოლოგიის განხრით; სწავლობდა ქართულ, სომხურ, სპარსულ, არაბულ, აფხაზურ, გერმანულ ენებს (ბერძნული და ლათინური გიმნაზიაში ჰქონდა ნასწავლი), მოისმინა და ჩათვალა ენათმეცნიერების შესავალი, აღმოსავლეთის ისტორია, აღმოსავლური ხელოვნების ისტორია, ძველი ფილოსოფიის ისტორია, საქართველოს ისტორია და გეოგრაფია, სომხეთის ისტორია და გეოგრაფია, ირანის ისტორიული გეოგრაფია, ბიზანტიის ისტორია, ქართული ლიტერატურის ისტორია, სომხური ლიტერატურის ისტორია და სხვა საგნები.

1914 წლის ზაფხულს ვ. ფუთურიძე გაემგზავრა გერმანიაში — კენიგსბერგს, სადაც თითქმის სამი თვე დაჰყო. იქ იგი ვარჯიშობდა გერმანულ ენაში და ეცნობოდა ახალ სამეცნიერო ლიტერატურას. მისი გერმანიაში ყოფნის დროს დაიწყო პირველი მსოფლიო ომი და ვლადიმერმა დიდი გაჭირვებით მოასერა რუსეთში დაბრუნება.

უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ ვლადიმერ ფუთურიძე საქართველოში ჩამოვიდა და თითქმის ნახევარი საუკუნის მანძილზე ერთგულად და უმწიკვლოდ ემსახურებოდა ქართული მეცნიერებისა და კულტურის განვითარების საქმეს. 1917—1919 წლებში იგი ქართულ ენასა და ლიტერატურას ასწავლიდა ქუთაისის ქალთა პირველ გიმნაზიაში, 1920 წელს თბილისში გადმოვიდა და ერთხანს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში იმუშავა მთავარი ბიბლიოთეკარის მოადგილედ. აქ მან დიდი შრომა გასწია სომხური წიგნების აღწერასა და კატალოგის შედგენაზე. 1921—1926 წლებში ვ. ფუთურიძე

კვლავ პედაგოგიურ სარბიელზე მოღვაწეობდა, ქართულ ენასა და ლიტერატურას ასწავლიდა თბილისის ქალთა საოსტატო სემინარიაში; მუშაობდა აგრეთვე შრომის სახალხო კომისარიატის გამომცემლობასა და განათლების მუშაკთა პროფკავშირის მეცნიერ მუშაკთა სექციის მდივნად. ყველა ამ სამუშაოს ვლადიმერ ფუთურიძე მისთვის ჩვეული კეთილსინდისიერებით ასრულებდა, მაგრამ სულიერ კმაყოფილებას ვერ გრძნობდა. იგი სულ სხვა, უფრო მძიმე, მაგრამ ბევრად უფრო მნიშვნელოვანი და საინტერესო საქმისთვის იყო მოწოდებული.

1930 წელს საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის კავკასიის საისტორიო-სა-არქეოლოგიო ინსტიტუტში მუშაობა დაიწყო ახალგაზრდა, მაგრამ უკვე საკმაოდ ცნობილმა ირანისტმა ი. მარმა. ვლადიმერ ფუთურიძისა და იური მარის მეგობრობა, როგორც აღვნიშნეთ, ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს დაიწყო. იური დიდად აფასებდა ვ. ფუთურიძის განსწავლულობას და კარგად ესმოდა, რაოდენ სასარგებლო იქნებოდა ინსტიტუტისათვის ასეთი ერუდიციის მქონე მუშაკი. ი. მარის რეკომენდაციით იმავე 1930 წელს ვ. ფუთურიძე მეცნიერ თანამშრომლად მიიწვიეს კავკასიის საისტორიო-საარქეოლოგიო ინსტიტუტში, რომელიც მალე კავკასიის მცოდნეობის ინსტიტუტად გადაკეთდა. ვ. ფუთურიძის ცხოვრებაში დაძაბული და წაყოფიერი მეცნიერული მოღვაწეობის პერიოდი დაიწყო. ამიერიდან მას შესაძლებლობა მიეცა მთელი თავისი ცოდნა და ენერგია სამეცნიერო კვლევა-ძიებისათვის მოეხმარებინა.

1933 წელს ვ. ფუთურიძე შუა აზიაში — აშხაბადსა და ბუხარაში მიავლინეს. მივლინების მიზანი იყო სასაუბრო სპარსულის დაუფლება, სპარსულ ხელნაწერთა გაცნობა და აღმოსავლური კალიგრაფიის საფუძვლების შესწავლა. შედარებით მოკლე დროში მეცნიერმა სრულყოფილად აითვისა სპარსულ ხელნაწერებში გამოყენებული სხვადასხვა ხელი (ნასხი, ნასთალიკი, შიქასთე), რამაც, ი. მარის სიტყვით, მას შესაძლებლობა მისცა თავისუფლად გარკვეულიყო სპარსულ სიგელებსა და საბუთებში. ამ მიმართულებით მუშაობის შემდგომმა ჩადრმავებამ ვ. ფუთურიძეს სპარსული პალეოგრაფიისა და დიპლომატიკის წამყვანი სპეციალისტის სახელი მოუხვეჭა.

1935 წელს კავკასიის მცოდნეობის ინსტიტუტში ჩამოყალიბდა მახლობელი აღმოსავლეთის სექტორი, სადაც თანამშრომლობდნენ ი. მარი, ვ. ფუთურიძე, მ. ხუბუა, კ. სმირნოვი და სხვები. მომდევნო, 1936 წლიდან ვ. ფუთურიძემ მუშაობა განაგრძო სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის აღმოსავლურ ენათა განყოფილებაში. ხოლო შემდეგ გადავიდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტში, სადაც თითქმის ოცი წელი დაჰყო.

1935 წლიდან ვლადიმერ ფუთურიძე მუშაობდა აგრეთვე თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, ასწავლიდა სპარსულ ენას, ირანის ისტორიას, პალეოგრაფიას, ატარებდა სპექსემინარებს; სპარსულ ენას ასწავლიდა მეცნიერებათა აკადემიის ასპირანტებსაც. ვ. ფუთურიძემ მოამზადა ნატიფი გემოვნებითა და დიდი პედაგოგიური ტაქტით შედგენილი რამდენიმე დამხმარე სახელმძღვანელო-ქრესტომათია სპარსული ენის შემსწავლელთათვის. ამ წიგნებმა დიდი როლი შეასრულეს თბილისის უნივერსიტეტში სპარსული ენის სწავლების საქმეში. მათზე აღიზარდა ქართველ აღმოსავლეთმცოდნეთა თაობები. საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ ვ. ფუთურიძეს დიდი დამსახურება მიუძღ-

ვის სამეცნიერო კადრების მომზადების საქმეში. საკმარისია ითქვას, რომ ამ-
ჯამად საქართველოში მოღვაწე ირანისტთა დიდი ნაწილი მისი ან მის
მოწაფეთა აღზრდილნი არიან.

1960 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში ჩამოყა-
ლიბდა აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი. უ. ფუთურიძე ინსტიტუტის გა-
ხსნის პირველი დღიდანვე მიწვეულ იქნა სპარსული ფილოლოგიის განყოფი-
ლების გახვედ. ეს ახალი უჩრდო სპარსული ლიტერატურის, ქართულ-სპარ-
სულ ლიტერატურულ ურთიერთობათა და ლექსიკოგრაფიის დარგში კვლევა-
რიკების მნიშვნელოვანი კერა გახდა.

სამეცნიერო ხარისხების მოპოვებაზე არ უზრუნია საკუთარი თავის მი-
მართ დიდად მომთხოვნსა და ბუნებით მოკრძალებულ მკვლევარს. მაგრამ ორი-
ვე ხარისხი — მეცნიერებათა კანდიდატისა და ფილოლოგიურ მეცნიერებათა
დოქტორისაც — მას დისერტაციის დაცვის გარეშე მიენიჭა.

1963 წელს ვლადიმერ ფუთურიძეს დაბადების 70 და სამეცნიერო-პედა-
გოგიური მოღვაწეობის 45 წელი შეუსრულდა. აქაც იზინა თავი მისმა კრძალუ-
ლობამ და თავდაპირამ. ქართულმა სამეცნიერო საზოგადოებრიობამ 7 მაისს
შედარებით ვიწრო წრეში, მაგრამ იშვიათი გულთბილობით და სიყვარულით
აღნიშნა ეს თარიღი. გამოჩენილი ირანისტის იუბილეს გულთბილად გამოეხმა-
ურა ირანის პრესაც. ბევრი კეთილი სიტყვა ითქვა იმ დღეს. მაღლიერი მეგობ-
რები, კოლეგები, მოწაფეები ულოცავდნენ მსოფიან მკვლევარს ღირსშესანიშ-
ნავ თარიღს, ჯანმრთელობას და მზეგარძელობას უსურვებდნენ მას.

1966 წლის 23 აპრილს ვლადიმერ ფუთურიძე მოულოდნელად გარდაიცვა-
ლა. შეწყდა მაქისცემა დიდი ადამიანის, დიდი მეცნიერის, დიდი მოღვაწისა,
ვინც დაძაბული შემოქმედებითი შრომით ალბეკდილი მთელი სიცოცხლე ქარ-
თული აღმოსავლეთმცოდნეობის კეთილდღეობაზე ზრუნვას შეაღია.

ვლადიმერ ფუთურიძე ფართო დიაპაზონისა და მრავალმხრივი სამეცნიერ-
ო ინტერესების მქონე მკვლევარი იყო. მას თანაბრად მიუწვდებოდა ხელი
ირან-საქართველოს კულტურულ-პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიის, სპარ-
სული საისტორიო მწერლობისა და მხატვრული ლიტერატურის, სპარსული
პალეოგრაფიის, დიპლომატიკის, ეპიგრაფიკის, ლექსიკოგრაფიის საკითხებზე.
თავისი ნაშრომებით მან საგრძნობი წვლილი შეიტანა თითოეული ამ დარგის
განვითარებაში.

ქართული საისტორიო მეცნიერების დიდ მოჭირნახულეს ივანე ჯავახი-
შვილს კარგად ესმოდა, რომ მარტოოდენ ქართული წყაროების მიხედვით სა-
ქართველოს ისტორიის მეცნიერულად გამართვა შეუძლებელი იქნებოდა. ამი-
ტომაც იყო, რომ კვლევა-ძიების დროს იგი ფართოდ იყენებდა უცხოური წყა-
როების მონაცემებსაც. მაგრამ, დიდი მეცნიერის აზრით, ეს არ კმაროდა. მას
აუცილებლად მიაჩნდა ჩვენი მახლობელი თუ შორეული მეზობლების საისტო-
რიო მწერლობის ძეგლთა გულდასმით შესწავლა და საქართველოსა და მთლი-
ანად ამიერკავკასიის შესახებ ცნობათა თარგმნა-კომენტირება, რომ ეს წყარო-
ები ქართველოლოგთა ფართო წრისათვის მისაწვდომი გამხდარიყო. ამ საპატიო
ამოცანის შესაბამისად, ივანე ჯავახიშვილისა და იური მარის რჩევით, ვლადი-
მერ ფუთურიძემ ქართველ მეცნიერთაგან პირველმა მოჰკიდა ხელი სპარსული
საისტორიო და გეოგრაფიული თხზულებების შესწავლას. წლების მანძილზე
მან თარგმნა და სპარსულ ტექსტთან ერთად შენიშვნებითურთ გამოაქვეყნა X

საუკუნის არაბი გეოგრაფის ისტახრის (მისი თხზულება ადრევე ითარგმნა სპარსულად), იმავე საუკუნის ანონიმური გეოგრაფიული თხზულების „ქედულ ალ-ალამის“, XIV საუკუნის ისტორიკოსისა და გეოგრაფის ჰამდალაჰ ყაზვინის, XVI საუკუნის ავტორის ჰასან რუმლუს, XVII ს-ის ისტორიკოსთა ისქანდერ მუნშის, ჰაჯი მეჰდი-კული კაჯარისა და მუჰამედ ტაჰირის ცნობები საქართველოს შესახებ. ამ გამოცემებმა საშუალება მისცეს ქართველ ისტორიკოსებს უფრო ღრმად შეესწავლათ ფეოდალური საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისა და ირან-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიის მრავალი საყურადღებო საკითხი.

1960 წლიდან, როდესაც საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან აკად. გ. წერეთლის მეთაურობით შეიქმნა საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია, ვლადიმერ ფუთურიძე, როგორც ამ კომისიის მთავარი რედაქციის წევრი, სპარსული წყაროების სერიას განაგებდა. მან თავისი მოწაფეებიც ჩააბა სპარსული საისტორიო წყაროების თარგმნა-კომენტირების საქმეში.

საქართველოს ისტორიის სპარსული წყაროების ძიებამ ვ. ფუთურიძე საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში მიაყვანა (ამჟამად საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ქ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი). იქაური სპარსული კოლექციები რეაზამდღე ნუსხას ითვლის. მათ შორის გვხვდება საისტორიო, გეოგრაფიული, ასტრონომიული, სამედიცინო თხზულებები, ლექსიკოგრაფიული ნაშრომები, მხატვრული ნაწარმოებები. ვ. ფუთურიძემ შეისწავლა და აღწერა ზოგიერთი კოლექცია. მან გამოავლინა რამდენიმე უნიკალური ნუსხა, რომელთაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ მეცნიერებისათვის, მათ შორის არის XI საუკუნის ანონიმური საისტორიო თხზულება „თარხი-ი სისტან“ ჯალალ ედ-დინ რუმის „მესნევი“, ჰაჯი მეჰდი-კულის კაჯარის „ლუბ ალ-ლუბაბ“, მირზა იუსუფ ყარაბაღის „თარხი-ი საფი“.

XIX საუკუნის აზერბაიჯანის გამოჩენილი მოღვაწე, ტომით სომეხი მირზა იუსუფ ნერსესოვ-ყარაბაღი ცნობილია როგორც პედაგოგი, მთარგმნელი და ლიტერატურათმცოდნე. მას შედგენილი ჰქონდა აგრეთვე ისტორიული ნაწარმოებიც, მაგრამ არც ეს ნაშრომი ჩანდა სადმე და არც მისი სათაური იცოდნენ. ვლადიმერ ფუთურიძემ მიაკვლია მირზა იუსუფის „ისტორიის“ ავტორაფს, შეისწავლა ხელნაწერი და საყურადღებო გამოკვლევა უძღვნა მას (1951 წ.). ამ ნაშრომში მოცემულია მირზა იუსუფის ცხოვრება-მოღვაწეობის ნარკვევი და მისი თხზულების, როგორც კავკასიის ხალხთა ისტორიის წყაროს, დახასიათება. „თარხი-ი საფის“ აღმოჩენითა და შესწავლით ვ. ფუთურიძემ დიდი სამსახური გაუწია მოძმე აზერბაიჯანის მეცნიერებას, რადგან XIX ს-ის აზერბაიჯანული ისტორიოგრაფია სულ რამდენიმე ნაშრომით არის წარმოდგენილი.

საქართველოს სიძველეთსაცავების ქართული საბუთების კოლექციებზე ხანგრძლივი მუშაობის შედეგად ვლადიმერ ფუთურიძემ დიდი რაოდენობით გამოავლინა ქართული დოკუმენტები, აშიებზე გაკეთებული სპარსული მინაწერებით. კვლევა-ძიებამ ცხადჰყო, რომ ქალაქის ერთ ფურცელზე დაწერილი იყო ერთი შინაარსის ორი დამოუკიდებელი — ქართული და სპარსული — საბუთი. 1955 წელს მეცნიერმა გამოსცა ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების სქელტანიანი კრებული, რომელშიც XVI—XVIII საუკუნეთა 192 ორენოვანი დოკუმენტია გამოქვეყნებული. წიგნში მოცემულია თითოეული საბუთის აღწე-

რა, დოკუმენტის ქართული და სპარსული ტექსტები, სპარსული ტექსტის ქართული თარგმანი. გამოქვეყნებულ დოკუმენტებს შორის არის ყმის, მამულის, თანამდებობის წყალობის სიგელები, სითარხნის წიგნები, ბრძანებები და ბრძანებულებანი, ნასყიდობის წიგნები და სხვა სახის დოკუმენტური მასალა.

წიგნს წამძღვარებული აქვს გამოკვლევა, რომელშიც ირან-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიის, სპარსული დიპლომატიისა და პალეოგრაფიის მნიშვნელოვანი საკითხებია განხილული. კერძოდ, ვ. ფუთურიძემ გამოარკვია, რომ ისეთი უჩვეულო მოვლენა, როგორიც არის ორენოვანი საბუთები, ირან-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ხასიათით იყო გაპირობებული. ამ საბუთებში ასახულია სეფიანი შაჰების ცდა, აღმოსავლური ფეოდალური ინსტიტუტები დაენერგათ საქართველოში. ამ მიზანს ემსახურებოდა სპარსულ ტექსტში მოხსენიებული აღმოსავლური სოციალურ-ეკონომიური ტერმინები: რაიათი, თიული, თიულდარი, სოიურღალი, ბაჟ უ ხარაჟ და ა. შ. ამ ტერმინებს საერთო არაფერი აქვთ ქართულ ფეოდალურ სინამდვილესთან და მხოლოდ ტექნიკურ დანიშნულებას ასრულებენ სპარსულ ტექსტში. ავტორი აღნიშნავს, რომ „ქართული „მამულის“ „თიულად“ გადმოცემაში და, საერთოდ, მთელი ტექსტის სპარსული სათიულო სიგელის წესით აგებაში უნდა გამოიხატებოდეს ირანის მთავრობის ცდა ქართული მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემის წინააღმდეგ ბრძოლისა, მისი ყიზილბაშური სათიულო წესით შეცვლის მიზნით. ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის მოშლით და ყიზილბაშური წესის დამკვიდრებით ირანის მთავრობას იმედი ჰქონდა საბოლოოდ დაემორჩილებინა ქართლ-კახეთი და მისი სრული ინტორპორაცია მოეხდინა“ (გვ. IX). ვ. ფუთურიძის დაკვირვებით, მას შემდეგ რაც „შაჰის მიერ დაყენებული მუსლიმანი მეფეებისათვისაც ცხადი გახდა, რომ მათ შეეძლოთ ფეხი მოეკიდებინათ საქართველოს ტახტზე, მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ არ შეეხებოდნენ მიწისმფლობელობის ქართულ წესს და ყიზილბაშური „თიულის“ დამკვიდრების ცდით არ აამხედრებდნენ თავის წინააღმდეგ ქართველობას;... ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილში... სისტემატურად მეორდება „საქართველოს დასტურლამალის“ ხსენება, რომლის მიხედვითაც უნდა შეასრულონ გლეხებმა თავისი ვალდებულებანი „თიულით“ შეწყალებული პირის წინაშე“ (გვ. X).

ქართული საბჭოური საისტორიო მეცნიერების განვითარებამ და უკანასკნელი წლების წარმატებებმა არქეოგრაფიული სამუშაოების გაფართოებაც მომთხოვა. როგორც უკვე გამოცემული წყაროების ხელახალი პუბლიკაცია, ისე, განსაკუთრებით, ახალი წყაროების შესწავლა-გამოცემა. კერძოდ, გადაუდებლად დაიწვა აღმოსავლური, მეტადრე სპარსული ისტორიული საბუთების გამოცემის საკითხი, ამ რთული საქმის შესრულება თავს იდო ვლადიმერ ფუთურიძემ.

თბილისის სიძველეთსაცავებში სპარსული დოკუმენტების მნიშვნელოვანი, მრავალმხრივი მასალის შემცველი კოლექციები მოიპოვება. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტსა და რესპუბლიკის ცენტრალურ საისტორიო არქივში თავმოყრილია ორ ათასამდე სპარსული საბუთი, რომელთა შორის არის ირანის შაჰების ფირმანები და ჰოკმები, ამიერკავკასიის ნახევრადღამოუკიდებელი სახანოების გამგებელთა და ქართლ-კახეთის მეფეების ერეკლე II-ისა და გიორგი XII-ის თაღალები და ბრძანებულებანი, ნასყიდო-

ბის წიგნები, არზები, სხვადასხვა სახის გარიგებანი, ხელშეკრულებები, ხელწერილები და სხვა საბუთები.

ვლადიმერ ფუთურიძემ რამდენიმე წელიწადს იმუშავა სპარსული საბუთების კოლექციებზე, გადაარჩია, განსაზღვრა და აღწერა ყოველი დოკუმენტი. მან შეადგინა დაწვრილებითი საინვენტარო სია, რომელშიც მოცემულია თითოეული საბუთის აღწერილობა და მოკლე შინაარსი. ძნელად გასარჩევი შიქასთეთი, ან შიქასთენარევი ნასთალიკით, ხშირად დიაკრიტული ნიშნების გარეშე ნაწერი სპარსული საბუთების ამოკითხვა და ტექსტის სწორად გაგება საგანგებო დახელოვნებას საჭიროებს და ღრმა განსწავლულობასა და გამოცდილებასთან ერთად დიდ მოთმინებასაც მოითხოვს. ვლადიმერ ფუთურიძემ შესანიშნავად გაართვა თავი ამ მძიმე საქმეს. 1961, 1962 და 1965 წლებში მან გამოსცა პირველი სამი ნაკვეთი სერიისა — „სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში“. ამ სერიის პუბლიკაცია მეცნიერს რამდენიმე ტომად ჰქონდა განზრახული. პირველი ტომი ეთმობოდა ირანის შაჰების მიერ გამოცემულ ბრძანებებს. გამოქვეყნებულ სამ ნაკვეთში მოთავსებულია სეფიანის შაჰების ფირმანები და ჰოქმები, მეოთხეში კი ნადირშაჰისა და კაჯარი შაჰების ფირმანები უნდა დაბეჭდილიყო.

დასახელებულ სამ კრებულში ირანის სეფიანის შაჰების (თაჰმასპ I-ის, აბას I-ის, სეფი I-ის, აბას II-ის სულეიმანის, სულთან-ჰუსეინისა და თაჰმასპ II-ის) 111 ფირმანი და ჰოქმია გამოცემული. მათგან 89 საბუთი პირველად ქვეყნდება (22 დოკუმენტი დაიბეჭდა მაქარ ხუბუას მიერ 1949 წელს გამოცემულ კრებულში. ვ. ფუთურიძეს ეს ფირმანები გამეორებული აქვს საკუთარი, განსხვავებული წაკითხვითა და თარგმანით). ყოველი საბუთის სპარსულ ტექსტს ახლავს დიდის ოსტატობითა და სიზუსტით შესრულებული ქართული თარგმანი და დოკუმენტის აღწერა. აქვე მოტანილია ბეჭდების წარწერებისა და საბუთების „ზურგზე“ გაკეთებული სპარსული მინაწერების ტექსტი და თარგმანიც. წიგნებს დართული აქვს ყველა გამოცემული საბუთის ფაქსიმილე, რაც კიდევ უფრო ზრდის პუბლიკაციის მეცნიერულ ღირებულებას.

სპარსული ისტორიული საბუთების სამსავე ნაკვეთს წამძღვარებული აქვს გამოცემლის წინასიტყვაობა ქართულსა და რუსულ ენებზე. ამ მცირე ზომის, მაგრამ მეტად ტევად გამოკვლევებში მოცემულია ყველა აუცილებელი ცნობა გამოქვეყნებული დოკუმენტების შესახებ. პირველი ნაკვეთის წინასიტყვაობაში ავტორი გადმოგვცემს საქართველოს წიგნთსაცავების სპარსული საბუთების კოლექციების შექმნის მოკლე ისტორიას, გვაცნობს მათ შედგენილობას და საყურადღებო დაკვირვებებს წარმოადგენს სეფიანთა ხანის ფირმანებისა და ჰოქმების პალეოგრაფიულ თავისებურებათა შესახებ. აქვე მოცემულია სპარსული საბუთების როგორც საისტორიო წყაროს მოკლე, მაგრამ არსებითი დახასიათება. ვ. ფუთურიძე აღნიშნავს, რომ „ამ საბუთებში მკვლევარი იპოვის ბევრ საყურადღებო ცნობას ჩვენი სამშობლოს და მეზობელ ქვეყნების პოლიტიკური, ეკონომიური და სოციალური ცხოვრების შესახებ XVI—XIX საუკუნეებში“ (გვ. 08).

სეფიანთა ხანის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები უძვირფასეს მასალას შეიცავს ამიერკავკასიის ქვეყნებისა და ირანის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის, აგრეთვე სპარსული პალეოგრაფიისა და დიპლომატიის საკითხების შესასწავლად. ამ საბუთების, ისევე როგორც ქართულ-სპარსული ორენოვანი დოკუმენტების გამოქვეყნებით საისტორიო მეცნიერებამ მიიღო ახალი სანდო მასა-

ლა. რომლის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება მრავალი საყურადღებო საკითხის გარკვევა. ამიტომაც არის, რომ ვლადიმერ ფუთურიძის პუბლიკაციებმა ცხოველი გამოხმაურება ჰპოვეს და სპეციალისტთა მაღალი შეფასება დაიმსახურეს როგორც ჩვენში, ისე უცხოეთში, ხოლო მათში მოტანილი მდიდარი დოკუმენტური მასალა საფუძვლად დაედო არა ერთ სერიოზულ გამოკვლევას.

მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ვლადიმერ ფუთურიძემ ქართული ლექსიკოგრაფიის განვითარებაშიც. მან საგანგებოდ შეისწავლა ფარსადან გორგიჯანიძის ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი და გამოარკვია, რომ ქართველ ავტორს თავისი ნაშრომის წყაროდ გამოუყენებია XIV საუკუნის ირანელი ლექსიკოგრაფის აბუ ნასრ ფარაბის არაბულ-სპარსული გალექსილი ლექსიკონი. 1941 წელს ვ. ფუთურიძემ გამოსცა გორგიჯანიძის ლექსიკონი და წაუმძღვარა გამოკვლევა ქართულ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე. წინასიტყვაობაში მოცემულია ფარსადანის მოღვაწეობის მოკლე დახასიათება, აღწერილია ხელნაწერი, რომელშიც ლექსიკონთან ერთად გორგიჯანიძის სხვა ნაშრომებიც არის აკრძმული. აქვე ლექსიკოგრაფიის საყურადღებო საკითხებიც არის განხილული. ვ. ფუთურიძის დასკვნით, „ფ. გორგიჯანიძის ლექსიკონის მნიშვნელობა არ ამოიწურება იმ ფაქტით, რომ მასში წარმოდგენილია ოდენობით არა დიდი, მაგრამ ფრიად საგულისხმო ლექსიკური მასალა მატერიალური კულტურის, ყოფაცხოვრების და სხვ. დარგიდან; ის ლინტერესოა აგრეთვე ქართულ-ირანული კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის შესწავლისათვისაც“ (გვ. XIII). აქვე უნდა მოვიხსენიოთ აგრეთვე აღმოსავლური ტერმინების განმარტება-ლექსიკონები, რომლებიც ქართულ-სპარსული ორენოვანი და სპარსული ისტორიული საბუთების გამოცემებს აქვს დართული. ამ ლექსიკონებში ზუსტად და მკაფიოდ არის ახსნილი საბუთების ტექსტში ნახმარი აღმოსავლური სიტყვები.

მახლობელი აღმოსავლეთისა და ამიერკავკასიის ქვეყნებთან უხსოვარი დროიდან მკვიდრო პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობის გამო ქართულ ენაში უხვად იჭრებოდა უცხოური სიტყვები. ზოგიერთი ასეთი სიტყვა მკვიდრად შეისისლხორცა ენამ, ზოგი კი მხოლოდ დროის გარკვეულ მონაკვეთსა და გარკვეულ პოლიტიკურ სიტუაციაში მოქმედებდა და ახლა შესაბამისი პერიოდის საისტორიო და ლიტერატურულ ძეგლებშილა გვხვდება (არცთუ იშვიათად, შერყვნილი სახით). განსაკუთრებით ბევრია თანამედროვე მკითხველისათვის, ხშირად სპეციალისტებისთვისაც, გაუგებარი სიტყვები ისტორიულ საბუთებში. ვლადიმერ ფუთურიძემ გულდასმით შეისწავლა ქართული ისტორიული საბუთების ენა, ამოკრიბა და განმარტა უცხოური სიტყვები. ასე შედგა ქართულ ისტორიულ საბუთებში ხმარებული აღმოსავლური სიტყვების ვრცელი ლექსიკონი, რომელიც, მართალია, ჭერ გამოცემული არ არის, მაგრამ უკვე დიდი პოპულარობით სარგებლობს სპეციალისტთა შორის. ამ სამუშაოს ჩატარების დროს ვ. ფუთურიძეს მეტად გამოადგა ადრე მიღებული დიდი გამოცდილება, როცა ნიკო მარის მასალების მიხედვით დააბეჭდად გაამზადა „ვისრამიანში“, „ამირან-დარეჯანიანსა“ და „რუსულდანიანში“ ნახმარი იშვიათი და ნასესხები სიტყვების ლექსიკონი.

რამდენიმე საყურადღებო გამოკვლევა უძღვნა ვლადიმერ ფუთურიძემ სამშობლოს მოწყვეტილ და ირანში გადახვეწილ ქართველ მოღვაწეებს. ავტორის სიტყვით, „XVI—XVII სს. ჩვენ ვხედავთ ერანში მრავალ ქართველს სამხედრო, აღმინისტრაციულ და სხვა სამოქალაქო სამსახურის თანამდებობაზე, რომელთაც ისტორიაში დარჩათ გამოჩენილი მხედართმთავრების, ჰკვიანი და ენერგი-

ული ადმინისტრატორ მმართველობის და მსაჯულების სახელები“ („ქართველი ზოლვაწენი ირანის კულტურულ ასპარეზზე“, 1947 წ., გვ. 287). „მაგრამ ქართველი ერის წარმომადგენლები ირანში მართო სამხედრო საქმესა და სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში კი არ იღებდნენ მონაწილეობას, არამედ მათ ამ ქვეყნის კულტურულ ცხოვრებაშიც ეჭირათ გარკვეული ადგილი და თავისი წვლილი შეჰქონდათ მის საგანძურში“ (იქვე, გვ. 288). ვ. ფუთურიძის ნაშრომების წყალობით, ქართველმა მკითხველმა გაიცნო სახელები და საქმენი ისეთ საინტერესო მოღვაწეთა, როგორებიც არიან მხატვარი სიომ-ბეგი, პოეტები ქაიხოსრო-ხანი (მას თოფანგჩალასის თანამდებობაც სჭერია), ზეინალ-ბეგი, ზურაბ-ბეგი, ფაზლ ალი-ბეგი, შერმაზან-ბეგი, ალი-ხან-ბეგი, სარდალი როსტომ-ხან სააკაძე და სხვები.

ქართულ-აღმოსავლურ ისტორიულ და ლიტერატურულ ურთიერთობათა მნიშვნელოვანი საკითხებია განხილული ვ. ფუთურიძის ნაშრომებში: „სამეწიფო-ვანი წარწერა გრემში“ (1940 წ., აკაკი შანიძესთან თანაავტორობით), „არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ“ (1943 წ.), „ვეისრამიანის ორი ადგილის განმარტებისათვის“ (1959 წ.), „ერევნის ხანების წერილები ქართველი მეფეებისადმი“ (1960 წ.) და სხვ.

ვ. ფუთურიძეს გამოსაცემად გამზადებული დარჩა XI საუკუნის გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწის, სელჩუკიანი სულთნების ალფ-არსლანისა და მალიქშაჰის ეაზირის ნიშამ ალ-მულქის თხზულების „სიასეთ-ნამეს“ ქართული თარგმანი, აგრეთვე ნიშამ ედ-დინ შამის, მუინ ედ-დინ ნათანზის, მირზონდის (XV ს.), ბიჯანის (XVII ს.), მუჰამედ მაჰდი-ხანის (XVIII ს.), მირზა იუსუფ ყარაბაღის (XIX ს.) და სხვა ავტორთა ცნობები საქართველოს შესახებ. ვლადიმერ ფუთურიძემ გამოსაცემად მოამზადა XVII საუკუნის ქართველი ისტორიკოსის ფარსადან გორგიჯანიძის ერცელი საისტორიო ნაწარმოების სრული ტექსტი (ამ სტრიქონების ავტორთან ერთად) და რუსულად თარგმნა ამავე თხზულების XVI—XVII საუკუნეთა ისტორიის შემცველი ნაწილი.

„სპარსული ისტორიული საბუთების“ მეოთხე ნაკვეთი მეცნიერის მავიდაზე დარჩა. მან მხოლოდ ნადირშაჰის ფირმანების გამზადება მოასწრო სასტამბოდ. გარდაცვალების წინა დღეებში იგი „ვეფხისტყაოსნის“ ერთ-ერთი ხელნაწერის სპარსული მინაწერის ამოკითხვაზე მუშაობდა. უნდოდა დიდი ქართველი პოეტის იუბილის აღნიშვნაშიც შეეტანა თავისი წვლილი. აქინძის დროს ხელნაწერისთვის არეები ჩამოექრათ, წარწერა დაზიანებული იყო და გაჰიდა მისი აღდგენა, მაგრამ მეცნიერი იმედს არ კარგავდა.

ველარ მოასწრო...

ბევრი შემოქმედებითი ჩანაფიქრი დარჩა განუხორციელებელი ვლადიმერ ფუთურიძეს, მაგრამ ხალხის, მეცნიერების წინაშე პირნათლად ვალმოხდილი წავიდა ჩვენგან. თავისი შრომებით მან ხელთუქმნელი ძეგლი აიგო მეცნიერების ისტორიაში, რამდენადაც საისტორიო მეცნიერების ერთ-ერთი უპირველესი ამოცანა სწორედ წყაროების გამოცემაა. წყაროების მეცნიერული პუბლიკაცია ქმნის იმეყარ საფუძველს, რომელზეც შემდეგ ისტორიოგრაფიის შენობა იგება. ამიტომაც არის, რომ ვლადიმერ ფუთურიძის ნაშრომები არ ძველდება, პირიქით, რაც უფრო მეტი სიღრმით მუშავდება საქართველოს ისტორიის საკითხები, მით უფრო იზრდება ინტერესი ვ. ფუთურიძის პუბლიკაციების მი-

მართ. მათ გვერდს ვერ აუღელს ფეოდალური ხანის საქართველოსა და ქართულ-აღმოსავლურ ურთიერთობათა ისტორიის ვერცერთი მკვლევარი.

უაღრესად გულთბილი. სათნო. კეთილი. ერთნაირად თავაზიანი და ყურადღებიანი უფროსისა თუ უმცროსის მიმართ, თავმდაბალი, მოკრძალებული (მაგრამ, ამავე დროს, პრინციპული). უხვი და უშუალო. ასეთი იყო ვლადიმერ ფუტურიაძე. ასეთად დარჩა იგი მისი მახლობლების, მეგობრებისა და პატონიმცემლების გულში.

კლასიკურ ფუთურძის გამოკვლევებულ და გამოუკვლევებელ ნაშრომთა სია

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ И НЕОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
В. С. ПУТУРИДZE

1. გამოკვლევებული ნაშრომები

Опубликованные работы

1. იოსებ ყიფშიძის სტოენას: გაზ. ხალხის მეგობარი, 1919 წ. № 384.

1. Памяти Иосифа Кипшидзе. Газ. «Халхის მეგობარი», № 384, 1919 г. (На груз. языке).

2. Начальная хрестоматия персидского языка (Тексты и персидско-грузинско-русский словарь) ответственный редактор Ю. Н. Марр. М.-Л., Издательство АН СССР, 1935.

140 стр. + 1 карта (Закавказский филиал АН СССР. Институт Кавказоведения. Сектор языка и мышления). Предисловия автора и редактора на русском и грузинском языках).

პირველდაწყებითი სპარსული ენის ქრესტომათია (ტექსტები და ქართულ-რუსულ-სპარსული ლექსიკონი), პასუხისმგებელი რედაქტორი ი. მარი. მოსკოვი, ლენინგრადი, სსრკ-ის მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1935.

140 გვ. + 1 რუკა (სსრკ-ის მეცნიერებათა აკადემიის ამიერკავკასიის ფილიალი. კავკასიისმცოდნეობის ინსტიტუტი. ენისა და აზროვნების სექტორი). წინასიტყვაობა ავტორისა და რედაქტორისა ქართულ და რუსულ ენებზე (ტრანსკრიპცია ლათინურია).

3. Памяти учителя (О Н. Я. Марре). Журн. Проблемы истории докапиталистических обществ. М.-Л., Гос. социально-экономическое издательство, 1935 № 3—4, стр. 196—197 (Государственная Академия истории материальной культуры им. Н. Я. Марра).

4. სპარსული რომანის „ვეის ო რამინის“ ძველი ქართული თარგმანის შესახებ. ჟურნალი „კ“ 1936, № 12 (სპარსულ ენაზე).

4. О древнегрузинском переводе персидского романа «Вейс о Рамин». Журнал „კ“ 1936, № 12 (На перс. яз.).

5. სპარსული ენა. საეარჯიშო მასალა. ნაკვეთი 1. ტფილისი. სახ. უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1936. 16 გვ. (ლითოგრაფია).

5. Персидский язык. Тексты для упражнения. Выпуск I, Тбилиси. Издательство Гос. Университета, 1936. 16 стр. (литография).

6. ისთახრი. პირველ აღაღებში. პამდალლაჰ ყაზვინი. თარგმანი შენიშვნებითა და სძიებელითურთ ვ. ფუთურძისა, ტექსტი გადაწერა აბდულ ქასან

ლანი-ზადემ. თბილისი, სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1937. 130 გვერდი.

(საქართველოს ისტორიის წყაროები. სერია IV. ირანელი ავტორები: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. საქართველოს ისტორიის კაბინეტი).

6. Истахри. Ходуд ал-алем. Хамд ал-лах Казвини. Сведения о Грузии. Перевод, комментарий и указатели В. С. Пугуридзе. Каллиграф Абдул Гасан Гани-заде. Тбилиси, издательство Гос. университета, 1937, 130 стр. (Источники по истории Грузии, серия IV. Иранские авторы. Тбилисский Государственный университет, кабинет истории Грузии), (на груз. яз.).

7. ისკანდერ მუნშის ცნობა მხატვრის სიამ-შ-ბეგ ქართველის შესახებ. აკად. Е. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, ტ. III. მიძღვნილი „ვეფხისტყაოსნის“ 750 წლისთავისადმი, ტფილისი, სსრკ მეცნ. აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა, 1936. გვ. 383—386 (სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი).

7. Сведения Искандера Мунши о грузине-художнике Сиавуш-беке. Известия Института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра, т. III, к 750-летию «Витязя в тигровой шкуре». Тбилиси, Издательство грузинского филиала АН СССР 1938 г. стр. 383—386. (Грузинский филиал АН СССР) (на груз. яз.).

8. სამეწოვანი წარწერა გრემში. აკად. Е. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე. ტ. V—VI. ეძღვნება აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილს სამეცნიერო მოღვაწეობის 40 წლისთავზე. რედ. პროფ. ს. ჯანაშია, თბილისი, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა, 1940. გვ. 1—13. თანაავტორი ა. შანიძე (სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი).

8. Трехязычная надпись в Грени. Известия Института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра, т. V—VI. Академику И. А. Джавахишвили к 40-летию научной деятельности. Тбилиси. Издательство Грузинского филиала АН СССР, 1940. 1—13 стр. соавтор А. Шанидзе (Грузинский филиал АН ССР) (на груз. яз.).

9. აბას ყული აღას گلستان-ის სპარსული დედნის ახალი ხელნაწერი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. II. № 4. თბილისი. 1941. გვ. 378—381 (რეზიუმე რუსულ ენაზე).

9. Новый список рукописи Аббас-Кули-ага Бакиханова گلستان. Сообщения АН Груз. ССР, т. II, № 4, Тбилиси, 1941, стр. 378—381, (На груз. яз.) (Резюме на русском языке).

10. ფარსადან გორგიჯანიძე. ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი. გამოსცა ვ. ფუთურძემ. რედაქტორი გიორგი წერეთელი. თბილისი, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1941. გვ. 98, წინასიტყვაობა ქართულ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე.

10. Парсадан Горгиджанидзе. Грузино-арабско-персидский словарь. Издал В. С. Пугуридзе. Редактор Г. В. Церетели. Тбилиси, издательство АН Груз. ССР, 1941. АН Груз. ССР. Институт языка им. акад. Н. Я. Марра. 89 стр. Предисловие на грузинском, русском и английском языках.

11. არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ. აკად. Е. მარის სახელობის ენის ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, თბილისი, 1942. ტ. 13. გვ. 139—143 (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია).

11. Сведения арабского историка XII в. о Тбилиси. Известия Института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра, т. XIII, Тбилиси, 1942 г. стр. 139—143 (АН Груз. ССР).

12. الباب „უკეთესთაგან უკეთესი (ისტორია) ჰაჯი მეჰდი-ყული ყაჯარისა (XVII ს.) გამოსცა ვ. ფუფურიძემ. რედაქტორი პროფ. ნ. ბერძენიშვილი. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვეთი 1 (თბილისი, 1942, გვ. 73—98) საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტურის ინსტიტუტი აკად. ნ. მარის სახ.

12. الباب Ходжи Мехди Кули Каджара (XVII в.) издал В. С. Путауридзе. Ред. проф. Н. Бердзенишвили. Материалы по истории Грузии и Кавказа. Выпуск II. Тбилиси, 1942, стр. 73—98. (АН Груз. ССР. Ин-т языка, истории и матер. культуры им. акад. Н. Я. Марра) (на груз. яз.).

13. სპარსულის ქრესტომათია ლექსიკონითურთ. თბილისი. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1946, ნაწ. 1, ქრესტომათია. 128 გვ. (ლითოგრაფია).

13. Персидская хрестоматия со словарем. Тбилиси, Издательство Тбилисского Гос. университета, 1946. Часть I, хрестоматия, 128 стр. (литография).

14. Коллекция персидских документов в Центральном Государственном историческом архиве. Путеводитель ЦГИ архива Груз. ССР. Редактор А. Иовиძე, Тбилиси. Издательство архивного управления МВД Груз. ССР, 1947. стр. 50—51 (Государственные архивы Грузии. Научно-справочные пособия под общей редакцией М. Габричидзе, А. Иовиძე, Ш. Чхетია).

15. ქართველი მოღვაწენი ირანის კულტურულ ასპარეზზე. ანალები. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. 1. ვახუშტი ბაგრატიონის „საქართველოს ცხოვრების“ 200 წლისათვის, თბილისი, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1947, გვ. 287—296 (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია).

15. Грузинские деятели на культурном поприще Ирана. Аналеби. Труды института истории имени И. А. Джавахишвили, т. I. К 200-летию «Истории Грузии» Вахушти Багратиони. Тбилиси, Издательство АН Груз. ССР, 1947, стр. 287—296 (АН Груз. ССР) (на груз. яз.).

16. შირზა იუსუფ ყარაბაღელი და მისი ისტორია „თარихე საფი“ მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვეთი 29. თბილისი. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. 1951. თუ, 1953. გვ. 75—85 (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი).

16. Мирза Юсуф Карабагский и его «Тарихе Сафи». Материалы по истории Грузии и Кавказа, вып. 29, Тбилиси. Издательство АН Груз. ССР, 1953, стр. 75—85 (АН Груз. ССР. Институт истории им. И. А. Джавахишвили), (на груз. яз.).

17. მოკამელ თაჰერის ცნობები საქართველოს შესახებ. ტექსტი, თარგმანი და შენიშვნები ვ. ფუფურიძისა. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. თბილისი, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1954, გვ. 375—425 (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი).

17. Сведения Мохаммеда Тахера о Грузии. Текст, перевод и комментарии В. С. Путауридзе. Материалы по истории Грузии и Кавказа.

Выпуск 30. Тбилиси. Издательство АН Груз. ССР, 1954, стр. 375—425 (АН Груз. ССР. Институт истории им. академика И. А. Джавахишвили) (на груз. яз.).

18. ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები. ტექსტი დაადგინა, თარგმანა და შენიშვნები დაურთო ვ. ფუთურძემ. რედაქტორი ნ. ბერძენიშვილი, თბილისი, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1955. 528 გვ. (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი).

18. Грузинско-персидские исторические документы. Текст подготовил, переводом и примечаниями снабдил В. С. Путуридзе. Редактор Н. Берძენიშვილი. Тбилиси, Издательство АН Груз. ССР, 1955, 528, стр. (АН Груз. ССР. Институт истории им. акад. И. Джавахишвили) (на груз. яз.).

19. რუდაქის ეპოქა. რუდაქი, 857—1957. თბილისი, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1957. გვ. 9—23 (რეზიუმე რუსულ ენაზე).

19. Эпоха Рудакш. рудакш 857—1957. Тбилиси. Издательство Тбилисского гос. университета им. Сталина, 1957, стр. 9—23 (на груз. яз., Резюме на русском яз.).

20. Персидские исторические документы Центрального исторического архива и Государственного музея Грузии (Первая всесоюзная конференция востоковедов. Тезисы докладов и сообщения. Ташкент. Издательство АН Узбекской ССР, 1957, стр. 318—319 (на русском яз.).

21. Персидские исторические документы в древлехранилищах Грузинской ССР. Материалы Первой всесоюзной научной конференции востоковедов в г. Ташкенте 4—11 июня 1957 г. Ташкент, Издательство АН Узбекской ССР, 1958, стр. 900—905 (АН Узбекской ССР).

22. ვისრამიანის ორი აღგილის განმარტებისათვის. სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები № 73. აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, 1. თბილისი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1959. გვ. 69—73. (რეზიუმე რუსულ ენაზე).

22. К разъяснению двух мест «Висрამиани». Труды Тбилисского государственного университета. Серия востоковедения, I. Тбилиси. Издательство Тбилисского государственного университета, 1959, стр. 69—73 (на груз. яз.). (Резюме на русском яз.).

23. ერეკნის ხანების წერილები ქართლ-კახეთის მეფეებისადმი (XVIII სუჟ. II ნახევარი). თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, № 91. აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, II, თბილისი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1960, გვ. 331—335 (რეზიუმე რუსულ ენაზე).

23. Письма ереванских ханов к грузинским царям. (II половина XVIII в.). Труды Тбилисского государственного университета. Серия востоковедения. II. Тбилиси, Издательство Тбилисского государственного университета 1960, стр. 331—355 (на груз. яз.). (Резюме на русском яз.).

24. Персидские исторические документы в древнехранилищах Грузии. Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. XXXVIII. Москва. Издательство восточной литературы, 1960. стр. 80—85 (на груз. яз.).

25. სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში. წიგნი 1, ნაკვეთი 1. გამოსცა ელ. ფუთურიძემ. რედაქტორი გ. წერეთელი. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1961.

98 გვ. + 29 ფურცელი ფაქსიმილე (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია). წინასიტყვაობა ქართულ და რუსულ ენებზე.

25. Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии. Книга I, выпуск I, издал В. С. Пугуридзе, редактор Г. В. Церетели. Тбилиси, Издательство АН Груз. ССР, 1961.

98 стр. + 29 листов факсимиле (АН Груз. ССР Комиссия по публикации иностранных источников о Грузии) (на груз. яз.). Предисловие на грузинском и русском языке.

26. სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში. წიგნი 1, ნაკვეთი 2. გამოსცა ელ. ფუთურიძემ, რედაქტორი ა. ფაფაზიანი. თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, 1962.

104. გვ. + 30 ფურცელი ფაქსიმილე. (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია). წინასიტყვაობა ქართულ და რუსულ ენებზე.

26. Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии. Книга I (выпуск 2. Издал В. С. Пугуридзе. Редактор А. Д. Палазия. Тбилиси). (Издательство АН Груз. ССР. Комиссия по публикации иностранных источников о Грузии, (на груз. яз., Предисловие на грузинском и русском языках).

27 ნიზამ ოლ-მოლქი, სულთან შაჰმუდი და ვერაგი ყადი („სიასათ-ნამედან“), თარგმანი. „არმაღანი“ — აღმოსავლური მწერლობის ნიმუშები. თბილისი, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1965. გვ. 106—108.

27. Низам ол мольк. Султан Махмуд и коварный Кадн. Перевод на груз. яз. Из «Сиасат-наме», «Армаган» — образцы восточной литературы. Тбилиси. Издательство «Сабчота сакартвелო», 1965, стр. 106—108.

28. სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში. წიგნი 1. ნაკვეთი 3. გამოსცა ელ. ფუთურიძემ. რედაქტორი გ. წერეთელი. თბილისი, გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1965. 118 გვ. + 37 ფ. ფაქსიმილე (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი). წინასიტყვაობა ქართულ და რუსულ ენებზე.

26. Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии. Книга I, выпуск 3. Издал В. С. Пугуридзе, редактор Г. В. Церетели. Тбилиси, Издательство «Мецниერება», 1965, 118 стр. + 37 листов факсимиле (АН Груз. ССР. Институт востоковедения) (на груз. яз., Предисловие на груз. и русск. яз.).

29. ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ელადიმერ ფუთურიძემ. შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძემ. თბილისი, „მეცნიერება“, 1966, 104 გვ. (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია, საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია).

29. Сведения Хасана Румлу о Грузии. Персидский текст с грузинским переводом и введением издал В. С. Пугуридзе. Примечаниями снабдил Р. К. Кикнадзе. Тбилиси. Издательство «Мецниერება», 1966, 104 стр. (АН Груз. ССР Комиссия по публикации иностранных источников о Грузии) (на груз. яз.).

30. ღრანის სპასალარი როსტომ-ხან საყაძე. კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. ეძღვნება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსს ნიკო ბერძენიშვილს, დაბადების 70 და სამეცნიერო პედაგოგიური და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის 50 წლისთავის აღსანიშნავად. თბილისი, „მეცნიერება“, 1966, გვ. 288—293 (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი).

30. Сепакхсалар Ирана Ростом-хан Саакадзе. Вопросы истории народов Кавказа. Посвящается академику АН Груз. ССР Николаю Александровичу Бердзенишвили в связи с 70-летием со дня его рождения и 50-летием научной, педагогической и общественной деятельности. Тбилиси. Издательство «Мецниერება», 1966, стр. 288—293 (АН Груз. ССР, институт истории, археологии и этнографии имени И. А. Джавахишвили (на груз. языке)).

31. ისკანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმნითა და შესავლითურთ გამოსცა ვლადიმერ ფუთურიძემ. შენიშვნები დაურთო დ. კაციტაძემ. რედაქტორი რ. კიკნაძე. თბილისი, გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1969, 296 გვ. (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია. საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია).

31. Сведения Искандера Мунши о Грузии. Персидский текст с грузинским переводом и предисловием издал В. С. Путуридзе, комментарий Д. Кацитадзе. Редактор Р. Кикнадзе. Тбилиси. Издательство «Мецниереба», 1969, 296 стр. (АН Груз. ССР, Комиссия по публикации иностранных источников о Грузии) (на груз. яз.).

32. სპარსულ-ქართული სასაუბრო წიგნის ერთი ნიმუში. კრებული „აღმოსავლური ფილოლოგია“, თბილისი, გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1969, გვ. 153—161 (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი).

32. Об одном образчике грузинско-персидского «разговорника». Сборник «Восточная филология. Тбилиси. Изд. «Мецниереба», 1969, стр. 153—161 (АН Груз. ССР, Институт Востоковедения) (на груз. языке, резюме на русском языке).

33. მაჯდ-ოს-სალტანე და მისი შრომები. მაჯდ-ოს-სალტანე, ქალაქ თბილისის აღწერა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, თარგმანი და კომენტარები დაურთო მაია მამაცაშვილმა. თბილისი, „მეცნიერება“, 1971. 114 გვ. (ქართულ და სპარსულ ენებზე) (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია. საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია).

33. Маджд-ос-Салтане и его труды. Маджд-ос-Салтане. Описание города Тбилиси. Подготовка к изучению, перевод и комментарий М. Г. Мамачашвили. Тбилиси, изд. «Мецниереба», 1971. 114 стр. (на груз. и перс. яз.) (АН Груз. ССР, Комиссия по публикации иностранных источников о Грузии).

2. გამოუქვეყნებელი ნაშრომები

Неопубликованные работы

34. თემურ ლენგის შემოსევები საქართველოში სპარსული წყაროების მიხედვით.

34. Нашествия Тимура на Грузию по персидским источникам.

35. ბიჯანის ცნობები საქართველოს შესახებ (სპარსული ტექსტი, ქართული თარგმანი).

35. Сведения Блджани (XVII в.) о Грузии (перс. текст и груз. перевод).

36. სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი 1. ნაკვეთი 4.

36. Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии, т. I, вып. 4.

37. მასალები ქართული ისტორიული ლექსიკონისათვის.

37. Материалы для грузинского исторического словаря.

38. ერევნის ხანების წერილები საქართველოს მეფეებისადმი.

38. Письма Ереванских ханов к царям Грузии (перс. текст и груз. перевод).

39. ამილახვართა გვარის სპარსული ისტორიული საბუთები.

39. Персидские исторические документы семьи Амилახвари (перс. текст и груз. перевод).

40. XVI—XVIII ს. ს. ზოგიერთი სოციალ-ეკონომიური და სამოხელეო ტერმინი ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) ისტორიული საბუთების მიხედვით.

40. Некоторые социально-экономические термины XVI—XVII вв. по грузинско-персидским двуязычным историческим документам.

41. ჯოჯიძის ცნობები საქართველოს შესახებ (სპარს. ტექსტი, ქართული თარგმანი).

41. Сведения Джувеини о Грузии (перс. текст и груз. перевод).

42. Парсадан Горгиджანიძე, История Грузии (перс. текст и русский перевод).

43. ქართველი ისტორიკოსების ლექსიკონი.

43. Словарь грузинских историков.

44. ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთები, II.

44. Грузинско-персидские двуязычные документы, II.

45. ნეზამ ოლ-მოლქი. „სიასათ-ნამე“ (ქართული თარგმანი).

45. Низам ал-мульк. «Спасет-наме» (грузинский перевод).

46. შენიშვნები სეფიანთა ხანის სპარსული დიპლომატიკისა და პალეოგრაფიის შესახებ.

46. Заметки по персидской дипломатике и палеогеографии эпохи Сефевидов.

47. უცნობი ავტორის მოგზაურობის შესახებ აზიასა და ევროპაში (პაჭა ხოდავერდ-ხანის მოგზაურობა თურქესტანიდან მექაში).

47. О путешествии анонимного автора по Азии и Европе (Путешествие Хаджи Ходавард хана из Туркестана в Мекку).

48. ერეკლე II და გიორგი XII-ის სპარსული საბუთები.

48. Персидские документы Ираклия II и Георгия XII.

49. სპ. მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის და ცენტ. სა-ისტორიო არქივის სპარსული ისტორიული დოკუმენტები, როგორც წყარო საქართველოს ისტორიისათვის.

49. Персидские исторические документы Ин-та рукописей АН Грузинск. ССР и Центрального исторического архива Грузии как источник по истории Грузии.

50. ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორიის“ სპარსული წყაროები.

50. Персидские источники «Истории Грузии» Парсадана Горгиджанидзе.

51. შირხონდისა და ხონდემირის ცნობები საქართველოს შესახებ. (ტექსტი, თარგმანი, წინასიტყვაობა).

51. Сведения Мирхонда и Хондемира о Грузии (перс. текст, груз. перевод, предисловие).

52. ფარსადან გორგიჯანიძე. „საქართველოს ისტორია“. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ე. ფუთურიძემ და რ. კიკნაძემ.

52. Парсადан Горгиджанидзе. «История Грузии», научно-критический текст, подготовили В. С. Путуридзе и Р. К. Кикнадзе.

53. შირზა მეჰდის ცნობები ამიერკავკასიის შესახებ (სპარს. ტექსტი, ქართ. თარგმანი. წინასიტყვაობა).

53. Сведения Мирзы Мехди-хана о Закавказье (перс. текст, груз. перевод, предисловие).

54. ნიზამ ად-დინ შამის ცნობები საქართველოს შესახებ (სპარსული ტექსტი და ქართ. თარგმანი).

54. Сведения Низам ад-дина Шами о Грузии (перс. текст и груз. перевод).

55. შირინ ად-დინ ნათანის ცნობები საქართველოს შესახებ (სპარს. ტექსტი და ქართ. თარგმანი).

55. Сведения Мо'ин ад-дина Натанши о Грузии (перс. текст и груз. перевод).

56. დ. კაციტაძე. ქართლის ცხოვრების გაგრძელებების სპარსული წყაროები (რეცენზია საკანდიდატო ნაშრომზე).

56. Д. Кацитадзе. Персидские источники продолжений «Картлис Цховреба» (Рецензия на кандидатскую работу).

57. ვეის ო რამინის ახალი თეირანული გამოცემა. 1935 (რეცენზია).

57. Новое Тегеранское издание «Вейс о Рамина». 1935 (Рецензия).

58. ნეზამ ად-დინის „ზაფარ ნამეს“ კრიტიკული გამოცემა. 1937 (რეცენზია).

58. Критическое издание «Зафар-намэ» Низам-ад-дина Шами, 1957.

59. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპარსული იარაღის კოლექციის აღწერილობა.

59. Описание коллекции восточного оружия из собрания Музея Грузии.

60. ტრაქტატი ქაშანურის დამზადების შესახებ (ქართ. თარგმანი).

60. Трактат об изготовлении керамических изделий (груз. перевод).

გიორგი წერეთელი

ბალახში და ბაღახში ვეფხისტყაოსანში

ბალახში ან ბაღახში ირანული წარმოშობის სიტყვაა და ნიშნავს „ლალს“ (არაბ. *la'il*, სპარს. *lāl*), „რუბინს“. იგი დაკავშირებულია მხარის სახელთან *Badaxšān/Balaxšān*, რომელიც მთაგორიან ადგილს წარმოადგენს და მდებარეობს მდინარე ამუ-დარიას (*āmū-dāryā*, არაბ. *ghayhūn*¹, აქედან ქართ. „ჯეონი“², კლას. ავტორების *Oxus*) სათავეს. სახელდობრ მისი შესართავის, პანჯის მარცხენა ნაპირზე. ბაღახშანი ცნობილია უმაღლესი ხარისხის ლალის (რუბინის) საბადოებით. მაგრამ ჯერ კიდევ მარკო პოლომ აღნიშნა, რომ ლალის საბადოები მოიპოვებოდა არა საკუთრივ ბალახშანში, არამედ მის მახლობლად, შულნანში, ამუ დარიას მარჯვენა ნაპირზე. ვინაიდან ისტორიულ ეპოქაში ეს მხარე ბაღახშანთან ერთად ერთს სამფლობელოში იყო გაერთიანებული, ამიტომ აქაურ ლალს „ბაღახშანური ლალი“ (*lāl-i badaxšāni*) ან „ბაღახშური ლალი“ (*lāl-i badaxši*) ეწოდა.

„ბაღახშანური ლალი“ განთქმული იყო საშუალო საუკუნეების მუსლიმურ აღმოსავლეთში თავისი სილამაზითა და სხვა ღირსებებით. სპარსულ პოეზიაში გამოთქმა „ბაღახშური ლალი“ ან „ბაღახშანური ლალი“ ხშირად გვხვდება ვითარცა ეპითეტი წითელი ღვინის ან ბაგეებისა და ლაწვების აღსანიშნავად.

სპარსულიდან ეს სიტყვა ქართულშიც შემოვიდა და ხშირად იხმარება ვეფხისტყაოსანში, ვისრამიანში, შაჰნამეში და სხვ.

ვეფხისტყაოსანში სიტყვა ბალახში (ბაღახში) რამდენჯერმე გვხვდება პირდაპირი ნიშვნელობით:

სადა დგა კუმო შემკული ბალახშითა და ლალითა (387,2)³.

ვის ბალახში ქარა ჰგვანდეს და ლერწამი ტანად იწეროს (175,3).

შეურით ძეს გორი ოქროსა და ბალახშისა თლილისა (1537,2).

უფრო ხშირად სიტყვა ნახმარია ეპითეტად ბაგეებისათვის:

კბილ-თეთრი, ბაგე-ბალახში, სახედავითა შავითა (1011,2).

¹ *ghayhūn*-ი ნახმარია გარდოზის მიერ მე-11 საუკუნეში მდინარის აღსანიშნავად საერთოდ. სიტყვა წარმოდგება ბიბლიური *gihon*-ის, სამოთხის ერთ-ერთი მდინარის სახელწოდებისაგან.

² შტრ. ვეფხისტყაოსნის 740, 3 სტრ. (1966 წლის გამოცემა გ. წერეთლისა და ი. აბაშიძის რედაქციით გვ. 146): ვერ გარდვიხდი ცრემლთა მისთა, ჯეონიცა თვალთა მდინდეს.

³ „ბალახშითა და ლალითა“ აქ ნახმარია როგორც *hendiadys*-ი და ნიშნავს: „ბაღახშური ლალითა“.

ბროლ-ბალახსა აშვენებდა თმა გიშერი, წარბი ტევრი (685.ვ)

ბროლ-ბალახსა თლილისა, მის მიჯრით მიწყობილისა (5.ვ).

ზოგჯერ სიტყვა ღაწესაც აღნიშნავს:

— მეფისა მზის თამარისა, ღაწე-ბალახშ, თმა გიშერისა (3.ვ).

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებსა და გამოცემებში ეს სიტყვა სხვადასხვა-
ჯვარად იწერება. ერთი მხრივ გვაქვს: ბალახში, ბალახშეული, ბალახშოსანი,
მეორე მხრივ: ბადახში, ბადახშეული, ბადახშოსანი. ეს უკანასკნელი ფორმა
განსაკუთრებით გავრცელდა ვეფხისტყაოსნის ბოლო დროის გამოცემებში, ხო-
ლო 1937 წლის გამოცემის შემდეგ თითქმის საბოლოოდ დამკვიდრდა. ამ ფორ-
მას უპირატესობა ეძლევა იმ მოსაზრებით, რომ იმ მხარეს, რომლის სახელთა-
ნაც გვირფასი ქვის სახელია დაკავშირებული, სპარსულად ბადახშანი ეწოდე-
ბა. ამის მიხედვით საჭიროდ არის მიჩნეული, რომ სიტყვა ისეთი ფორმით იქ-
ნეს ნახმარი, როგორც ეს სპარსულშია მიღებული.

ჩვეულებრივ, სპარსულ ლექსიკონებში სიტყვა მართლაც წარმოდგენილია
ბადახშ-ის ფორმით. ამის მიხედვით ზოგიერთი გამოცემის ავტორის მიერ
ვეფხისტყაოსნის ბადახშ-ი ბადახშად არის ხოლმე გადაკეთებული იმ
შემთხვევებშიც კი, როდესაც ხელნაწერები ამ წაკითხვას მხარს არ უჭერენ.

ამასთან დაკავშირებით იბადება კითხვა: თუ სპარსულში ერთად-ერთი ფორ-
მა ბადახში და ბადახშანია, საიდან გაჩნდა ქართულში ბადახში და
ბადახშანია?

ნ. მარის აზრით ბადახში ნაცელად ბადახშისა ქართულის ნიადაგ-
ზეა მიღებული „კანონზომიერი იაფეტური ცვლით d-სი l-დ“, მაგრამ მისი
სიტყვით „ქერ კიდევ დასადგენია ქართული ფორმა ბადახში ი ვეფხისტყაო-
სნა ავტორის დროინდელია თუ გვიანდელი. ამიტომ არ არის საჭირო ავ-
ჩქარდეთ და იგი ბადახშად გადავაკეთოთ“⁴.

ნ. მარისათვის⁵, როგორც ჩანს, არ იყო ცნობილი, რომ სპარსულში (და აგ-
რეთვე არაბულში) ბადახშისა და ბადახშან-ის გვერდით იხმარებო-
და ბადახში და ბადახშან-იც პარალელურად სალიტერატურო ენის
ტრადიციისა და რომ d/l მონაცვლეობას თვით სპარსულში ჰქონდა ადგილი.

იბნ ბატტუტას ტექსტში⁶, რომელიც ჯერ კიდევ 1853 წ. იყო გამოქვეყნე-
ბული. გვხვდება ფრაზა: *الباخشي والباخشيون الباخشي* „ბადახშუ-
რი იაგუნიდი, და მდაბიონი ამბობენ ბადახშ-ს“. ამასთან დაკავშირე-

ბით R. Dozy-მ აღნიშნა, რომ *الباخش* balaxš და *باخش* balxš მომდინარეობენ
სიტყვისაგან Balakhchān, რომელიც ხშირად (souvent) იხმარება ბადახშანის
(Badakhchān) პროვინციის აღსანიშნავად⁷.

⁴ ამ მხრივ გაონაკლისა მხოლოდ 1966 წელს გამოცემულ ტექსტი, რომელსაც ემყარება
1966 წლის საუბილგო გამოცემა.

⁵ H. Марр, Вступительные и заключительные строфы Витязя в Барсской коже,
Записки, 1910, გვ. 17.

⁶ Voyages d'Ibn-Batouta. publ. par De l'Émery et Sanguinetti, Paris,
1853, III, 59; შტ. აგრეთვე Quatremère, Histoire des sultans mamelouks, Paris,
1837 et suiv., II, 1, 71.

⁷ R. Dozy, Supplément aux dictionnaires arabes, Deuxième édition, p. 109.

გარდა ამისა ი. მარკვარტს თავის ცნობილ გამოკვლევაში ფსევდო მოსე ხორენელის გეოგრაფიული თხზულების შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ „Baḏax-šān-ი არის ქვეყანა baḏax ܒܕܚ-ისა ან balaxš-ისა⁹, ერთგვარი ლალისა, რომლის ერთადერთი სამშობლო არის Baḏaxšān-ი ქოქიაზე“, და რომ „დაწერილ“ ბა ܒܕܚ რომელიც აქჟბნსთან გვხვდება, შესაძლებელია მომდინარეობდეს

ზემოდან წარწერილი კორექტურისაგან ܒܕܚ¹⁰.

მეტად საინტერესოა აქჟთის ცნობა ჩვენთვის საინტერესო ტერმინის შე-

სახებ: ܒܕܚܬܢ 'بفتح واو واخاء' معجمة ساكنة وشين معجمة محررة والف وبنون والعامة

بموننا ܒܕܚܬܢ ܒܠܠܡ وهو الموضع الذي فيه معدن البخض المقاوم للياقوت

„ბადახშანი ორი ფაქტით, ხანი წერტილიანი, სუქუნით, შინი წერტილიანი, ხმოვნით და ალიფი და ნუნი, მდაბიონი მას უწოდებენ ბალახშანს-ლა სით, ეს არის ადგილის სახელი, რომელშიც არის მადანი ბალახშანს-იაგუნდის ბადალასა“¹⁰.

აქედან ჩანს, რომ ადგილის აღსანიშნავად აქჟთი ბალახშანსაც ხმარობს და ბალახშანს-საც¹¹.

ხოლო ძვირფასი ქვის აღსანიშნავად მას მხოლოდ ბალახშ-ი აქვს¹².

სიტყვის იგივე ფორმაა დადასტურებული აგრეთვე მარკო პოლოსთან¹³. Balaxš, Balaxšān ფორმები (1-თი, ნაცვლად d-სი), ირანულ დიალექტებში აღნიშნული აქვთ P. Horn-ს, W. B. Hennig-სა და სხვა ავტორებს. ეხება რა ამ და ზოგიერთ სხვა სიტყვაში d/i-ს მონაცვლეობას, P. Horn-ი თავის კლასიკურ შრომაში ახალი სპარსულის შესახებ აღნიშნავს, რომ სპარსულში გვხვდება:

„I ძველი dē-საგან, malax „კალია“, განსხვავებით სომხ. marax-ისაგან, (აგრეთვე არშაკულ-სპარსული maḏax, ავესტის maḏaxā—, ახ. სპ. maig,— al-māš¹⁴ „დიამანტი“, სირ. admās, ბერძნ. μαμακς,— namaklān—სამარილე“, namakdān-ის გვერდით,— bilist „მტკაველი“ biḏast-ის გვერდით“.

მაგრამ P. Horn-ისათვის იმ დროს ძნელი იყო ასეთი შესატყვისობის ახსნა იმ მასალების მიხედვით, რაც მაშინ მოიპოვებოდა. ამიტომ ის აღიარებდა: „ეს არ ეგუება სპარსულ ბგერათმონაცვლეობას; malax შეიძლება იყოს აელა

⁹ I. Marquart-ის აზრით, ლალის აღმნიშვნელი სიტყვა „ბალახშ-ი“ „ბალახშან-ის“ სახილდან არის ნაწარმოები, მაგრამ ე. ბართოლდს უფრო შესაძლებლად მიიჩნია, რომ „ბალახშ-ი... პირველად როგორც დიალექტური ფორმა ბალახშ-ისათვის აღნიშნავდა მხარეს და შემდეგ იქნა იგი გადატანილი ლალის ერთგვარ სახეობაზე“. იხ. W. Barthold. Badakhshan, EI, I, გვ. 574; შდრ. აგრეთვე W. Barthold—[A. Bennigsen and H. Carrère—d'Encusse, EI, NE, I, p. 851.

¹⁰ I. Marquart, *Ernsahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901, გვ. 279.

¹¹ იხ. აქჟთი, F. Wüstenfeld-ის გამოცემა, ტ. I, ლეიპციგი, 1866, გვ. 528.

¹² ეს სიტყვა მას სასაუბრო ენისათვის დამახასიათებლად მიიჩნია.

¹³ შდრ. აგრეთვე. შგ., გვ. 529.

¹⁴ შდრ. ე. ბართოლდი, ლასახ. ნაშო., გვ. 574.

¹⁵ ვეფხისტყაოსანში გვხვდება რაგორც ანდამატი. ისევე მისგან მიღებული აღმასი იმავე მნიშვნელობით: შდრ.: მისსა ვით გაძლეფს გაყარასა გული აღმასი, წთობილი (320,4); გახეთქა ღალი გათლილი ანდამატისა კვერთხა“ (1329,ე).

ნურადან ნასესხები სიტყვა (ავლ. mlax), რომელიც ნამდვილ დასავლურ სპარსულ maig სიტყვასთან ერთად გავრცელდა—იქ, აღმოსავლეთში ამბობდნენ-Balaxšān-ის Badaxšān-ისათვის, აგრეთვე Hielmand-ის ავესტის Haētumant-ისათვის...¹⁵.

იმის შემდეგ, რაც P. Horn-ის შრომა გამოქვეყნდა, ბევრი ახალი მასალა იქნა მოპოვებული. მათ შორის მანამდე უცნობი ენებისა: სოლდურის, ხვარაზმულისა და სხვ. ამასთან დაკავშირებით W. B. Henning-მა დასვა საკითხი სპარსულზე სოლდურისა და საერთოდ აღმოსავლური ირანული დიალექტების გავლენის შესახებ, ვინაიდან თანამედროვე სპარსულ დიალექტთა შორის, რომლებიც წარმოადგენენ სასანიანთ ეპოქაში გავრცელებული სალაპარაკო ენის განვითარებას, არ არის არცერთი, რომელშიც აღმოსავლური ირანული ენიდან რომ მომდინარეობდეს. ეს გავლენა, პირველ ყოვლისა თავს იჩენს ნასესხებ სიტყვებში, ან ზოგიერთ ძველი ირანული ფონემის სპარსული ნორმისაგან განსხვავებულ რეფლექსებში.

ასე, მაგ.: W. B. Henning-ი აღნიშნავს¹⁶, რომ „სოლდური β (=მანიქ. და ჰერმეტიკი ჰ და f) სპარსულში f-ს სახით არის წარმოდგენილი; სოლდ. β (ბულისტ. და მანიქ.) = ჰერმეტიკი d (ე. ი. δ) და t (ე. ი. θ) რეგულარულად ბადმოცემულია როგორც l“. ავტორი ასკვნის, რომ ზოგიერთ სოლდურ დიალექტში ძველი სპარსული d (δ) და θ შეირწყა ერთ ფონემაში, რომელიც, იყო ახლოს l-სთან დასავლეთში (როგორც ამას გვიჩვენებენ სპარსული ნასესხები სიტყვები, აგრეთვე სოლდური სისტემა დამწერლობისა: β ასო (=არამეული l-ს), მაშინ როდესაც ზოგიერთ აღმოსავლურ დიალექტში ის გამოითქმოდა როგორც d).

ამის ნიმუშებია: پ pil „ქუსლი“, აღმოსავლურ ირანული სიტყვა l-თი, d-ს ნაცვლად (სოლდ. pē; სპარს. pai); م mul „ღვინო“, სოლდ. mad > mud სპარს. mai; پالیک pālik „ტყევის ფეხსაცმელი“, მომდინარე სოლდ. p' ბ „ფეხი“ სიტყვისაგან; غولین gūlīn „ღოქი“, რომელსაც W. B. Henning-ი უკავშირებს სოლდურ სიტყვას γωδ'k „ჭურჭელი“¹⁷.

ამავე რიგის არის balaxš და balaxšān¹⁸, რომელსაც სალიტერატურო სპარსულში dš-იანი¹⁹ ფორმა შეესატყვისება:

სოლდური ენა უშუალო მეზობელი იყო სპარსულისა და ვრცელდებოდა აღმოსავლეთით ჩინეთის საზღვრებამდე. ბალახშანის პროვინცია, სადაც ღაღას ამუშავებდნენ, აღმოსავლური ირანული ენების არეალში მდებარეობდა, ამიტომ ბუნებრივია, რომ ადგილობრივ ირანულ დიალექტებს ახასიათებდა გამოთქმა balaxš, balaxšān. ეს გამოთქმა იმდენად გავრცელებული იყო, რომ სხვა სპარსულ დიალექტებშიაც იხმარებოდა სალიტერატურო badaxš, badaxšān-ის გვერდით და არაბულშიაც გადავიდა.

¹⁵ P. Horn. Neupersische Schriftsprache. Grundriss der iranischen Philologie, Erster Band. 2. Abl., Strassburg, 1898—1901, გვ. 57.

¹⁶ W. B. Henning, Sogdian Loan-words in New Persian, BSOAS, X, 1939, გვ. 93 და 94.

¹⁷ W. B. Henning. დასახ. ნაშრ. გვ. 93 შტ.

¹⁸ შტ. P. Horn. დასახ. ნაშრ., გვ. 57.

¹⁹ საუერადღებო. რომ სიტყვა badaxšān არაბულად ბ შ-თი იწერება: badaxšān. შტ. მაგ. მანუშო, დასახ. ნაშრომი, I, 528.

არაბულის გზით ეს ფორმა (balaxš) შევიდა ესპანურში²⁰ და აქედან გავრცელდა სხვა ევროპულ ენებში: ფრანგულში (balais, rubis balais), გერმანულში (Balas—, Ballasrubin)²¹, ინგლისურში (balas)²², შვედურში (ballasrubin)²³ და სხვ.

ეს გამოთქმა (ბალაჰში) არის აგრეთვე შემოსული ქართულშიც, კერძოდ, ვეფხისტყაოსანში. საყურადღებოა, რომ ვეფხისტყაოსნის სტროფთა უმრავლესობაში ბალაჰ ფორმის გარდა ხელნაწერები სხვა ფორმას (ბადახშს) არ იყენობენ, ასე, მაგ. 3,2 სტროფში ყველა ხელნაწერი, გამოუცლებლივ, ხმარობს ბ ა ლ ა ხ შ“-ს. იგივე მდგომარეობა გვაქვს 5,3; 1074,3 1023,2 და მრავალ სხვა სტროფში, სხვა შემთხვევებში მხოლოდ თითო-ორი ბალაჰ ხელნაწერი იძლევა წაკითხვას: ბ ა ლ ა ხ შ, მაშინ, როდესაც სიტყვის ხმარების დიდ უმრავლეს შემთხვევაში, რომელთა რაოდენობა ზოგჯერ 95 პროცენტს აღემატება, ბ ა ლ ა ხ შ ი ა ნ ა ხ მ არ ი. იგივე შეფარდება გვაქვს სხვა ძეგლებში; ვისრამიანში, შანანაშვილი და ყველგან, სადაც კი ეს სიტყვაა დადასტურებული. კიდევ მეტი, ეს ფორმა ქართულში იმდენად ყოფილა გავრცელებული, რომ თეიმურაზ ბაგრატიონი მას ქართულად მიიჩნევს, სპარსული ბ ა ლ ა ხ შ ი ს ა გ ა ნ განსხვავებით. მისი სიტყვით „ბ ა ლ ა ხ შ ი — ჩუენებურად ეწოდების, სპარსულად ამას ბ ა ლ ა ხ შ ანუ ლ ა ლ ი ბ ა დ ა ხ შ სახელედების“²⁴.

საფიქრებელია, რომ ბ ა ლ ა ხ შ ფორმის ხმარების თითო-ორი შემთხვევა, რომლებიც ხელნაწერებში გვხვდება, იმით არის გამოწვეული, რომ ტექსტის გადამწერათვის უცნობი იყო სიტყვის ის ფორმა, რომელიც ირანულ დიალექტებში იყო გავრცელებული. მეორე მხრით, მათ იცოდნენ სალიტერატურო სპარსულში მიღებული ფორმა და ამის მიხედვით ქართულში გავრცელებული „ბ ა ლ ა ხ შ ი“ სპარსულის მიხედვით „ბ ა ლ ა ხ შ ა დ“ გადააკეთეს. ანალოგიური შემთხვევა აღნიშნა აკადემიკოსმა აკაკი შანიძემ ვეფხისტყაოსნის საკითხებისადმი მიძღვნილ თავის ბრწყინვალე გამოკვლევითა კრებულში „ქ ა რ ქ ა შ“ სიტყვასთან დაკავშირებით: „ვეფხისტყაოსანში“ ქ ა რ ქ ა შ-ის ხმარება საისრე ბუღის მნიშვნელობით ზემოთ დამოწმებულ ადგილებში უთუოდ სპარსული ენის ცოდნის გავრცელების ბრალია, რაც განსაკუთრებით მე-16 საუკუნიდან დაიწყო სპარსეთის მომძლავრების გამო ზღმ. საქართველოში“²⁵. როგორც ა. შანიძე აღნიშნავს „გადამკეთებელმა, რომ ცოდნა გამოეჩინა და თავი ესახელებინა, შოთას შეუსწორა: კ ა პ ა რ კ ო ს ა ნ ი წ ა შ ა ლ ა და მის ნაცვლად ქ ა რ ქ ა შ ო ს ა ნ ი ჩაწერა“²⁶.

²⁰ ზღრ. Dozy et Enzelmann, Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe, 2-e édit., Leide et Paris, 1869. 233—234.

²¹ W. Barthold., El. I. გვ. 574; აგრეთვე El. NE, I, გვ. 851.

²² E. Klein, Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language, v. I, Amsterdam, London, New York, 1966. გვ. 142.

²³ C. Auerbach, Svensk-Tysk ordbok, Stockholm, გვ. 98.

²⁴ თეიმურაზ ბაგრატიონი, განმარტება პოემა ვეფხისტყაოსნისა, გაიოხ იმედაშვილის რედაქციით. გამოკვლევა და საძიებლო. თბილისი, 1960, გვ. 4.

²⁵ უკაკი შანიძე, ვეფხისტყაოსნის საკითხები, თბილისი, II, 1966, გვ. 258.

²⁶ უკაკი შანიძე, იქვე, გვ. 259.

ასევე მოიქცა. როგორც ჩანს, ბ ა ლ ა ხ შ სიტყვის მიმართ გადამწერთა
ე.წ. მართალია მეტად მცირე ნაწილი. რადგან სპარსულში მათთვის მხოლოდ
ბ ა ლ ა ხ შ ი იყო ცნობილი, ამიტომ ძველთაგანვე გავრცელებული ბ ა ლ ა ხ შ-ი
ბაღახშად გადააქეთეს.

ზემოთქმულის შემდეგ ცხადია, რომ ვეფხისტყაოსნის ტექსტის აკადემიურ
გამოცემაში საჭიროა აღდგეს პირვანდელი ფორმა: ბალახში, ბალახშოსანი, ბა-
ლახშეულო და სხვ.

ვლადიმერ ახვლედიანი

ტერმინ „ნიოფორ“-ის მნიშვნელობისათვის

„ქართლის ცხოვრების“ იმ ნაწილში, რომელშიც მოთხრობილია საქართველოში ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადების ამბავი, რამდენჯერმე ნახმარია სიტყვა „ნიოფორი“.

„სოსანა მსახურებდა ნიოფორსა სარა ბეთლემელსა“. (72,16)¹

„მაშინ რქუა ნიოფორ მან პატრიარქსა“. (75,14)

„წმიდა ნინო მსახურებდა ნიოფორსა სომეხსა ღვინელსა“.
(77,2)

„ესმა ესე ყოველი წმიდასა ნინოს ნიოფორისაგან“. (79,1)

„რქუა სარა ნიოფორ მან“. (79,4)

„და ჰკითხვიდა მას ღვინელსა სარა ნიოფორი“ (79,8)

„რქუა ნიოფორსა“. (79,13)

„ნიოფორ მან აუწყა პატრიარქსა“. (79,15)

იგივე ტერმინი დადასტურებულია „ქართლის ცხოვრების“ ძველ სომხურ-თარგმანში² ორი სახით: *ნიოფორ* (75,17; 81,4) „ნიოფორ“ და ერთხელ *ნიოფორ* (76,1) „ნიოფორ“.

ამ სიტყვის მნიშვნელობა სამეცნიერო ლიტერატურაში არ არის გარკვეული.

„ქართლის ცხოვრების“ ძველ სომხურ თარგმანს წამდგარებულ გამოკვლევაში ილ. აბულაძე აღნიშნავს, რომ „პროფ. კონიბერს „Niophor“ ჰგონია სირიული სახე ბერძნული *νεοφορος*-ისა სირიული დაწერილობის აღრევის გამო მიღებული („კ“ „ფ“)³.

ჩვენი აზრით, ამგვარი აღრევის საბაბი აღნიშნულ ტექსტთან დაკავშირებით არ უნდა არსებობდეს. მით უმეტეს, რომ სხვა შემთხვევები ამ ტერმინის ხმარებისა ძველ ქართულ ძეგლებში ჩვენ ვერ დავადასტურეთ. არ აქვს ეს სიტყვა ს.-ს. ორბელიანსაც.

აღნიშნული ტერმინი თავისი აღნაგობით ბერძნული ჩანს, თუმცა ამ სახით შეტანილი არ არის სათანადო ბერძნულ ლექსიკონებში.

¹ „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. 1. თბილისი, 1955 წ. (აქაც და ქვემოთ ციტირებას ამ გამოცემის მიხედვით ვახდენთ).

² ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ, თბილისი, 1953 წ.

³ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 028.

„ნიათორ“-ის მნიშვნელობის დადგენისას ჩვენი ყურადღება მიიქცია იმ გარემოებამ, რომ იგი იხმარება მხოლოდ ქალის ეპითეტად. ამან გვაფიქრებინა, რომ აღნიშნული ტერმინი კომპოზიტია, რომლის პირველი ნაწილი „ნია“ — წარმოადგენს ბერძნულ *νέα*-ს — „ახალი“ (პლედრობით სქესში). რაც შეეხება ამ სიტყვის მეორე ნაწილს — „ფორ“-ს, ბერძნულში დადასტურებულია მსგავსი სახელი — ფიქს მარამ, სამწუხაროდ, ამ სახელთან რაიმე შესაფერისი მნიშვნელობა არ არის ფიქსირებული ლექსიკონებში. სამაგიეროდ ჩვენთვის გამოსადეგი მნიშვნელობა დადასტურებულია აღნიშნულ სახელთან დაკავშირებულ ფიქს ზმნასთან. კერძოდ ი. დვორეცკის ბერძნულ-რუსულ ლექსიკონში ამ ზმნის მე-18 მნიშვნელობად ნაჩვენებია — „Быть обращенным“⁴, რაც თავისი შინაარსით ქართულ „მოქცეულ იქნა“-ს უდრის. ამის კვალობაზე შესაძლებლად მიგვაჩნია დავუშვათ, რომ სახელ ფიქს-საც ჰქონდა მსგავსი მნიშვნელობა — „მოქცეული“. ამრიგად ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ დადასტურებული „ნიათორ“-ი უნდა იყოს ბერძნული *νέα* ფიქს „ახალ მოქცეული“ (ქალის) მნიშვნელობით.

ამასთან დაკავშირებით ისმის კითხვა, თუ რატომ იხმარება ასე იშვიათად ტერმინი „ნიათორი“? ვფიქრობთ, რომ ამის მიზეზი შემდეგია: ძველ ქართულ ძეგლებში და „ქართლის ცხოვრების“ ამავე ნაწილში იხმარება გამოთქმა „ახალ ნერგი“. ამ ტერმინს ორი მნიშვნელობა აქვს: 1. ახლად დარგული (მცენარე)⁵ და „ახლად მოქცეული, ახლახან გაქრისტიანებული“⁶. ეს სიტყვა ბერძნული *νέοφύτος*-ის კალკი უნდა იყოს. ბერძნულში მას ორი მნიშვნელობა აქვს: *νόςος. вновь насажденный, перем. новообращенный*⁷. ამ უკანასკნელი მნიშვნელობით ეს სიტყვა იხმარება სახარებაში.

აქედან გამომდინარე ჩვენ ვფიქრობთ, რომ გარკვეულ პერიოდში ორივე ტერმინი იხმარებოდა, შეიძლება განსხვავებული სტილისტური ნიუანსითაც. აქედან ქართულმა ისესხა „ნიათორი“, ხოლო მეორე თარგმნა. მაგრამ, რადგანაც „ახალნერგი“ სახარების ტერმინი გახდა, „ნიათორმა“ შემდგომში ვეღარ პოვა გავრცელება.

В. Г. АХВЕЛИАНИ

О ЗНАЧЕНИИ ТЕРМИНА „NIAPOR“

(Резюме)

В Грузинском тексте „Картлис Цховреба“ („История Грузии“) и его древнеармянском переводе засвидетельствовано употребление термина „niapog“. Значение его не выяснено в специальной литературе. Согласно нашим наблюдениям „niapog“ греческое слово и состоит из двух частей *nia* < *νеч* — „новая, вновь“, и *φωρά*, соответствующая глагольная

⁴ Древнегреческо-русский словарь, составил И. Х. Дворецкий под редакцией чл.-корр. АН СССР проф. С. Н. Соболевского, Москва, 1958, том II, стр. 1719, эк. 18.

⁵ ს.-ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, თხზულებანი, ტ. VI, გვ. 89, თბილისი, 1965.

⁶ „ქართლის ცხოვრება“, ტ. №1, გვ. 433.

„Древнегреческо-русский словарь...“ том II, стр. 1129.

основа которой — *φῆρο*, помимо других, имеет значение „быть обращенным“. На основе этого мы можем предположить наличие в греческом термина *ναῖφορά* со значением „вновь обращенная“. (В тексте „Картлис Цховреба“ этот термин всегда употребляется как эпитет женщины). Отсутствие данного термина в словарях греческого языка и семь случаев его употребления лишь в „Картлис Цховреба“, по нашему, объясняется тем, что этот термин вероятно был вытеснен другим равнозначным словом *ναῖφῶτος* „вновь посаженный, вновь обращенный“, эквивалентом которого в древнегрузинском является „*aḥalnergi*“ в обоих значениях.

ნელი მახარაძე

სიტყვისათვის ს უ ლ ვ ა

ბერძნულ-ქართული დოკუმენტირებული ლექსიკონის მასალებზე მუშაობისას ყურადღება მივაქციეთ „გამოსლვათაჲს“ ერთი ადგილის წაკითხვას, რომელიც ეკუთვნის აკად. აკაკი შანიძეს, მის მიერ ომეური ხელნაწერის მიხედვით გამოკვეთებულ ტექსტში¹: „ნუ განპრისხნები, უფალო, რამეთუ შენ იცი სულვაჲ ერისაჲ ამის“ (გამოსლვ. 32,22) მიმართავს აპრონ მოსეს, რომელიც აღშფოთებულია იმის გამო, რომ „უტრულოჲ ყო ერმან“ მისმან (32,7). ერი მისიკი არის ეგვიპტიდან გამოყვანილი ებრაელები, რომლებიც უნდოდ ეკიდებოდნ მოსეს: „და აგინებლეს იგინი მოსეს...“ (17,2), „დრტჯნვიდა მუნ ერი იგი მოსესთჲს...“ (17,3). ერთგან კი მოსე მიმართავს უფალს: „რაჲ უყო ერსა ამას მკირედ-ლა და ქვაჲ დამკრიბონ“ (17,4). აი ამ „ერის“ შესახებაა ნათქვამი „რამეთუ შენ იცი სულვაჲ ერისაჲ ამის“. როგორც გამომცემელი სქოლიოში მიუთითებს, ხელნაწერში გვაქვს „სლვაჲ“. ფილოლოგიურ შეცნირებათა კანდიდატის ცოტნე კიკვიძის მიერ მოწოდებული ცნობით, ხელნაწერი A—51 გვაძლევს ასეთსავე დაქარაგმებას. ბაქარის ბიბლიაში კი უქარაგმოდაა—„სლვაჲ“. A—179-ში გვაქვს „მიმმართებლობა“, ასევეა ქუთაისის 28 და H—1207 ხელნაწერებშიც.

შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ომეურ და A—51 ხელნაწერებში სიტყვა შეცდომითაა დაქარაგმებული და ბაქარის ბიბლიის მსგავსად მიგველო წაკითხვა „სლვაჲ“. მაგრამ რამდენად გამართლებულია „გამოსლვათაჲს“ შესაბამისი ადგილის გაგებისათვის სიტყვა „სლვაჲ“ და როგორ გვესმის აკაკი შანიძისეული „სულვაჲ“? ვნახოთ რა შესატყვისებს იძლევა ბიბლიის სხვა ენებზე შესრულებული თარგმანები:

ბერძნულში: $\mu\eta\ \beta\rho\acute{\alpha}\nu\zeta\epsilon\upsilon\varsigma,\ \chi\acute{\alpha}\rho\iota\varsigma,\ \sigma\upsilon\ \gamma\acute{\alpha}\rho\ \iota\sigma\chi\epsilon\ \tau\acute{\omicron}\ \delta\rho\alpha\mu\epsilon\ \tau\omicron\ \iota\varsigma\ \lambda\alpha\omicron\iota\varsigma\ \tau\omicron\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$.

ლათინურში: *tu enim nosti populum istum, quod pronus sit ad malum* (...სიბოროტისადმი მიდრეკილია).

გერმანულში: *Du weißt, daß dies Volk böse ist* (...აეი, განრისხებული, გაბრაზებული, უგონოქმნილია). ასევეა ინგლისურ თარგმანში (*they are set on mischief*), სომხურში (თავხედობაჲ), რუსულში (...что он злой; v. l. злѣйшѣй), ებრაულში სიტყვასიტყვით „რისხეაშია“). ამავე მნიშვნელობით შეიძლება იქნეს გაგებული ქართული „მიმმართებლობა“.

ბერძნულიდან ნათარგმნ ძეგლებში „მიმმართებლობა“, „მიმართება“, როგორც წესი, შეესატყვისება ბერძნულ $\delta\rho\alpha\mu\epsilon$ -ს, რაც ქართულად ნიშნავს სწრაფ

¹ წიგნა ძეგლისა აღთქმისანი ტ. I, ნაკვ. I. 978 წლის ხელნაწერის მიხედვით გამოსცა აკაკი შანიძე, თბილისი, 1947.

მოდრობას, მტრულ თავდასხმას. შვოთს, მოზღვაებას (ხალხის, ქარის), შემო-
სევას და სხვ. მსგავსი შინაარსისაა კლასიკური ბერძნულის ზრეჟუა—სწრაფვა,
შემართება, მიდრეკილება. — რომელიც ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებში და,
საერთოდ, მოგვიანო ბერძნულში ხშირად მნიშვნელობით ემთხვევა ზრეჟ-ს. ეს
კარგად ჩანს ქართული მასალებიდანაც: „გეტევებოდნენ ვითარცა ორბნი
(ძმეს ზრეჟუა ძეთს; как орёл налетит — II შქ. 28, 49); „მათ ზედა მოვ-
ჟინო ვითარცა წყალი მიმართებანი ჩემნი“ (v. I. ზედამისლება — ზბ ზრ-
ჟუა მუს; изолю на них гнев Мой, как воду — ოსე 5, 10); „რომელმან
შემუსრე შეთქმულება ძლიერისა“ (ბ სთხე: ჰაჰ ზრეჟუა თი ბთხთი —
I მკ. 4, 30); „ზედამისლება დაიმარხა ძლევად (ზბ ზრეჟუა ძთთი ჭფსაჲჲ
ჲც ვიჯი — ამოს 1, 11), დაბოლოს, ჩვენთვის საინტერესო, „შენ იცა სულვაჲ
ერისაჲ ამის“ (ზრეჟუა თი ჯათი თანთსუ)².

რას ნიშნავს „სულვა“ ძველ ქართულში?

სიტყვა „სულვა“ ძველი ქართული ენისა და ლიტერატურის ძეგლებში იშ-
ვითად გვხვდება. გრიგოლ ნოსელის თარგმანებაში „კაცისა აგებულებისათჳს“,
რომლის ქართული თარგმანიც გამომცემლის პროფ. ილია აბულაძის ვარაუ-
დით, VII—IX საუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს (ნუსხა X საუკუნისა), ერთი
ასეთი შემთხვევა გვაქვს: მსჯელობა ეხება უფლის მიერ მკვდრეთით აღდგომის
„საეკრველებას“ — „და აწ გიხილავს დამტყიცებაჲ მკუდაოთა აღდგომისაჲ
სხუათა ზედა, ქალსა მას, რომელი მიწვეულ იყო სიკუდიდ, და კაბუქსა მას,
რომელი მოაკლდა ცხოვრებისაგან, და ყრმასა მას, ცხედარსა ზედა მდებარესა,
და მკუდარსა მას დახსნილსა, რომელი სულ ოდოდა. და ესე ყოველნი მოიქც-
ნეს ერთითა სიტყვითა ცხოვრებად...³. პროფ. ილ. აბულაძის განმარტებით, „სუ-
ლოდა (საწყისი „სულ ოდოდა“) უნდანიშნავდეს „სულს იღებდას“. მართლაც,
ძნელია ამ კონტექსტის სხვაგვარად გაგება — სულ — ზორც გაყრილს, სი-
კუდილის პირს მისულს, სული ელეოდა, სული ამოსდიოდა, სულს ლა-
ფავდა. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ „სულვა“ სულის, პაერის ანოსკლის მნი-
შვნელობით დღესაც ცოცხალი სიტყვაა კახურ (ქიზიყურ) დიალექტში და უმ-
თავრესად „დაჩუტვის“ (ბურთიდან, ტიკიდან პაერის გამოშვების) აღსანიშნავად
იხმარება⁴. იგივე გაგება ჩანს გურული დიალექტის „დასულვაშიც“, რაც
წაბლის დასერვას ნიშნავს⁵, ანუ მოხარშვის ან შეწვის წინ წაბლის ჩაქრას,
რათა ხარშვაში ნაყოფი არ გასკდეს და პაერს გამოსასვლელი ჰქონდეს.

² ზრეჟუა-სათვის ქართულში გვაქვს „სულვა“ შესატყვისი: „სულვანი მღწაჲრთანი ახარ-
ბენ ქალქსა ღმრთისასა (თი პათჳჲთი ზბ ზრეჟუაჲ ჲმფრჳთს; თჳს პბლ: თი მითი —
ფსალმ. 45, 5. იხ. „ფსალმუნნი“, X—XIII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა მზექალა
შანიძემ, თბილისი, 1960.). ბიზანტიური პერიოდის ბერძნული ენის ლექსიკონის ავტორი სიოლო-
კლესი თვლის, რომ ზრეჟუა ამ კონტექსტში ნიშნავს „შენაცადს, რუს, მღწიარის შტოს-Brodsk,
pycek. იხ. E. A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, New York, 1900. ქართული შესატყვისის მრავლობითი რიცხვის ფორმა (სულანი) გვაფიქრე-
ბინებს, რომ ქართველ მთარგმნელსაც მსგავსი გაგებით აქვს სიტყვა ნახმარი.

³ უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექუსთა დღეთაჲსა“ და გრიგოლ ნოსელის
თარგმანებისა „კაცისა აგებულებისათჳს“. თბ., 1964, გვ. 208, 6—11.

⁴ ამ ფაქტზე ჩვენი ყურადღება მიიქცია ფილოლოგ. მეცნ. კანდ. ლიანა ევირიკაშვილმა,
რისთვისაც მადლობას მოვასწენებთ.

⁵ იხ. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტომი III, თბილისი, 1953.

პროკლე დიადოხოსის „კავშირის“ პეტრიწისეული თარგმანის 70-ე თავში ეკითხელობთ: „იყო უკუე პირველმყოფი, მერმე ცხოველი, და კუალად მერმე კაცი, და მოაკლდეს რაა ძალი სიტყვერებითი, არლა იყოს კაცი, ხოლო ცხოველი იყოს, რამეთუ და პ ს უ ლ ა ე ს და გრძნობს. და კუალად დაუტევოს რაა ცხოვრებაჲ, ჰგიეს და დაშთების მყოფი...“⁶ გამომცემლის აქად. სიმონ ყაუხ-ჩიშვილის განმარტებით, „ჰსულავს“ იგივეა, რაც „სუნთქავს“ (საწყისი „ს ს უ ლ-ვა“). რადგანაც შესაბამისი ბერძნული ტექსტი სწორედ ასე გაიგება: თავდაპირველად არის „პირველ მყოფი“ (πρωτον ον), შემდეგ ცოცხალი არსება (ζων) და ამის შემდგომ ადამიანი (ἀνθρώπου) და პირიქით: „სიტყვერებითი ძალის“ (იგულისხმება აზროვნების უნარის) გარეშე (ἐπιλαμβάνει τῆς λογικῆς δύναμει) არის მხოლოდ ცოცხალი არსება, რადგანაც ს უ ნ თ ქ ა ე ს და აქეს შეგრძნება (ζων δὲ ζῶει ἐμψύχοι καὶ ἀνθρώπου)⁷ და სიტოცხლის გარეშე—„პირველ მყოფი“. ქართულის გარდა, სხვა თარგმანებიც იმავე გაგებას იძლევიან: ლათ.: *est spirans et sentiens*; ინგლის.: *it breathes and feels*; რუს.: *существо дышало и ощущало*. მაშასადამე, პეტრიწისეული „ჰსულავს“ ევგვარეშე ნიშნავს „სუნთქავს, სული უდგას“. (შდრ. საბასეული „დასულავს—სულიერ ჰყოფს“). საინტერესოა, რომ საბას განმარტების მსგავსად ამ სიტყვას გარდამავალი მნიშვნელობით ვხვდებით ამონიოს ერმიასის თხზულების „მოსაქსენებელი ხუთთა კმათადმი პორფირი ფილოსოფოსისათა“ ძველქართულ თარგმანში (ხელნაწერი XIII ს.): „რამეთუ მიმღებელი თესლისაჲ, არამედ უკუე ცხოველ ჰყოფს მას და სულ ავსს (135r) — *παρὰ λαβὴν ὅθεν τὸ σπέρμα πρῶτον μὲν ζῶσιν οἱ ἐξ αὐτοῦ; ἄρθο καὶ ψυχῶν* (ψυχῶν—სულის ჩადგმა, სიტოცხლის მინიჭება). ე. ი. თესლის მიმღებელი სიტოცხლეს ანიჭებს მას (თესლს) და სულს უდგამს. „ცხოველჰყოფს მას და სულავს“ აქ სინოხიმებია და ერთი აზრის გადმოცემას ემსახურება.

დასასრულ, გვინდა შეეჩერდეთ XV საუკუნის ერთ ძეგლზე. ეს არის ზაზა ფანასკერტელის სამკურნალო წიგნი „კარაბადინი“, რომლის 61-ე კარშიც მსჯელობა ეხება ციებ-ცხელების გამომწვევ მიზეზებს და ამ ავადმყოფობის მიმდინარეობის ხასიათს: „წაუცილებლის ესე ცხრო... დიდისა სიმკურვალისაგან ანუ დიდისა სიცივისაგან... ანუ მეტისა მოგინებისაგან, რომელი ვერა შეეძლოს. და გაიყოფვიან ესე, რომელნი გუთიქუმან, ორად. ანუ მოგინდეს გუამი, ანუ მოგინდეს სული; და მოგინება გუამისა ვითა ს უ ლ ვ ა მეტი და დაშრომა მეტი შეძქრითა შენადგამთათა და გაკურვებითა, და სიმკურვალე გულად შეუქდების და გული ტანსა გაეზავის...“¹¹ ე. ი. დიდი სიცხისაგან, ან დიდი სიცივისაგან, ან ზედმეტი დაღლილობისაგან შეიძლება ადამიანს დაემართოს „ცხრო“ —

⁶ იოანე პეტრიწის შრომები. I, თბილისი, 1940, გვ. 45, 30—33.

⁷ ბერძნული ტექსტის ახალი ინგლისური თარგმანი იხ. E.R. Dodds, *Proclus, The Elements of Theology*. Oxford, 1963.

⁸ Migne, P G, t. 33.

⁹ ა. ფ. ლორეუს თარგმანი, ხელნაწერის უფლებით. ინახება საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ფილოსოფიის ინსტიტუტში.

¹⁰ იხ. სელნაწერი S 2562, რომლის პირიც, გადმოწერილი დოქ. ნათელა კეკელაძის მიერ, ინახება აწ განსვენებული ნეცნოვის პირად არქევში. ბერძნული ტექსტი—*Ammonius in Porphyrii Isagogen sive V voces*, edidit Ad. Busse, Berolini, 1891, გვ. 48, 5.

¹¹ ზაზა ფანასკერტელი, სამკურნალო წიგნი „კარაბადინი“, თბილისი, 1950, გვ. 379, 28—35.

ცხელება. „მოგინდეს გუამი“, ან მოგინდეს“¹² სული. „გუამის მოგინებისას“ ადამიანი ხშირად სუნთქავს (ს უ ლ ვ ა მეტი) და სწრაფად იღლება, იქანება სახსრების მოძრაობისას (დაშრომა მეტი). სიმშურვალე გადადის გულში და გულიდან მთელს სხეულს მოედება. ხოლო „რომელი შეიპყრას მზისა ს უ ლ ვ ი თ ა ცეცხლისა ქარისაგან და ცეცხლისა ჰაერისაგან და რომელი შეიპყრას ამით ნიშნითა, რომელნი გუიქსენებიან, იყოს თავი მისი და ტყავი მჭურვალე უმეტეს სხუათა გაცხრობულთასა“¹³ — აგრძელებს მკურნალი მსჯელობას. ეს ადგილი ჩვენ ასე გვევსმის: თუ ადამიანს ცხელება დაემართება მზისაგან ან ცეცხლისაგან გახურებული ჰაერის ს უ ნ თ ქ ე ვ ი თ („სულვითა“), ავადმყოფს სხვა ცხრომოციდებულზე მეტად გაუხურდება თავი და კანი. მაშასადამე „სულ-ვა“ ზაზა ფანასკერტელთანაც, ჩვენი აზრით, ორივე შემთხვევაში ნიშნავს „სუნთქვას“¹⁴.

სამწუხაროდ ტექსტებიდან მეტი შემთხვევის დასახელება არ შეგვიძლია. შესაძლოა „სულვა“ სალიტერატურო ქართულის კუთვნილება არ იყო და მხოლოდ ხალხური მეტყველების გავლენით ჩნდება აქა-იქ. სალიტერატურო ქართულს ამ მნიშვნელობის მრავალი სიტყვა ჰქონდა სხვადასხვა კონკრეტული შემთხვევისათვის: სულისკუთა, სულთქმა, კვნესა, ოხრა და სხვა¹⁵, რაც შეეხება „გამოსლვათაჲს“ ზემოაღნიშნულ ფრაზაში აკად. აკაკი შანიძისეულ წაკითხვას (შენ იცი ს უ ლ ვ ა ჯ ერისაჲ ამის), ვფიქრობთ, იგი დამარწმუნებლად მიგვანიშნებს ამ სიტყვის გადატანით მნიშვნელობაზე — განწყობა, შემართება, გულისთქმა (მდრ. ახალი ქართული „ვიცი, რითაც სუნთქავ“). „სულვას“ ისევე შეიძლებოდა ჰქონოდა ამგვარი გაგება, როგორ ექნებოდა „სულისკუთას“. საიდანაც დღეს მივიღეთ „სულისკუთება“, სწორედ მისწრაფების, შემართების, სწრაფვის გამოსახატავად.

¹² მოგინება — დასუსტება, დაღლა, დაქანცვა.

¹³ კარაბადინი, გვ. 380. 23—26.

¹⁴ „სულვა“ ქოროვის, ყველგან ყოფნის მნიშვნელობით გვხვდება ძველი აღთქმის აპოკრიფის „ეპისტოლეს“ [6.60: „სული... სულავს“, v. I. „განეფინების-] ძველქართულ თარგმანში. შეესატყვისება ბერძნულ *πνεμα*-ს. იხ. ძველი აღთქმის აპოკრიფების ქართული ექსიგები, I. გამოსცა ც. ქერციკიძემ. თბ. 1970. გვ. 317.

¹⁵ საყურადღებოა საბას მიერ ლექსიკონში დასახელებული ზმნური ფორმები გასულე — სულზედ შევაგდე; ისულა — სულზედ მიიგდო; მასულა — სულზედ შემაგდო, რაც დღევანდელი გამოთქმით უნდა ნიშნავდეს „თავს ვიღევ“, ანუ ჩემს თავზე ავიღე, ვინდევ. ვიყისრე და ა. შ. იხ. სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული. გამოსაცემად მოამზადა ილ. აბულაძემ. თბ. 1965.

М. Н. БОГОЛЮБОВ

О ДВУХ АРАМЕЙСКИХ НАДПИСЯХ ИЗ СОБРАНИЯ ПАНЬОНА

Две арамейские надписи плохой сохранности, о которых речь пойдет ниже, найдены Поньоном в конце прошлого века, одна близь селения Сари неподалеку от Нисибина, другая в Хасанкейфе на Тигре ниже Дпарбекира. Поньон в своем труде «Семитские надписи Сирии, Месопотамии и района Мосула»¹ привел описание и обстоятельства находки этих надписей, их фотографии, прорисовки и прочтение. Надпись из Сари была начертана на каменном постаменте. Надпись из Хасанкейфа находилась на вершине прибрежной скалы в небольшой пещере на внутренней стороне камня.

Надписи из Сари и из Хасанкейфа интересны в палеографическом отношении. По начертанию букв они близки к арамейским надписям из Грузии². В свое время они стояли обособленно и полностью прочесть их Поньону не удалось, значение некоторых букв он определил не правильно. После Поньона к чтению этих надписей не возвращались, вносили лишь некоторые изменения в транслитерацию отдельных слов и в составленную им таблицу букв. Соответственно, в оравнительных таблицах арамейского письма значение нескольких букв из этих надписей дается по-разному³. Третья и четвертая строки надписи из Сари сильно повреждены, вся надпись читается с трудом. М. Линдзбарски допускал даже, что надпись не арамейская, а пехлевийская. Фр. Розенталь⁴ сближал обе надписи с надписями из Асура. Автор этих строк пытался читать надпись из Сари, исходя из того, что в ней упоминается не MWTV' (см. ниже), а MKTB' «письмо»⁵. От этого чтения приходится теперь отказаться.

¹ H. Pognon, *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*, Paris, 1907, p. 113—115, planches VII et XXVII. Воспроизведение прорисовки записи из Сари см.: Syria, LX, 1963, p. 126.

² Г. В. Церетели, *Армзская билингва*, Тбилиси, 1941.

³ Ср.: A. Caquot, *Nouvelles inscriptions araméennes de Hatra*, Syria, XXIX, 1952, p. 107; J. Pirenne, *Aux origines de la graphie syriaque*, Syria, XL, 1963, tabl. c) 1, 2; А. Г. Периханян, *Арамейская надпись из Гарин*, АН Арм. ССР, Историко-филологический журнал, № 3 (26), 1964, стр. 129.

⁴ Fr. Rosenthal, *Die aramaistische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen*, Leiden, 1939, s. 175.

⁵ М. Н. Боголюбов, *Об арамейской надписи из Сари*, Филология и история стран Зарубежной Азии и Африки, Ленинград, 1966, стр. 8—9.

Надписи из Сари и из Хасанкейфа объединяются в одну группу по форме буквы *hē*: Буква *hē* подобного начертания отличает также арамейские надписи из Мхеты. Эту же форму имеет *hē* в надписи из Гарни в словосочетании BRH ZY WLGŠ MLK „сын царя Валгаша“. Значение *hē* у буквы впервые установил Г. В. Церетели при чтении арамейской версии армазской билингвы. Начиная с Поньона, ее рассматривали как лигатуру, состоящую из *h*+*y*, *h*+*w*. Так, А. Марик⁶ в надписи из Хасанкейфа вместо имени собственного 'BDLH' 'Abdilahā читал 'BDLHY' "a fait pour la vie (de)", он же в надписи из Сари часть имени собственного (Y) ŠM'LN' принял за выражение LHY' „pour la vie“.

Хорошо видно, в какой последовательности изменялось начертание *hē* от к В основе рисунка лежит *hē* из Хатры — с написанием в два приема: → В Асуре у первой черты *hē* появился завиток — но написание в два приема сохранилось: → В надписях из Мхеты, Сари, Хасанкейфа, Гарни буква „*hē*“ стала писаться уже в один прием — при этом верхний левый отросток второй линии — переместился на третью линию в виде росчерка — , направленного вверх-влево. В первой строке надписи Šrgs-a из Мхеты *hē* в MHRDT имеет переходную форму — , в которой сохранился отросток у второй линии и появился росчерк у третьей. Отросток или росчерк отличает в этих надписях букву *hē* от *hēt*: в Хатре *h* — ; *h* — в Асуре *h* — , *h* — ;⁷ в Сари, Хасанкейфе и др. *h* — , *h* —

Буквы 'h z h' 'š в надписях из Грузии начинаются с характерного завитка. С начальным завитком в надписи из Хасанкейфа пишутся буквы *h* *h* 'š š. Поньон правильно определил буквы *h* и *š*, встретившиеся в словах YRH „месяц“ и NSYBYN Нисбин. 'Ain в надписи установил А. Марик в словах 'BNBW 'Ab(d) Nabū — и. сб., в его чтении — (N) 'BNBY/W, и 'BDLH' 'Abdilahā — и. сб., в чтении А. Марика — 'BD LHY' "a fait pour la vie (de)"⁸. Не опознанной в хасанкейфской надписи осталась буква: Она походит на повернутый в обратную сторону сирийский и палмирский курсивный „самех“. Поньон по этому сходству придал букве значение „s“, с тех пор знак приводится в таблицах шрифтов именно в этом значении. Поньон находил эту букву в слове, которое он читал как NBRBZSMYN Nabadbazasamin(?). Теперь ясно, что это имя собственное следует читать BRB'ŠMYN Bar Ba'a (I) = Šamin. „Шин“ такой же формы употреблен в надписи из Гарни в имени собственном WLGŠ. А. Г. Периханян⁹, следуя за Поньоном, приняла š над-

⁶ См. Syria, XL, 1936, p. 127, n. 3, 4.

⁷ П. Енсен читал в надписях из Асура букву *h* как *h*: 'hhy вм. 'hhy -ero брат', 'hly вм. 'hly „моя сестра“; букву *q* он принимал за *q* и *h*. См. P. Jensen in Erschliessung der aramäischen Inschriften von Assur und Hatra. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, LIII, 1919, s. 1042—1052.

⁸ Там же, p. 127, n. 4.

⁹ А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Гарни. АН АрмССР, Историко-филологический журнал, № 3 (26), 1964, стр. 123.

писи за s и привела имя в чтении WLGS. Три линии буквы „Шнн“ — в надписях из Хасанкейфа и Гарни, подобно букве „he“, на-
писаны в один прием с начальным завитком —

Надпись из Гарни

А. Чтение Поньона:

- (1) ŠNT V CXXXX VII {
- (2) MW/YTB'
- (3) — — — | BNŠ [— —
- (4) W/Y [.] W/Y [.] L(?) ŠQ/M(?)
- (5) | LHY/W'
- (6) | Y/WY/W D/R' (?) KMK' (?)

Б. Предлагаемое чтение:

- (1) ŠNT V C XXX VII {
- (2) MWTB'
- (3) YQRBNSW DY
- (4) [NŠ]WY' L[Y]ŠM'
- (5) |' |LH'
- (6) 'WYD' KMR'

У MWTB' засвидетельствованы значения: 1) „постамент“, ср. в надписи IV в. до н. э. из Теймы: (1) [M]YTB' ZY QR (2) [B] M'NN BR 'M (3) [R]N LSLM 'LH (4) LHY Y NPŠH „Постамент, который посвятил M'NN, сын 'MRN, богу Салму ради своей жизни“, (2) „служба (в качестве синедра, паредра)“ в пальмирских надписях, например: ŠLM'.. DY 'BDT LH BWL' BMWTBH LYQRH „Статуя (такого-то), которую соорудил ему сенат за его службу в его честь“; 3) „совет“, „ассамблея“, „коллегия“, ср. сирийские br mwtb' „член совета“, guš mwtb' „председатель“, др.-евр. šbetmōšab lēšim lō yāšab „и в совете нечестивых не сидел“.

YQRBNSW разделяется нами на YQR BNŠW где YQR (pa'al):— сказуемое „он почтил“ и BNŠW— предложное дополнение, содержащее имя NŠW со значением „возведение“, „сооружение“ от араб. NŠH в каузативной форме „поднимать“, „возносить“, „возводить“, ср. араб. I paša'a „подниматься“, „вырастать“, „возникать“, „создаваться“, II pašša'a „выращивать“, „воспитывать“, IV 'aṣša'a „возводить“, „воздвигать“, „строить“, 'inšā „создание“, „сооружение“, „постройка“; YQR BNŠW „он почтил возведением“. Начало четвертой строки не читается. Условно принимаем [.] WY' за NŠWY' — производное от того же корня NŠH в форме niššūyā по типу qittūl со значением „сооружение“: yaqqar binaššaw dī niššūyā „он почтил возведением сооружения“. При таком толковании YQRBNSW DY [.] WY' слово mwtb' может выступать только в качестве подлежащего, как BWL' в следующей пальмирской надписи: BWL' 'QYMT LH ŠLM DNH LYQRH „Сенат поставил ему эту статую в его честь“:

MWTB' YQR BNŠW DY [NŠ]WY' „Совет почтил возведением сооруже-
ния“. Слова L[Y]ŠM' [']LH' 'WYD' KMR' являются дистантным допол-
нением к YQR, введенным предлогом L: „он почтил [Y]ŠM' [']LH',
(сына) 'WYD', жреца“. [Y]ŠM' [']LH', ŠM' LH' и 'WYD' широко распро-
страненные имена собственные, ср. в арамейском¹⁰ ŠM' L, ŠM' YH,
YH WY ŠM', YH W ŠM'; 'Awidā в сирийском (Эдесса), в пальмирских и
набатейских надписях, в греческой передаче Δουείδου, Δουείδου¹¹.

Перевод надписи из Сари

„Год 547/8/9 (=236/7/8 г. н. э.). Совет почтил возведением соору-
жения [Y]ŠM' [']LH', (сына) 'WYD', жреца“.

* * *

Надпись из Хасанкейфа

- (1) в [ŠNT -] BYRH 'LWL KDY 'T'
- (2) -] NSYBYN HWYN [-
- (3) BMTRT 'BR' DY 'RYB [-
- (4) BRB'ŠMYN BR 'ZY 'QBŠ[
- (5) 'BNBW BR BRNNY BQWN BR ŠMŠ[
- (6) 'YTYMLK BR BRYRH Y '[Q] BŠM BR NT[W]NŠ[
- (7) 'BDLH' [BR] BRMR [-]' [-]' BRŠ [MŠ] YHB [
- (8) -] YTYBL BR BRTWMR [- - - - -] 'B' BR [-] MLH
- (9) BRNNY BR [

Чтение BYRH 'LWL KDY 'T' NSYBYN и перевод „В месяце
Элуле (сентябре), когда пришел Нисибин“ принадлежат Поньюну.
Следующее за NSYBYN слово читается HWYN „они находятся“ или
HWWN „они были“,

Поньюн в первом слове третьей строки принял bēt за 'āler и про-
читал 'MTRT — 3-е л. ед. ч. ж. р. перф. 'af'el от MTR „идти (о дож-
де)“ — „elle a fait pleuvoir“. В том, что первая буква — „bāt“, не прихо-
дится сомневаться; зигзагообразная линия, пересекающая букву, к ней
не относится. Безукоризненное чтение — BMTRT, где B — предлог, MTRT —
st constr. от MTRH „охранение“, „сторожевой пост“ к NTR „охранять“,
„сторожить“, в Страсбургском папирусе — MNTRH, сир. MTRT', манд.
maṭarla; BMTRT „в охранении ч.-л.“.

Второе и четвертое слова в стк. 3 начинаются с буквы 'aīn. Эта бук-
ва в надписи состоит из двух основных линий, сходящихся под углом,
обращенным вершиной вниз. Такая форма обычна для 'aīn. Необычно,
однако, наличие еще одной черты — росчерка. Линия росчерка, направ-

¹⁰ См.: И. Н. Виноников, Словарь арамейских надписей. Палестинский сборник,
вып. 7(70), 1962, стр. 323; вып. 13(76), 1965, стр. 252, 253.

¹¹ J. B. Segal, New syriac inscriptions from Edessa, BSOAS., XXII, 1959, p.
26—27.

ленная снизу вверх с наклоном влево, под углом или плавно переходит в основную, правую линию буквы: 'Ain подобной формы теперь известен из арамейских надписей, найденных в Грузии. Поныон сблизил 'ain надписи с zaip в пехлевийском начертании; то, как пишется hē в надписи, не было ясно Поныону, отсюда его чтение третьей строки: 'MTRT ZBD DY ZHB(?) „elle a fait pleuvoir un présent d'or(?)“.

Наше чтение стк. 3: BMTRT 'BR' DY 'RYB. 'BR' 1) „сторона“ „берег“, ср. араб., сир. 'br', манд. abara; 2) „прохождение“, „проход“, „переправа“ от 'br „проходить“, „переправляться“. Чтение 'BD' „работа“ „слуга“, не подходит к контексту. В 'RYB. yōd так близко расположен к R, что RY походит на Q, ср. в стк. 4 'QBŠ[MŠ] — и. сб.; 'RYB мы объясняем через сир. 'rb „судно“, манд. arba „лодка“, „паром“, араб. yurab „род судна“; ср. 'rybi hYrdn (= spynt hYrdn) „судно на Иордане“ Jastrow, I. p. 594 a; II, p. 117 a. Если взять 'BR' DY 'RYB[T'] в значении „прохождение судов“, то BMTRT 'BR' DY 'RYB[T'] будет означать „в охране прохождения судов“.

В строках 4—9 приведены имена лиц, находившихся в отряде, несшем охрану судов, проходивших по Тигру мимо крепости HSN KYP'. Все имена собственные относятся к местному ономастическому, поскольку встречаются в надписях из Хатры и из Пальмиры.

BRB'ŠMYN Bar-Ba'a(I) Šamīn с выпущенным или ассимилированным L—Barba'aššamīn, ср. B'ŠMYN, B'ŠMWN в надписях из Хатры¹², в набатейском¹³.

'ZY, вторая буква, возможно, wāw; 'Uzzī, или сокращение от ZYZW 'Azizū.

'QBŠM (в стк. 5 'QBŠ[], в стк. 6 '[Q]BŠM) Š[MŠ] YHB, NT[W]NŠ[M] Полная форма имени—'QBŠMŠ 'Aqab Samaš „Защитил (бог) Шамаш“. Šamaš yaḥab „(бог) Шамаш дал“, Natun Šamaš „Дан (богом) Шамашем“, Сокращенная форма 'QBŠM' представлена в надписях из Хатры (№ 27) также в надписях из Асура, ср.: dkyr bsr br 'q(b)šm' lṭb „Да будет помянут Bsr, сын 'Aqab Šamā, за добро“, dkyr 'qyb'sr br 'qbšm' qdm mrtm l'm „Да будет поминаем вечно 'Aqib 'Asūr, сын 'Aqab Šamā, перед Нашей госпожей“; dkyr wbryk bsr br 'qbšm' qdym 'srnsr lṭb „Да будет помянут и благословен Bsr, сын 'Aqab Šamā, перед Асурнасаром, за добро“. К сокращению 'QBŠM() из QBŠMŠ ср. 'STRG' „Astor est Gad“, B'LTG' „Bellis est Gad“. Ср. имена собственные, содержавшие компонент—'QB: араб. 'QBYH, 'QBNBW, NBW'QB; пальмир. BL'QB, 'T'QB; в Хатре—ŠMŠ'QB, 'QBŠMŠ, NŠR'QB.

'BNBW 'Ab(d) Nabū „Слуга (бога) Набу“; ср. араб. 'BDNBW, с пропуском D—пальмир. 'BNRGL, пальмир. и сир. 'BŠLM'.

¹² См. H. Donner—W. Röllig, Kanaanäische und aramäische Inschriften. Bd. I: Texte, Wiesbaden, 1966, № 244 (23), 246 (25), 247 (29).

¹³ См. J. Cantineau, Le Nabatéen, tome I, Paris, 1930, 45 с.

BRNNY Bar-Nanāya „Сын (богини) Нанай“; то же в Хатре (№ 1, 106).

BGWH—имя собственное иранского происхождения, от *baga-wahya, ср. др.-перс. Dātuwahya, араб. ztwhy Zātuwahya. Имя BGWHY носил наместник Иудеи при Дарии II, библ. BGWY, βαγώας; ср. štr bgwh „Документ Bgwh-a“ на документе нововавилонского времени.

ŠMŠ[ср. имена из Хатры, начинающиеся с ŠMŠ: ŠMŠ'QB, ŠMŠHRYT, ŠMŠYHB, ŠMŠBRK.

'TYMLK 'AitiMalak, [']YTYBL 'Aitibēl, ср. пальм. и набат. 'YTYBL имя божества в Пальмире, MLKBL Malakbēl.

BRYRHY Bar-Yarḥay, ср. имя божества луны в Пальмире — YRHBYWL Yarḥaybōl, и. сб. YRHY Yarḥay.

'BDLH' 'Abdi Lāhā, ср. в Хатре 'BD' LH', 'BDLH'

'B' 'Abbā, то же в Хатре № 140.

BRMR[, ср. в Хатре BRMRYN Bar-Marēn, YHBRMRYN Yahab-Bar-Marēn, BRMRY' Bar-Maraya.

Перевод надписи из Хасанкейфа

(1) В год..., в месяце Алуле (сентябре), когда пришел (2) — Нисбин были — (3) в охранении прохода судов — стк. (4) — (9). Приводятся имена 12 (?) лиц, находившихся на сторожевом посту.

В связи с надписью из Хасанкейфа интересна надпись из Са'адии, датированная апрелем 125 г. н. э., в которой упоминаются селения QRQBŠ и HŠPŠ. Последнее и сегодня можно видеть на картах. Селение Хиспист расположено на правом берегу Тигра несколько ниже Хасанкейфа. По-видимому, QRQBŠ, Тейшидор¹⁴ помещает это селение на правом берегу Тигра выше Хасанкейфа, *HŠNKYP' и HŠPŠ являлись сторожевыми пунктами на водном отрезке пути из Бет Забде в Амиду (Диярбекир), которые лежали на персидской царской дороге, проходившей в этом районе через Бет Забде — Нисбин — Амиду.

Надпись из Са'адии, находящаяся теперь в багдадском музее, была найдена в 1957 г. в 25 км к востоку от Хатры в районе Вадн Са'адия. Ее читали Ф. Сафар¹⁵, А. Како¹⁶ и Ж. Тейшидор¹⁷. Затруднение для перевода представляло слово, которое названные ученые транслитерировали как 'dn' и, сравнивая с др.-евр. 'ēden, переводили „parc“, „jardin“, но др.-евр. 'eden „степь“, „пустыня“ плохо вяжется с контекстом надписи, поскольку в ней говорится о том что ZN', сын DHNY, сделал 'DN' WPRK' DMRLH' DQRQBŠ и 'DN' DNRGWL DHŠPŠ „DN' и жертвенник (богу) Marilaḥē (покровителю) Каркзбеша“ и „DN' богу Nergōl (покровителю) Хашиша“. Нужно изменить чтение 'DN' на 'RN' и привлечь араб. 'arīp, означакщее „обиталище“, „убежище“, „логовище“,

¹⁴ J. Teixidor, Notes hatréennes. Syria, XLI, 1964, p. 274.

¹⁵ E. Safar. Kitābat min as-Sa'adiyya. Sumer, 17, 1961, p. 36—40.

¹⁶ A. Caquot. Nouvelles inscriptions araméennes de Hatra (V). Syria, XL, 1963, p. 12—14.

¹⁷ J. Teixidor. Notes hatréennes. Syria, XLI, 1964, p. 273—279.

„двор дома“: ‘aripā iragikā „обиталище и жертвенник“ хорошо согласуются с контекстом.

Текст надписи из Са’адии:

- (1) BNYSN D III C
- (2) XX+X+V+I ‘RN’
- (3) WPRYK’ DMRLH’
- (4) DQRQBŠ DŠR’ BHṬṬ
- (5) D’BD ZN’ BR DHNŸ TRY’
- (6) DHZY’ HLM’ W’BD
- (7) TŴB ‘RN’ DNRGWL
- (8) DHŠPŠ DŠR’
- (9) BMLH’ ‘L HY’ ‘BH
- (10) W’HŸH WBNŸH WMN DR{
- (11) DKŸR LTB HWNNY (?)

Перевод надписи из Са’адии

(1—2) В нисане 436 (=в апреле 125 г. н.э.). Обиталище (3) и жертвенник (богу) Marilaḥ (4) (покровителю) Каркабеша, который пребывает в ḤṬṬ (в колодцах?), (5) сделал ZN’, сын DHNŸ, наставник (6) ясно-видящих и снотолкователей. И сделал он (7) также обиталище (богу) Nergōl (8) (покровителю) Хзипиш, который пребывает (9) в MLH (в соляных копиях?). Ради жизни его отца (10) и его братьев и его сыновей и тех, кто... (11) Да будет помянут добром...

Н. И. БАБАЛИКАШВИЛИ

ЕВРЕЙСКАЯ ЭПИТАФИЯ ИЗ БОРЖОМИ

О расселении евреев в Грузии можно судить и по эпиграфическим памятникам, находящимся на ее территории с давних времен. К таким памятникам относятся, например, два надгробных камня из древней столицы Грузии г. Мухета, которые исследователи относят к III—IV или даже II—III² вв. н. э.

Традиция составления эпитафий на еврейском языке живет и поныне. В разных уголках Грузии сохранилось много кладбищ с еврейскими надгробиями. Сбор и изучение их может дать интересный материал как по истории грузинских евреев, так и для еврейской эпиграфики вообще. (См. нашу работу — «Еврейские надписи в Грузии», Тб., 1971).

Рассматриваемый в данной статье надгробный камень был найден во дворе грузинской церкви села Двири Боржомского района. Однако, по словам Г. Зедгинидзе, предоставившего Институту востоковедения АН СССР фотокопию с эпитафий, надгробная плита во дворе церкви могла быть перенесена из соседней деревни Дзвели Квирик — Цминда.

Надгробие представляет собой известняковую плиту формы параллелограмма. Длина памятника — 35 см., ширина — 19 см., толщина — 7 см. Размер надписи — 32 см. × 18 см. На камне эпитафия вырезана в 12 строк еврейским т. н. квадратным шрифтом. Строки неровные, разной длины, т. к. содержат разное количество букв. Текст местами поврежден, однако это обстоятельство не создает особых трудностей при чтении.

Мы предлагаем следующее чтение и перевод надписи:

- (1) צו (א) חי
- (2) טוב שם
- (3) משמן טוב
- (4) ויום המות
- (5) מיום הולדו וזה
- (6) המצבה על
- (7) קבורת הנער
- (8) מ' ושהו כבר
- (9) אברהם שנפטר

¹ Д. А. Хвольсон, Сб-ник еврейских надписей, содержащих надписи из Крыма и из иных мест, СПб, 1888, стр. 130 и далее; Г. В. Церетели, Новооткрытая еврейская надпись из Мухета. Вестник Института языка, истории и материальной культуры, V—VI, Тбилиси, 1940, стр. 419—425 (на груз. яз.).

² А. Крихели, Стела с еврейской надписью, найденная в Мухета, Труды историко-эпиграфического музея евреев Грузии, т. II, 1941, стр. 113—133.

- לכית עולמו יום (10)
 שישי י"ז להודש (11)
 ניסן שנת ד"הפ"ו (12)

- (1) Мое завещание
 (2) имя (доброе) лучше
 (3) хорошего елєя
 (4) а день смерти —
 (5) дня рождения его. А это —
 (6) памятник на
 (7) могиле юности
 (8) Моисея с(ына) у(важаемого) р(абби)
 (9) Авраама, который отошел
 (10) в вечный дом свой дня
 (11) шестого (т. е. в пятницу), тринадцатого (числа) месяца
 (12) ипсан 5487 года

Комментарии

Лексика надписи—библейская, за исключением слов צו(א) (стр.1), שנפטר (8), ב"כ"ר (9) которые распространились в еврейском языке в эпоху Талмуда или позже.

(1) — Первая строка, состоящая всего лишь из четырех букв, трудно поддается расшифровке. Здесь возможны два варианта, связанные однако с допущением орфографической ошибки. Принимая во внимание содержание известного библейского афоризма (см. строки 2—5), мы отдаем предпочтение варианту צו(א) (šayyā'āfi) талмудическое слово „моё завещание“, допуская слухшие буквы „א“, а если допустить что пропущена буква „י“, тогда первая строка будет читаться צו (י) (šayyā'āfi) „я приказал, наказал“. Орфографические ошибки в еврейских эпитафиях не редкость³, но в наших вариантах чтение строки (1) сомнение может вызвать начертание предпоследней буквы—„א“ которая очень похожа и на „כ“. Но в нашей надписи такое же написание буквы „כ“ имеем в строках 4, 7, 10 и 12 (см. снимок). С употреблением хотя бы одного из предлагаемых нам вариантов (צו(א) или צו(י) в начале еврейских эпитафий мы не встречались.

(2), (3), (4) — Содержащаяся в этих строках формула — טוב שם משמן טוב ויום המות מיום הולדו — это известный афоризм из книги Экклезиаст (7,1). Данное библейское изречение встречается и в других еврейских надгробиях из Грузии⁴.

(5) и (6) וזה המצבה — Здесь мы имеем нарушение грамматической нормы. К слову женского рода המצבה применено указательное местоимение в форме мужского рода. זה.

³ См. напр., Д. Хвольсон, указ. книга, стр. 442.

⁴ О таких эпитафиях упоминает напр., путешественник И. Черный. См. И. И. Черный, Путешествие по Кавказу и Закавказскому краю, СПб, 1884, стр. 162 (изд. 1899 г.).

(8) — Упоминаемое имя покойного מִשֶׁה — библейское. Слово כֶּכֶר полученное в результате сокращения слов בֶּן כְּבוֹד רַבִּי «сын уважаемого рабби», т. е. господина, часто употребляется и встречается в эпитафиях тоже⁵. Эта аббревиатура дана без знаков сокращения, хотя таковые применены в строках (11) и (12).

(9) — Слово נִפְטָר в этой глагольной форме, т. е. форме ниф'ал в Библии не встречается, но употребляется в Талмуде и других памятниках последующей эпохи. Распространено данное слово и в эпитафиях⁶.

(10) — Выражение לְבֵית עוֹלָמוֹ или, точнее כֵּית עוֹלָמוֹ взято из Ветхого завета, из той же книги Экклезиаст (12, 5). Оно часто встречается в еврейских надгробных памятниках⁷. С опущением частицы כֵּ перед словом יוֹм спятя допущена орфографическая ошибка. Словосочетание יוֹם ... שְׁנֵפְטָר не соответствует нормам еврейского языка. Правильно ... שְׁנֵפְטָר בְּיוֹם.

(11) — Также грешит орфография слова שִׁישִׁי — правильно — שִׁישִׁי.

(11) и (12) — Памятник датирован в соответствии с календарем действующим у иудеев и поныне. Датой смерти указывается שְׁנַת ה'תפ"ז שנת ה'תפ"ז — пятницу, 13^я писана 5487 г., что соответствует 5 апреля 1728 г., Числа указаны еврейскими буквами с соответствующими знаками сокращения в виде маленьких вертикальных штрихов.

По уровню технического исполнения надпись оставляет желать много лучшего. Строки неровные, буквы неравномерные, плохо распределены по строкам и порой начертание одной и той же буквы в разных строках разное (см. напр., ב в строках (2) и (10); в ו строках (3), (5), (10) и др.). Эти погрешности, вероятно, следует отнести в счет неумелости мастера, вырезавшего еврейскую надпись на каменной плите.

⁵ Ср. Д. Хвольсон, *упом. соч.*, стр. 242; А. Фиркович, *Авие зиккарон*, надписи №№ 73, 82, 96 (на евр. яз.); F. Cantera y F. M.ª Millás. *Las inscripciones hebraicas de Espana*, Madrid, 1956, стр. 85.

⁶ См. напр. F. Cantera, *указ. соч.*, стр. 10, 25 и др.

См. напр. F. Cantera, *указ. соч.*, стр. 10—11. Здесь кстати полностью повторяется примененная в нашей эпитафии формула — נִפְטָר לְבֵית עוֹלָמוֹ.

თეო ჩხიძე

შენიშვნები საშუალო სპარსული სინტაქსის შესახებ

Kārnāmak i Artaxšēr i Pāpakān საშუალო სპარსული მწერლობის ერთ-ერთი საუკეთესო ძეგლთაგანია. რომანი, რომელშიც აღწერილია ჰასანიდთა სახელმწიფოს დამაარსებლის ცხოვრება და მოღვაწეობა, თარიღდება VII საუკ. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ იგი შეიქმნა ხოსროვ I რეფორმების შემდეგ¹. მისი ავტორი ცნობილი არ არის. საფიქრებელია, რომ ეს იყო სამღვდლო პირი, მეფის კართან დაახლოებული². მთელი რიგი დეტალების გათვალისწინება და „შაჰ-ნამეს“ შესატყვის ადგილებთან შედარება გვაფარაუდებინებს, რომ ჩვენამდე მოღწეული ტექსტი გადამუშავებული და რედაქტირებულია³.

ნაწარმოები არ არის ისტორიული სინამდვილის ზუსტი ამსახველი, მასში დიდი ადგილი ეთმობა არდაშირის მოღვაწეობის აღწერას იმ მიდამოებში, სადაც რეალური არდაშირი არასოდეს ყოფილა, ნაწარმოებში გვხვდება ზღაპრული, ფანტასტიკური ეპიზოდები.

რომანი დაწერილია სადა, გამართული ენით და წარმოადგენს ფალაური პერიოდის სპარსული პროზის ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშს.

ნაწარმოები ყურადღებას იპყრობს თხრობის ოსტატობითა და სიუჟეტის სიმძაფრით. მისთვის დამახასიათებელია ჰიპოტაქსური წყობა. უმეტეს შემთხვევაში დამოკიდებული წინადადება მთავარს უერთდება კავშირის საშუალებით. გვხვდება აგრეთვე თანწყობილი, შერწყმული და მარტივი წინადადებებიც, მაგრამ მათი რიცხვი მცირეა.

Kārnāmak-ში გვხვდება განსაზღვრებითი, დამატებითი, გარემოებითი და სხვ. სახის დამოკიდებული წინადადებები.

განსაზღვრებით დამოკიდებულ წინადადებებში დამოკიდებული უკავშირდება მთავარი წინადადების წევრს, გადმოცემულს არსებითი სახელით ან ნაცვალსახელით, იგი შეიცავს მის დახასიათებას, ან მოუთითებს რაიმე თვისებაზე:

hač pitārān u niyākān i tō kas būt kē pātixšāhīh u sarōšrīh kart

„შენს მამათა და წინაპართაგან იყო ვინმე, რომელიც მეფობასა და სარდლობას იქმნოდა?“.

¹ A. Christensen, Les gestes des rois dans les traditions de L'Iran antique, Paris, 1936, p. 78, 81.

A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, p. 58.

² Alfred Gutschmid, Kleine Schriften. Leipzig, Bd. III, 1892, S. 132.

³ St. Wikander, Feuerpriester in Kleinen Asien und Iran, Lund, 1946, S. 133, 166; J. Tavastia, Die Mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier, Leipzig, 1956, S. 138.

hān bandak mart kē hač xʰatāi i xʰēš bē virečēt o vazurgih u pāti-xšāhīh rasēt

„ის მონა, რომელიც თავის ბატონს გაექცევა... დიდებასა და მეფობას მი-
აღწევს“.

spāh i kerm kē pal diž būt hamōkēn ō bērōn mat

„ქარმის ჯარი, რომელიც ციხეში იყო მთლიანად გარეთ გამოვიდა“.

ამ ძეგლში განსაზღვრებით დამოკიდებულ წინადადებათა რიცხვი მე-
ტად დიდია, იგი საგრძნობლად გაიზრდებოდა კე კავშირიანი განსაზღვრები-
თი წინადადებები ეზაფეტური კონსტრუქციით რომ არ გადმოცემულიყო;

hān dō asvaβār i ō ēn kustak rōn mat čē zamān bē vitart

„იმ ორმა მხედარმა, რომელნიც ამ მხარეს მიდიოდნენ, როდის გაიარეს?“

Artaxšēr xurram būt u ō rustakē i Ramišn i Artaxšēr xʰanānd fra-
mūt kartan

არდაშირი კმაყოფილი იყო და ბრძანა იქ გაეშენებინათ სოფელი, რომელ-
საც ეწოდებოდა „Ramišn i Artaxšēr“

ამ მაგალითებში ეზაფეტი ასრულებს კავშირის მაგივირობას. შდრ. ახ.
სპარსული თარგმანი.

آن دو اسوار که بسوی این کته آمدند چه زمان بگذشتند؟

اردشیر خرم شد و آنجا روستائی که رامش اردشیر خوانند فرمود کردن*

ძირითადად ამ ტიპის წინადადებებში გამოყენებულია კავშირი კე, კითხვი-
თი ნაცვალსახელი „რომელი, ვინ, რა“, რომელსაც აქვს აგრეთვე მიმართებითი
ნაცვალსახელის მნიშვნელობაც: „რაც, ვინც, რომელიც“. იგი გვხვდება რო-
გორც მხოლოდითი, ისე მრავლობითი რიცხვის ფორმებთან, როგორც სულიერ,
ისე უსულო საგნებთან.

ზოგჯერ კავშირად გამოყენებულია მიმართულებითი ზმნიზება čiyōn (რო-
გორც):

avēšan ō xʰā har i xʰēš čiyōn zan i Artaxšēr būt nāmak nipišt

„მათ თავის დას, რომელიც არდაშირის ცოლი იყო, წერილი მისწერეს“.

რთულ წინადადებაში ზშირად დამოკიდებული წინადადება ავსებს მთავა-
რი წინადადების რომელიმე წევრს. რამდენაღმე ამ ტიპის დამოკიდებული წი-
ნადადებები თავისი ფუნქციით მოგვაგონებს დამატებას მართივ წინადადებაში.

Kānamak-ში ძირითადი კავშირი დამატებითი დამოკიდებულ წინადადება-
ში არის kū, იგი ხასიათდება მრავალმხრივი გამოყენებით. მას აქვს მნიშვნე-
ლობა კითხვითი, მიმართებითი ზმნიზების, გამოხატავს პირობითობას, შედა-
რებას, აგრეთვე, შეესატყვისება კავშირს „რომ“ ყველა შემთხვევაში, როცა
გვაქვს კითხვის, ლაპარაკის, ბრძანების, ცოდნის გამოხატველი ზმნები:

guftan, pursītan, nikirītan, dānistān, framūtān...

და აუცილებლად პირდაპირი მეტყველების დროს:

Pāpak dānist kū hān xumr... rāst būt

* ეს მოვლენა კე კავშირიანი განსაზღვრებით დამოკიდებული წინადადების ნაცვალ
ეზაფეტური კონსტრუქციის გამოყენება დამახასიათებელია ფალური ძეგლებისათვის.

کار نامه اردشیر پاپکان به احتمال ص. هدایت تهران ۱۳۱۸ ص. ۱۶

„პაპაკმა იცოდა, რომ ის სიზმარი ... მართალი იყო“.

ākšāših ō Arðavān mat kū Pāpak rāb pusē hasi

„ცნობა მოუვიდა არდავანს, რომ პაპაკს ერთი ვაჟი ჰყავს“.

ētōn grōbēnd kū...

„ასე ამბობენ, რომ“...

დროის გარემოებით წინადადებაში ვასხეავებთ თანადროულობისა და სხვა-დასხვა დროს შესრულებული მოქმედების გამომხატველ წინადადებებს. მნიშვნელობის ამ ნიუანსებს კავშირების გარდა გადმოსცემს წინადადებათა რიგი, შემასმენლის ფორმები და სხვ.

თანადროულობის გამომხატველ გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებაში შემასმენელი მთავარი და დამოკიდებული წინადადებისა წარმოდგენილია ერთსა და იმავე დროის ფორმით, კავშირად უმეტესად გამოყენებულია *კმ*. ზნა უსრული ასპექტის ფორმითაა წარმოდგენილი:

kā-č drayāp pat čāšm vēnēt mā mānēt

„როცა ზღვას დაინახავ, ნუ დააყოვნებ!“

asmān rōč kā hač diž i kerm dūt vēnēt martānakih u hunarmandih kunūt

„ასმან დღეს, როდესაც ქარმის ციხიდან კვამლს დაინახავთ, ეაყაყოზა და უნარიანობა გამოიჩინეთ!“

ტექსტში გვხვდება აგრეთვე დროის გარემოებითი წინადადებები, რომლებიც აღნიშნავენ არათანადროულ მოქმედებას: მთავარ წინადადებაში ზმნით გამოხატული მოქმედება მოსდევს ან უსწრებს დამოკიდებული წინადადების მოქმედებას:

šap kā Arðavān xuft ēštēt (kaničak) hač ganči Arðavān šamšēr u dēnar vas apāk dāst

„ღამით, როცა არდავანს ეძინა, გოგონამ არდავანის საგანძურიდან აიღო ხმალი... და მრავალი ღინარი“.

xuft ēštēt ნამყო წინარეს ფორმითაა წარმოდგენილი, ხოლო *apāk dāst* — წყვეტილისა.

განსაკუთრებით ხშირად კავშირი გვხვდება ისეთ ზმნებთან როგორიცაა *dilan*, *asūtan*; *matan*, *rasitan* და სხვ. და დროის აღმნიშვნელ სახელებთან *რძ* „ღლე“. *šap* „ღამე“, *bāmdāt* „განთიადი“. უკვე საშუალ სპარსულში შეინიშნება აღრევა *კმ*-სა და *კმ*-ს ხმარებაში*, საეარაულებელია, რომ ამის შესატყვისად ახალ სპარსულში გვაქვს *კმ*-ს შესატყვისად *ki*.

დროის გარემოებით წინადადებებში კავშირებად გამოყენებულია აგრეთვე *čirōn*, *hamčirōn*. *pas hač*, *tāk* და სხვ.

asvažarān i pat kōf būlānd čirōn ēn hač diž dīt ō būn i diž matand

„მთაში მყოფმა ცხენოსნებმა, როგორც კი ეს დაინახეს, ციხის მისადგომთან მიედნენ“.

čirōn კითხვით-მიმართებითი ზმნიზედაა „როგორ, როგორც“, ახ. სპ. *čun*. *hamčirōn* „როგორც კი, მაშინვე“, ზიილება *čirōn*-ის შერწყმით ნაცვალსახელთან *ham*:

* H. S. Nyberg, *Hilfsbuch des Pehlevi*, II, Uppsala, 1931, S. 117.

hamdiṣṣon kerin zafār apāc kaft Artaxšēr rēi vitāxtāk pał zafār i kerm rēxl.

„როგორც კი ქარმა პირი გააღო, არდაშირმა გამდნარი რქალი ჩაასხა პირში მას“.

pas hač წარმოადგენს pas კავშირის შევსებას hač წინდებულთან „მას შემდეგ“:

pas hač hān Artaxšēr han kerin kušt apāc mat

„მას შემდეგ რაც არდაშირმა ქარში მოკლა, დაბრუნდა“.

tāk „ვიღრე. სანამ“: ახ. სპ. ს.

Šāhpūhr Ohrmazd rāb hač pīlār nihān dāst tāk hān kē ō dātak haft sālak mat

„შაფური ოპრმაზდს მამისგან მალავდა, ვიღრე იგი შეიდი წლის ასაკს მი-
აღწევდა“.

ამ წინადადებაში გამოიყოფა კავშირი tāk han kē, ახ. სპ. 𐬔𐬀𐬎𐬎𐬎

ადგილის გარემოებით წინადადებათა რიცხვი ამ ძეგლში მეტად მცირეა. ჩვეულებრივ, ადგილის გარემოება გამომხატულია არსებითი სახელით, ხშირად საკუთართით, ან ადგილის ზმნიზელით ნე „იქ“.

ვითარების გარემოებითი დამოკიდებული წინადადებები ასევე იშვიათად გვხვდება. კავშირად უნდა გამოვეყოთ 𐬎𐬎𐬎—kū „ისე, რომ, იმგვარად, რომ“.

მიზეზის გამომხატველ რთულ წინადადებაში დამოკიდებული შეიცავს მი-
თითებას მიზეზისა, ან დასაბუთებას იმისა, რაზედაც საუბარია მთავარ წინადა-
დებაში. კავშირებად გამოყენებულია, უმთავრესად: 𐬎𐬎, hakar, kū. hač han,
𐬎𐬎𐬎 და სხვ.

𐬎𐬎 წარმოშობით კითხვით-მიმართებითი ნაცვალსახელია „რა; რაც, რო-
მელიც“; „იმიტომ, რომ, ამიტომ, რადგანაც“.

Šāhpūhr guft kū nē rāst grōbēh 𐬎𐬎𐬎𐬎 i varzkarān ēn hunar u nērōk... i
tō nē bavēt“.

„შაფურმა უთხრა, რომ: „შენ სიმართლეს არ მეუბნები, რადგანაც გლეხის
ქალს შენი ეს უნარი და ღონე არა აქვს“.

Papāk hac hān 𐬎𐬎𐬎 Aršavān mas kāmākārtar but ditikar kartan nē
šāyist

„იმის გამო, რომ არდავანი უძლიერესი იყო, პაპაკს სხვაგვარად მოქცევა
არ შეეძლო“.

pat koštān i avēšān handištār u vičitar hastam kū pat ravān vinās i
girān šāyēt būtan

„მათი დაღუპვის გამო საგონებელში ჩავევარი, რადგანაც სულზე მძიმე
ცოდვა მაწევს“.

ამ წინადადებაში მიზეზის გამომხატველია პოლისემანტიკური კავშირი kū.

თანამედროვე სპარსულში გვხვდება მიზეზის დამოკიდებულ წინადადე-
ბებში 𐬎𐬎𐬎 > چون, kū—که კავშირები. 𐬎𐬎 ვანდევნა არაბულიდან შემოსულმა
ფორმებმა: 𐬎𐬎 𐬎𐬎 და სხვ.

პირობით დამოკიდებულ წინადადებაში გამოხატულია პირობა, რომლის შესრულება აუცილებელია მოქმედების შესასრულებლად, რომელიც აღნიშნულია მთავარი წინადადების ზმნით.

ძირითადად კავშირებად გვხვდება *hakar* და *mā hakar*: *hakar zēnhār dāhīt pat tan u gyan i man rāst bē gōbam*.

„თუ მოსცემთ პირობას უშიშროებისა ჩემს სულსა და სხეულს, სიმართლეს ვიტყვი“!

მიზნის დამოკიდებულ წინადადებაში აღნიშნულია მიზანი ან დანიშნულება იმისა, რაზედაც საუბარია მთავარ წინადადებაში, კავშირად უმეტესად გამოყენებულია *lāk*:

avē ō dar i amāh īristēh... lāk apāk frazandān... bavēl

„ის ჩვენს კარზე გამოაგზავნეთ, რათა (ჩვენს) შვილებთან... იყოს“!

ataxš kun lāk dūt pat hān asvəpārān ditār bavēt

„ცეცხლი დაანთე, რათა ბოლი იმ ცხენოსნებმა დაინახონ“!

Kārnāmak-ში გვხვდება შედარებით დამოკიდებული წინადადებები. ამ შემთხვევაში მთავარ წინადადებაში გამოხატული მოქმედება ახსნილია შედარების საშუალებით, რომელიც გაშლილია დამოკიდებულში. კავშირად გამოყენებულია *čiyōn kā* „როგორც რომ, მსგავსად, თითქოს“: *sitikar šap hamgōnak ētōn dit čiyōn kā aḫūr Farnbāy u Gušnasp u Burzēn-miθr pat xānak i Sāsān hamē vaxšēnd* „მესამე დამეს ისე ნახა, რომ თითქოს ცეცხლი F-სა, G-ისა და B-მ-სა სასანის სახლზე ბრწყინავდნენ“.

რაც შეეხება წინადადების წყობას საშუალო სპარსულში, უნდა აღვნიშნოთ, რომ იგი საკმაოდ თავისუფალია. *Kārnāmak*-შიც გვხვდება წინადადებათა თავისუფალი წყობის ნიმუშები: მთავარი წინადადება უსწრებს დამოკიდებულს:

Pāpak nē dānist kū Sāsān hač tōhmak i Dārāp i Dārāyān zāt ēstēt

„პაპაკმა არ იცოდა, რომ სასანი დარიოსის გვარის შთამომავალი იყო“.

მთავარი წინადადება მოსდევს დამოკიდებულს:

kā šap būt sūm i keru apar avēšān zat

„როცა დაღამდა, ქარმის ჯარი მათ დაესხა“.

მთავარი წინადადება შესაძლებელია იყოს გახლეჩილი და მასში მოთავსებული იყოს დამოკიდებული:

duxt i Aršavan kū-š hān nāmak pat hān ačvēnak dīt handišit

„არდავანის ქაღალდებმა, როცა ეს წერილი წაიკითხა, დაფიქრა“.

როგორც მოსალოდნელი იყო წინადადების სინტაქსურ სტრუქტურასთან დაკავშირებულია ნაწარმოების რიტმი, უფრო მეტიც — სინტაქსური წყობა განსაზღვრავს ტექსტის რიტმულ ელემენტობას. ამ მხრივ *Kārnāmak*-ის ავტორი ვლინდება როგორც ხელოვანი მწერალი, რომელიც კარგად გრძნობს პროზის რიტმს, მის ინტონაციას.

სწრაფი, დაძაბული, ენერგიული რიტმი, ბუნებრივია, ითხოვს სხარტ, მოკლე წინადადებებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა IV და V თავები. ხშირად ერთ რთულ წინადადებას, რომელიც ქმნის თავისებურ ჩარჩოს, უკავშირდება ძეწყვი მარტივი წინადადებებისა, რაც ქმნის სწრაფ, დაძაბულ რიტმს.

თხრობა იძენს მკვეთრ, მოწყვეტილ, ლაკონურ ხასიათს, ეს თითქოს მშრალი
ანგარიშია, დიდი ამბების, არდაშირის გამარჯვებისა მტერზე:

haḷ ოძ apāc ო nazdīk i Buvak ო asvaḫān āmat
spāh ārāst
ō dar i aḡūr-Farnbay i kirpakar šut ayəpt api-š x'āst
ō karəcār apāk Arḡavan mat
hān spāh i Arḡavān hamōkēn kušt
hēr ო x'āstak ო stōr u bunak api-š stat
x'at pat Staxr nišast

„იქიდან დაბრუნდა ბუეაკსა და მხედრებთან,
ჯარი აღჰურვა,
გაემგზავრა ფარნბალ ცეცხლის სამყოფელში,
თავისი თავი მას შეავედრა,
არდავანთან საბრძოლველად წავიდა,
არდავანის ჯარი მთლიანად გაანადგურა,
სიმდიდრე, ღოვლათი, ცხენები და ალალი მას წაართვა,
თვითონ სტახრში დაჯდა“.

დავით კობიძე

დაშუში

სიტყვა დაშუში ანუ ჯაშუში წარმოშობით არაბულია (جاسوس) და ნიშნავს ჯაშუს, შვეერავს, მსტოვარს და სხვა მისთანებს, იგი იმავე მნიშვნელობით სხვა აღმოსავლურ ენებშიცაა გავრცელებული, გვხვდება სპარსულსა, თურქულში და სხვაგანაც.

ძნელად დასადგენია, თუ ქართულში რა დროიდანაა იგი გავრცელებული; ყოველ შემთხვევაში ქართული ლიტერატურის კლასიკური ხანის ძეგლები, როგორიცაა „ვისრამიანი“ და „ვეფხისტყაოსანი“, მას არ იცნობენ; „ამირან-დარეჯანიანში“¹ კი გვხვდება:

„ისმენდი მეფეთ მეფეო, წავედით და ვიარეთ მრავალი დღე. მოვიდეს კაცნი ჯაშუშნი. დორათ დილაშისანი, გუითხრეს ამბავი, ღაზნელთა“ (625,4), თუ იგი ტექსტში გვიანდელი ხანის გადაშწერლების მიერ არაა შეტანილი.

ქართული ლიტერატურის ხელახალი აღორძინების ხანის (XVI—XVIII საუკ.) განსაკუთრებით სპარსული ენიდან გადმოთარგმნილ ძეგლებში, სიტყვა ჯაშუში ხშირად გვხვდება. ასე, მაგალითად, „შაჰ-ნამეს“ ქართულ ვერსიებში² ვკითხულობთ:

ქიშვადიდალმან ჯაშუში გაძვრეს, მართ ვითა მელია,

ზადაჩამს ჰყადრეს: მოდიან, უამბეს მათ ყოველია (445, 1—4).

ერანელთზედ გაგზავნილი მოუვიდა ჯაშუში ა.

მოაკსენა: არის ყველა ჭელიერთად მძინარია (4836, 1—2).

მეორე ტომში ალ. ბარამიძის მიერ გამოქვეყნებულ პროზაში, რომელსაც შეიძლება „ფრიდონიანი“ ვუწოდოთ, იკითხება:

ქელმწიფემან ჯაშუში გაგზავნა თურის ლაშქრის სანახავად და თვითონ მოისვენა (422, 8).

აღნიშნული სიტყვა გვხვდება „რუსუდანიანშიც“³:

ჩემთა ჯაშუშთა ღვეთა ყრილობა ენახა (122,6).

საინტერესოა, რომ „ბარამიძისში“⁴ (იგივე „შვიდი მთიები“) სიტყვა

1 ესარგებლობთ ლილი ათანელაშვილის გამოცემით, თბილისი, 1967.

2 პირველი ტომი გამოსცა იუსტიანე აბულაძემ 1916 წელს; მეორე დაიბეჭდა იუსტიანე აბულაძის, ალ. ბარამიძის, პ. ინგოროყვას, კ. კეკელიძის, ა. ჯ. შანშიძის რედაქციით, კომენტარებითა და ლექსიკონით 1934 წელს.

3 რუსუდანიანი, ილია აბულაძის და ივანე გიგინეიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1957.

4 ნოდარ ციციშვილი, შვიდი მთიები, პროფ. კ. კეკელიძის რედაქციით. გამოკვლევით და ლექსიკონით, თბილისი. 1930.

ჯ ა შ უ შ ი იმავე ფორმითაა წარმოდგენილი, როგორც ეს არაბულ-სპარსულ ენებში გვხვდება (ჯ ა ს უ ს):

ერანს გაგზავნა ჯ ა ს უ ს ნ ი ცნობად ამბისა მათისად.

იქმნა მან სპანი ჩინელთა ნუზლისა წლისა ათისად (1766, 1—2) და სხვ.

ეს მაგალითები იმას ადასტურებს, რომ სიტყვა ჯ ა შ უ შ ი ჩვენში საკმაოდ გავრცელებულია და ქართულ ლექსიკაში მტკიცედ დამკვიდრებული. იგი, როგორც ამას ზემოწარმოდგენილი მაგალითები მოწმობს, ქართულში როგორც ჯ ა ს უ ს-ის, ისე ჯ ა შ უ შ ი-ის ფორმით გვხვდება.

სიტყვა ჯ ა შ უ შ-ის იცნობს ს. ორბელიანიც. იგი მას ასე განმარტავს: სხვათა ენაა, ქართულად მსტოვარი და აეშაგი ჰქვია^ნ. შეიძლება ამ „სხვათა ენის“ გამო არ შეიტანა ის „ქილილა და დამანას“ ტექსტში⁶.

აქ იკითხება:

ქაბუკი იგი ნუთუ მსტოვარი იყოსო? (11, 299, 3).

საინტერესოა, რომ ავტოგრაფზე, როგორც ამას „ქილილა და დამანას“ ლექსიკონის ავტორი ე. მეტრეველი აღნიშნავს (გვ. 319), საბას „მსტოვარის“ განმარტებისათვის მისივე ხელით მიუწერია „ჯ ა შ უ შ ი“, რაც შეიძლება იმას ჰმოწმობდეს, რომ XVII—XVIII საუკუნეებში „სხვათა ენა“ ჯ ა შ უ შ ი საკმაოდ ავიწროებს ქართულ მსტოვარს.

ყურადღებას ის გარემოება იპყრობს, რომ „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების (II ტომში გავრთიანებულ ტექსტებში, განსაკუთრებით „უთრუთიან-საამიანის“ პოეტურ და პროზაულ ვერსიებში, ჯ ა შ უ შ-ის პარალელურად დ ა შ უ შ ი გვხვდება: ასე, მაგალითად, საქ. მეცნ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის S — 1594 ხელნაწერში იკითხება:

ერთი დ ა შ უ შ ი მოვიდა (ფ. 106⁷);

რა ესე დ ა შ უ შ ი ს ა გ ა ნ გაიგონეს (ფ. 106⁷);

მოვიდეს დ ა შ უ შ ნ ი და მოახსენეს ყუელაი, რაცა თვალითა ენახა

(ფ. 9¹).

ასევე იკითხება H — 921 ხელნაწერშიც:

რა ესე საუბარი გაიგონა დ ა შ უ შ ი ს ა გ ა ნ, დია ეწყინა (ფ. 9¹);

ფიცხლავ გაგზავნილნი დ ა შ უ შ ნ ი წავიდეს (ფ. 9¹); და სხვ.

ტექსტში აქა-იქ ჯ ა შ უ შ ი-ც იკითხება:

ახლა კმალი უნდა შექირება არას გვარგებს, ჯ ა შ უ შ ნ ი კიდევ გავგზავნოთ და შევიგნათ, თუ როგორ მოდიან (H—921, 9¹);

გამძერა ჯ ა შ უ შ ი, თამურაზს ასრე ჰკადრეს და უთრუთს (H — 921, ფ. 11¹).

„უთრუთიან-საამიანის“ პოეტურ რედაქციაში ორივე ფორმა წარმოდგენილი. გვხვდება დ ა შ უ შ ი და ჯ ა შ უ შ ი-ც:

თამურაზ ღუთა ზედა დ ა შ უ შ ე ბ ი წაუყენა.

მობრუნდეს და მოახსენეს ღუთებზედა დიდი წყენა (H — 61, გვ. 15¹):

5 ს უ ლ ხ ა ნ საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტომი IV, ავტოგრაფიული ნუსხების მიხედვით გამოსაცემად მოამზადა ილია აბულაძემ, თბილისი, 1966.

6 ს უ ლ ხ ა ნ საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტომი II, ალ. ბარამიძისა და ე. მეტრეველის რედაქციით, თბილისი, 1962.

5. აღმოსავლური ფილოლოგია

გამოემართენ საომრად. ცხენებთა ედვათ რახტია,
ეს თეიმურაზს უამბო, ადრე ჭაშუშის გახლტია (H—61, გვ. 25').

ეფიქრობთ, ინტერესს არ იქნება მოკლებული, თუ იმასაც აღვნიშნავთ,
რომ სიტყვა ჭაშუშის დაშუშის ფორმით „როსტომიანშიც“ გვხვდება:
ომან, ფირან დიდებულნი უბაჯრომან შეაშინა,
ვნახოთ, ფარლან მოგვივიდა, გვეყა დაშუშად როსტომს წინა (ტომი II,
3343).

აქვე იმასაც შევნიშნავთ, რომ ერთგან ჭაშუშის ნაცვლად დაშუშის
„ბაამიანში“ გვხვდება:

ამ ომში დასტანისა დაშუშთა ფალავანთაგან მოიკლა ათასი კაცი (ხელ.
102).

ამ მაგალითებით ცხადია, რომ საქმე კალმის შეცდომასთან კი არა გვაქვს,
არც მომდევნო შ-ს გავლენით დ-ს ნაწილობრივ დისიმილაციასთან, როგორც
ეს შეიძლება პირველი შეხედვით ვიფიქროთ, არამედ ჭ და დ ბგერების გარ-
კვეულ მონაცვლეობასთან. ამასთან, გასათვალისწინებელია ის საგულისხმო გა-
რემოება, რომ დაშუშის დ მეორეულია და არა პირველადი.

არ არის საფიქრებელი, რომ სპარსულ-არაბული ენებიდან სიტყვა ჭა-
შ-ის ი ჩვენში დაშუშ-ის ფორმით შემოჭრილიყოს და შემდეგ დ-ს ამ კერძო
მაგალითში ჭ ბგერა მოეცა მსგავსად ჯოჯოხეთისა, რომელი სიტყვაც ავ.
შანიძეს ფალაურიდან მომდინარედ მიაჩნია და მისი ისტორიაც ასე აქვს წარ-
მოდგენილი: დოჯხეთი — დოჯახეთი — ჯოჯახეთი — ჯოჯოხეთი, ე. ი. აქ გვა-
ქვს, როგორც ხმოვნების ასიმილაცია, ისე თანხმოვნებისა. თავიდან და თუ
ჭ-დ იქცა, შენიშნავს ა. შანიძე, ამის მიზეზია მომდევნო ჯ, რომელიც თავის
მხრით ე-საგან ჩანს განვითარებული ქართულ ნიადაგზე⁷. შეიძლება აღინიშნოს
ისიც, რომ ქართულში გვაქვს აგრეთვე ჯოჯოხეთის აღმნიშვნელი სიტყვა დო-
ჯანა, რაც ფალაურ-სპარსულ დოჯახ-ს ენათესავება.

სპარსული ენის მკვლევართათვის ცნობილია ის გარემოება, რომ ჟ ბგერა
ჭ-დ შეიძლება შეიცვალოს. მაგალითად ენლე (اِنْلِه) შეიძლება წარმოი-
თქვას, როგორც ჭ-ალე (ცვარი), აგრეთვე სიტყვა ენლარ (اِنْلَار) როგორც
ქნლარ (اِنْلَار — ჩინჩახეი) და სხვ.

ჭ ბგერა სპარსულში შეიძლება გ ბგერითაც შეიცვალოს. მაგალითად. ჯომ-
ბად (جُمَبَد) შეიძლება წარმოითქვას როგორც გომბად (گُمَبَد — გუმბათი)⁸.

ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს დიალექტებშიც ქოჯა (کَجَا) სიტყვის ნა-
ცვლად შეიძლება გაიგონოთ ქოჯი (სად) და ეოვალ-ის ნაცვლად გევილ
(ტომარა)⁹ და სხვ.

ბგერათა ამ მონაცვლეობას არაბული წარმოთქმების გავლენით ხსნიან.

⁷ ა. შანიძე, ჭ ბგერის წარმოშობის წართხილი ქართველურ ენებში, საქ. შენიშვნებითა
აქადემიის საზ. მეცნ. განყოფილების მოამბე, 1960, № 2, გვ. 233. ჯოჯოხეთი მ. ანდრონიკა-
შვილსაც ფალაურიდან შემოსულ სიტყვად მიაჩნია: ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი
ურთიერთობიდან, თბილისი. 1966, გვ. 414—415.

⁸ ესარგებლობთ მ. ა. დავთარიძის რუსულ-სპარსულ ლექსიკონში წარმოდგენილი
მაგალითებით.

⁹ ლ. თუშეთილი, სემანის დიალექტების ძირითადი ფონეტიკური თავისებურება-
ნი. თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 108, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, IV, 1964,
გვ. 101.

როგორადაც არ უნდა ვიფიქროთ, არსადაა დადასტურებული, რომ ჯ ბგერას სპარსულ ენაში დ ენაცვლებოდეს, ან პირიქით, ამიტომ არა გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ქართულში სიტყვა ჯ ა შ უ შ ი და შ უ შ ი ს სახით შემოსულიყო და შემდეგ, ქართულის ნიადაგზე, დ ჯ-დ გადაკეთებულიყოს. აქ პირიქით მოვლენასთან გვაქვს საქმე. რა უნდა იყოს ამის მიზეზი?

ა. შანიძე ეხება ჯ ბგერის წარმოშობის წყაროებს ქართველურ ენებში. ის ამბობს, რომ „მრავალი სიტყვა, რომლებშიც იგი გვხვდება, ნასესხებია სხვა ენებიდან (არაბულიდან, სპარსულიდან, თურქულიდან, სომხურიდან და სხვათაგან) და ჯ ბგერა ამ ნასესხებ სიტყვებთან არის მოყოლილი“ (გვ. 225). მაგალითებს შორის მკვლევარს სიტყვა ჯ ა შ უ შ ი ც აქვს შეტანილი. ა. შანიძის მიერ აღნიშნულია ისიც, რომ ჯ ბგერა ხშირია ქართველურ ენათა საკუთარი ფონდის სიტყვებშიცო, მაგრამ მკვლევარი ძირითადად კოლხურ (ქანურ-მეგრულ) მასალებზე შეჩერებულა, თუმცა მაგალითები სხვა ენებიდანაც აქვს მოშველიებული. ჯ ბგერის წარმოშობის ერთ-ერთ წყაროთაგან ა. შანიძეს მიაჩნია დი კომპლექსი, თუ მას ხმოვანი მოსდევს (დი+V). მომდევნო ხმოვნის გავლენით ი-დ ქცეულა, მას წინმავალი დ გაუპალატალებია და ორივეს ერთად ჯ მოუცია.

მკვლევარს ამ ნიადაგზე განხილული აქვს მეგრული სიტყვების ჯ ა კ ე ლ ი ს (ქართ. დიაკეული), ჯ ა კ ო ნ ი ა ს (ქართ. დიაკონია) და სხვათა წარმომავლობა. ს. ჭიქია¹⁰ განიხილავს ა. შანიძის ამ დაკვირვებას. ის წერს:

„ა. შანიძის მიერ უკვე მიკვლეულიმაგალითის საფუძველზე ნათლად გაირკვა, რომ ქართველური ენების ბგერათა კომპლექსი დ ი ა გარკვეული დროიდან კოლხურში, ანუ ზანურში (ე. ი. მეგრულ-ლაზურში) გვამოგვს ჯ ა ფონეტიკურ შესატყვისობას“ (გვ. 17) და აღნიშნავს, რომ „ეს ფონეტიკური კანონი ექვემდებარება. ამ კანონით მომავალშიც შეიძლება ბევრი რამ იქნეს ახსნილი. ამდენად, მისი მნიშვნელობა შორს მიმავალია. ამ ფონეტიკურ კანონს, ვფიქრობ, შეიძლება ეწოდოს ა. შანიძის კანონიო“ (გვ. 18).

თვითონ ს. ჭიქია დააკვირდა საქართველოში არსებულ სოფელ ო ხ ო რ დ ი ა ს. იგი მას სამართლიანად მიაჩნია ა. შანიძის ნაგარაუდვეი ო ხ ო რ ჯ ა სიტყვის პროტოტიპად. ლაზური ოხორჯა რომელიც ქალს, ცოლს ნიშნავს, განაგრძობს ს. ჭიქია, ა. შანიძის ფონეტიკური კანონის მიხედვით, ოხორდიასაგანაა წარმომდგარი, ოხორ სახლია, ხოლო დია — დიდა (დედა), ოხორ (იშ) დიდა — ოხორდია (მდრ. ქართ. დიასახლისი).

ოხორდიაო, მართებულად შენიშნავს ს. ჭიქია, როგორც სოფლის საკუთარი სახელი, შეიძლებაოდა შემონახულიყო პირველადი ფორმით, ხოლო ო ხ ო რ დ ი ა, როგორც ზოგადი სახელი, ო ხ ო რ ჯ ა-ში გადავიდა (გვ. 18).

ალ. ცაგარელს¹¹ ყურადღება მიუქცევია იმ გარემოებათათვის, რომ მეგრულში ხიდის საბადლოდ ხი (ხ) ჯი იხმარება. არნ. ჩიქობავა შენიშნავს, რომ ეს მაგალითი შესატყვისობის დასადგენად გამოუსადეგაროო. ხინჯ-ის ჯ მეორეულია, იგი დ-საგანაა მიღებულიო¹².

¹⁰ აკაკი შანიძის ცხოვრება და მოღვაწეობა, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 118, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია. IV, 1967.

¹¹ Мюллерсхеемэ зтодм, вьт. II, О лѣтѣ жнел. мюлг. рьзъка. СПб, 1870, стр. 64.

¹² ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ზოგადი ენათმეცნიერება, II, ძირითადი პრობლემები, თბილისი, 1945. გვ. 217—218.

მკვლევარი იმასაც დასძენს, რომ „ალ. ცაგარელთან გარჩეული არაა ნამდვილი შესატყვისობის შემთხვევები მოჩვენებითი შესატყვისობის შემთხვევათაგან; ეს სხვა შემთხვევები შერჩეულია იმის მიხედვით, შეიცავს თუ არა ესა თუ ის სიტყვა ჯ-ს მეგრულში და რა ბგერაა ამავე მნიშვნელობის მქონე ქართულ სიტყვაში“ (გვ. 218).

ამ სხვა შემთხვევათაგანად არნ. ჩიქობავას სხვა მაგალითებთან ერთად, რაც ალ. ცაგარელს აქვს წარმოდგენილი (ჩიხა — ციხე, ჟა — ზე და სხვ.) ეს მაგალითიც მიაჩნია.

ა. შანიძე ზი(ნ)ჯისა და მსგავს შემთხვევებისათვის სახელობითი გავლენას ეკრძაულობს (გვ. 232).

ინაუ ჩვენს და შუ შს მიუებრუნდეთ. „უთრუთიან-საამიანის“ პროზაული ევრსიის ერთ-ერთი ხელნაწერი (სახელდობრ S — 1594), როგორც მისი მინაწერი ჰმოწმობს, გადაწერილია სამეგრელოში XVII საუკუნეში (1647 წელს) ლევან II დადიანის კარზე, იმ დროის კვალობაზე განათლებული პირის, პოეტისა („ზაქიანის“ ავტორის) და მხატვრის მამუკა თავაქარაშვილის მიერ. მეორე ხელნაწერიც (H 921) XVII საუკუნისაა, ოღონდ უცნობია მისი გადაწერის თარიღი და გადაწერის ენაობა. გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა, რომ ეს ხელნაწერიც სამეგრელოში, ლევან II დადიანის კარზე იყოს დამზადებული.

ლექსითი რედაქციის ხელნაწერის გადაწერი და თარიღიც უცნობია, ხოლო მის გამლექსავად კი ბარძიმ ვაჩნაძეა მიჩნეული. ბარძიმ ვაჩნაძე და მამუკა თავაქარაშვილი ორივე, როგორც ეს ღლეს ცნობილია ქართული ლიტერატურის ისტორიისათვის¹³, სამეგრელოს მთავრის ლევან II დადიანის (გარდ. 1657) ტყვეები ყოფილან. ლევანის კარზე, როგორც ჩანს, დიდი ლიტერატურული მუშაობა ყოფილა გაჩაღებული. კერძოდ, აქ ყოფილა გალექსილი „უთრუთიან-საამიანი“ (ვაჩნაძის მიერ), ხოლო „ზაქიანი“ (თავაქარაშვილის მიერ); ამ ორ პოეტთან ერთი (ვაჩნაძე) კახეთიდან იყო, ხოლო მეორე (თავაქარაშვილი) იმერეთიდან.

საფიქრებელია, რომ აღნიშნულ ხელნაწერთა დედნებში, იყო დაცული ჯ-სა და ღ ბგერების მონაცვლეობა; გადამწერლები და გამლექსავებიც ძირითადად იცავდნენ მასალის თავისებურებას, მაგრამ საკითხავი სწორედ ის არის, თუ დედნებში საიდან გაჩნდა აღნიშნულ ბგერათა მონაცვლეობა.

ქართული ენის მონაცემებიდან თუ გამოვალთ და გავითვალისწინებთ სამეცნიერო ლიტერატურაში წარმოდგენილ მასალებს, შეუძლებელი ხდება ჯ-ს ღ მოეცა ჰანუ-მეგრულში. პირიქით კი შეიძლება მომხდარიყო, ქართული და შუ ში კოლხურში ჟ ა შ უ შ ად გაფორმებულიყო და არა ჟ ა შ უ შ ი და შ უ შ ად.

ასეთ ვითარებაში შეიძლება დაისვას საკითხი: ა) ხომ არა გვაქვს აქ მეგრულის გავლენა? მეგრულში ღლესაც ხომ მოიპოვება ბევრი ისეთი მაგალითი, სადაც აშკარად ჩანს ჟ-სა და-ს მონაცვლეობა. ასე, მაგალითად, ჟვარის თემის მცხოვრებლები თავს ჟ უ ჟ ი სიტყვით აღნიშნავენ იმ შემთხვევაში, როცა ზუგდიდელების წარმოთქმაში იგი ღ უდით გამოიხატება. ასევე ზუგდიდელების

¹³ კ ო რ ნ ე ლ ი კ ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბილისი, 1958, გვ. 341—345.

რაგადი (ლაპარაკი) ჯვარელების მეტყველებაში რაგაჯად წარმოითქმის და სხვა მისთანანი¹⁴.

ბ) ან ამ რამდენიმე საუკუნის წინ ხომ არ არსებობდა ქართული ენის რომელიმე დიალექტში ჯ-სა და დ ბგერების მონაცვლეობა და ჩვენს სამწერლობო ძეგლებში იგი გადანაშთის სახით იყოს წარმოდგენილი?

¹⁴ ვსარგებლობთ არნ. ჩიქობავას მიერ წარმოდგენილი მაგალითებით, ზოგადი ენათმეცნიერება, 11, თბილისი, 1945, გვ. 171.

ინგა ძალაძე

სალმან სამეჯრის პოემა „ჯამშიდი და ხორშიდი“

ბოჯა ჯამალ ედ-დინ სალმან სავეჯი ლიტერატურის ისტორიაში უმთავრესად ილხანთა კარის მეზობლე პოეტად არის ცნობილი. დაბადებული ის ქ.სა-ეაში, თავრიზის მახლობლად, პ. 709/1309 წელს¹. მისი ლიტერატურული მოღვაწეობის დასაწყისი ჰულაგუიდების ბატონობის დასასრულს დაემთხვა. პოეტის პირველი კასიდები სწორედ ჰულაგუიდ სულთან აბუ სა'იდისა და მისი ვეზირის ლიას ედ-დინისადმი მიძღვნილი. ხოლო, როდესაც პ. 736 წ. აბუ სა'იდის სიკვდილის შემდეგ ძალაუფლება ჯალაირიდებმა ჩაიგდეს ხელში და საფუძველი ჩაუყარეს ილხანთა სამეფოს დედაქალაქით ჯერ ბაღდადში და შემდეგ თავრიზში, სალმან სავეჯიმ ახალ სიუზერენთან გადაინაცვლა და თავისი ცხოვრება სამედამოდ დაუკავშირა ილხანთა კარს.

წლების მანძილზე მას ეხედავთ ილხანთა კარის „პოეტთა მეფის“ თანამდებობაზე, ხოლო პირად ცხოვრებაში — ბედნიერსა და ჯალაირიდების წყალობით ავსებულს. გარდაიცვალა პოეტი პ. 778/1377 წელს საფარის თვეში.

სალმან სავეჯის ლიტერატურული მემკვიდრეობა საკმაოდ მრავალფეროვანია, მისი ლექსთა კრებულები („ქულიათები“) კასიდების გარდა შეიცავს ლაზალებს, რუბაებს, ორ მესნევის, კით'ებს, თარჯიბანდებს და თარქიბანდებს,

1 ს. სავეჯის დაბადების თარიღს არსად არ იხსენიებენ პოეტის ბიოგრაფები (დოვლეთ-შაჰი, ლუთფ ალი-ბეგი, ზონდემირი, ამინ-ამად რაზი...), მისი დადგენა ხერხდება სავეჯის ერთ-ერთ პოემაში („განმორების წიგნი“) დაცული ცნობის მიხედვით იმის შესახებ, რომ ამ პოემის წერისას პოეტის „ასაკი სამოცდაერთს გადასცდა“. ზონდემირის ცნობით კი ეს ნაწარმოები დაწერილი უნდა იყოს პ. 761 წ. აქედან გამომდინარე, ს. სავეჯის დაბადების თარიღად პ. 700/1300 წ. იყო მიჩნეული უკანასკნელ ხანებამდე. რაშიდ ისაიმი უნდობლად ეკითხება ზონდემირის ცნობას და სათანადო არგუმენტაციით დაასკვნის, რომ ხსენებული პოემა შეიძლება დაწერილიყო არა უადრეს პ. 770 წლისა. შესაბამისად, პოეტის დაბადების თარიღად პ. 709 წელს გადააქვს رشيد ياسمى، تتبع و انتقاد احوال و آثر سلمان ساوجى، نهران، بدون سال

განელი სავეჯენის ორიენტალისტებთან პოეტის დაბადების თარიღად იხსენიება აგრეთვე პ. 690/1291 წ., რაც გაუვებრობის შედეგი ჩანს. მისი წყარო უნდა იყოს ჩ. რიოს კატალოგში დაშვებული ერთი ლაფსუსი. კატალოგისტი მოტანილ ციტატაში სიტყვას يست و يك (სამოცდაერთი) რატომღაც თარგმნის ასე seventy first (სამოცდათერთმეტი) და იმავე ორი თარიღის მოშველებით დაასკვნის. ამ პოეტი დაბადებულია პ. 690/1291 წელს. (Cat. of the Pers. Manus. in the British Mus.; v. II, p. 624). ეს დასკვნა, როგორც ჩანს, უყრტიდოდ იქნა მიღებული ლიტერატურის ატორიად. მას იყორებენ პ. ვეი (Grundriss..., II), მ. ლაფაროვი (Восточный сборник, М., 1914) ა. კრაზკო (История Персии, ее лит.-р.-... т. III, М., 1914-17).

მთელი ეს შემოქმედება ავტორის დიდ პოეტურ ნიჭსა და სიტყვაკაზმულ მწერლობაში დახელოვნებას ამჟღავნებს. სალმანის ისეთი მკაცრი კრიტიკოსიკი, როგორიც არის აბდ არ-რაჰმან ჯამი, ალიარებს, რომ მისი კასიდები ხშირად აღემატება ამ ქანრის დიდი ოსტატის ქამალ ისმაილის (1172—1237) კასიდებს, რომლის ნიმუშის მიხედვითაც ქმნიდა პოეტი თავის პირველ ნაწარმოებებს.

არანაკლებ სრულყოფას მიაღწია სალმან სავეჯიმ ლირიკული ღაზალის დარგში. მისი ღაზალები პოეტური ლექსიკით, აზროვნების სტილით და სრულყოფილი ფორმით ძალიან უახლოვდება პოეტის თანამედროვის — დიდი პანეზის ღაზალებს (ეს მსგავსება არა ერთხელ გამხდარა ლიტერატორთა სპეციალური დაკვირვების საგანი)². ამ მიზეზის გამო სალმან სავეჯის ბევრი ღაზალი პანეზის დივანის ხელნაწერებში და ზოგჯერ ბექდურ გამოცემებშიც მოხვედრილა.

პირველი ძუნწი ცნობები სალმან სავეჯის შესახებ ევროპულ ორიენტალისტიკაში გასული საუკუნიდან ჩნდება. ესაა სქემატური ბიოგრაფიები მცირე ციტატებით³ ან თითო-ორი კასიდა თუ ღაზალი სპარსული ტექსტითა და თარგმანით⁴. მონოგრაფიული გამოკვლევები ამ პოეტის შესახებ არის ინდოელი ირანისტის შიბლი ზუმანის სტატია⁵, დაწვრილებით გადმოცემული ე. ბრაუნის მიერ⁶, და უკვე მოხსენიებული რამიდ იასიმის ნაშრომი.

სალმან სავეჯის ნაწარმოებთა არასრული კრებული (თუმცა „ქოლიათ“-ის სახელწოდებით) ლითოგრაფიულად დაიბეჭდა ბომბეიში გასული საუკუნის 90-იან წლებში. რამდენიმე კასიდა შევიდა ლითოგრაფიულ კრებულში غلام (ხაიამის, ბაბა თაჰერის, აბუ-საადის, ანსარი ჰერათელის რომაიებთან ერთად). შედგენილობის მხრივ შედარებით სრულია უკანასკნელ ხანებში თეირანში გამოცემული „ქოლიათი“⁷, მაგრამ ცალკეული ნაწარმოებები აქაც არასრულადაა წარმოდგენილი.

სალმან სავეჯის მკვლევარები პოეტის შემოქმედებას უმთავრესად კასიდებით და ღაზალებით განიხილავენ და ყოველთვის გაკერით იხსენიებენ მის ეპიკურ ნაწარმოებებს. ესენია რომანული პოემები — უკვე ხსენებული „განშორების წიგნი“ („ფერაჟ—ნამე“) და „ჯამშიდი და ხორშიდი“. ჩვენთვის ხელმისაწვდომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს პოემები სრულიად შეუსწავლელია. „ჯამშიდი და ხორშიდი“-ს სპეციალური წერილი უძღვნა მკვლევარმა მოჯთაბა

روحه شمس، بوستان، لاهور، გამოც., 1311.

² E. Browne. A Literary History of Persia, III, 295; رشید یاسمی, دانش, ნაშრ.

³ მაგ. V. Rosenzweig-Schvannau, Der Divan des Haïi, I, Vena, 1858: 736—37.

⁴ I. Hammer, Redekunst, 261; Fundgruben des Orients, VI, 1818, 288; Ch. Rieu, دانش, კატალოგი; H. Ethé, India Office..., I, 715; G. Ouseley, Biographical Notices of Persian Poets, 1816, 117—128.

⁵ N. Bland, A Century of Persian Ghazals, 1851, 13—17; F. Erdman, ZDMG, XV, 1861, 758—774; I. Pizzi, Storia della poes. pers., I, II, 1894.

شلی نعمانی، شعرالمجم، جلد دوم، تهران، ۱۳۲۲

⁶ E. Browne, دانش, ნაშრ.

⁷ کلیات سلمان ساوجی، با مقدمه و تصحیح اوستا، تهران، بدون سال

მინოვიმ¹⁰, მაგრამ აქაც მოცემულია მხოლოდ შინაარსი (პოემის უძველესი — 3. 836 წ. გადაწერილი ნუსხის მიხედვით) და არა ანალიზი პოემისა.

„ქამშიდ ო ხორშიდ“, ავტორის მოწმობით, შეთხზულია 3. 763 წ. ჯუ-ნაღ-ის თვეში. სულთან უეაისის სახელზე. პროლოგში, სადაც ტრადიციის მიხედვით დასახელებულია მიზეზი ნაწარმოების შექმნისა, ნათქვამია, რომ დიდებულმა სულთანმა უეაისმა იხმო ერთ დღეს პოეტი, სიტყვა ჩამოუგდო პოეზიაზე და სთხოვა შეეტხზა ახალი პოემა ქამშიდისა და ხორშიდის სიყვარულის შესახებ, რადგან ხოსროსა და შირინის, ვისისა და რამინის, ვამეყისა და აზრას ამავე დღი ხანაა მოძველდა და გაცვეთილი ვერცხლის ფულივით ხმარებიდან გავიდა.

აქედან გამომდინარე მეკვლევრები თითქმის ერთხმად (რაშიდ იასიმის განცხადებით) ამატებენ, რომ შესენებული პოემა არის ნიჰამის „ხოსროვ ო შირინ“-ის გადამღერება¹¹, „перечеканка старой монеты (т. е. „Хосрова и Ширины“) под другим именем“¹².

თვით პოემის ტექსტი, როგორც სიუჟეტურ-კომპოზიციური, ასევე იდეურ-თემატიკური თვალსაზრისით სულ სხვა სურათს იძლევა¹³. ამ მხრივ მისი მსგავსება ნიჰამის დასახელებულ ნაწარმოებთან ცალკეული, ისიც უმნიშვნელო და „ხოსროვ ო შირინ“-ისათვის არატიპური დეტალების ფარგლებს არსცილდება (მაგ., შაფური — მერაბი — შეყვარებული მეფის თანამგზავრი და დამხმარე სასიყვარულო ინტრიგებში; იმედგადაწყვეტილი მიჯნურების ველად გაქრა — ფარჰადი — ქამშიდი), ძირითადად კი „ქამშიდ ო ხორშიდს“ ნახევრადფანტასტიკური სამიჯნურო თავგადასავალი მრავალი ეროტიკული სცენით და ბედნიერი დასასრულით პრინციპულად უპირისპირდება ხოსროსა და შირინის სიყვარულის ტრაგიზმით საესე ისტორიას. შესაბამისად, სალმანის პოემის პერსონაჟთა ხასიათები მოკლებულია ნიჰამისებურ ღრმა ფსიქოლოგიურ გახსნას და ტიპიზაციას, ხოლო სიუჟეტის განვითარება — დრამატულობას. სერიოზული, ისიც გმირთა ხასიათებიდან გამომდინარე კონფლიქტებისა და რთული კოლიზიებისათვის აქ აღვილი არ რჩება.

მიჯნურობის ხასიათიც, არსებითად, განსხვავებულადაა წარმოდგენილი ამ პოემებში. სალმანის გმირებს ჩამოცლილი აქვთ ხოსროსა და შირინის „შორით ბნელის“ რომანტიკული სამოსი. ისინი გაცილებით მიწიერი პიროვნებები არიან. გაცნობისთანავე დაუბრკოლებლად ხვდებიან ერთმანეთს და თავიანთ სიყვარულს ღვინითა და ალერსით ინელგებენ. რაც შეეხება ხორშიდს, იგი თავისი მოჭარბებული, თავშეუკავებელი მგრძნობელობით (ქამშიდთან შეხვედრის სცენები, მთვრალი ხორშიდის ცეკვა მეჯლისზე და სხვ.) „ვის ო რამინის“ გმირ ქალს უფრო გვაგონებს, ვიდრე შირინს.

¹⁰ جنتی مینوی، داستان جمشید و خورشید، سخن، ۱۳۳۲ (1956) شماره ۱۰.

¹¹ H. Elie, Ch. Rieu, დასახ. ნაშრომები. J. Rycka, Iranische Literaturgeschichte, Leipzig, 1959, 255; М. Занх, Шесть веков славы, М., 1964, 155.

¹² A. Kpamckий, დასახ. ნაშრომი.

¹³ ვინაიდან პოემის ტექსტის ერთადერთი ბეჭდური გამოცემა (კლიათ, تهران) არასრულა (მის შესახებ — ქვემოთ), ჩვენ ვისარგებლეთ ხელნაწერებით ლენინგრადის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის C 1672 (ჩვენი შიფრი — A), C 1619 (B), სპ. სსრ მეცნ. აკად. ხელნაწ. ინსტ. P 55 (C), P 177. ნაბეჭდი ტექსტის ციტირებისას ვუთითებთ თეირანის „ქოლჰათის“ გვერდს, ხოლო ხელნაწერებიდან მოტანილ ციტატებს ზოგ ხელნაწერში პავინაციის უქონლობის გამო წხრილვით შევრით აღვნიშნავთ.

მოტანილი შედარება შემთხვევითი არ უნდა იყოს, ჯამშიდისა და ხორშიდის თავგადასვლის ბევრი მომენტი ხშირად არაშორეულ მსგავსებას ამჟღავნებს გორგანის პოემასთან. ეს შეეხება როგორც მიწნურთა შეყრის ცალკეულ სცენებს, რომლებიც უმეტესად „ვის ო რამინის“ პათოსითაა დაწერილი, ასევე სიუჟეტის ზოგიერთ დეტალსაც, მაგალითად:

ხორშიდის დედამ შეიტყო თავისი ქალიშვილის ჯამშიდთან ურთიერთობის ამბავი და კოშკში ჩაკეტა მარტოდმარტო, ძიძასაც კი აუქრძალა მისი ნახვა (შდრ. მოაბადის მიერ ვისის მიმართ ჩადენილი იგივე საქციელი). ერთმანეთისაგან გათიშული მიწნურები წინ აღუდგებიან თავისუფალი სიყვარულის შემზღუდავ ზნეობრივ ნორმებს, სხვადასხვა ხრიკისა და თვალთმაქცობის გამოყენებით გადალახავენ მათთვის გარეშეთაგან შექმნილ დაბრკოლებებს და მაინც მიაღწევენ საწადელს. რამინს ამისათვის თოკით მოუხდა ასვლა კოშკზე, ჯამშიდი კი წყლის საზიდი ქურკლით აიყვანა ინდოელმა მონამ.

საღმან სავეყის პოემის რამდენიმე ეპიზოდი რომანული ეპოსის ზოგიერთ სხვა ნაწარმოებთან ნაცნობობასაც ამჟღავნებს. მაგ. სატრფოსთან განშორებით გულმოკლული ჯამშიდი მთაში გაიხიზნა და ველურ ნადირებს შორის დაიღობინა. მერაბმა იპოვა იგი და ათასგვარი შეგონებით დააწმუნა ამგვარი საქციელის უგუნურებაში (შდრ. მეჩენისა და ნუფალის შეხვედრის ეპიზოდი. ნიზამის პოემაში „ლეილი ეო მაჩუნა“).

მაჩუნეს მოგვაგონებს, აგრეთვე, ჯამშიდის საქციელის ერთი დეტალი -- სატრფოს მოგონებისას მის სახელზე ღაზალების თქმა:

გულისწამლების სურათს წინ დაიდებდა,
გოდებით იტყოდა ამ ღაზალს თავისთვის...¹⁴.

მეფე ფახდური უფლისწულის სიყვარულის ამბავს რომ შეიტყობს, უგუნურებას და სიხელეს უსაყვედურებს შვილს და ცდილობს ხელი ააღებინოს სატრფოს საძებნელად წასვლის განზრახვაზე (შდრ. მაჩუნის მამა).

საღმან სავეყის პოემის სიუჟეტურ ქარგაში საკმაოდ დიდი ადგილი უჭირავს საფალაფრო-ფანტასტიკურ ეპიზოდებს, სადაც მოქმედებენ ზღაპრული რაშები და ფერები, დევები და გველეშაპები, რომელთა ბოროტ ძალებზეც ყოველთვის იმარჯვებს ნაწარმოების გმირი. ამ მოტივების ნათესაობა ირანულ ნაციონალურ ეპოსთან ეკვს არ ტოვებს, ხოლო ზოგიერთი საკუთარი სახელი და ან სულზეთაგან გადახდილი ბრძოლის დეტალები როსტომისა და გომათასის ციკლზე მიგვანიშნებენ აშკარად (აქვანდეთთან ბრძოლა, საყილას მთებში გველეშაპის მოკლა).

საგმირო ეპოსის სტილშია შესრულებული, აგრეთვე, ბრძოლების, ნადირობის, ბურთაობის მთელი რიგი სურათები.

რომანოს ერთი ფანტასტიკური ეპიზოდი ნიზამის „შვიდი მზეთუნახავის“ უშუალო გავლენით ჩანს შეთხზული. მხედველობაში გვაქვს ჯამშიდის თავგადასავალი ფერიების სამფლობელოში. ამ სამფლობელოს აღწერა, ფერიების ნადიმი, მათი დედოფლის უცხო კაბუთისადმი გამოჩენილი აშკარა გამოძახილია ზღაპრისა შავოსანთა ქალაქის შესახებ, რომელსაც ინდოელი ასული უამბობს ბაჰრამ გურს. დაუვლია ამ ეპიზოდში. ბილკისისა და სოლომონის ხსენების დეტალიც. ნიზამისთან კაბუტი შეახსენებს ფერიას, რომელიც მას თავის

ტახტზე დასაჯდომად იწვევს — ბილქისის ტახტზე ჯდომა მხოლოდ სოლომონს შეეძენისო.

სალმანთან:

დასხდნენ იმ ტახტზე სევბედნიერად.
როგორც ბილქისი და სოლომონი, ერთად¹⁵.

ამ იგივე გვჯანდდება გორგანის პოემა: მოაბადი და ვისი კოშკზე ისე ისხდნენ. როგორც ბილქისი და სოლომონი¹⁶.

სალმან სავეჯის პოემის წინამორბედ ეპოსთან მიმართების მაგალითები შეიძლება გადავემრავლებინა რაშიდ იასიმის ცნობით იმის შესახებ, რომ ამ პოემის ექსპოზიცია (ძილში უცხო ასულის ხილეა და მასთან გამიჯნურება) ზუსტად ემთხვევა ზაჰირის პოემას *مهر و ماه*.

ერთი ზიტყვით, „ჯამშიდ ო ხორშიდის“ სიუჟეტი საკმაოდ დავალებულია წინამორბედი ლიტერატურისაგან. ამის თაობაზე რაშიდ იასიმი მოსწრებულად შენიშნავს:

„ეს ამბავი წარმოადგენს ერთგვარ მოსაყვას, სადაც თავმოყრილია სხეულის ყანებიდან აკრეფილი თავთავები“¹⁷.

ვლიქრობთ, ამ მოსაყვალში ნიზამის „ხოსროვ ო შირინის“ წილი ბევრად არ აღემატება სხვა ნაწარმოებებისას.

წინამორბედი ლიტერატურის ტრადიციებითაა გამოკვეთილი ს. სავეჯის პოეტური აზროვნებაც. პოემის კრელი სიუჟეტი, სადაც ჭაფაღავნო რომანების ფანტასტიკას უაღრესად რეალისტური სცენები ენაცვლება, ხოლო აღმოსავლური სენტიმენტალიზმი უკიდურეს პედონიზმთანაა შერწყმული, თავისთავად იწვევს ნაწარმოების შესრულების მანერის ნაირფერობას. რიგი ეპიზოდებისა — საგმირო ფანტასტიკური სცენები, აღრეული ეპოსის სტილშია შესრულებული, მაშინ, როდესაც სატრფიალო ეპიზოდები, მიჯნურთა განცდების ვრცელი პასაჟები, პერსონაჟთა მხატვრული სახის შენება, პოეტური აქსესუარების გამოყენება განვლილი პერიოდის რომანული პოემების ბეჭედს ატარებს. ამ მხრივ ს. სავეჯი ნიზამის და ხოსროვ დეჰლევის ჯგულის ნიჭიერ წარმომადგენლად გვევლინება.

ენა პოემისა ფერადოვანია და მდიდრულად ორნამენტირებული, მაგრამ ისე, რომ ეს ორნამენტაცია არასდროს სცილდება საზღვარს და თვითმიზნურ ხასიათს არ ატარებს (რაც გამოორიცხული არ იყო პანეგირისტულ ჟანრში დახელოვნებულ პოეტთან), პირიქით, ზოგჯერ მისადავითა და ლაკონურობით ხალხური პოეზიის ენასაც უახლოვდება.

პოემაში უხვად მიმოხეული ალიტერაციები, ანაფორები და სმენით მომენტზე დამყარებული სიტყვათა თამაში მოწმობს პოეტის გამაზვილებულ გრძნობას ლექსის მუსიკალური მხარისადმი.

სალმან სავეჯი საგანგებოდ ზრუნავს ნაწარმოების ფორმის გამდიდრება-

15 (115) نشسته از بر آن تخت خرم جو بلقیس و سلیمان هر دو با هم

16 (128) نشسته چون سلیمان بود و بلقیس (ویس و رامین، تهران، 1959)

17 این حکایت خرمی است که از خوشه چینی مزارع دیگران گرد آمده (کلیات، تهران، 98)

ზე — მესნევიში შემოაქვს მცირე ჟანრის ლექსები: ღაზალი, რობაი, კიტა' (قطع), ფარდი (فرد), ბეიაზი (بیاض). განსაკუთრებით საინტერესოა ღაზალის საკითხი. ეს ღაზალები, გარდა იმისა, რომ გარითმვის პრინციპისა და მეტრის შენაცვლებით (თვით პოემა შემოკლებული ჰეზეჯითაა დაწერილი) დინამიურობას ანიჭებენ ნაწარმოებს, თავისთავად წარმოადგენენ დამოუკიდებელი მხატვრული ღირებულების მქონე ლექსებს. ისინი, როგორც ჩანს, ცალკეც ვრცელდებოდნენ და ზოგი მათგანი სავეჯის სხვა ღაზალებთან ერთად ჰაფეზის კრებულებშიც მოხვედრილა. ჰაფეზის სახელით იყო ცნობილი, მაგალითად „ჩამშიდ ო ხორშიდ“-ში შემავალი ერთი ღაზალი (იგი ფიქსირებულია „ჩამშიდ ო ხორშიდის“ შემოხსენებულ უძველეს ნუსხაში და ჩვენ მიერ შესწავლილ ოთხსავე ხელნაწერში), რომლის დასაწყისი ასეთია:

برو بکار خود ای واعظ این چه فریادت
 مرا فتاده دل از کف ترا چه افتادست (۵۲۷)

მესნევიში სატრფიალო ღაზალების ჩართვა სპარსულ-ტაჯიკური ხალხური ზეპირსიტყვიერების ტრადიციას¹⁸. ლიტერატურულ ნაწარმოებში მისი შემოტანის ნოვატორად სალმან სავეჯის თელიან¹⁹. მაგრამ, როგორც ირკვევა, პოეტს აქაც ჰყოლია წინამორბედი. ასეთი ღაზალების შემცველი ყოფილა უკანასკნელ ხანებში აღმოჩენილი სავარაუდოდ პირველი რომანული პოემა „ვარკა ვო გოლშაჰ“ პოეტ აიუკისა (XI ს.), თუმცა აქ ღაზალები მხოლოდ რითმაში ენაცვლება მესნევის და არა ზომაში²⁰.

გასაკვირი არ არის, რომ მე-14 საუკუნის — ღაზალის საუკუნის პოეტმა და თვითონაც ამ ჟანრის დიდმა ოსტატმა ამ მხრივ განაახლა თავისი ხალხის ლიტერატურულ-ფოლკლორული ტრადიციები.

პოემა „ჩამშიდ ო ხორშიდ“ მეტად პოპულარული ყოფილა ირანში. გამოცემელი აფესტა სალმან სავეჯის „ქოლიათ“-ის წინასიტყვაობაში წერს, რომ სალმანის პოემები ნიშანის შემდეგ ყველაზე საყვარელი ნაწარმოებებიაო. ჯამის კრიტიკა, რომელიც ყველაზე მკაცრად სწორედ ამ ნაწარმოებს შეეხო, უნდა ვიფიქროთ, არ შეესაბამებოდა მკითხველთა განწყობილებას. პოემის ჩვენამდე მოღწეული უამრავი ხელნაწერი, შესრულებული სხვადასხვა დროს (მე-14—18 საუკ.), ცხადყოფს საზოგადოების ინტერესს ამ ნაწარმოებისადმი.

პოემის გმირის ჩამშიდის სახელი, როგორც ჩანს, ხოსროს, ფარჰადის, მეჩნუნის მსგავსად შეყვარებული კაცის სიმბოლოდ იქცა და თავისი სამშობლოს ფარგლებსაც გასცდა. ამის გამოძახილს ეპოულობთ აღორძინების ხანის ქართული ლიტერატურის ერთ ძეგლში.

„იოსებზილიხანიანის“ ანონიმურ რედაქციაში ერთგან იკითხება ქართველი პოეტი-მთარგმნელის სიტყვები:

ქ ი მ შ ი თ ის მსგავსად გაეიქერი, ნადირთა შევენახები,
 ხოსროვით ხვეწნას დავიწყებ, შირინსა არ ვეწყალები...

¹⁸ И. С. Брагинский, Из истории таджикской народной поэзии, М., 1956, стр. 310.

¹⁹ رشید یاسمی. ნაშრომი.

²⁰ احمد آتش، یک مثنوی گم شده از دوره غزنویان و رقه و گلشاه عیوقی،

ეს ჯ ი მ შ ი თ ი, როგორც პროფ. დ. კობიძე შენიშნა²¹, უნდა იყოს ს. სავეჯის პოემის გმირი (რომელიც სატრაფოსთან განშორების გამო მთაში გაიქრა და ცხოველებს შორის დაიდო ბინა), და არა „შაჰ-ნამეს“ ჯიმშედი, როგორც აღრე ვარაუდობდნენ²².

ცალკე გვინდა შევეხოთ პოემის ტექსტის საკითხს. „ჯამშიდ ო ხორშიდ“ ხელნაწერებში მეტნაკლები სხვაობით 2700 ბეითს შეიცავს, თავის ერთადერთ ბექდურ გამოცემაში იგი სამჯერაა შემცირებული. ამ შემოკლების შედეგად ნაბეჭდ ტექსტში გამოტოვებული ბეითები ხშირ შემთხვევაში წარმოადგენს აუცილებელ კომპოზიციურ მომენტებს, ან რომელიმე ეპიზოდის დასაწყისს, რომლის გარეშეც გაუგებარია შემდგომი თხრობა, მაგ., პოემაში გამოტოვებულია დასაწყისი ბეითები მერაბის გამოჩენის ეპიზოდისა. აქ ჯამშიდის სიყვარულზე გოდებას (რომელიც აგრეთვე ძალიან შემოკლებულია) უშუალოდ მოსდევს მოულოდნელი ბეითი:

სადაც კი იასამნის ლოყებიან საროს ნახავდა,
მის სურათს ხატავდა თავით ფეხამდე.

არსაიდან ჩანს, რომ ამ ხელოვნების მფლობელი არის ჩინეთში მცხოვრები ერთი ვაჭარი, ხატვის ოსტატი და მრავალი ქვეყნის მხილველი — მერაბი.

გამოტოვებულია, აგრეთვე, ეპიზოდი, სადაც აღწერილია ჯამშიდის ძამის მიერ შვილის სატრაფოს აღმოჩენის მიზნით მეჯლისის მოწყობა და მთელი ჩინეთის მზეთუნახავების მოწვევა და სხვ.

ნაბეჭდ ტექსტში ხშირად გამოტოვებულია ან ორ-სამ ბეითზეა დაყვანილი პოემაში უხვად მიმობნეული ღაზალები. ისინი, ისევე, როგორც მესხეთში ჩართული ხსენებული მცირე ფორმის სხვა ლექსები, უმეტესად არ არის გამოყოფილი ძირითადი ტექსტიდან.

არაიშვიათად ხელნაწერები იძლევიან უკეთეს წაკითხვას, ვიდრე ნაბეჭდი ტექსტი. მაგ.: ა.

پدر جون واقف حال پر شد
ز تخت سلطنت سوی دگر شد (۵۱۱)

როდესაც მამამ შვილის ამბავი შეიტყო,
სამეფო ტახტიდან [აღდა და] სხვაგან წავიდა.

ხელნაწერები (A, B, C) კითხულობენ: شاد سوئ حرم شد მისი აკენ წავიდა. შემდგომი თხრობიდან ირკვევა, რომ მეფე მართლაც პარემში წავიდა და დედოფალსაც შეატყობინა შვილის ამბავი.

ბ. შესავალში, სადაც ლაპარაკია იმის შესახებ, რომ წინანდელი მიჯნურები აზბები მოძველდა, იკითხება ბეითი:

نماند آن شکرین حلوائ شیرین ییارامید دیگر ویس و رامین (۵۰۳)

აღარ დარჩა შირინის შაქრისებური სიტყვობა,
დამშვიდდა, აგრეთვე, ვისი და რამინი.

21 დ. კობიძე. ჯამი და ქართული ლიტერატურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, თსუ შრომები, ტ. 108, 1964, გვ. 142.

22 კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია. II, თბ., 1952, გვ. 280.

ხელნაწერები იძლევიან უფრო გამართულ წაკითხვას:

(A, B, C) یارامید جوش ویس و رامین
დამშვილდა ვისისა და რამინის მღელვარება.

გ. ჯამშილდს გოღების აღწერისას ნათქვამია:

(ა.ვ) نبود آهی و احواش تبہ شد
კენესა არ იყო და მისი საქმე წახდა.

აზრობრივად უფრო გამართულ ვარიანტს იძლევიან ხელნაწერები:

(ა.ვ) نزد آهی و احواش تبہ شد
ამოიკენესა და მისი საქმე წახდა.

დ. ჯამშილდმა სიზმრად ნანახი ასული შეიყვარა დაძალხს გაუნაპირდა, ახლობლებსაც არ გაანდო თავისი გულისწუხილი, რადგან დარწმუნებული იყო, რომ მის სატივარს ვერცერთი წამალი ვერ უშველიდა. ამ ეპიზოდში მოულოდნელად ვკითხულობთ ჯამშილდის სიტყვებს:

(ა.ა) بگویم من که سودای که دارم
ვითყვი, რა ნაღველიც მაქვს.

ხელნაწერებშია:

(A, B, C) بگویم من که سودای که دارم
არ ვითყვი რა ნაღველიც მაქვს.

ასეთი მაგალითი მრავალია.

ბეკლური ტექსტი ბოლოში დეფექტურია — აკლია რამდენიმე უკანასკნელი თავი ეპილოგიურად.

როგორც ვხედავთ, პოემის დღესდღეობით არსებული გამოცემა მეცნიერულ მოთხოვნებს ვერ აკმაყოფილებს. სპარსული კლასიკური ლიტერატურის ამ საყურადღებო ძეგლის აკადემიური გამოცემა მომავლის საქმეა²³.

ს. სავეჯის პოემა „ჯამშილდი და ხორშიდი“ ასახავს გარკვეულ ეტაპს რომანული ეპოსის განვითარების გზაზე კლასიკურ სპარსულ ლიტერატურაში. ესაა ერთგვარი დაკნინების, ლიტერატურული შტამების პერიოდი, როდესაც რომანულმა პოემამ ნიჰამისა და მისი ნიჭიერი მიმბაძველების შემოქმედებაში მეტნაკლებად ამოწურა თავისი თავი და პოეტებს გაეცეთილი სიუჟეტების გადამუშავებისას ნოვატორობის სარბიელად ნაწარმოების ფორმალა დარჩათ. ასეთი ნოვატორობის პრეტენზიას აცხადებს ს. სავეჯიც:

ლექსის სამოსი ავია თუ კარგი —
ჩემმა ფიქრმა იგი ახლებურად მოქსოვა²⁴.

²³ 1914 წელს მ. ლაფაროვმა მოსკოვის ლაზარევის სახ. ინსტიტუტში არსებული საღმან სავეჯის ერთ-ერთი საუკეთესო „ქოლიაჲთ“-იდან მოამზადა პოემის ტექსტი, რომლის გამოქვეყნება განზრახული იყო ე. „Древности Востока“-ს V ტომში. ეს განზრახვა რატომღაც განუხორციელებელი დარჩა. პოემის ტექსტი გამოსაცემად მომზადებული ჰქონდა, აგრეთვე, განსვენებულ ა. სტარიკოვს. ამჟამად ინახება მის არქივში (აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილება).

لباسی نظم اگر خوبست و گر زشت بیکری تار و پودش فکر من رشت (ა.ა.)

ამავე პერიოდში გმირთა ფსიქოლოგიური პორტრეტებისა და ადამიანურ ვნებებთა ჩვენების ნაცვლად, რაც ესოდენ დამახასიათებელია ადრეული სპარსული რომანებისათვის ამ ჟანრის ჩამოყალიბებისა და აღმავლობის ეტაპზე, ნაწარმოებებში დიდ ადგილს იკავებს თანტასტიკა და მისტიკა, იზრდება სათავგადასავლო, ავანტურული ელემენტის როლი.

„ჯამშიდი და ხორშიდი“ ტიპური ნიმუშია აღმოსავლურ რომანისა იმ სიუჟეტური ჩარჩოთი და განწყობილებით (სიზმრად ნანახი ასულისა თუ ვაჟის შეყვარება, მეგობრის დახმარებით სატრფოს საძებნელად გაჭრა, თანტასტიკური მოგზაურობა ზღვასა და ხმელეთზე, მრავალი დაბრკოლების გადალახვა და ბედნიერი დასასრული), რომლის ტრადიციები აქემენიდთა ირანში იწყება² და შუა საუკუნეების მთელ აღმოსავლეთსა და წინა აზიაში ვრცელდება.

პოლოს. ს. სავეჯის პოემა გვიჩვენებს, რომ ირანული ნაციონალური საგმირო ეპოსის თემები და მოტივები ძალიან დიდხანს ცოცხლობენ სპარსულ ლიტერატურაში, არსებობენ რომანული ეპოსის გვერდით და იჭრებიან მასში.

И. В. КАЛАДЗЕ

ПОЭМА САЛЬМАНА САВЕДЖИ «ДЖАМШИД О ХОРШИД»

(Резюме)

Ходжа Джамал эд-дин Сальман Саведжи (1309—1377) в истории персидской литературы известен как поэт-лирик, мастер «искусственной» хасыды. Меж тем его поэма «Джамшид о Хоршид» представляет собой определенный интерес при изучении романического эпоса персидско-таджикской литературы. Поэма ярко отражает тот этап развития упомянутого жанра, когда романическая поэма, в сюжетном отношении исчерпавшая себя в творчестве Низами и его подражателей, выдвигает на первый план вопросы формы. В этот т. н. «упадочный» период место психологических портретов и человеческих страстей, которыми наполнялись романы в период становления и подъема жанра, занимают фантастика и мистика, возрастает приключенческий элемент, возобновляются мотивы и образы национального героического эпоса.

На основе анализа поэмы подвергается сомнению распространенное в иранистике предположение, будто «Джамшид о Хоршид» Сальмана Саведжи является «перечеканкой» «Хосров и Ширин» Низами Гянджеви.

При изучении поэмы использовались списки ЛОИНА АН СССР и Института рукописей АН ГССР. По сравнению с печатным текстом рукописный материал содержит интересные разночтения.

2: მხედველობაში გვაქვს ქარეს შიტილენელის (IV ს. ჩვ. წ.) მიერ ჩანიშნული ირანული ლეგენდა ზარიადრისა და ოდატიდას სიუჟარულის შესახებ, იხ. А. Н. Веселовский и, Греческий роман, ЖМНП, 1876, II, стр. 139.

ნანი გიგაშვილი

ზოგიერთი შენიშვნა ხოსრო დეპლევის პოემის
„შირინი ო ხოსროს“ ქართულ თარგმანთან დაკავშირებით

სპარსულ ლიტერატურაში დამკვიდრებულმა ერთ-ერთმა მარადიულმა სიუჟეტთაგანმა — ხოსროსა და შირინის სამიჯნურო თავგადასავალმა — თავისებური გამოძახილი პოვა ქართულ მწერლობაში. ჯერ კიდევ მე-12 საუკუნის ისტორიკოსის ნაშრომში „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ სხვა სამიჯნურო წყვილთა შორის იხსენიებიან ხოსრო და შირინი¹. მათი სახელები ხშირად გვხვდება ქართული ლიტერატურის აღორძინების ხანის ძეგლებში: „იოსებ-ზილიხანიანის“, „ქილილა და დამანას“, „ბარამ-გულანდანიანის“ ქართულ ვერსიებში, თეიმურაზ პირველის „ლეილ-მაჟნუნიანში“. მაგრამ თითოეულ მათგანში დაცული სიუჟეტური მომენტი თუ პოემის პერსონაჟთა სახელები უმთავრესად ამ ნაწარმოებთა სპარსული დედნებიდან არის გადმოყოლილი.

საყურადღებო ცნობა შემოგვრჩა „ფარჰად-შირინიანის“ ქართული თარგმანის შესახებ. XVIII—XIX საუკუნეთა მიჯნის ანთოლოგიის ტიპის ხელნაწერ კრებულში დაცულია „ფარჰად-შირინიანის“ შინაარსის მოკლე (სულ რამდენიმე სტრიქონის მოცულობის) ჩანაწერი². ამ ნაწყვეტმა აკად. ალ. ბარამიძეს „ხოსროვ-შირინიანთან“ ერთად „ფარჰად-შირინიანის“ სრული ქართული თარგმანის არსებობაც აფიქრებინა³.

ქართულ ენაზე ხოსროვისა და შირინის შესახებ მთლიანი სიუჟეტის მქონე ამბავი XVII საუკუნის მწერლისა და ისტორიკოსის ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიაშია დაცული. ამ ქართული ვერსიის წყარო ჯერ-ჯერობით დასადგენია⁴.

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია „ხოსროვ-შირინიანის“ ის ქართული ვერსია, რომელიც ამირ ხოსრო დეპლევის სპარსული პოემის „შირინი-ო-ხოსროს“ თარგმანს წარმოადგენს⁵ აღმოსავლეთში ისე გავრცელებული ძეგლისას.

¹ ქ. კეკელიძე, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, როგორც ლიტერატურული წყარო, რუსთაველის კრებული, თბ., 1938.

² А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, III. 1894.

³ ალ. ბარამიძე, ფარჰად-შირინიანის ქართული ვერსიისათვის, გორის სახ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. 1, 1942.

⁴ იხ. ამ საკითხთან დაკავშირებით ალ. ბარამიძის მიერ გამოქმეული მოსაზრებანი, „ლიტერატურული ძიებანი“, 1, 1943. გვ. 68—69.

⁵ გვინდა შევნიშნოთ, რომ გ. ალავეი წერს: „На этой легенде основаны также сюжеты множества поэм в персидской, таджикской, азербайджанской, грузинской и лит. литературах“. აქ აშკარა გაუგებრობაა — ქართულში ორიგინალური ნაწარმოები ხოსროსა და შირინის თემაზე არ არსებობს და ამასთანავე ეს ქართული თარგმანიც პროზაული თხზულებაა და არა პოემა (Г. Ю. Алаев, Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока, М., 1960, стр. 5).

„ხოსროვ-შირინიანის“ ამ ქართულ ვერსიასთან დაკავშირებული ძირითადი საკითხების (სპარსული წყარო, თარგმანის შესრულების დრო, მისი რაობა) გარშემო თავიანთი შეხედულებები გამოთქმეს ქართველმა მეცნიერებმა აკად. კორნელი კეკელიძემ⁶ და ალ. ბარამიძემ. აკად. ალ. ბარამიძეს ეკუთვნის ორივე ქართული ვერსიის (ფარსადანისეული და ხოსრო დეჰლევის) ტექსტის პუბლიკაცია ეარიანტებისა და შენიშვნების დართვით⁷. ამ ძეგლით დაინტერესდა და საუბრადღებო შენიშვნებით გამოეხმაურა რუსი მეცნიერი ა. გენკო⁸.

ჩვენ ზღერ ჩატარებულმა სამეშაომატ. კერძოდ, ხოსრო დეჰლევის პოემის „შირინ ო ხოსროს“ სიტყვა-სიტყვითმა შედარებამ⁹ ქართულ „ხოსროვ-შირინიანთან“ კიდევ ერთხელ ცხადყო დასახელებულ მკვლევართა მიერ მიღებული დასკვნის ტეშმარიტება. ამჟამად ეკვგარეშედ უნდა ჩაითვლოს, რომ ქართული „ხოსროვ-შირინიანის“ ამ ვერსიის ერთადერთი წყარო ხოსრო დეჰლევის პოემაა. აქედან გამომდინარე კი უნდა დადგინდეს ჯაინტერესო ფაქტი, რომ ქართულ ლიტერატურულ ძეგლებს შორის მოგვეპოვება XIII საუკუნის მრწურულისა და XIV საუკუნის დასაწყისის გამოჩენილი ინდოელი პოეტის, ნაზანის პირველი და ნიკიერი მიშბაძეელის ამირ ხოსრო დეჰლევის პოემის „შირინ ო ხოსროს“ პროზაული თარგმანი.

სპარსული და ქართული ტექსტების შეჯერებამ მთარგმნელის მიერ ჩატარებული მუშაობის ზასიათი ნაწილობრივ მაინც გაარკვია. უპირველეს ყოვლისა, დადგინდა, რომ ქართული „ხოსროვ-შირინიანის“ ეს ტექსტი თარგმანს წარმოადგენს, ამ სიტყვის თანამედროვე გაგებით: მას დაეძებნება გარკვეული სპარსული წყარო, რომელსაც არა ბეჭადეული სიზუსტით, მაგრამ თანმიმდევრულად და კეთილსინდისიერებით გადმოსცემს მთარგმნელი. თარგმანის გადასინჯვა კი მისი მხატვრულ-ლიტერატურული ღირებულების თვალსაზრისით ზოგჯერ გვაფიქრებინებს, რომ არსებული ტექსტი წინასწარი, მოსამზადებელი სამეშაო იყო ამ ძეგლის ქართულ ენაზე შემდგომი დამუშავების გზაზე, ან მთარგმნელი არ იყო ისეთი დიდი ლიტერატურული ნიკით დაჯილდოვებული, რომ სრულყოფილი და მაღალმხატვრული ნაწარმოები შეექმნა.

როგორც მოსალოდნელი იყო, ქართული თარგმანის სპარსულ დედანთან დეტალურმა შედარებამ ქართული ტექსტის სათანადო გასწორებისა და გამარ-

⁶ კ. კეკელიძე. ქართული ლიტერატურის ისტორია. II, თბ., 1924. გვ. 234; 1941. გვ. 344; 1959, გვ. 399. „ხოსროვ-შირინიანის“ ქართული ვერსია, „ჩვენი მეცნიერება“, 1926, № 17—18.

⁷ ალ. ბარამიძე. „ხოსროვ-შირინიანის“ ქართული ვერსიებისათვის, „ლიტერატურული ძეგანი“, 1, 1943.

⁸ А. Н. Генко. Грузинская версия „Хосро и Ширин“ Хосро Дехлеви, Доклады АН, 1924. В. июль—сент.

⁹ შესადარებლად გამოიყენეთ ამირ ხოსრო დეჰლევის პოემის „შირინ ო ხოსროს“ კრიტიკული სპარსული ტექსტი. რომელიც 1961 წელს დაბეჭდა მოსკოვის აღმოსავლური ლიტერატურის გამოცემლობამ **امير خسرو دهلوی، شیرین و خسرو، متن و مقدمه بقلم** ქართული „ხოსროვშირინიანის“ ხელნაწერი — სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის А ფონდი, № 1787 და ნაბეჭდი ტექსტი (ახ. „ლიტერატურული ძეგანი“, 1, 1943).

თვის შესაძლებლობა მოგვცა. გვინდა განსაკუთრებით შეჩერდეთ ზოგიერთ მათგანზე¹⁰.

ქართულ თარგმანში ვკითხულობთ:

1. „შაბურ მადლი მოახსენა თავაზით: „ნათელი ღმრთისაგან შენს შობილ-ში ჩანს, შენი სიკეთე და სიმდიდრე ცამდი ამალღებულის“ (73, 1).

სპარსულ ტექსტშია:

تواضع کرد شاپور خردمند دعا را تواضع پیوند
که ای نور سعادت در جبینت سعود چرخ بادا هم‌نشینت (ბ. 695)

ბრძენმა შაფურმა თაყვანისცა, თავაზიანად მიესალმა:

ბედნიერების სხივი შენს შუბლშია,

(ქვეყნის) ჩარხის ბედნიერებანიც შენი თანამდევნი იყვნენ.

დედანში შესატყვის ადგილას გვაქვს სიტყვა جبینت — „შენი შუბლი“. ცხადია, ქართული ტექსტიც შესაბამისად უნდა გასწორდეს: „ნათელი ღმრთი-საგან შენს შუბლში ჩანს...“.

2. „ისრე არა ვარ წყალი, ღვარი, რომ თავის ნებათ იქმნების, მეც იმთენი შემიძლია, რომ გუნებაში გავლილი საქმე არა ექნა“. (75, 19).

نه من آن آهویم کز راه منی چو خوک و سگ کنم شهوتپرستی
مرا بر خوشتن هست آقدر زور که بنشانم تن شوریده از شور
(ბ. 848)

მე ის შველი არა ვარ, რომ სიმთვრალისაგან ძაღლსა და ღორს დავედარო, მე იმდენი ძალა კი შემწევს, რომ აღელვება დავიცხრო.

როგორც სპარსულ ტექსტთან შედარებამ გვიჩვენა, ქართულში თავისებუ-რად არის თარგმნილი ეს ადგილი, მაგრამ, ფეიქრობთ, ქართული ტექსტის „წყალი, ღვარი“ სპარსული დედნის საფუძველზე შემდეგნაირად უნდა შეიცვა-ლოს: „ძაღლი, ღორი“.

3. „ზოსრო ნელის წყლისაგან უფრო აჩქარებულის“ (76, 19).

(ბ. 928) شده خرو بکین جوشتر از نیل

ზოსრო შერისძიების სურვილით ნილოსზე უფრო აქაფებულის. ცხადია, „ნელის“ ნაცლად უნდა იკითხებოდეს „ნილის“.

4. „თავის სადგომს მოწყენით იყო, ასე რომ გული კალათასავით დახეული ჰქონდა“ (81, 31).

სპარსული ტექსტის მოშველიების გარეშეც აშკარაა, რომ ამ წინადადება-ში „კალათასავით“ ნაცლად „კალათასავით“ უნდა გვექონდეს. შესაბამისი სპარ-სული ტექსტიც ამასვე ადასტურებს:

(ბ. 1393) داش چوندامن و دامن چو دل چاک بمشگو چندگاهی بود غمناک

თავის სადგომში ერთჯანს მოწყენით იყო.

გული, როგორც კალთა და კალთა, როგორც გული დახეული ჰქონდა.

¹⁰ სპარსული ტექსტი აღნიშნული გვაქვს ბეითთა, ქართული კი ნაბეჭდი ტექსტის გვერდ-ების მიხედვით. (იხ. დასახ. ნაშრომები).

5. „ხან ვეფხის ნახშს ამსგავსებდა და ტიროდა, ხან კურდღლის ძილი უკვირდა“ (85, 23). სპარსულშია:

(ბ. 1780) گهی نقش پلنگ از دیده شتی گه از خرگوش خوابی وام جستی
ხან ვეფხის ხატს თვალთაგან რეცხდა (მოსთქვამდა),
ხან კურდღლისაგან ძილს სესხულობდა.

უნდა გასწორდეს: „ხან ვეფხის ნახშს ამსგავსებდა...“

6. „თუ სიჩქარე არ არის, მაგრამ ძველი ღონე წამალი არის“. (87,7) სპარსული ტექსტი *هنگامه* (ბ. 1929) — „ძველი ღვინო“-ს კითხულობს.

7. „რაც პირმთვარე ბრძანდება, ის სწერდა“ (87, 27)

ცხადია, უნდა გასწორდეს „ბრძანდება“. სპარსულ ტექსტში გვაქვს:

(ბ. 1969) نشان میکرد هر چه آناه میگفت.

ინიშნავდა, რასაც ეს მთვარე ამბობდა (ბრძანებდა).

8. „თუ არა და მე ერთი ხმელი კაცი ვარ? (89, 32).

هر آنکس که دهد دیوانه را بند نخواند خردمندان خردمند
ყველას, ვინც კი ხელს (გვიხს) რჩევას მისცემს,
ბრძენნი ბრძენად ვერ ჩათვლიან.

თითქმის ქართული ფრაზა არ ჩანს სპარსულის ადექვატური და ამიტომ სპარსულის მიხედვით ტექსტის შესწორება არ უნდა იყოს მიზანშეწონილი. მაგრამ ტექსტების საერთო — შინაარსობრივი შედარებით აშკარა ხდება, რომ სწორედ ეს სპარსული ფრაზა უთარგმნიათ ამგვარად. აქედან გამომდინარე, აუცილებელია შესწორდეს ქართული ტექსტის „ხმელი“ — „ხელი“-თ.

9. „თუ გამოიშვებ, ურმუზს იმინდა წავიღე ბარამის დასაქერად“ (75, 35) შემდეგია:

(ბ. 868) گرم دستورئی باشد زرائت برآرم سر بروم از زیر پایت

თუ თანხმობაქნება, თქვენს ფერხთაგან თავს რუმისკენ ვიზამ.

„ურმუზს“ უნდა გასწორდეს — „ურუმს“, როგორც ჩვეულებრივ გადმოაქვს მთარგმნელს სპარსული ტექსტის „روم“ — „რუმი“. „ურმუზ“ კი ხოსროს მამის სახელია, ამიტომ ფრაზაც გაუგებარი ჩანს.

10. „ნალგელი და ტირილი არავის ჰქონდა იმის მეტი, რომ ცრემლის მაგიერად მიწის პირიდან წითელი ღვინო ჩამოსდიოდა და ტირილისა სანაცვლოდ ჩანგი ტბილს ხმას ეღერდა“. (70, 13). სპარსულ ტექსტში შესატყვისი ადგილი შემდეგია:

(ბ. 565) تاشک و ناله کس ننمودی آهنگ مگر چشم صراحی و رگ جنگ

ცრემლით და მოთქმით არვინ იღებდა ხმას,
სურის პირისა და ჩანგის სიმის გარდა.

როგორც შედარება გვიჩვენებს, სპარსული ტექსტი ქართულ თარგმანში გაკრცობილია. მხოლოდ უხერხულად ისმის ერთი ადგილი: „მიწის პირიდან წითელი ღვინო ჩამოსდიოდა“... ქართული ზელნაწერი „მიწის“ ნაცვლად სრულიად გარკვევით კითხულობს „მინის“ (A ფონდი № 1787 v. 1), ეს წაკითხვა უფრო მართებულია და დედნის ს-ს „სურას“ აზრობრივად შეესატყვისება.

11. საპირობა გასწორდეს ქართულ ნაბეჭდ ტექსტში მიჯნურ — წყვილთა გოლრანგის (گلرنگ) და გოლნარის (گلنار) სახელთა არაზუსტი წაკითხვები.

მაგალითად, ერთ-ერთ ადგილას ვკითხულობთ: „გუ ლნარ (გ) მოახსენა: „ამთენის სიყვარულის ცეცხლში ნუ ჩამაგდებ, ადამიანის გული რაგინდ ქვა იყოს, გულნარგის ნახვით მოღებება“ (78, 32). პირველ სახელში „გულნარ(გ)“ გამოძეგმლის მიერ აღდგენილი (გ) — ზედმეტია. ხელნაწერის სრულიად მართებულად ამ ადგილას კითხულობს „გულნარ“, მეორე სახელად კი „გულნარ(გ)“-ს (A 1787, v 9). ხელნაწერს უკერს მხარს სპარსული დედანიც:

بخنده گفت گلنار شکرخند که جان ما و جور عشق تا چند
نه دل آنکس بسینه‌سگ دارد که صبر از عارض گلرنگ دارد

სიცილით თქვა გულნარმა, პირმოძლიმარმა, —

რომ ჩვენი ტრფიალება და ამგვარი სიყვარული როდემდე უნდა იყოს.

გული კი არა, ქვა უდევს მას ბეურდში,

ვინც გულრანგის ლაწვთაგან თავს იკავებს.

12. სპარსულ დედანთან ქართული ტექსტის შედარება კიდევ ერთ საინტერესო გასწორებას იძლევა: ქართულში ვკითხულობთ: „ასეთი ხე არის, რომ იმის ხილს ვერვინ სჯამდა. მაშ, ეს ხელმწიფის ბაღი არის; სოლომონის ბაღის შესაფერისი იყო და ის ხოსროს შესაფერისი არის“ (72, 21).

ხელნაწერში გადასწორებულია „სოლომონის ბაღი“ (A 1787, v 6) აკად. აღ. ბარამიძე ამ ადგილის საკმაოდ ვრცელ განმარტებას იძლევა¹¹. სპარსული ტექსტის მოშველიებით კვლავ ნათელი ხდება, რომ ქართული თარგმანის ეს საკმაოდ ბუნდოვანი ადგილიც ხელნაწერის მიხედვით უნდა გასწორდეს:

چنان نخلی که گر بتوانی سرخورد نباشد جز بباغ شاه درخورد
جو خورشید اربدانو تا بد دور نه نورا کهالی بخشد از نور
سلیمان گره بقیس افکند شد چه زیبا باشد آن خاتم بدین
(ბ. 664—667)

ისეთი პალმა, რომელიც, თუ მით დატყობას მოინდომებ,

სამეფო ბაღის გარეთ არ შეგხვდება.

ვით მზე, როცა შორი გზიდან ამ მხარისკენ გამოანათებს,

ახალ მთვარესაც სრულყოფს სინათლით.

სოლომონმა თუ ბაღისის შეაბა ქამანდი,

რა სამო იქნება ის ბეჭდილი მასზე.

13. „წესია — კას კაციას პურს დრომ სქამდეს, ძვალს ძალსაც გარდაუგდებს“ (87, 14) ნაცვლად უმჯობესია იკითხებოდეს: „წესია — კასი კაციას, პურს დრომ სქამდეს, ძვალს ძალსაც გარდაუგდებს“. შეად. სპარსული:

(ბ. 1944) جوانمردان جویتی آرند خوانی سگی را نیز بخشد استخوانی

ვაყვანი როცა წინ სუფრას დაიდგამენ,

ძალსაც კი ძვალს უწყალობებენ.

¹¹ აღ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., ვარიანტები და შენიშვნები.

14. საინტერესოა, რომ სპარსულ დედანთან შედარება ზოგჯერ პუნქტუაციის გასწორების შესაძლებლობასაც იძლევა; მაგალითად: „უშენოთ არც მეამების ჩანგის ხმა მეჭლიშში. სურასავით ვარ“ (86, 26). 1898-ე ბეითის მეორე მისრაში ვკითხულობთ: گنج آواز بگوش سرگيرد هراڤ შესატყვისია ქართული ტექსტის ამ მონაკვეთის: „უშენოთ არც მიაშების ჩანგის ხმა“. მოცემული ფრაზის მეორე მონაკვეთის „მეჭლიშში სურასავით ვარ“ შესატყვისი უკვე მომდევნო ბეითის (1899) პირველ მისრაში გვაქვს مجلس زبون در صراحی وار ამგვარად, წინადადება მოითხოვს პუნქტუაციის შეცვლას: „უშენოთ არც მიაშების ჩანგის ხმა. მეჭლიშში სურასავით ვარ“.

მეორე მაგალითიც: „ხელმწიფე რომ ნახა, უფრო უცნობოთ გახდა მისი ეშყითა“ (73, 19).

شه از شیرین چو ديد آن نازه روی
(ბ. 717) شش نازه ز سر دیوانه خوئی

ხელმწიფემ შირინისაგან რა პირის სინორჩე იხილა, კვლავ გახელდა.

სპარსული ტექსტი მიუთითებს, რომ ქართული ფრაზა მოითხოვს სასვენი ნიშნის გამოყენებას: „ხელმწიფე, რომ ნახა, უფრო უცნობოთ გახდა მისი ეშყითა“.

აღსანიშნავია, რომ სპარსული დედნის მოშველიებით შესაძლებელი ხდება წარუვნილი ადგილების გარკვევა და ზოგან ეარაუდით აღდგენილი ადგილების დაზუსტება.

ქართულ ტექსტში ვკითხულობთ: „(ხოსრო რომიდან) მადიანისაქემ წავიდა“ (76, 12). „ხოსრო რომიდან“ ნავარაუდევია და აღდგენილია ტექსტის გამომცემლის მიერ ხელნაწერის გაურკვეველი „ყოს თანდათანადამ“ (A 1787, r 6) სანაცვლოდ. სპარსულმა ტექსტმა ნათელი გახადა ხელნაწერის წაკითხვის საფუძველი:

(ბ. 907) روان شد شاه باقلب و خراین ز قسطنطنیه روی مداین

ქართულის „ყოს თანდათანადამ“ სპარსული قسطنطنیه (ყესთანთანითი) — კონსტანტინეპოლი — ანარეკლია.

სპარსული ტექსტის მოშველიებით გასაგები ხდება შემდეგი წარუვნილი ადგილიც „დროს ყოვლისფერისაგან ხილი მიმარბმია“. სპარსულის შესაბამის აღგილას (ბ. 1115) هه ز — „დრო“ იკითხება.

საინტერესოა, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში ქართული თარგმანი სპარსული ტექსტის შესწორების შესაძლებლობას იძლევა. მაგალითად, ქართულ ტექსტშია „შენმა მზემა, რომ შენი მზე ჩემი არის და ჩემი მზე შენი არის“ დედანისა და თარგმანის შედარებით აშკარა ხდება, რომ სპარსულ ფრაზაში و جانم یوست (ტყავი) შეუსაბამოა (შესაძლოა, კალიგრაფის შეცდომაც იყოს) და უნდა იკითხებოდეს توست (შენი არის) „შენ ჩემი სული გამზდარხარ და ჩემი სული შენი არის“. ქართულში შეცვლილია სახე — „მზე“ გვაქვს „სული“-ს მაგივრად, მაგრამ ჩვენთვის ამოსავალი ამჭერად ფრაზაში მოცემული დაპირისპირებაა.

ქართულ ტექსტში შემორჩენილია რამდენიმე საყურადღებო ვარიანტული სხვაობაც:

1. „ლალას სახელზედ ღვინოს (ე)სმევდი; ჭერ ღვინო არ დამელივა, რომ იმისის სიყვარულით დავითვერ“ (78, 29) სპარსულშია:

(ბ. 1179) بچام لاله عشرت ساز گشتم قدح ناخوردہ ببيخود باز گشتم

ლალეს (ყვავილის) ჭამით განცხრომას ვეძლეოდი,
ფიალა ჭერ გამოცლილი არ მქონდა და უგონოდ შევიქენი.

სპარსულ ტექსტს ვარიანტები არა აქვს, ქართული ტექსტი კი საინტერესო წაკითხვას გვაძლევს („სახელზედ“), რის შესაბამისადაც მთარგმნელის ხელმოყოფ სპარსულ ნუსხაში ალბათ გამ იკითხებოდა.

2. ასეთივე ვითარებაა შემდეგ ფრაზაშიც: „რაც ავი და კარგი იქნების, კაცი ბედს დააბრალებს, მაგრამ ენის ბრალია“ (81, 40).

بهر نیک و بدی کاندلر میانست گنه بر بخت و تهمت بر زمانست

მთარგმნელის ნუსხა زمان (დრო)-ის ნაცვლად זან (ენა)-ს იკითხულობდა.

საერთოდ, ქართული თარგმანის ტექსტის შედარებამ სპარსულ დედანთან შემდეგი დასკვნების გამოტანის უფლება მოგვცა:

ა) ქართული „ხოსროვ-შირინიანი“ ამირ ხოსრო დეჰლევის პოემის „შირინ ო ხოსრო“ თანმიმდევრული თარგმანია.

ბ) ქართული თარგმანი არ გამოირჩევა მაღალმხატვრულობით და დასაშვებია თავის დროზე ხელახალი დამუშავებისა და ლექსად გამართვის მიზნით იყო შესრულებული.

გ) სპარსულ ტექსტთან შედარება ქართული თარგმანის წაკითხვებს ასწორებს და წარყვნილ ადგილებს აღადგენს.

დ) თავის მხრივ ქართული „ხოსროვ-შირინიანი“ ზოგიერთ შემთხვევაში სპარსული პოემის კრიტიკული ტექსტის საინტერესო ვარიანტულ სხვაობას გვაძლევს.

Н. Ш. ГИГАШВИЛИ

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О ГРУЗИНСКОМ ПЕРЕВОДЕ ПОЭМЫ АМИРА ХОСРО ДЕХЛЕВИ «ШИРИН О ХОСРО»

(Резюме)

На грузинском языке сохранились две прозаические версии этого сюжета. Одна из них принадлежит известному грузинскому писателю и историку XVII века Парсадану Горгиджанидзе. Другая является переводом поэмы индийского поэта XIV века Амира Хосро Дехлеви «Ширин о Хосро» и заслуживает особого внимания, как ранний перевод столь распространенного восточного памятника на грузинском языке.

Важнейшие вопросы, связанные с этой версией «Хосровшириниани», (источник, дата выполнения перевода, художественные достоинства этого памятника) рассмотрены в работах академиков К. Кекелидзе и А. Барамидзе, русского ученого А. Генко.

Детальное сличение грузинского текста с поэмой Амира Хосро Дехлеви «Ширин о Хосро» подтвердило и уточнило некоторые предположения этих ученых, а также дало возможность новых выводов и замечаний (Для сравнения употреблены грузинский печатный текст, опубликован-

ный в 1943 г. А. Барамидзе и критический текст персидской поэмы, изданный в 1961 г. в Москве).

После проделанной работы не подлежит сомнению, что единственным источником данной грузинской версии является персидская поэма Амира Хосро Дехлеви «Ширин о Хосро». Грузинский «Хосровширини-ани» прозаический перевод этой поэмы. Грузинский перевод последовательно, не искажая сюжетной линии передает все главные эпизоды оригинала, пропуская лишь длинные описания.

Грузинский перевод не выделяется художественностью. Это обстоятельство думаем, указывает на то, что данный перевод в свое время был выполнен для новой, возможно и поэтической, переработки этого памятника.

В результате сравнения грузинского текста с персидским оригиналом исправляются ошибочные разночтения перевода и восстанавливаются некоторые искаженные места.

Нужно отметить, что грузинский перевод со своей стороны тоже исправляет некоторые ошибки (نوست вместо پوست) и дает интересные варианты для персидского критического текста (بنام — بجام ; زمان — زبان).

ალექსანდრე გვახარია

სპარსული არაკების ა. სულხანაშვილისაჲ
თარგმანები (XIX ს.)

სპარსულ დიდაქტიკურ კრებულებში, რომელთაც დიდი ხნის ისტორია აქვთ, არაკები სხვადასხვაგვარადაა გაერთიანებული: ზოგჯერ მათ სიუჟეტური ჩარჩო კრავს, ზოგჯერ — თემატური თავები, ზოგჯერ კი ეს გამაერთიანებელი ძაფი იმდენად სუსტია, რომ კრებული შემთხვევითი არაკების ნებისმიერი თავმოყრის შთაბეჭდილებას ტოვებს. სხვადასხვაგვარია აგრეთვე პროპორცია სიუჟეტსა თუ დიდაქტიკურ მასალასა და საილუსტრაციო არაკებს შორის, ისევე როგორც წყარო თვით ამ არაკებისა.

თემატური პრინციპით გაერთიანებული არაკების უძველესი კრებული — მოჰამად ოუფის (XIII ს.) „ჩავამი ულ-ჰეჰაიათ ვა ლავამი ურ რეჰაიათ“ („არაკთა კრებულები და ამბავთა ჩირაღდნები“) ორი ათასზე მეტ არაკს შეიცავს. განსაკუთრებული პოპულარობა მოიპოვეს ამ ტიპის კრებულებმა საადი შირაზელის „ბუსთანისა“ და „გოლესთანის“ შემდგომ, XIV—XIX საუკუნეებში¹.

სხვა სპარსულენოვან ძეგლებთან ერთად დიდაქტიკური პროზაც იპყრობდა ქართველთა ყურადღებას, თუმცა იდეური თვალსაზრისით ბევრი რამ მიუღებელი იყო ჩვენი წინაპრებისათვის². ამ ინტერესის კვალი ნათლად იგრძნობა კლასიკურ ეპოქაში. ე. წ. ალორძინების ხანაში ინტენსიური მთარგმნელობითი მოღვაწეობის დროს რამდენჯერმე ითარგმნა სახელგანთქმული წიგნი „ქილილა და დამანა“, „ბახთიარ-ნამეჲ“ ხალხური ვერსია, ანონიმური „მეფეთა სალარო“, რომლის წყარო ჯერ კიდევ სამეხარია და სხვ. ამ ტიპის კრებულებს უახლოვდება სულხან-საბა ორბელიანის ორიგინალური შედევრი „წიგნი სიბრძნე-სიცრუისა“.

ქართულ-სპარსული ლიტერატურული ურთიერთობის ტალღა XIX საუკუნესაც გადაწვდა, ითარგმნა ცნობილი სპარსული ხალხური დასთან „ყისსეიე ჰამზა“, ფანაჰის პოემა „ბახთიარ-ნამე“ და სხვ. ამჟერად ჩვენ სწორედ ეს უკანასკნელი გვაინტერესებს, უფრო სწორად, მასთან დაკავშირებული რამდენიმე სპარსული არაკის ქართული თარგმანი.

ფანაჰის პოემა 1828 წელს უთარგმნია ა. სულხანაშვილს³. დაცულია ამ თარგმანის ორი ნუსხა: ავტოგრაფი და მისი პირი, გადაღებული სიმონ ტა-

¹ მაგალითოდ უ. ა. „გოლესთანის“ მიხედვით ტაყიურ-სპარსულ ლიტერატურაში, საკანდ. დისერტაცია, თბ., 1954.

² დავით კობიძე, საადი და მისი გოლესთანი (წიგნში: შეიხ მოსლეჰ-ოდ-დინ საადი, გოლესთანი, თარგმანი სპარსულიდან ა. კელიძისა, 1948, გვ. 28—29).

³ ამ თარგმანის შესახებ იხ. ალ. ბარამიძე, რუსულანაინის ლიტერატურული წყაროები, თბ. უნივ. მოამბე, VIII, 1928; ტრ. რუხაძე, ქართული ეპოსი გარდამავალი ხანის

ბიძის მიერ 1840 წელს პეტერბურგში. პირველი ინახება საქ. სახ. ცენტ. არქივში (ფონდი 1446, № 367), მეორე — სსრკ მეცნ. აკად. აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილებაში (E 58). ავტოგრაფული ნუსხა ბოლონაკლულია, აკლია „ბახთიარ-ნამეს“ უკანასკნელი კარი (მეათე არაკი). სიმონ ტაბიძეს ზუსტად გადაუღია პირი (თუ არ ჩავთვლით თითო-ორი კალმის-მეორე ლაფსუსებს, აგრეთვე მცირე ორთოგრაფიულ ცვლილებებს). „ბახთიარ-ნამეს“ ტექსტი აქ სრულია (ე. ი. მას თარგმანის სრული ნუსხა გადაუწერია). „ბახთიარ-ნამეს“ ტექსტს E 58-ში დართული აქვს ცალკეული სპარსული არაკების ქართული თარგმანი:

1) „შემოკლებითი მოთხრობა ამოებასა ზედა ამა სოფლისას, გარდმოღებულ არს სპარსულისა ენიდგან“; 2) „სიბრძნე სიკრუისა წიგნი, შემოკლებულად ნაწერი, კვალად სპარსულითგან ნათარგმნი“ (შეიცავს თერთმეტ არაკსა და სენტენციას); 3) თარგმანი სპარსულთა ლექსთაგან სადილზედ მიმსწრების დაუშატყებლობაზედ⁴.

პირველ ყოვლისა დგება საკითხი: ვინ თარგმნა ეს არაკები? ვფიქრობთ, ალექსანდრე სულხანაშვილმა, „ბახთიარ-ნამეს“ მთარგმნელმა, და აი რატომ. არაკები მეტად მჭიდროდ ერწყმიან „ბახთიარ-ნამეს“ ტექსტს. პირველი არაკის ბოლოს შექანიჭურად მოხვედრილა მინაწერი: „დასრულდა ბახთიარ-ნამეჲ, შემინდენ ღმერთმან“. არაკებს შორისაა ჩართული ოთარ ქობულაშვილის ლექსი, რომელიც აგრეთვე „ბახთიარ-ნამეს“ შეეხება⁵. ჩანს, სიმონ ტაბიძეს ეს არაკები და „ბახთიარ-ნამე“ საერთო წყაროდან გადმოუწერია⁶. ორივე თარგმანი ერთი ენითა და სტილითაა გამართული. ორივეს ახასიათებს ისეთი სპეციფიური ნიშნები, როგორიცაა სპარსული სიტყვების ტექსტშივე, ფრჩხილებში განმარტება, ანდა შენიშვნების ვარსკვლავით აღნიშვნა და სქოლიოში ჩამოტანა. მაგალითად:

„ბახთიარ-ნამე“

არაკები

- 1 „არს იგი ქალი სეფეჲდარისა (ანუ მთავარმართებელისა)“.
- 2) „ესე ღავეასი არს კაცი, რომელიცა ყოველთჲს იღებს მარგალიტს ზღვიდგან“.

- 1) „ჩანგი (არს ესეც საკრავი) თჳსის მოხრილის ყურითა“...
- 2) „* საჭირო არს ცოდნად, რომელ სადაცა არს დამარხული საუნჯე, მას ზედა არს მწოლარე გველი შელოცვისამებრ“.

ლ-ტერატურაში. 1939; დ. კობიძე, „ბახთიარ-ნამეს“ ქართული ვერსიების შესახებ, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI, № 3, 1945; А. А. Г в а х а р и я. О поэтической версии „Бахтиар-наме“, Труд ТГУ, 91, 1960.; მისივე, ბახთიარ-ნამე, 1968.

⁴ არაკების სათაურები პირველად გამოაქვეყნა ტრიფონ რუხაძემ ხელნაწერ E 58-ის აღწერისას (ტრ. რუხაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 222).

⁵ E 58.

აზტბატის ისტორია ჩაეციოთხე ნელა ნელად,
უკოვე ჰანრი სიმართლისა ბახტიარის გამომხსნელად,
ს.ღმრთო კელი ვისცა ჰვარავს, იგი წახდეს, ეიტყვი მწელად,
ღიდება მას, ვისცა შეჰქმნა დღე ნაწლად და დამე ბნელად.

თავადი ოთარ ქობულაძე.

⁶ არ არის გამორიცხული გადაწერის უშუალო კონტაქტი მთარგმნელთან, რადგან 1839 წელს სულხან-შაველი პეტერბურგშია, ბექდავს იქ ლექსიკონს (ტრ. რუხაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 222), ხოლო თარგმანები, როგორც ითქვა, ს. ტაბიძეს გადაუწერს 1840 წელს.

ამრიგად, ა. სულხანაშვილის თავისი მასწავლებლის, მირზა სადუყის დახმარებით უთარგმნია როგორც ფანაჰის პოემა, ისე, ალბათ სავარჯიშოდ, რამდენიმე არაკი.

დგება მეორე საკითხი: რომელია წყარო ქართული თარგმანებისა? „ბახთიარ-ნამესაგან“ განსხვავებით აქ მთარგმნელი ზოგადი მითითებით ემყარება („გარდმოღებულ არს სპარსულისა ენიდგან“; „სპარსულითგან ნათარგმნი“; „თარგმანი სპარსელთა ლექსთაგან“).

პირველი არაკის („ამაოებასა ზედა ამა სოფლისას“) წყაროს შესახებ ჯერ-ჯერობით ვერაფერს ვიტყვით.

მომდევნო არაკების ციკლი გაერთიანებულია მეტად საგულისხმო სათაურით: „სიბრძნე სიკრუისა წიგნი“. აშკარაა მისი კავშირი სულხან-საბა ორბელიანის თხზულების სათაურთან, რომლის გაშიფრვა — გაგება, ამდენ დავას იწვევს დღემდე⁷. როგორც არ უნდა ავხსნათ იგი, ერთი რამ ფაქტია, საბას შემდგომ ეს სათაური მიესადაგა ნებისმიერი არაკების კრებულს (თუ ვივარაუდებთ, რომ იგი მთარგმნელს ეკუთვნის და არა აქვს კავშირი სპარსული წყაროს დასათაურებასთან). სათაურიდანვე ირკვევა, რომ მთარგმნელს შეუმოკლებია მასალა, რომელიც, საფიქრებელია, ერთი წყაროდან მომდინარეობს.

მართლაც, ამ სათაურით გაერთიანებული არაკებისა და სენტენციების ქართულ თარგმანთა უმრავლესობის სპარსული შესატყვისები აღმოჩნდა ერთ ცნობილ კრებულში „ლათაიფ ათ-თავაიფ“ („სხვადასხვა ჯურის ზალხთა არაკები“), რომელიც 1533 წელს დაუსრულებია ფახრ ად-დინ ალი საფის⁸.

ალი საფი ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა XV საუკუნის მეორე ნახევრის პერაბში, რომლის ზეცას იმ დროს ამშვენებდნენ აღმოსავლური კულტურის ისეთი ბრწყინვალე ვარსკვლავები, როგორიც იყვნენ აბდურაჰმან ჯამი (1414—1492), ალიშერ ნავოი (1441—1501), ჯამალ ად-დინ ბეჰზადი (გარდ. 1536 წ.), თვით ალი საფის მამა, ვაეზ ქაშეფი, ავტორი „ქილილა და დამანას“ ყველაზე სახელგანთქმული ვერსიისა — „ანეარე სოჰაილი“, და სხვები. პროფესიით ალი საფი მამის კვალს გაჰყვა, იყო ყურანის მქადაგებელი (ვაეზი), და, როგორც სამართლიანად ვარაუდობს ალი საფის მთარგმნელი მიხეილ ზანდი, იქნებ პროფესიონალურმა ინტერესებმა მიიყვანა მამა-შვილი არაკების უმდიდრეს წყარომდე⁹.

ალი საფის წიგნი შედგება თოთხმეტი კარისაგან, ყოველი მათგანი იყოფა კიდევ ქვეთავებად. არაკები და სენტენციები თემატურადაა დალაგებული, შესახებ წმინდანთა, მეფეთა, მეომართა, არაბთა, ბრძენთა, პოეტთა, ძუნწთა, ყუყჩითა და ა. შ. ავტორი უთითებს, რომ დიდი ნაწილი მას მზა სახით აუღია ადრე არსებული ანალოგიური კრებულებიდან თუ ზეპირმეტყველებიდან, ზოგი ამბავი თვით მას შეუთხზავს ან მოუსმენია. მიუხედავად ამ კრებულის დიდი

7 ამ საკითხს მთელი ლიტერატურა მიეძღვნა. იგი განხილული აქვს ალექსანდრე ბარამიძეს (სიბრძნე სიკრუის გარშემო. ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, 1964, გვ. 119 — 130). აღსანიშნავია, რომ ა. სულხანაშვილის მიხედვით „წიგნი“ თითქმის სათაურში შედის, ოღონდ ბოლოშია გადმორტანილი.

8 لطائف الطوائف تأليف فخر الدين علي صفى، — اهتمام احمد گلچين
معنى، تهران، ۱۳۳۶.

9 А л и С а ф и, Занимательные рассказы о разных людях, перевод, предисловие и примечания М. Занда, М., 1966, стр. 7.

პოპულარობისა, მისი შესწავლა მხოლოდ ამ უკანასკნელ ხანს დაიწყო. 1957 წ. თეირანში გამოიცა სპარსული ტექსტი, 1966 წ. კი გამოქვეყნდა შემოკლებული ორსული თარგმანი. რომელიც პირველ მერცხალს წარმოადგენს არა მარტო ჩვენში, არამედ ევროპაში. მით უფრო დიდია თითქმის საუკუნენახევრით აღრე შესრულებული ქართული თარგმანების მნიშვნელობა.

როგორც ითქვა, „სიბრძნე სიცრუის წიგნში“ თავმოყრილია თერთმეტი არაქი და სენტენცია (თვალსაჩინოებისათვის დავნომრეთ), აქედან ალი საფის წიგნში აღმოჩნდა რვა (№№ 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10). ერთი არაქის (№ 6) სპარსული ტექსტი ვლადიმერ ფუთურიძის ქრესტომათიაშია მოთავსებული. ამავე ქრესტომათიაშია მოთავსებული ალი საფის ჩვენთვის საინტერესო არაქის (№ 8) ვარიანტი¹⁰.

ზოგიერთი განსხვავებული დეტალი, რომელიც თარგმანში შეიმჩნევა, ვარიანტული წაკითხვით შეიძლება აიხსნას¹¹. ალი საფის თხზულების მრავალი ხელნაწერი არსებობდა¹² და ჩვენ არ ვიცით, რომელი ჰქონდა ქართველ მთარგმნელს ხელთ. უფრო მეტი. შესაძლებელია ა. სულხანაშვილმა თარგმნა სხვა რომელიღაც კრებული. რომელშიც სხვებთან ერთად ალი საფის არაქებიც იყო მოთავსებული. ამით აიხსნება არა მხოლოდ ის, რომ არ ჩანს პირველი არაქი და ბოლო (№ 11) სენტენცია, არამედ ისიც, რომ ამ ციკლთან ერთად გვაქვს ორი სხვა არაქი.

ყველაზე უფრო გადაწყვეტიტ მესამე არაქის („სადილზედ მიმსწრების დაუპატიებლობაზედ“) წყაროს დადგენა მოხერხდა. აქაც ალი საფის კრებული, უფრო სწორად, მისი გამომცემელი დაგვეხმარა. ეს არაქი წარმოშობით არაბული ჩანს, მისი ერთ-ერთი ვარიანტი მოთავსებულია გიორგი წერეთლის „არაბულ ქრესტომათიაში“¹³. არაქი გავრცელდა მთელ აღმოსავლეთში. საკმაოდ სახეცვლილი მოხვდა იგი სულხან-საბა ორბელიანის წიგნშიც¹⁴.

ალი საფისთან გვხვდება ამ არაქის სპარსული პროზაული რედაქცია. სქოლოში აჰმად გულჩინე მანის შენიშვნებს: „პოეტმა ნავომ ეს დასთანა გალექსა და თლმცა ნიაი ლექაი სუსტია, იგი ძალზე პოპულარულია“¹⁵. იქვეა წარმოდგენილი დიდი უზბეკი პოეტის ალიშერ ნავოის მიერ სპარსულად დაწერილი ეს ლექსი. ქართული თარგმანის შედარებიდან ირკვევა, რომ ა. სულხანაშვილს სწორედ ნავოის რედაქცია უთარგმნია (ამასვე ადასტურებს და გასაგები ხდება

10 ვ. ფუთურიძე, სპარსულის ქრესტომათია ლექსიკონითურთ, I ქრესტომათია, 1945.

11 მაგ. თარგმანში ქალი მუშრთ დაესიებს კაცს ცხვირს (№ 3), საფისთან კი მას ცხვირს აჭრის: სპარსულში არ ჩანს თარგმანის (№ 4) ბოლო ფრაზა, სხვა მხრივ კი თარგმანი (ისევე. როგორც № 2,5) ზუსტია: თარგმანში (№ 7) არ ჩანს ურუს მისულა წყალთან და ცდა გადასვლისა: № 8 გაცილებით ახლოსაა „ქრესტომათიაში“ მოთავსებულ ტექსტთან (შდრ. „ვევდე-ჲ — ميمر — ميمر — ميمر — ميمر“); № 9-ს აკლია სენტენციის პირველი ნაწილი, რაც სპარსულში სრულდება. საინტერესოა № 10-ის „ხოჯა ვისის-რამისა“ (სპარსულშიا خواجہ سرای — ساکურ-რაი).

12 ორი ნუსხა დაეუღლა საქ. მეცნ. აკად. ხელნაწერთა ინსტ-ში (P 41, P 318).

13 გიორგი წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, 1949, გვ. 32—33.

14 სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. I, 1959, გვ. 32 („მეფე და ავტოტყუა კაცი“).

15 نوایی نام شاعری اینداستان را بنظم آورده و سا انکه شعرش است
شهرتی دارد (გვ. 148)

სათურში ჩართული: „თარგმანი სპარსულთა ლექსთაგან“). ამრიგად, ეს არის ჭერ-ჭერობით უშუალოდ ნაწილის თხზულების პირველი ზუსტი ქართული თარგმანი¹⁶. ღერე სწავლა შეიძლება აზნანს ვარდნის წყაროებთან და მთარგმნელის შეცდომებით¹⁷.

შედარებით მნიშვნელოვანია თარგმანში ზოგი დეტალის გამოტოვება (მაგ., მშიერი არაბის მიერ ირმის დანახვა, რაზედაც ქვემოთ არის საუბარი). ამავე დროს ქართულის მიხედვით სწორდება სპარსულში ბეითების განლაგება (მაგ. ჭერ უნდა იყოს შეკითხვა სახლის თაობაზე, შემდეგ კი აქლემის შესახებ). საერთოდ კი თარგმანი ბეით-ბეით მისდევს ორიგინალს და საკმაოდ კარგად გადმოსცემს მას (გამოტოვებულია მხოლოდ ბოლო ორი ბეითი, სადაც ავტორის ენაობაა გამჟღავნებული და რომელთაც არაქის შინაარსთან კავშირი არა აქვთ).

* * *

ქ ა რ თ უ ლ ი ტ ე ქ ს ტ ი ს ა თ ე ი ს : არაქის ტექსტი მოგვყავს სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერ E 58-ის მიხედვით. ტექსტი ქვეყნდება პირველად. დატულია გადამწერის, ს. ტაბიძის ორთოგრაფია (შეცდომები ჩატანილია სქოლიოში). ვარსკვლავიანი სქოლიო მთარგმნელისეულია.

1. შემოკლებითი მოთხრობა ამაოვანას ზედა ამა სოფლისას

გარდმოვღებულ არს სპარსულსა ენიღბან

მოუთხრობენ, რომელ იყო კაცი ერთი დიდებული, დოვლათიანი, ფრიად მრავლისა მექონე, და ყოველივე იარაღი და საჭირონი ნივთნი შექცევისა და განცხრომისა აქუნდა განმზადებულ. რომელმანცა ერთსა დღესა უთხრა თესთა უფროსთა კაცთა ესრეთ, რომელ: ამბობენ ქუეყანასა ზედა, ვითომ ერთი წამი არა განვაღს უმწუხაროდ და თითქმისცა ღვინო, ნადიმობა და შექცევა შეზავებულ არს მწუხარებისა თანა, და ყოველსა მზიარულობასა ზედა დაწერილ არს ამბობება და საღმობაჲ. გარნა ესე სიტყუა არს ფუჟი და უსაფუძვლო, მით რომელ უკეთუ გნებავსთ, ვიქმ ამისსა წინააღმდეგსა.

რომელმანცა შემდგომად ბრძანა ქმნად ფრიად მდიდრულისა მეჯლისისა, სადაცა ყოველთა მოსამსახურეთა მისთა განამზადნეს შექცევისა და განცხრო-

16 ნოდარ ციციშვილი (XVII ს.) „შვიდ შთიებში“ თუმცა იხსენიებს ნაწილს, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ჭერ კიდევ ღიად რჩება საკითხი, უშუალოდ იცნობდა იგი მას (კ. კეკელიძე), თუ სხვა წყაროს მეშვეობით. იხ. ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე გ ე ა ხ ა რ ი ა, ალიშერ ნაწილის უცნობი ქართული თარგმანი, „ციცქარი“, 1968, № 9.

17 მაგ. თარგმანში „შეიქცრა ათასი ხელი ტანისამოსი და წარვიდა მოგზაურობად“. ორიგინალში: „შინიდან აიბარგა სამოგზაუროდ“ (حضر — „ა.ზარ“ ნიჟნეს „საქლს, წინაურობას“ და არეულია „აზარ — هزار — ათასი“; — رخت —

ტანისამოსი, მაგრამ رخت — აბარება). ასევე შედარია თარგმანი: „ს.ხ.ლ. იგი მზიარულებისა შერისა გამო მთა არს გულსა შინა ქეივან ქელმწიფისა“. ორიგინალში ნათქვამია: შენი ბლი და სასახლე „შერის დალია თეთი ქეივანის (პლანეტა სატურნი, ზუღა) გულზე“. თარგმანში, სქოლიოში განმარტებული კი არის ეს მითითი „ქეივან ხელმწიფე“, რომელიც „ქეივანთან“ (ძველი ირანული სამეფო დინასტია) ჩანს აღრეული. რაც შეეხება „მთას“, იგი „ღნღი (دا) თურქული გაგებიდან უნდა მოდიოდეს, თუ აქ ვარდნის წყაროსთან არა გვაქვს საქმე (ისე, როგორც „ამაღის“ ნაცვლად „მამად, მამაღი“).

მისა იარაღნი საკირონი სრულებით, თჳთ მოსამსახურენი ფრიად მშუენიერნი აღსასრულებელად ყოველთა მებინახეთა სურვილისა იდგნენ მუნ განკრძალულ, ზოლო მოახლენი კეთილ-ტანიანნი მომღერალნი თჳსის მშუენიერის ზოლოვანის ხმის ალითა მუნ მსხდომარეთა და მებინახეთა შინა ათამაშებდნენ ცეცხლისა სათამაშოთა და ისხდნენ თჳსთა საყუარელთა მუკლთა ზედა.

მესაკრავენი თჳსის გულის განსასვენებელის საკრავების ხმითა განფენდნენ მას მეჭლისსა შინა მარგალიტთა, ზოლო მროკველნი გულ-შემოყრილთა მოიყუანდნენ მხიარულობითსა როკვასა და თამაშობასა შინა, სალამურისა და საკრავებათა თელღებითგან გამოცეცდნენ სხვადასხვანი საამაოვნო ხმანი, ზოლო ჭიანჭური საყურებლად მის მეჭლისისა ყოველსა წამსა აღიწევდა თჳსსა კისერსა. ჩანგი (არს ესეც საკრავი) თჳსის მოხრილის ყურითა მსგავსად მოხრილის წარბისა მებინახეთა მეჭლისისათა შეიყვანდა განცვიფრებულ უფიცარსა ძილსა შინა. ზოლო ბალაბანნი თჳსის მკვეთრის და ცხარის ხმითა მეგობრების შეკრულსა მწუხარებითა გულსა გაშლიდა ვითარცა მსგავსად ეარდის კოკრისა. ხმა უდისა (არს ესეცა საკრავი) მას მეჭლისსა შინა განფიცდებოდა კეთილსურნელობითა მსგავსად საკმელისა ცეცხლსა შინა, ზოლო ხმა დაფისა დიდის სიხარულითა არა ეტეოდა ტყავსა შინა თჳსსა. ღვინო (ანუ ვაზის ქალი) მსგავსად პირისფარეშთა პირთა მუნ მსხდომარეთათა ჩამოვლითა და ასვლითა თჳსითა მათ შორის განაწითლებდა, ზოლო ჭამი ღვინისა ყოველსა წამსა ტუჩებსა ზედა იქმნებოდა დაქერილი კისრითა.

და მოკლედ ვსთქვათ¹, ჰქმნა რა ესრეთი ფიცხელი მეჭლისი, ბრძანა, რათა კარი მეჭლისისა დაეცონ და არავინ უტეონ მას შინა. და უკეთუცა მოხდეს რაჲმე საკირო საქმეჲ, არა მოახსენონ მათ, რომელ, იქმნება მისის მოხსენებითა მუნ შეყრილთ გვაშთ გულისა სარკვე იქმნას მწუხარებისა მტვერითა და მტვერებულ და დამლენველის მწუხარებისავე ქვითა შუშა გულისა შემეუსრვილ. და ესრეთ შეჰკრეს რა გზაჲ ყოვლისა მწუხარებისა და საწყენისა მაგრად, და თჳთ ყოვლნი მუნ მონადიმენი² განწყვენენ თამაშობასა და სიცილსა.

ხოლო მათ ხსენებულთ მომღერალთ მოახლეთაგან ერთ მოახლესა ფრიად მშუენიერსა, დაელაღა რა გული მღერითა გულის მწველთა სიმღერებითა, ისურვა ჰამა ბროწეულისა. გარნა ოდესცა რაოდენიმე მარცვალი ჰშთაიდო პირსა შინა თჳსსა, რათა შეეკამა, მაშინ აღსასრულმა ხელი თჳსი ჰშთაუგდო მას ყელსა შინა, ესრეთ რომელ, ოდეს ჰსკამდა მას ბროწეულსა, მაშინ დააცემინა ცხვირსა და რაოდენიმე მარცვალი დაადგა ყელსა ზედა. თუმცა მრავალი ეცადა, რათა იგი ჩაეყლაპა ანუ აღმოეღო, გარნა ვერ ძალ-იდვა და მასვე წამსა შინა მიიბარა სული.

იხილა რა ესე მან ზემორე-ხსენებულმა მდიდარმა კაცმან, იწყო მოთმინებისა თჳსისა ტანისამოსისა გლეჯად და მწუხარებისა მიწასა იყრიდა თავსა ზედა თჳსსა. მოხდა რა ესე წერაჲ, ყოველთა მუნ მყოფთა იგი მხარულებამ თჳსი გარდაეცვალათ ესრეთ მწუხარებად და კელმან წერისამან მუნ მჭდომარეთა უფიცრად მხიარულებამ და კვალად მხიარულებამ უქმნა შეკეცილ.

იტყვიან, რომელ იგი მოახლე ვიდრე სამისა ღღემდინ არა დაჰფლა მან მდიდარმან. მწუხარებისა თუალითა პირსა მისსა უყურებდა და მის ბალიშსა ზედა იგი მშუენიერებისა სანთელი იწოდა და ტიროდა, ვიდრემდის ღცნა, რო-

1 E 58: ეტყოდა.

2 E 58: ვსთქვად.

3 E 58: მონადირენი.

მელ ესე ამოა და წარმავლი სოფელი არა არს სახლი შექცევისა და განცხრომისა, არამედ არს დროების, უბედურების და ფათერაკების ხმალი სათამაშო შეიდან. არა არს კეცხნისა და თავმოსაწონი ალაგი, არამედ მოკლედ ესთქვათ¹, არს სოფელი ესე ადგილი მწუხარებისა, არა თუ განსვენებისა, არს ადგილი სატირალი. არა თუ განცხრომისა. ყოველსა მისსა სარგებლობასა შინა იპოვების ზარალი და ზიანი. ყოველი მისი სრულობა არს ორსული ნაკლებულობისა. ყოველსა საუნჯესა ზედა არს მწოლარე გველი^(*)⁵ და წყლისა ჯამისა ქვეშე მხიარულებისა არს დაგებული ბოროტებისა ბადეა. ყოვლისა შექცევისა და განცხრომისა შვილისშვილი არს უბედურებაა, ხოლო ყოვლისა სიცილისა დასასრული არს ტირილი.

შენ უმეტრებითა შენითა, ზე კაცო, სოფელი შეგირაცხავს განსასვენებელისა ადგილად, მძიმეს შენის ძილითა გიქმნია შენდა ქვაა მსგავსად რბილის ბალიშისა. არა ვუწყი, იტყოდა მდიდარი, ხალხნი მეცნიერნი და გონიერნი და ყოვლისა კეთილ-ბოროტისა გამრჩეველნი თჳსის სანატრელის და აზიზის სიცოცხლისა ფულითა მცირესა ამა სოფელისა ფარჩასა ესოდენ ბოროტისა მჩვენებელსა რაჟსათჳს ყიდულობენ და გამომცდელნი გემოსი ჟამისა და დროჲსა თაფლისანი, რომელიცა ათასისა გეარისა შხამისა თანა არს შერეულ, ვითარსა სიტკბოსა იგემებენ⁶.

II. სიბრძნე სიცოცხლისა წიგნი შემოკლებულად ნაწირი კვალად სპარსულითგან ნათარგმნი

№ 1

ერთსა დღესა მოსე წინასწარმეტყველი ლოცულობდა რა სინას მთასა ზედა, წარმოსთქვა, რომელ: ზღმერთო! რაჲცა ამა ჩემსა საწყალსა ქოხსა შინა არს, არა იპოვების იგი შენსა საცელმწიფო ხაზინასა შინა. ესმა რა ესე ღმერთსა, ჰკითხა: ზე მოსე! რაჲ არს იგი, რომელიცა იპოვების შენ საწყალსა ქოხსა შინა, ხოლო ჩემსა სახელმწიფო ხაზინასა შინა არა არს იგი? მიუგო მოსემ: ზღმერთო! მე შენ მყევხარ და შენ არა გივის მსგავსი შენი.

№ 2

დღესა ერთსა ხუმარა კაცი მდიდოდა გზაზედ ერთისა არაბისა თანა, რომელსაცა ჰკითხა, რომელ: რაჲ გეწოდების? უპასუხა არაბმა: წვიმა. მამსა შენსა რაჲ ეწოდების? პასუხ უგო: ზღვა. დედასა შენსა რაჲ ეწოდების? მიუგო: დედა ზღვისა. მაშინ მასხარამან მან უთხრა: თუ ღმერთი გწამს, ერთი წამი შეიციადე, ეიდრემდის ვიპოვნო ხომალდი, რათა არა დავიხრჩო შენგან.

№ 3

ოხუნჯსა ერთსა აქუნდა დიდი და გრძელი ცხვირი, რომელიცა იხილა რა ერთმან დედაკაცმან, ეცადა, ეიდრემდის მას კაცსა მიითრევედა თჳსსა ბადესა. გარნა შემდგომად, რაჲცა მას ეფიქრნა რაოდენობაჲ ქვეყითისაცა არა აქუნდა

1 E 58: ესთქვად

5 სავირო არს ცოდნად, რომელ სადაცა არს დამარხული საუნჯე, მას ზედა არს მწოლარე გველი შელოცვისამებრ.

6 მინაწერი: დასრულდა ბახტიარ-ნამეკ შემინდენ ღმერთმან.

7 აქედან მოყოლებული ყველა არაჲს თავში უზის ქარაგმა კდ (კვალად).

მას ეგოდენ, ჰშთაჰკრა მუშტი მან დედაკაცმან ოხუნჯს ცხვირში. და დაუსიდა, რომელიცა ნახეს რა დილაზედ ცხვირგასივებული შეგობართა მათ, ჰკითხეს, რომელ: ჰ კაცო! რა დამართვია ცხვირსა შენსა? უპასუხა ოხუნჯმა, რომელ: ეშოწებინა რა სიცრუით, ჰშთავარდა ამა დღესა შინა.

№ 4

ერთმა კვალად ოხუნჯმა კაცმა დაინახა რა ერთი ლამაზი და მშვენიერი დედაკაცი, უთხრა: შეიძლება, რომელ მომცე მე ნებაჲ, რათა გავიღო შენი გეჰოჲ, ვიდრემდის ვნახო, რომელ შენ ტკბილი ხარ თუ ცოლი ჩემი?! მიუგო მან დედაკაცმან: წარვედ და ჰკითხე, ეგე ჰმარსა ჩემსა, ვინადგან გაუღია მას გეჰოჲ ორივესივე და იგი გაცნობებს წადილსა გულისა შენისასა. მაშინ მას კაცსა შერცხვა და სირცხვილეულ-იქმნა თვისი ნათქვამი.

№ 5

ერთსა დღესა მოახსენეს რომელსამე კელმწიფეს, რომელ: ამა ქალაქსა შინა არს ერთი ფრიად ოხუნჯი კაცი, რომელიცა ჰგავსთ თქვენ სახითა. მაშინ ბრძანა მან კელმწიფემ მოყუანა მისი წინაშე თჳსსა. შემდგომად მოყუანისა მისისა კელმწიფემან მან დაუწყო მას ხუმრობით ლაპარაკი, რომელ: ჰ კაცო! მე შენ ძმად ჩემდა გიცნობ, ესრეთ რომელ იყო ერთი დედაკაცი მშვენიერი და ჩვენსა სახლსა შინა ოდესმე მოდიოდა გასასყიდლად ფარჩისა. მაშინ მან ოხუნჯმა უპასუხა, რომელ სრულებით დედა ჩემი არა როდისმე გამოდიოდა სახლიდან გაჩეთ, გარნა მამა ჩემი ბაზჩასა შინა კელმწიფისასა მეძალოდდა. მაშინ ესრეთი მის ოხუნჯისა პასუხი მოეწონა და ჰქმნა იგი თჳსდა მერინახელ.

№ 6

ერთმა კაცმა ბასრელმა ჰკითხა ერთსა ბრმასა, რომელსაცა შემოეყარა ღამე, ედგა რა მხარზე კოკაჲ და კელში ეჭირა სანთელი და მიდიოდა მწრაფლიად, რომელ: ჰ ბრმა! შენთვის ღამე დადღე არს ერთი და ესე სანთელი რო გიჭირავს კელში, რასა ნიშნავს? უპასუხა ბრმამ: მისთვის მიჰყარა მე ესე სანთელი, რათა მსგავსად შენისა გონებით დაბნელებული და ბრმა არა მეცეს მე და არა შემომესროს ესე კოკაჲ ჩემი.

№ 7

კაცსა ერთსა ყრუს მიჰქონდა რა წისქვილში ოთხი კოდი ხორბალი, რომელმანცა დაინახა რა შორით ერთი ცხენოსანი კაცი, იფიქრა: უკეთუ იგი კაცი მოვიდეს ჩემთან, პირველად მეტყვის მე იგი გამარჯობასა. შემდგომად მკითხავს, რომელ ამა წყალსა რაოდენი სიღრმე აქვს, და ხორბალი შენი რაოდენი ლიტრა არს. ხოლო ოდესცა მოვიდა იგი ცხენოსანი კაცი მასთან, ჰკითხა: სიღრმე ამა წყლისა რაოდენი არს? უპასუხა: გაგიმარჯოს. ცხენოსანმა გაიცინა და უთხრა: თავზედ ასე გიყავო. უპასუხა: თავიდან გულამდინ. უთხრა ცხენოსანმა: შენს პირს მიწა. უპასუხა ყრუმ: ოთხმოცი ლიტრა.

№ 8

კაცი ერთი ყრუ წარვიდა რა სანახავად ერთის ავანტყოფისა, იფიქრა გზასა ზედა, რომელ, ოდეს მივალ ავანტყოფთან, ეკითხავ პირველად: ვითარ ხარ?

იტყვის ავანტყუოფი: ახლა კარგა ვარ⁹... კვალად ვკითხავ, რომელ: ვინ გწამლობს? მომიგებს, რომელ: ესა და ეს კაცი. და შემდგომად ამისა მოვიდა იგი ზსენებულს ავანტყუოფთან და დასჯდა მისსა ბალიშთან. ჰკითხა პირველად, რომელ: ვითარა ხარ? უპასუხა: ვკვდები. უთხრა ყრუმ: მადლობა ღმერთსა. კვალად ჰკითხა: რასა მიირთმევ საკმელსა? უპასუხა: შხამს. უთხრა: ღმერთმა შეგარგოს. და დასასრულს ჰკითხა: ვინა გწამლობს?¹⁰ უპასუხა: სულთა მხუთავი. (უთხრა): ფეკი მისი კეთილ იყოს შენთვის.

№ 9

უთქუამსთ მეცნიერთ, რომელ ოთხი რაჟმე არს, რომელთაცა არა ეთქმისთ მცირეობა: ვალი, ცეცხლი, მტერი და ავანტყუოფობა. და კვალად ოთხი რაჟმე არს, რომელნიცა ცუდთაგან უცუდესნი არიან: ტანჯვა დიდკაცთაგან, ტყუილი მეცნიერთაგან, შური მდიდართაგან, გინება დედაკაცისგან.

№ 10

დღესა ერთსა მოიყუანეს აქიმი ფრიად მცოდნე წინაშე ერთის კელმწიფისა, რომელსაცა ჰსტიოდა თვალები. უთხრა აქიმმან, რომელ: ჯერ არს დადება ინისა ფეკსა ზედა კელმწიფისასა. მუნ იყო ხოჯა ე ის ის — რამისა, რომელსაცა იგი წაშალი ეჩვენა წინაღმდეგად. უთხრა ექიმსა მას: ჰ ექიმო! კელმწიფესა თვალები სტივია და შენ ადებ ფეხებზედ ინასა, რა უნდა არგოს თვალს. უპასუხა ექიმმან: რგება ეგრეთივე, რომელიცა ნიკაპსა შენსა შენის და ხოჯაების, ესრეთ რომელ, გამოუკრიათ რა შენთჱს იგი, არაა მოგსვლია წვერი ნიკაპსა ზედა. ესრეთი პასუხი მოეწონა კელმწიფეს და აჩუქა ხალათი მისთჱს.

№ 11

ყოველი კაცი მოხუცებული, უკეთუ არა იყოს იგი გონიერ, მსგავსი არს იგი მის წყაროსადმი, რომელსაცა არა აქუსლა წყალი. ყმაწვილს ვაჟკაცსა, უკეთუ არა აქუს ზრდილობაჲ, მსგავსი არს ბოსტანისა მის, რომელსაცა შინა არა არს ვარდი. მშვენიერსა და ლამაზსა ვისმე უკეთუ არა აქუს სირცხვილი, მსგავსი არს იგი მის საკმლისა, რომელსაცა არა აქუს მარილი. კაცსა ბერსა ვისმე უკეთუ არა აქუს მეცნიერებაჲ, მსგავსი არს თვალისა მის, რომელსაცა არა აქუს სინათლე⁹ და მდიდარსა უკეთუ არა აქუს გამცემელობა¹⁰, მსგავსი არს ხისა მის, რომელსაცა არა აქუს ნაყოფი.

III. თარგმანი სპარსულთა ლემსთაგან სადღილზედ მიმსწრებისო.

დაუპატიჟებლობაზედ

ერთი არაბი ქააბას და შამსა ლაშქართა შინა ყოველთვის დადიოდა დაღარიბებულ ტანისამოსით. ქონების მოსაპოვებლად მოიხმარნა შემდგომნი ქელოვ-

⁹ აქ გამოტოვებულია სავარაუდო შეკითხვა საკმლის თაობაზე, რაც ქვემოთ იჩენს თავს რელიური საუბრისას (მდრ. სპარსულს).

⁹ E 58: გმადლობს.

¹⁰ E 58: მიმსწრების.

ნებაჲ, შეიკერა ათასი ხელი ტანისამოსი და წარვიდა მოგზაურობად. რაედენ-სამე დროსა მიმოვლო, გარნა ვინადგან ვერა რაჲ ჰპოვა, უკუჲ იქუა კუალადვე აველა თჳსა ადვილსა. ვიდოდა ესოდემსა ვრცელსა გზასა, ვადრემდოს მია-ხლოვდებოდა ერთსა დღესა მშობლისა მამულსა თვისსა, და ჩამოემშვივა. მო-იხანა¹¹ გულად და დასჯდა საქმელად პურისა.

მაშინ ერთსა არაბსა მიეღინა სუნი საკმლისა. წაადგა თავზედ და მისცა სალაჲ. ჰკითხა ზემოხსენებულმა მან არაბმან მოსრულსა მას: რაჲსათჳს წარ-მოსდეჲ წინაშე ჩემსა? ზოლო მან მიუგო: მე ვარ მოსამსახურე სახლისა შენი-სა, კელი და ფეკი ჩემი არს შენთჳს. ჰრქუა მას: სახლისა ჩემისა ამბავი არა უწყი რა? მიუგო პასუხად, რომელ, იცის. ჰკითხა: ვითარ არს ძე ჩემი მამად, რომლისა განმორებისა გამო შემეწვიან ნაწლეენი ჩემნი? უპასუხა: წყალობი-თა ღმრთისათა არს იგი სიმშვენიერისა ბალი მზიარული და მოცინარი. ჰკითხა: ვითარ არს დედა მისი? უპასუხა: ასის წილობით უკეთეს არს მაჰმადზედ. (ჰკი-თხა:) ვითარ არს სახლი ჩემი, რომელ მისთვის მწუხარება ჩემი მიწეენილ არს ცამდინ. უპასუხა: სახლი იგი მზიარულებისა შურისა გამო მთაარს გულსა შინა ქეჲვან კელწიფისა (*)¹². ჰკითხა: საპალნის მზიდავი აქლემი ჩემი ვითარ არს? უპასუხა: ესრეთ მსუქან არს, რომელ გასწორებულ აქუს ზურგი კუზისა თანა. (ჰკითხა:) ვითარ არს ძალლი სახლისა ჩემისა? უპასუხა: იგი არს სახლის პქისა შენისა მიწა და დამცველი დღე და ღამე სახლისა შენისა.

ვინადგან არაბმა შეიტყო სრულებით ამბავი სახლისა თჳსისა, გულის და-წყენარებით დაუწყო ჰამა საქმელსა, ვიდრემდოს საესედ ექმნებოდა. ზოლო მო-სულსა არაბსა არა რაჲმე მისცა და მოჰკრა გუდასა. მოსრულმან მან არაბმან ნახა რა ესე, რომელ იგი ნუგეშინის-ცემული იქმნა მისგან, და მას ეგრეთვე შემშეულსა კეთილის მოუბნარეობისათჳს არა უნდოდა..., შემოიკრა უფიცრათ თავში, იწყო ვაება და გაბრუნდა მწრათლიად.

რა ნახა ესე ვითარი ვაება პირველმან მან არაბმა, მოინდომა გულით ცნო-ბა მიზეზისა მისის დრტეინვისა. ჰკითხა მას: რისთჳს ჰსწუხარ? უპასუხა: მის-თვის, რომელ, ძალლი სახლისა შენისა, რომელსაცა არა წარუვიდოდა არცა ერთი ირემი, განვიდა ამიერ სოფლით. ჰკითხა: რისგან მოკედა? უპასუხა, რომელ: მრავლებით ესეა სახლი აქლემისა შენისა. (ჰკითხა:) მითხარ, ვაჲ მიწა თავსა ჩემსა, ვითარ დაინთქა სისხლი აქლემისა ჩემისა? უპასუხა: დაკლულ იქმნა აქ-ლემი სახლისა შენისა განთავისუფლებისათჳს ჰნეულებისგან ცოლისა შენისა. (ჰკითხა:) ვაჲმე, ვითარ არს ცოლი ჩემი, ზომ არა განსრულ არს ამიერ სოფ-ლით? უპასუხა: მოკვდა იგი თავისა ზლისა¹³ გამო მრავალჯერ მიწაზედ ღიკ-უდილსათჳს ძისა შენისა მაჰმადისა (ჰკითხა:) ვაჲმე, უბედურსა, რით მიიცუა-ლა მაჰმადი? უპასუხა: სასახლე დაექცა თავზედ.

ჰსცნა რა ესე ყოველი უბედურება სახლისა თჳსისა, არაბმა დაიყარა თავსა ზედა მიწაჲ და იწყო გლეჯა ტანისამოსისა და მწრათლად წარვიდა გზად და დაუტევა პური და ქორციც, რომელიცა დარჩა მშვიერსა მას მოუბნარსა არაბ-სა. რა მიიღო მაჰმად, მაშინ მისცა მადლობა ღმერთსა მონიქებისათჳს მოს-წრებულისა მეტყუელებისა.

¹¹ E 58. მოიხსენა.

¹² ესე ჰქვითვან ჰელმწიფე იყო მქონებები ერთის ფრიად მშვენიერის ბროლის სასახლისა.

¹³ E 58: თავის სახლისა.

ПЕРСИДСКИЕ ХЕКАЯТЫ В ПЕРЕВОДАХ А. СУЛХАНАШВИЛИ
(XIX в.).

(Резюме)

В ленинградской рукописи (ЛЮИНА АН СССР Е 58), наряду с грузинским переводом поэмы Панахи «Бахтиар-наме» помещены переводы нескольких персидских хекаятов. Очевидно они также принадлежат перу А. Сулханашвили, переводчику «Бахтиар-наме». Источником для большинства из них следует считать сборник Али Сафи «Латайф ат-тава'иф» (XV в.). К статье приложен текст грузинских переводов. Публикуется впервые.

Л. С. ГИУНАШВИЛИ

О РАССКАЗЕ М. ДЖАМАЛ-ЗАДЕ «ШУРАБАД»

М. Джамал-заде (1895 г.) является популярным современным иранским писателем, который «удачно сочетая традиции богатой персидской литературы с достижениями европейской художественной прозы, сумел создать оригинальный иранский рассказ, выдвинувшись в первые ряды иранских писателей»¹. По мнению Джамал-заде долг писателя заключается в том, чтобы отражать в своих произведениях самые острые конфликты своей эпохи, самые болезненные вопросы времени². Несмотря на некоторую противоречивость и консерватизм его мировоззрения, писатель «в большинстве своих художественных произведений критикует отсталость, невежество, ханжество. При этом автор часто обращается к сатире и юмору»³.

Известно, что до недавнего времени развитию производительных сил иранской деревни препятствовала система помещичьего землевладения. Крестьянские массы подвергались беспощадной эксплуатации. После второй мировой войны, в особенности в пятидесятых годах классовая борьба в иранской деревне все более обострялась и принимала организованные формы. При создавшейся ситуации правящие круги Ирана были вынуждены найти компромиссный выход: путь реформ.

Положению крестьянства в Иране и посвящается рассказ Джамал-заде «Шурабад»⁴ (1962 г.), который является одним из его наиболее значительных последних произведений⁵. В своем рассказе о деревне Джамал-заде поставил животрепещущие, практически важные, но однако неразрешимые вопросы в такой области, как жизнь трудового крестьянства.

Автор рассказывает о создании главами нации общества «Хранителей народного счастья». Цель общества — отыскать, открыть наиболее эффективные средства быстрого прогресса государства и народа. Общество первоклассно оснащено всеми административными ат-

¹ Д. С. Комиссаров, Садек Хедаят, М., 1967, стр. 159.

² См. В. Nikitine, Les themes sociaux dans la litterature persan moderne, *Oriente Moderne*, XXXIV, 1954, № 5, стр. 225; О нем см. Дж. Дорри, Старейшина иранских писателей, «Иран» (сб. статей), М., 1971, стр. 169—184.

³ Д. С. Комиссаров, Садек Хедаят, стр. 155.

⁴ سيد محمد علي جمال زاده شورآباد ضميمه مجله دانشكده ادبيات شماره ۱۳۴. Рассказ «Шурабад» опубликован также в Душанбе в журнале «Шарки сурх» 1964 г. № 2. В 1963 г. появился его польский перевод, выполненный Ф. Махальским: Mohamad Ali Dzamalzade, Szurabad, *Przegląd Orientalistyczny*, 1963, № 4, стр. 305—315.

⁵ «Szurabad jest jednym z najnowszych i najlepszych opowiadań, jakie wyszły spod jego pióra». Fr. Machalski, *Przegląd Orientalistyczny*, 1963, № 4, стр. 305.

рибутами: председателем, машинистками, статистами и т. д. Для выполнения поставленной задачи общество рассылает по всей стране своих опытных представителей с целью ознакомить народ с программой общества и изыскания средств распространения культуры и обеспечения счастливой жизни своих соотечественников.

Доктор Мас'уд Заминия, Мирза Абдольджавад Камхар и Мирза Мансур Пурджанаб Сияк-оль-Возара были посланы обществом для обследования ряда деревень юго-восточного Ирана, в том числе деревни: Шурабад. Они должны обстоятельно изучить положение и послать в центр доклад со своими рекомендациями.

Друзья отправляются в путь. Когда они верхом на мулах въезжают в деревню, вокруг них собираются все жители, пораженные таким необычайным событием, как посещение их заброшенной деревушки столь важными особами. Приглушенными голосами они переговариваются между собой, осматривая пришельцев, гадая что им понадобится в Шурабаде. Пурджанаб просит старосту разгрузить мулов, отвести их в конюшню, вымыть и накормить. Но оказывается, что в деревне нет ни конюшни, ни воды, ни корма для животных. Из дальнейшей беседы выясняется, что не только животным, но и прибывшим людям негде расположиться. Трое посланцев, утомленные долгой дорогой, рассаживаются прямо на земле и приступают к трапезе. Жители деревни окружают их и жадно наблюдают интересное зрелище. Чувство жалости к голодным крестьянам заставляет друзей отдать им свою пищу, и здесь происходит столпотворение: подобно животным, жители Шурабада набрасываются друг на друга, вырывая еду, спешно ее проглатывая. Пурджанаб просит у старосты воды, чтобы утолить жажду, но оказывается, что хорошей питьевой воды в деревне нет.

Переночевав под открытым небом, вдоволь налюбовавшись прелестью южной ночи, друзья решили приступить к выполнению программы общества «Хранителей ключей народного счастья». Староста собирает население деревни. Первым перед жителями должен выступить доктор Заминия. Доктор углубляется в свое сугубо «научное» выступление, говорит о генах и хромосомах, пока его не прерывает крик женщины, ругавшей намочившего ее ребенка. На этом собрании неожиданно заканчивается и друзья советуются между собой о дальнейшем ходе действий. Каждый излагает свое мнение о способах преобразований в Шурабаде. Например, господин Камхар начинает с того, что «в здоровом теле — здоровый дух», предлагает вначале позаботиться о здоровье и условиях жизни людей, а потом уж о их духовных запросах. Для физического воспитания он предпочитает «зурхане», стадион, басейны, игру — алак-долак и т. д.

Главный вопрос по общему мнению — ликвидация безграмотности в деревне. Друзей отвлекли от беседы шум и крики жителей деревни. Мужчины, женщины, дети внезапно окружили трех посланцев, выкрикивая угрозы в их адрес, требуя, чтобы они ушли. Оказывается, одна из женщин видела сон, что у нее лопнул живот и оттуда выползли три черные рогатые змеи. Старуха-гадалка объяснила, что это и есть трое незнакомцев и их нужно как можно скорее изгнать.

Посланники покидают Шурабад. Так неудачно закончилась просветительская миссия трех друзей. Но самое большое разочарование ждало их впереди: когда они вернулись в Тегеран, оказалось, что общество «Хранителей ключей народного счастья» уже не существует и что новое правительство собирается создать новое более авторитетное общество.

Самое большое внимание уделено в рассказе крестьянам. Перед нами — голодные, изможденные существа, больше похожие на мертвецов, чем на людей. Они живут в ужасных условиях. У них нет ни полей, ни животных, ни конюшни, ни воды. Питаются они чем попало. Иногда, например, они собирают саранчу, солят ее, складывают в яму, или же из толченных косточек финика делают тесто, а иногда едят только траву. В особо торжественных случаях они готовят изобретенное ими блюдо из муки, дуга и большого количества травы. Дети крестьян «лакомятся» иногда полевыми мышами, если, конечно, им повезет и мышь удастся поймать. На вопрос ошарашенного горожанина как они едят мышей, крестьяне отвечают, что этого самого «как» для них не существует. Крестьяне живут в жалких земляных норах, напоминающих убежища животных. Интересно отметить, что у этих крестьян, забытых всеми, живущих на краю света примитивной первобытной жизнью не так уж сильны религиозные предрассудки.

Крестьяне борются за свое существование и им не до религии и молитв. Поэтому-то из всех религиозных обрядов, дошедших до них от дедов и прадедов, они придерживаются лишь тех, которые им так или иначе нужны практически. Для крестьян, например, не существует «запретного» и «не запретного». Они едят все, что могут добыть и считают это естественным и неоспоримым, так как речь идет о продлении их жизни. Автор сравнивает их чувства с животными инстинктами. Однако крестьяне суеверны. Но суеверия их объясняются беспомощностью перед природой, их неумением объяснить природные явления, ограниченностью их кругозора. Поэтому пустыню они населяют всякого рода злыми силами, духами. Они, например, очень верят предсказаниям своей знахарки и безоговорочно выполняют ее волю. Суеверие делает крестьян своими рабами, они даже страшны в своем суеверном фанатизме. Говоря об абсолютной власти природы над крестьянами, Джамалзаде отмечает, что она вкореняет в их сознание идею необходимости повиновения.

Крестьянский вопрос в современной персидской литературе в таком, как он ставится у Джамалзаде, наличествует не у многих авторов. Здесь следует назвать С. Нафиси, посвятившего этой проблеме многие главы своего романа «Скрытые огни», А. Нушина «Хан и другие», С. Чубака «Человек из Тангестана» и некоторых других⁶.

Каждый из этих писателей весьма своеобразно решает этот вопрос. Однако есть и нечто общее, что говорит о большой важности этой проблемы в Иране. Одна из таких общих черт, которая обязательно привлекает внимание писателя — вопрос земли и воды в крестьянской деревне. Этот вопрос затрагивает и С. Нафиси в своем романе, к нему приковывает свое внимание и Джамалзаде. Он обращается к исследованию политически злободневных для его страны проблем народно-крестьянской жизни⁷. Основу этой жизни писатель ставит в прямую зависимость от власти над землей. Идея дележа земли между крестьянами и обеспечение их водой — вот те предпосылки по Джамалзаде, которые обеспечат счастливую жизнь иранского крестьянства. Таким образом, преобразования в деревне писатель видит необходимость начать с

⁶ Надо отметить, что эта проблема у Нушина и Чубака решается несколько в ином плане: здесь представлен созревающий протест крестьянства против угнетения и несправедливости.

⁷ С точки зрения социально-экономической см. M. J a m a l z a d e h, Some aspects of labor condition in Persian Agriculture, Asiatic Review, April 1953, CVI, стр. 334—347.

экономических обстоятельств и только потом он намерен вооружиться мыслью о человечности, гуманизме, развитии всех духовных потребностей и запросов жителей деревни. Одним словом, поддаться просветительским иллюзиям. Эти идеалы Джамал-заде очень перекликаются с мнением С. Нафиси в этом вопросе, с той разницей, что если у Джамал-заде это только мечты, то С. Нафиси смело претворяет их в жизнь и к удовольствию читателя приводит блестящие результаты этого эксперимента⁸.

Крестьяне Джамал-заде — многосторонни в противоположность несколько идеализированным крестьянам С. Нафиси. Они остаются в Шурабаде в ужасающих условиях существования, без воды, без пищи не из-за патриотизма и любви к помещику, а реально исходя из своих возможностей: у них нет выючных животных, чтобы перевезти свой скраб, их нигде не ждут, да и кто знает не будет ли хуже на новом месте, и уже на втором плане — страх перед разного рода злыми силами, окружающими их, как им кажется в пустыне. Таким образом, перед нами чисто крестьянский практицизм.

Крестьяне не видят выхода из создавшегося положения, отсюда — полная бесперспективность, рабская покорность судьбе. Они никого не обвиняют в своих бедах, а помещика даже оправдывают. Джамал-заде показывает рабскую психологию крестьян. В массе крестьянства, этих неразвитых, забытых людей, нет даже намек на какие-либо симптомы сомнений в справедливости мира, каких-либо исканий. Полное непротивление всякого рода злу — таков основной мотив, движущий всеми их деяниями.

Всем своим рассказом Джамал-заде подчеркивает, что народ, крестьяне сами не смогут проявить инициативу, найти выход из заведенного порядка жизни, преодолеть инерцию своего бытия и сознания. Однако писатель видит крайнюю необходимость изменить существующую ситуацию. Кто же должен указать выход из этого положения, научить народ жить трудовой сознательной жизнью? На поставленный вопрос мы не находим у Джамал-заде ясного ответа.

В рассказе сталкиваются две силы — крестьянство и государственные чиновники. Чиновники обрисованы Джамал-заде весьма лаконично, ярко и колоритно. Доктор Заминния, например, человек весьма образованный. Он окончил один из американских университетов (правда, автор мимоходом замечает, что этот один — из числа многочисленных, но малоизвестных), где постиг основы науки «агрегалчерел педагожи». Диссертация его насчитывает 850 страниц и посвящена вопросу «наследства в явлениях человеческого и животного чревоугодия». Как видим, тема весьма «актуальная» и «важная». В Иран он возвратился лишь из-за своего патриотизма. Господин Кэмхар — тоже очень незаурядная личность, но к сожалению он имеет иранский диплом. Он работает над диссертацией на тему «Методы образования и воспитания с точки зрения Кабуса Вошмгира». Он любит поговорить о духовном величии, служении ближнему и т. д. Пурджанаб — тип совершенно исключитель-

⁸ С. Нафиси верит в возможность мирного сосуществования крестьянина и помещика. Для этого необходимо, чтобы помещик был образованным, чутким, человечным. Идеал помещика С. Нафиси — Шарвин, герой его романа «Скрытые огни». Он с восторгом описывает реформы Шарвина, распределившего землю и воду между крестьянами. По мнению С. Нафиси повышение личной заинтересованности крестьянина в результатах своего труда, когда он имеет право на владение землей, дают блестящие результаты. См. подробнее Л. С. Гунашвили, Художественная проза Саида Нафиси, Тбилиси, 1966, стр. 151.

ный. Он — стопроцентный иранец, без претензий на европейскую цивилизованность. Более того он совершенно не переносит воротничка и галстука и его подштанники держатся на завязках. В учреждении он прогда приходит в гиве⁹. Он — старый работник министерства финансов и не мыслит своего существования без работы. Его мечта — опубликовать за счет государства свою книгу «Новое письмо», предназначенную в поучение молодежи.

Следует, однако, обратить внимание, что несмотря на все многообразие оттенков юмора, с которым Джамал-заде обрисовывает государственных чиновников, он прежде всего подчеркивает их доброту, сострадание к несчастным крестьянам. Они отдают им свою провизию, раздают деньги, выданные им для экспедиции, стремясь хоть чем-то облегчить им существование. В их поступках Джамал-заде воспекает человечность, совестливое отношение людей друг к другу.

Ставя скорбные вопросы о том, как идет жизнь, высказывая пожелания и советы, как следовало бы разрешить жгучие, наиболее волнующие крестьянской жизни, Джамал-заде начинает апеллировать к совести к моральному фактору. Порою он переоценивает их значение, рассматривает их как решающие силы в деле устройства жизни на благо народа.

Идейно-тематическая целеустремленность и сатирическая острота рассказа Джамал-заде совершенно очевидны. В зарисовках и оценках пчеловодческой атмосферы крестьянской жизни Джамал-заде становится на позиции писателя-социолога, сатирика.

В картинах жизни крестьян, которые рисует Джамал-заде, скорбно-лирические эпизоды существуют с комическими, которым нередко придается грубо натуралистическая окраска с целью подчеркнуть ту нищенскую безобразную жизнь, которую ведут крестьяне. Писатель бичует действительность, обрекающую крестьян на такие условия существования.

Создавая образы представителей общества «Хранителей ключей народного счастья», Джамал-заде комически рисует смешную сторону уродства жизни. Однако комизм и юмор в изображении обывателей соединяется у него с сатирой на существующие порядки. Комическое в его рассказе наполняется трагическим содержанием, скорбный тон рассказа нарастает к концу¹⁰. Образы рассказа «Шурабад» отличаются некоторой несурзательностью, парадоксальностью и даже карикатурностью, столь характерными для сатирического произведения. Сатирический заряд несут и имена персонажей.

Язык рассказа отличается тяжеловесностью, эффемерностью, перегруженностью арабизмами, моментами больше напоминает язык публицистики, чем художественного произведения¹¹. Автор пользуется ху-

⁹ Гиве — род обуви на матерчатой подошве.

¹⁰ Ср. например, «In the author's philosophical attitude and especially in his rare humour, there is still perceptible a gleam of Sa'dis humanism, his means of expression, his style and diction are consistently modern», V. K u b i š k o v á, Persian Literature of the 20-th century (J. R y p k a, History of Iranian Literature, Dordrecht, 1968), стр. 390.

¹¹ В специальной литературе мы находим совершенно ясные указания на регенерацию стиля и языка Джамал-заде. С. Нафиси в своем предисловии к «Шедеврам современнейшей персидской прозы» отмечает, что фактически то, чего достиг Джамал-заде в своих «Былях и небылицах» явилось кульминацией его творчества (в смысле языка, стиля), далее мы наблюдали явную депрессию:

дожественными средствами специфически сатирического произведения: имена, сопоставления¹², гиперболизация образов.

Заостренность, свойственная всем компонентам стиля этого рассказа, раскрывает определенное отношение автора к действительности — отвращение и скорбь. Таким образом, Джамал-заде сосредотачивая внимание на фактах и лицах деревенской жизни, преподносит читателю органическое последовательно разворачивающееся изображение действительности в плане раскрытия единой проблемы, создает образы и дает социально-психологические характеристики, определяющие безобразие жизни¹³.

از «یکی بود یکی نبود» دورتر میشود از زبانی که با خود از ایران برده است نیز دورتر میرود و من بازگشت او را بایران و حشر وی را با فارسی زبانان بود ادبیات امروز میدانم، شاهکارهای نثر فارسی معاصر جلد دوم تهران ۱۳۳۲ ژ
См. также Н. Камшад, *Modern Persian Prose Literature*, Cambridge, 1966, стр. 112.

¹² Примером может служить сопоставление пышной речи Пурджанга, рассуждавшего о высоких материях, биологии, генах, знаменитых педагогах с криком женщины, которую намочил ребенок. Этот весьма характерным для сатирического произведения приемом автор подчеркивает ничтожность цели тех, кто послал в сельские местности с подобным поручением государственных служащих.

¹³ Джамал-заде считает необходимым критиковать существующие порядки пока существует насилие, несправедливость, произвол. Ср. например, В. Nikitine, *Les themes sociaux dans la litterature persane moderne*, стр. 226; V. Kubičková, *Persian Literature of the 20-th century*, стр. 390.

Т. А. ЧАВЧАВАДЗЕ

Ю. Н. МАРР И ВОПРОСЫ СОСТАВЛЕНИЯ ПЕРСИДСКО- РУССКОГО СЛОВАРЯ

Вопросы лексикологии и лексикографии занимали важное место в научной работе известного советского лингвиста Юрия Николаевича Марра. В 1924 г. Ю. Н. Марр поставил вопрос в Ленинградском Институте сравнительного изучения языков и литератур Востока и Запада о коллективном составлении персидского словаря. Состоялось организационное заседание, была поделена работа между собравшимися¹ и, начиная с того дня, он неустанно, с величайшим энтузиазмом работал над собираньем, обработкой и подготовкой к изданию словарного материала.

Собирая и обрабатывая материал, у Ю. Н. Марра складывалась определенная точка зрения и вырабатывалась методология по составлению словаря. Увлеченный проблемами словаря, Ю. Н. Марр высказывался по этому поводу в различных статьях, докладах, многие из которых до сих пор не опубликованы².

Используя как опубликованные статьи Юрия Николаевича Марра по вопросам составления персидского словаря, а также архивные материалы в виде отдельных рукописей, набросков, черновиков неопубликованных докладов и частных писем, мы постарались в данной статье представить полную картину воззрений Юрия Марра по этому вопросу.

Перед новым персидским словарем, отвечающим требованиям современного этапа развития научной мысли, Ю. Н. Марр ставил задачи, согласно которым статьи словаря максимально должны были передо-
 вать различные нюансы значений слов из разных областей быта и знаний. Ибо, по его мнению, «новый персидский словарь, в своей основе должен по мере возможности представлять весь язык: как письменный, так и разговорный, как старый, так и современный. Для того, чтобы словарь принял более или менее близкий к «окончательному вид, нужно про-
 делать большую и очень сложную подготовительную работу»³. По мнению Юрия Марра «первое и главное условие работы это то, что составители его должны исходить из разного материала, чтобы словарь не был просто списком значений слов и выражений, висящих в воздухе и

¹ Ю. Н. Марр. Документированный персидско-русский словарь, вып. 1, Изд. Элзек. Фил. АН. Тифлис, 1934, стр. 1.

² Супруга покойного ученого София Михайловна Марр заботливо выбрала весь этот материал в архиве Ю. Н. Марра и любезно предоставляла возможность ознакомиться с ним. Автор этих строк считает своим приятным долгом выразить Софии Михайловне Марр сердечную благодарность.

См. Ю. Н. Марр. Предисловие к книге А. К. Арендс, Персидско-русский словарь физических терминов, Ленинград, 1928, стр. 2.

не прикрепленных ни к какой языковой плоскости, как это наблюдается в большинстве»⁴.

Для решения всех этих задач и достижения конечной цели — составления полного персидского словаря — Юрий Николаевич Марр предлагал:

I. Первоначально издавать отдельные словари, объединенные либо средой, либо дисциплиной, либо автором⁵.

II. Изучить и использовать работы предшествующих лексикографов⁶.

III. Использовать существующий двуязычный материал⁷.

IV. Использовать в словарном отношении музей Антропологии и этнографии АН.

V. Произвести выборку слов, объясненных в отдельных сочинениях об Иране⁸.

Только по окончании всей подготовительной работы можно было бы приступить к составлению большого полного словаря.

Лексикографическую работу по первому пункту — по изданию отдельных словарей, объединенных средой, дисциплиной или автором Ю. Н. Марр намечал вести в двух направлениях: изучать язык определенной среды или дисциплины по литературным источникам и в живом употреблении⁹. Особое значение придавалось изучению материальной культуры¹⁰.

В целях осуществления своего замысла Ю. Н. Марр предлагал конкретный план по сбору материала. По первому пункту лексикографической работы он рекомендовал:

I. Составление терминологических словарей:

а) составление терминологических словарей по разным отраслям быта и производства¹¹. «Достаточно указать, говорит Юрий Марр — что в одном Исфахане свыше 200 ремесленных цеховых организаций, из которых каждый имеет специальную терминологию, иногда очень подробно разработанную для своего производства»¹². Юрий Марр предлагал попытаться собрать подобную производственную терминологию через наши представительства в Иране. Разослать определенные таблицы и вопросники с просьбой заполнить их в городах, где имелись наши представительства¹³.

⁴ Папка словарных высказываний № 1, стр. 19—20.

⁵ Письмо к работнику в Советском консульстве в Иране К. А. Батманову от 12/XII—1926 г. То же самое повторяет Юрий Марр в письме к секретарю Ген. Консульства СССР в Тегеране М. С. Верещагину. См. в Архиве Востоковедов при ЛОИНА Архив Ю. Н. Марра, ф. 95, оп. 1, ед. хр. 40.

⁶ Папка словарных высказываний № 1, стр. 15.

⁷ Письмо к С. Ф. Ольденбургу от 15/III-1929 г. Тетрадь—«Словарь по письмам...» стр. 11, а также Ю. Н. Марр. Предисловие к словарю А. К. Арендса, стр. 3.

⁸ Ю. Н. Марр. Предисловие к словарю А. К. Арендса, стр. 3.

⁹ Там же, стр. 5.

¹⁰ Письмо к С. Ф. Ольденбургу от 1929

Сухуми. Тетрадь — «Словарь по письмам...», стр. 9—10.

¹¹ Ю. Н. Марр. Предисловие к словарю А. К. Арендса, стр. 3.

¹² Там же, стр. 5.

¹³ Так, например: 1) таблицы красок художникам в художественных училищах и ремесленникам, имеющим дело с красками; 2) таблицы с изображениями домашних животных, их внутренностей и скелета; 3) таблицы из поварских книг с изображен-

6) Составление терминологических словарей по отдельным дисциплинам¹⁴.

В записях Ю. Н. Марра находим указания по поводу составления: 1. словаря военных терминов. С этой целью Ю. Н. Марр признавал необходимым проработать комплект воинских уставов и комплект журналов *مجله قشون*¹⁵.

2. Краткого словаря персидско-русских политических терминов, на основании использования первого персидского букваря с латинскими буквами — *āwāle ālef baye farsi*¹⁶. Этот букварь составленный на территории СССР при участии лиц, для которых персидский является родным языком, по мнению Ю. Марра, «имел большие преимущества перед газетным материалом, хотя бы термины эти и страдали... некоторым таджикизмом, однако, это термины употребляемые персами уже в пределах Союза»¹⁷.

Работа, которая велась в то время состояла в выборке терминов и их выражений из следующих отраслей быта, науки и производства:

1. По физике (еще при жизни Ю. Н. Марра А. К. Арендс издал персидско-русский словарь физических терминов).

2. По названиям сельскохозяйственных машин и их частей (По материалам, привезенным Ю. Н. Марром из Ирана, работу вел А. К. Арендс)¹⁸.

3. По торгово-комерческой терминологии материал собирал работающий в Тегеране в качестве заведующего финансово-экономическим отделом правления Русско-персидского банка Николай Александрович Белгородский¹⁹.

4. По бухгалтерской и счетоводной терминологии словарь составлял П. Б. Зудин²⁰.

5. Словарь суфийской терминологии составил и подготовил к печати Е. Э. Бертельс²¹.

ем туш и частей мяса коровы, барана; 4) латинские названия медикаментов — по аптекам с просьбой указывать научное и народное название; 5) изображение тела, внутренних органов и скелета человека и т. п. См. Папка словарных высказываний № 1, стр. 29.

¹⁴ Ю. Н. Марр, Предисловие к словарю А. К. Арендса, стр. 3.

¹⁵ Письмо к С. Ф. Ольденбургу от 1927 (лето). Тетрадь — «Словарь по письмам», стр. 3.

¹⁶ Речь идет о «Первом персидском букваре по новому латинизированному алфавиту», Ашхабад, 1931 г.

¹⁷ Отчет о работе над словарем. Папка словарных высказываний № 1, стр. 49.

¹⁸ Папка словарных высказываний № 1, стр. 26.

¹⁹ Ю. Н. Марр, Предисловие к словарю А. К. Арендса, стр. 3. В письме к Ю. Н. Марру от 26/X-1930 г. из Ессентуков К. А. Белгородский пишет, что он привез перепечатанный на машинке коммерческий словарь (см. в Архиве востоковедения при ЛОИНА, ф. 55, оп. 1, ед. хр. 40); дальнейшую судьбу коммерческого словаря выяснить не удалось.

²⁰ Исходным материалом служили с одной стороны «Закон о торговле» и руководство по счетоводству, а с другой стороны личные наблюдения в этой области за длительное пребывание в Иране. Ю. Н. Марр, Предисловие к словарю А. К. Арендса, стр. 3. Петр Борисович Зудин, закончив ЛИЖВЯ с декабря 1923 г. по октябрь 1924 г. работал переводчиком в генеральном консульстве СССР в Мешехе. А с 1924 г. по 1927 г. вначале в Мешехе, а потом в Исфахане работал счетоводом, где собирал счетоводную терминологию. Судьба этой картотеки неизвестна.

²¹ Папка словарных высказываний №—1, стр. 27. Все, что сделано в этой области Е. Э. Бертельсом собрано в его избранных трудах. См. «Суфизм и суфийская литература». Изд. «Наука». Главная редакция восточной литературы, Москва, 1965.

6. Регистрация терминов и выражений, связанных с техникой при-
менения лука, осуществлял сам Ю. Н. Марр²².

7. Сбор материала по терминологии красок вел также Ю. Н.
Марр²³.

II. Издание так называемых эстелехатов — اصطلاحات

(разговорных слов и выражений)

Для сбора этого материала, по мнению Юрия Марра нужно обра-
титься на месте и просить местных работников собрать разговорные
слова и выражения данного района²⁴.

Работу проделанную в этой области Ю. Н. Марр оценивал следую-
щим образом:

1. Р. А. Галунов, собравший громадное количество таких слов и вы-
ражений тегеранского говора, после Джемал-заде первый, кто взялся
за это столь нужное дело. Недостаток работы Р. А. Галунова²⁵ Юрий
Марр видит в том, что: а) нечетко указаны источники (среда и пределы
распространения) и б) мало использованы литературные памятники²⁶.

2. Вазир-заде وزیر زاده (редактор исфаханской газеты اخگر
«Ахгэр»), собравший большое количество исфаханских слов и выраже-
ний²⁷ и поместивший их на страницах своей газеты²⁸, пишет, что «он
собрал выражения и слова не вошедшие в словари». В широкой мере он
прав, но если бы он знал хотя бы словарь Гаффарова, то не говорил
этого о своем материале²⁹.

3. Эсэдолла-хан اسداله خان (служащий в Исфаханской конторе
Русперсбанка) собирает идиомы персидского языка и исфаханские вы-
ражения и слова, связанные с определенными кругами³⁰. Превосходно
знающий свой язык, он владеет и русским и подбирает персидские эк-
виваленты трудным выражениям и оттенкам в значении русских слов³¹.

III. Изучение и издание словарей отдельных авторов или произведений

Ю. Н. Марр полагал, что литературные памятники являются не
только источником изучения индивидуальности языка их автора, но
«должны быть использованы как единственные источники сведений о
современном быте, состоянии техники и т. д.»³².

²² Папка словарных высказываний №—1, стр. 27. Картотека с подобной термино-
логией и выражениями находится в архиве Ю. Н. Марра в ЛОИНА.

²³ Ю. Н. Марр, Документированный персидско-русский словарь, вып. 1, стр. 1.

²⁴ См. Ю. Н. Марр, Предисловие к словарю А. К. Арендса, стр. 4.

²⁵ Речь идет о «Материале для словаря эстелехатов в Персии». Напеч. в ЗИВАН
I, 1933 г., стр. 291—321.

²⁶ Папка словарных высказываний №—1, стр. 58.

²⁷ Мирза Фатхолла хан Вазирзаде, Кэлемаге бинэва, Беспорозные
слова, Газета Ахгэр №—15, Исфахан, 17/V—1926 г.

²⁸ То, что вышло при Юрие Николаевиче, он привез и сдал в Гос. Публичную
библиотеку Ленинграда.

²⁹ Ю. Н. Марр, Предисловие к словарю А. К. Арендса, стр. 4.

³⁰ Материал, собранный Эсэдолла-ханом, влит в словарный архив Юрия Марра.
На соответствующих карточках имеются указания.

³¹ Ю. Н. Марр, Предисловие к словарю А. К. Арендса, стр. 4.

³² Папка словарных высказываний № 1, стр. 16.

В архивных записях Юрия Марра сохранились его высказывания о методах изучения языка отдельных авторов. По его мнению прорабатывать язык отдельных авторов можно следующими способами:

1) если текст строго установлен, составлять полный индекс для выяснения индивидуального языка автора³³ и — «... делая сводку... из разных авторов... расчленять эпохи и культурные круги»³⁴.

2. Извлекать определенные слои речи из данного автора. Например, все слова, отражающие окружающий мир названия светил, животных, растений или технические термины, собственные имена и т. п.³⁵.

3). *Varia* — выбирать отдельные слова и выражения у ряда авторов и произведений³⁶.

Но из всех этих методов Юрий Марр отдавал предпочтение все-таки первому. «Я постиг важность несомненную составления именно индексов без пропуска...», — пишет он В. В. Бартольд³⁷. И он действительно составлял индексы к *مجنون و لیلی* Хебаби³⁸ и к *مخزن الاسرار* Низами³⁹. При этом он в качестве подсобной литературы пользовался словарем к Шахнамэ⁴⁰ и Мей'аре Джемали⁴¹ и Словарем к Гершаспнамэ Huart-a⁴² Ю. Н. Марр также предполагал использовать: а) (*Farhang-i-Sikandarnāme-i barri* (India office № 1893) и б) *Kalid-i-Sikandarnāme* (краткий словарь) Bodl. Etke № 1982⁴³ и считал желательным учитывать комментарий к Лукновскому литографическому изданию 1881 г.⁴⁴.

Среди авторов персидской литературы XIX века Юрий Марр самым интересным признавал *صادق ملا رجب*. В языке Садека привлекало то обстоятельство, что «у него... можно найти богатейший список реалий... масса названий вещей, предметов, животных, преимущественно исфаханского говора... и любопытные значения»⁴⁵. «Так например, слово *سوی* в литературном классическом и современном языке обычно обо-

³³ Там же стр. 31.

³⁴ Письмо к В. В. Бартольду от 1924 г. из Анапы. Тетрадь — «Словарь по письмам...», стр. 13.

³⁵ Палка словарных высказываний № 1, стр. 32.

³⁶ Там же, стр. 34.

³⁷ Письмо к В. В. Бартольду от 1924 г. из Анапы. Тетрадь — «Словарь по письмам...», стр. 13.

³⁸ Там же.

³⁹ Письмо к С. Ф. Розенбергу от 8/VII—1928 г. из Абастумани. Тетрадь — «Словарь по письмам...» Индексы к *مجنون و لیلی* Хебаби и к *مخزن الاسرار* Низами остались незаконченными. Картотека находится в архиве Ю. Н. Марра при ЛОИНА. См. ф. 95, оп. 1, ед. хр. 255 и 162.

⁴⁰ *Abdul Qādiri Bāghdādis Lexicon Sahnamianum*, ed. Car. Salemann, Petropoli 1895.

⁴¹ Имеет в виду словарь Мей'аре Джемали. Составитель Шэмс Фэхри (745—1344/45), изданный К. Г. Залеманном в Казани в 1897 г.

⁴² Ю. Н. имеет в виду *Le livre de Gershāsp, poème persan d'Asadi junior de Tous publié et traduit par Clement Huart* (Publication de l'Ecole Nationale des Langues Orientales vivantes, VI Serie, Vol. II) T I Paris 1926

⁴³ См. Письмо к С. Ф. Розенбергу от 8/VII—1928 г. из Абастумани. Тетрадь «Словарь по письмам...»

⁴⁴ См. там же.

⁴⁵ Отчет о работе над словарями. Палка словарных высказываний № 1, стр. 46—47.

значающее «сторона» и предлог «к», «по направлению», у Садека Молла Реджеба и в разговорной речи в Исфахане значит «в» на вопрос «где»⁴⁶.

Из памятников нехудожественного стиля, изучением языка которого и занимался Ю. Марр, следует назвать *قانون سخن*⁴⁷.

Совершенно необходимой казалась Ю. Н. Марру проработка и издание словаря евангелия. «Чтение Касиды»⁴⁸ показало мне в сколь слабой мере представлен в словарях язык евангелия; язык которым несколько пользовались домонгольские, а может быть и послемонгольские авторы⁴⁹. В связи с этим Ю. Н. Марр собирался составить «словарь персидско-русско-грузинский по тифлисскому четвероевангелию, печатному грузинскими буквами»⁵⁰.

Юрий Марр хотел составить «сказочный словарь» на основании использования существующих источников. А именно, на основании изданий Д. С. Phillott-a⁵¹, Н. Masse⁵², А. Christensen-a⁵³ и Ю. Н. Марра⁵⁴. Особое значение придавал первым двум изданиям, полагая, что „они дают очень живой материал“⁵⁵.

Работу по второму пункту своего лексикографического плана — использование работы, сделанной на протяжении около восьми веков персидскими лексикографами — Ю. Н. Марр считал необходимым для полного и систематического изложения эволюции значения слова.

Для полного выявления богатства лексики классического персидского языка, Ю. Н. Марр считал необходимым проработать следующие словари: 1. لغات اسدی⁵⁶, 2. معیار جمالی⁵⁷, 3. لغات شاهنامه⁵⁸, 4. غیات اللغات⁵⁹, 5. فرهنگ انجمن آرای ناصری⁶⁰.

⁴⁶ Там же, стр. 47.

⁴⁷ Экас башн мирза Хэсн, *Қануне сохэн* (قانون سخن). Шираз, 1922. Материал, выбранный из *Қануне сохэн*, вошел в словарный архив Ю. Н. Марра.

⁴⁸ Имеется в виду касида Хакани. . *فلك کج*. Изд. В. Ф. Минорским, Iranica 1964 § 3 (Andronicus in Georgia and Shirvan)

⁴⁹ Папка словарных высказываний № 2, стр. 10.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ D. C. Phillott, Some current Persian Tales, collected in the south Persia from professional storytellers, *Memoir Asiat. Soc. Bengal*, I. 1906, pp. 375—412.

⁵² H. Masse, *Contes en persan populaire*, JA 206, 1925

⁵³ A. Christensen, *Contes persans en langue populaire*, Copenhagen, 1918.

⁵⁴ Очевидно Ю. Н. Марр имеет в виду свой перевод с персидского языка «Сказки пенугая», напечатанный в журн. «Орион», Тифлис, 1919 г., № 8, стр. 60—65.

⁵⁵ Письмо к С. Ф. Ольденбургу от 15/III—1929 г. Тетрадь — «Словарь по писмам...», стр. 11.

⁵⁶ Асади Локэте форс (450=1058/59) *Asadi's neupersisches Wörterbuch*. Издал П. Хорн, Берлин, 1897.

⁵⁷ Ме'йаре Джемали. Составитель Шэмс Фэхри (745=1344/45). Изд. К. Г. Залемин, Казань, 1887.

⁵⁸ Словарь к Шахнамэ (1067=1656/57) *Abdul Qādiri Bağdādensis Lexicon Šāhnamī-anum...* ed. Car. Salemann, Petropoli, 1895.

⁵⁹ غیات اللغات تألیف غیات الدین محمد بن جلال الدین بن شرف الدین رامپوری (سال ۱۲۴۲ هجری قمری) با حواشی و اضافات بکوشش محمد دبیر سیاقی

⁶⁰ فرهنگ انجمن آرای ناصری از رضا قلی خان هدایت امیر الشعراء

Для нового же и современного персидского языка Юрий Марр предлагал⁶¹ вынести на карточки материал, содержащийся: 1) в словаре к сборнику بود یکی یکی, представляющем собой одну из первых попыток ввести в литературу разговорную речь⁶².

2) Словарь к خارستان-у Аднба Кермани. Словарь керманских местных слов и выражений, интересный названиями реалий⁶³.

3) Словарь новых военных терминов, помещенных в журнале مجله قشون⁶⁴.

4) Словарь В. А. Жуковского к «Образцам персидского народного творчества»⁶⁵.

5) Словарь эсталахатов Галунова⁶⁶.

6) И словарь к персидскому переводу Морьеровского романа Хад-жн-баба⁶⁷. Выбиранием слов из этого последнего словаря занимался сам Ю. Марр.

Третий пункт по подготовительной работе составления большого персидского словаря предусматривает использование существующего двуязычного материала. «Я убедился, — пишет Ю. Н. Марр Ольденбургу, — что использование для персидско-европейского словаря двух параллельных текстов персидского перевода и европейского оригинала дает очень интересный результат и многое выявляет»⁶⁸. Как говорит Юрий Николаевич, превосходные знатоки персидского языка, делая переводы с европейских языков на персидский, часто дают слово в таком значении, которое помимо разговорного языка ни в каком словаре не встретишь. Так, например, слово وارد значит не только «приходящий, импортируемый», но и «напиток»⁶⁹ и т. д. и т. д.

В записях Ю. Н. Марра сохранился перечень переводов, привлечение которых он считал целесообразным:

1. Грузинские переводы: Вис о Рамин, различные версии Шахнамэ, исторические, астрономические и астрологические тексты⁷⁰. «Частично, — пишет Ю. Н. Марр, — эта работа мной производилась. Зна-

⁶¹ Папка словарных высказываний № 1, стр. 58.

⁶² Мирза Сейид Мохаммед Али-хан Джемальзаде. Яэки буд-йэки избуд. Берлин, 1335—1922.

⁶³ По всей вероятности Юрий Марр имеет в виду рукопись Харестана, хранящуюся в ЛОИНА — دۋ خارستان تا ليف حکيم قاسمی کرمانی, которую вице-консул в Сейстане А. А. Адамов приобрел в Иране и в 1911 г. передал Азиатскому Музею.

⁶⁴ Установить номера и год издания журнала к сожалению не удалось.

⁶⁵ В. А. Жуковский, Образцы персидского народного творчества, СПб, 1902. (указание об этом словаре см. в Предисловии к словарю А. К. Арсндса, стр. 1—2.

⁶⁶ Р. А. Галунов, Материал для словаря эсталахатов в Персии, ЗИВАН 1, стр. 291—321.

⁶⁷ The adventures of Haji Baba of Ispahan translated from English into Persian by Haji Shaykh Ahmad-i Kirmani and edited with notes by Lieut. Col. D. C. Phillott, 2 ed. Calcutta 1924.

⁶⁸ Письмо к С. Ф. Ольденбургу от 15/III—1929 г. Тетрадь — «Словарь по письмам...».

⁶⁹ Папка словарных высказываний, № 1, стр. 50.

⁷⁰ Папка словарных высказываний, № 1, стр. 24.

чительная часть астрономических терминов вошла в словарь, помещенный в моей заметке о грузинском переводе⁷¹».

2. Персидские переводы романов: а) знаменитого французского романиста Зевако⁷². «Несмотря на безсодержательность самих романов, они дали возможность выбрать примерно по сотне очень существенных выписок из каждого тома»⁷³; б) Александра Дюма «Sultaneïta»⁷⁴. в) Генриха Сенкевича «Камо грядеши»⁷⁵ и др.⁷⁶.

По четвертому пункту — выборке слов, объясненных в отдельных сочинениях об Иране⁷⁷ Ю. Марру необходимым казалось использовать следующие труды: 1. Персидские документы, хранящиеся в Архиве и Грузинском Музее. «Они дадут нам разъяснение целого ряда терминов, значение которых казалось нам потерянным»⁷⁸. 2. Календари, которые содержат «богатейший подбор значений, отсутствующих в словарях. Там помещаются сведения по купорождению, перечисляются все способы прививки, даются рецепты от многочисленных болезней с их латинским или французским названием и способы приготовления чернил, мыла, свечей и т. п.»⁷⁹.

3. Книгу Саида Нафиси о названиях персидских животных и растений⁸⁰. Книга эта казалась Юрию Николаевичу интересной потому, что Саид Нафиси «ученый (перс)... знаком с европейскими научными методами»⁸¹. 4. Научные периодические издания, в особенности ЗВО, откуда «можно... извлечь... богатый материал, заключающийся в отдельных заметках, статьях и иногда исследованиях по поводу одного слова»⁸². 5. Сборник стихов поэта Сури⁸³, в котором воспеваются разного рода вкусная пища, а на полях имеются соответствующие пояснения⁸⁴. 6. Школьный учебник грамматики⁸⁵. 7. Статью А. А. Лактионова о кон-

⁷¹ ი. მ. ბ. რ. ი., ულუღ-ბეგის ზევის ვახტანგისეული თარგმანი სპარსულ-ქართულ კონიო.

G. M a r r, Le *جَز* d'Ouloug-Beg, traduction de Vachlang avec glossaire persian-georgien; Etudes persanes-georgiennes, tom I, Изд. Наркомпроса СССР, Ленинград, 1926.

⁷² Ю. Н. М а р р и имеет в виду 1 роман Буридан, хпереводчик Махоммед Али Сэнэндэджи, Тегеран, т. I—V и 2. Пардаианха (Les Pardaillam) Тегеран, 1305—1926/27. т. VII—VIII.

⁷³ Отчет о работе над словарями, Папка словарных высказываний № 1, стр. 50.

⁷⁴ «Сольтанет» А. Дюма является в свою очередь переводом «Амалат-бека» Бес-тужева-Марлинского.

⁷⁵ Заглавие персидского перевода «Коджа Миревн». Переводчик Аббас Арьенпур Кашани. Тегеран, 1309—1930.

⁷⁶ Отчет о работе над словарями. Папка слов. выск. № 1, стр. 51.

⁷⁷ Ю. Н. М а р р, Предисловие к словарю А. К. Арендса, стр. 3.

⁷⁸ Папка словарных высказываний № 1, стр. 56.

⁷⁹ Отчет о работе над словарями. Папка словарных высказываний № 1, стр. 50.

⁸⁰ К сожалению не удалось установить какую книгу Саида Нафиси имел в виду Юрий Николаевич. Ибо, такой работы нет даже в списке трудов Саида Нафиси, составленном им самим же.

⁸¹ Письмо к С. Ф. Ольденбургу от 1928 г. Тетрадь — «Словарь по письмам...» стр. 3.

⁸² Папка словарных высказываний № 1 стр. 25.

⁸³ Диван поэта Сури. Под этим псевдонимом скрывается Зийае Тэки Данеш, которого портрет и биография помещены в Эрмекане. Литогр. Тегеран, 1323—1905/6.

⁸⁴ Отчет о работе над словарями. Папка словарн. высказываний № 1, стр. 51.

⁸⁵ Там же стр. 51.

ровом деле в Кермане⁸⁶. 8. учебники географии⁸⁷ и 9. школьный учебник литературы *تاریخ ادبیات*⁸⁷.

Сам Юрий Николаевич пополнил свой словарный материал, привезенный из Ирана, словами выбранными из учебника арифметики⁸⁸, статьей об уходе за больными⁸⁹ и катехизиса шиитского вероучения⁹⁰.

Подобный словарь-максимум по мнению Юрия Николаевича невозможно составить одному человеку. Его «можно выполнить лишь коллективно»⁹¹.

И в эту коллективную работу Ю. Марр предполагал включить не только советских исследователей, среди которых он называет К. И. Чайкина, Р. А. Галунова, Н. А. Белгородского, М. С. Верещагина, В. Г. Тардова, К. А. Батманова, А. А. Ромаскевича, В. В. Бартольда, Е. Э. Бертельса, К. Д. Дондуа, И. А. Орбели, И. И. Зарубина, К. А. Иностранцева, С. Ф. Розенберга, и др. Но и таких иностранных ученых какими являлись: D. C. Phillott, E. O. Lorimere, O. Mann, В. Ф. Минорский, S. Beck, M. Th. Houtsma, A. Christensen, *هوشمند* (в Ширазе), *مهندس* и *کرمانی*, *یاسمی*, *وحید دستگردی*, *نقیسی*⁹¹.

В настоящее время, когда советские иранисты заняты составлением различных переводных персидских словарей, ознакомление с точкой зрения и методологией составления персидского словаря Ю. Н. Марра нам кажется не только интересным с точки зрения истории лексикографии, но и полезным с точки зрения практической деятельности.

Конечно, для современной лексикографической науки, идея составления словаря-максимума, который бы «по мере возможности представил весь язык: как письменный, так и разговорный, как старый, так и современный» и «давал полное и систематическое изложение эволюции значения слова» кажется неприемлемым. Современная лексикография считает более целесообразным отдельно издавать словари отдельных периодов развития языка, и если она в состоянии систематически изложить эволюцию значений слов, то предоставляет это дело специальным историческим словарям.

Также обособленно стоят для современной лексикографии словари, содержащие терминологию отдельных отраслей быта и техники (сельского хозяйства, медицины, разных отраслей техники), отдельно издаются также в наше время идиоматические и жаргонно-диалектологические словари языков.

Но, однако, для выявления в языке некоторых нюансов слов невозможно преувеличить: 1) значение существующих параллельных текстов (оригинала и хорошего перевода), 2) важность работ предшествующих лексикографов, 3) особое значение изучения и издания словарей отдельных авторов и произведений, и 4) необходимость выборки слов из отдельных исследований по иранской лексикологии.

⁸⁶ Отчет с работе над словарями. Папка словаря, высказываний № 1, стр. 51.

⁸⁷ Письмо Зудиным от 29/XII—1926 г. Архив востоковедов при ЛОИНА, ф. 95, 1. ед. хр. 395-а.

⁸⁸ *Мастэрджем хомаюн, хесабе мохэддматн*, Учебник арифметики для 2-го класса начальной школы, Тегеран, 1306 г., с. д. Изд. 27-е.

⁸⁹ Письмо к С. Ф. Ольденбургу от 21/XII—1928 г. Абастумани. Тетрадь — «Словарь по письмам...» стр. 7.

⁹⁰ Папка словарных высказываний № 1, стр. 17 и папка № 2 стр. 16.

Папка словарных высказываний № 1, стр. 30.

Для того, чтобы должным образом оценить значение высказываний Ю. Н. Марра для нашей науки, достаточно предусмотреть, что его высказывания дают не только теоретические, но и практические указания — перечень и оценку материала, пригодного для составления словаря. Взгляды Ю. Н. Марра, сохранив свежесть мысли и рациональность подхода к разработке материала, в основной своей части по сей день могут быть полезными при составлении персидского словаря.

Что же касается вопроса необходимости планомерной работы коллектива ученых, этот вопрос по сей день остается актуальным и нерешенным, о чем и говорил в 1960 г. на XXV международном конгрессе востоковедов крупный чешский иранист Ян Рылка⁹².

⁹² J. R y l k a, Über eine dringende Aufgabe der Neupersischen Lexikographie. Труды XXV международного конгресса востоковедов, Москва, 9—16 августа 1960 г., Т. II, заседания секции VI—IX, XII; Изд. восточной литературы, М. 1963., стр. 321.

ლია ასათიანი

ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკების ფუნქციები კლასიკურსა
და თანამედროვე ლიტერატურულ სპარსულ ენაში

ენკლიტიკა (უმახვილო მორფემა, კლიტიკა), საერთოდ ერთვის ზიტყვას და ქმნის მასთან ერთ აქცენტუალურ ერთეულს. ენკლიტიკა ძველი ფორმაა, რომელიც ფონოლოგიურად უერთდება ელემენტს და არ აწარმოებს მასთან მორფოლოგიურ კონსტრუქციას¹. სპარსულ ენაში ფართოდაა გამოყენებული ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკები: - ām, - āt, - āš, e-man, e-tan, e-šan².

ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკები ერთვის თითქმის ყველა მეტყველების ნაწილს: სახელებს, ზმნებს, თანდებულებს, კავშირებს (vā კავშირის გარდა).

არსებულ სპეციალურ ლიტერატურაში ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკების ფუნქციები ძირითადად განსაზღვრულია სხვადასხვა მეტყველების ნაწილებზე დართვის თვალსაზრისით. ცალკე ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკებისა და, მეორე მხრივ, თვით მეტყველების ნაწილთა სიმრავლე ართულებს ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკების ფუნქციათა აღწერას. გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკების ადგილი წინადადებაში მოძრავია. ის შეიძლება იყოს სინტაქსურ ურთიერთობაში ერთ წევრთან, ზოლო ერთვოდეს მეორეს, რაც თავის მხრივ იწვევს მსჯელობის განვრცობას.

ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკები ახალ სპარსულში ფაქულტატურ მოვლენას წარმოადგენს და, ენაცვლება რა მთელ რიგ ძირითად გრამატიკულ საშუალებებს, გვევლინება მრავალი სინტაქსური ფუნქციის მატარებლად. მაგალითად āš (III პირის მ.პ. რიცხვის) ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკა შეიძლება გამოხატავდეს u, ura, beu āzu, e—ura-ს ყველა სინტაქსურ ფუნქციას.

ჩვენი აზრით, ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკების ფუნქციათა მეტყველების სხვადასხვა ნაწილებზე დართვის თვალსაზრისით განხილვა აგრეთვე ხელს უშლის ლაქონიური სქემის შემუშავებას³.

¹ იხ. E. A. N i d a, A Morphology, the Descriptive analysis of Words, Ann Arbor, 1949, გვ. 71.

² წინად ენკლიტიკებს სპეციალურ ლიტერატურაში ნაცვალსახელობით სუფიქსებს უწოდებდნენ. ენკლიტიკურ ნაცვალსახელებს (ნაცვალსახელობით ენკლიტიკებს) უწოდებენ მათ J. ლაზარი, ლ. პილსონი და სხვანი. იხ. G. L a z a r d, Les emplois des pronoms personnels suffixes enclitique dans le persan contemporain, BSL, Paris, 50, 1, 1954, Communications Science du persan contemporain. Paris, 1957; მ ი ს ი ე ე, Grammaire du persan contemporain, Paris, 1957; Л. С. П е й с к и я, Вопросы синтаксиса персидского языка, М., 1959.

³ ნაცვალსახელობით ენკლიტიკების მეტყველების ნაწილებზე დართვის თვალსაზრისით შესწავლა, თავისთავად სინტაქსის საკითხია წინადადებაში მათი ადგილის და სემანტიკური მნიშვნელობის გაჩვენებისათვის.

ამდენად, ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკების სინტაქსურ ფუნქციათა შესწავლისას ჩვენ მათ განვიხილავთ, როგორც ფაქულტატურ მოვლენას და თვალსაჩინოებისათვის პარალელურად მოგვაქვს ის გრამატიკული ხერხები, რომლებსაც კონკრეტულ შემთხვევაში ისინი ენაცვლებიან. ჩვენი მასალა (4200 მაგალითი), აღებულია კლასიკური პერიოდის და თანამედროვე სპარსული მხატვრული ნაწარმოებებიდან¹.

I ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკა + იზაფეტის კონსტრუქცია + პირის ნაცვალსახელი — გამოხატავს გენეტიურობას. რამდენიმე საზღვრულის არსებობისას იზაფეტური ჯაჭვის პრინციპზე, იგი დაყრთვის უკანასკნელ წევრს, ხოლო განსაზღვრავს ყველას.

اوی شود درد کم مگر بر دلم (712-شامან): „ეგებ ჩემ გულში შემტირდეს მასზე დარდი“: $\text{ä m} \parallel \text{e-män}$. شتر از متابعتی نییچد $\text{ä m} \parallel \text{e-män}$. „მეტყულები მის მორჩილებას არ განუდგება“: (467-გლსტან)

ش: از: (23-حاجی اقا): شاید گناه این که ایرانیم :- او || ش: از: $\text{ä m} \parallel \text{e-män}$: „მე მინდოდა მისი ნახვა“: (63-حاجی اقا)

II ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკა + პირის ნაცვალსახელი + თანდებული — გამოხატავს პირდაპირ ობიექტს. $\text{ä} \text{š} \parallel \text{ura}$: (440-شامან): „მაი გადმოიღო იგი უნაგირიდან ბურთივით“: اورا || ش: اورا || $\text{ä} \text{š} \parallel \text{ura}$: (63-حاجی اقا): „მე მინდოდა მისი ნახვა“: $\text{ä} \text{š} \parallel \text{ura}$:

ა) ჩვეულებრივი მოვლენა ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკების ra-ს ფუნქციით უპირო ზმნებთან დართვა این بیايدت جت (546-شامან): „აწი ხსნა შენ უნდა გამონახო“: $\text{ä t} \parallel \text{tura}$: تورا || ت: ترا بیايدت || $\text{ä t} \parallel \text{tura}$: (546-لقب): „არ არსებობს აღმართი, რომ მას დაღმართი არ მოსდევდეს“: اورا || ش: اورا زپی است || $\text{ä} \text{š} \parallel \text{ura}$.

III ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკა + პირის ნაცვალსახელი + თანდებული be — გამოხატავს ირიბ ობიექტს.

اگهی داد زگشواد وگيوت که داد اگهی (718-شامან): „ვინ შეგატყობია გოშვადის და გივის შესახებ“: $\text{ä t} \parallel \text{betu}$. بتو || ت: ت. $\text{ä t} \parallel \text{betu}$: „მას შემდეგ რაც ბავშვს გააჩენს, განქორწინებას მიეცემ“: $\text{ä} \text{š} \parallel \text{beu}$.

სპარსულში ირიბი ობიექტი ზოგიერთ ზმნასთან ä z წინდებულს მოითხოვს be წინდებულის ნაცვლად, მაგრამ ä z წინდებულის ფუნქციით ნაცვალსახელო-

ابولقاسم فردوسی شامان تهران ۱۳۳۵ ; گلستان سعدی مکتو ۱۹۵۹. صادق ، هدایت حاجی اقا تهران ۱۹۴۵ ; طلب امرزش پیام نو ۱۹۴۴ ; بزرگ علوی پنج دقیقه بعد از ظهر ; اجاره خانه ; سعید نفیسی پوست خربزه لقب ; افراشته خطرناک (کتاب قرائت فارسی نشریات دانشگاه آذربایجان باکو ۱۹۵۹).

¹ კლასიკური სპარსულში ra იხმარებოდა, როგორც პირდაპირი, ისე ირიბი ობიექტის აღსანიშნავად. მოგვიანებით მოხდა be-სა და ra-ს ფუნქციათა განაწილება.

ბითი ენკლიტიკების ხმარების რიცხვი განპირობებულია ასეთი ზმნების განსაზღვრული რაოდენობით.

از او — ش: „არ შეეერთება (მას) რას აკეთებ“: (288) گستان) نیرسیدش چه میازی از او نیرسید || نیرسیدش

IV ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკა + პირის ნაცვალსახელი გამოხატავს სუბიექტს گرده آزرده گراد სუბიექტს (گستان) نمیخواستش که دل آزرده گراد „არ უნდოდა რომ ნაწყენი დარჩენოდა“. (288) او نمیخواست || او || ش: „არ გამოჩნდა“ شد || پیدایش شد „(მურადი) არ გამოჩნდა“

ჩვენს მიერ შეკრებილი მასალა გვაძლევს საშუალებას აღვნიშნოთ, რომ კლასიკურ სპარსულში ვხვდებით შემთხვევებს, როდესაც ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკები ერთდროულად ორი სხვადასხვა ფუნქციის მატარებელია, რაც თანამედროვე სპარსულში არ შეინიშნება.

როგორც ცნობილია ra ნაწილაკის გარეშე არ იხმარება შემდეგი კატეგორიის პირდაპირი ობიექტები: საკუთარი სახელები, ნაცვალსახელები, სახელებით. ნაცვალსახელებითა და ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკებით განსაზღვრული სახელები⁷. უნდა ვივარაუდოთ, რომ იქ სადაც ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკა დაერთვის ra ნაწილაკით გაუფორმებელ ობიექტს, როგორც მსაზღვრელი, იგი იდენტური უნდა იყოს — იზაფეტის კონსტრუქტია + ra ნაწილაკისა (ე. ი. გენეტიურობა + ობიექტური პირის გამოხატვა ერთდროულად)⁸.

برهنه ندیده تنم آفتاب (1121) شاهنامه): „ჩემი სხეული არ უნახავს შიშველი ზედაც“: هر که درزندگی نانش نخورند am || mēra — من را || م — تن مرانیده „არა“ (26) گستان) چون بمیرد نامش نبرند اورا || ش — نان اورا نخورند ||

am || e — ura || š — اورا || ش — نام اورا نبرند || نامش نبرند am || e — ura || š — اورا || ش — نام اورا نبرند || نامش نبرند (1090) شاهنامه) بخاك اندرانداختی افسرم „ჩემი გვირგვინი მიწაში ამოსვარე“: افسر من را || افسرم چو ییژن بنزدیک خسرو رسید سر و تاج و تخت بلندش am || e mēra ||

აროდესა (1269) شاهنامه) „როდესაც ბეჟანმა ხოსროვამდე მიადგია, მისი მაღალი თავი

⁷ ზოგ ზმნათან, რომლებიც აღნიშნეს მოქმედებას მიმართულებას, ან მაზანს be-ს ნაცვალად beraye ჩაღმის მაგ.: برای تو اوردم || آوردم

⁸ B. C. Расторгуева, Краткий очерк грамматики персидского языка, Персидско-Русский словарь проф. Б. В. Миллера, М., 1953 г. გვ. 630; G. L a z a r d, Grammaire du persan contemporain, 1957, გვ. 173—177; А. И. Томсон, Об употреблении частицы га в внятельном падеже в персидском языке, „Доклады АН СССР“, 1928, гв. 227—232.

⁹ მათ გვერდით არის მავალითებიც, სადაც ენკლიტიკით განსაზღვრული ობიექტი რა ნაწილაკით არის გაფორმებული, ისე როგორც ამან თანამედროვე სპარსულში მოვიდა ფეხი شعرش: شعرش وزیر و هر دو پسرش am || e — u || š — او || ش شعر اورا یافتند || را یافتند (107) گستان) وقت فرصت وزیر و هر دو پسرش am || e — u || š — او || ش شعر اورا یافتند || را یافتند (98) گستان) دخترم را طلاق دهد am || e — u || š — او || ش پسر اورا کشت || پسرش را کشت — دخترم (98) گستان) ჩემ შვილს გაყვარება: am || e — mān

— اورا || ش تخت بلند اورا دید || تخت بلندش دید: „და გვირგვინი დაინახა“: აქ || e - ura.

ნაქსიდა ჩახელი მას, „დსტი გრფთ თა ბსწლ ან შხს დრაორდ: (219 გლსტან)
— اورا || ش دست اورا گرفت || دستش گرفت: „იმ კაცის სახლში წაეყვანა“: აქ || e - ura

ენაცვლება რა აქ წინდებულსა და იზაფეტის კონსტრუქციას, რიცხვით სა-
ხელებთან და ზოგიერთ სხვა მეტყველების ნაწილებთან ერთად ნაცვალსახელო-
ბითი ენკლიტიკებიც გამოხატავენ პარტიტულობას. ტაჯიკურში პარტიტულობის
გამოხატვას მიაწერენ აქ (III პირის მხ. რ.) ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკის
თავისებურებას⁹. ე. ლაზარი ენკლიტიკების განხილვისას ახალ სპარსულში პარ-
ტიტულობის ასახვას არ მიაწერს მხოლოდ აქ (III პირის მხ. რ.) ენკლიტი-
კას.¹⁰ მაგრამ მის მიერ მოტანილ მაგალითებში გარდა აქ III-ისა, სხვა პირთა
ნაცვალსახელობით ენკლიტიკებს არ ვხვდებით. ამავე პარაგრაფში მკვლევარი
შენიშნავს, რომ — აქ (III პ. მხ. რ.) ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკა იხმარე-
ბა, როგორც უსულო საგანთა (იგი ენაცვლება an ნაცვალსახელს), ასევე
სულიერთა და ზოგჯერ III პირის მრავლობითი რიცხვის აღსანიშნავადაც; ხო-
ლო I და II პირის ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკები ჩვეულებრივ მხოლოდ
აღამიანთათვის¹¹. ჩვენ ვფიქრობთ ეს ფაქტი თავისთავად სხნის — აქ ნა-
ცვალსახელობითი ენკლიტიკის შედარებით ჭარბ ხმარებას, როგორც საზოგა-
დოდ, ისე პარტიტულობის გამოსახატავადაც. მოგვაქვს ნაცვალსახელობითი
ენკლიტიკების საშუალებით სხვადასხვა პირსა და რიცხვში პარტიტულობის
გამოხატვის ორი ნიმუში ჩვენს მიერ შეკრებილი მასალიდან. اگر بکن

نمیاد, „ერთ მუქა ფეტვს რომ აყრიდნენ ზედ,
ერთი ცალიც (მათ რიცხვიდან) არ ეცემოდა ძირს“.

anha აქ ანა || بکی از آنها || یکیش باین نمیاد

همه نان چوب و چماق میخواهید 1) რიცხვით სახელთან — აქ || āz+anha || همه نان چوب و چماق میخواهید (27 حاجی آقا) თქვენ ყველას (ყველა თქვენგანს)
ჯობი და სახრე გინდათ: — شما || e - tan || e - šuma. 2) კრებით ნაცვალ-
სახელთან tān იზაფეტის კონსტრუქცია + šuma.

ამრიგად, ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკებს ჩვენ შევისწავლით მათი
ფაქულტატური ხასიათიდან გამომდინარე. ამ ნიშნით შედგენილი ნაცვალსახე-
ლობითი ენკლიტიკების ფუნქციათა სქემა ასე წარმოგვიდგება:

ნაცვალსახელობითი ენკლიტიკები: am, āt, āš, e - man, e - tan, e - šan	№	ექვივალენტობა	სინტაქსური ფუნქცია
	I	პირის ნაცვალსახელი	სუბიექტური პირი
	II	+ იზაფეტი	გენეტიურობა
	III	+ ra	ობიექტური პირი (პირდაპ.)
	IV	+ be, āz, bāraie	" " (ირობი)
	V	+ იზაფეტი + ra	გენეტიურობა და ობიექტუ- რი პირი ერთდროულად

⁹ А. Л. Бухаризода, Функции местоименных суффиксов в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. фил. наук, Сталинабад, 1954.

¹⁰ G. Lazard, Grammaire du persan contemporain, გვ. 105, 106, 107, 109.

¹¹ იქვე, გვ. 105.

მოტანილი მაგალითები კიდევ ერთხელ ამტკიცებს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ კლასიკურ სპარსულთან შედარებით თანამედროვე სპარსული ნაცვალსახელობით ენკლიტიკებს უფრო ხშირად გენეტიურობის გამოსახატავად იყენებს, ვიდრე ზმნასთან პირთა (სუბიექტური — ობიექტური) აღსანიშნავად.

უახლეს სპარსულში არ შეინიშნება კლასიკურ სპარსულ ლიტერატურაში საკმაოდ გავრცელებული გენეტიურობისა და ობიექტური პირის ერთდროულად გამოხატვის ფუნქცია.

В. Ф. МИНОРСКИЙ

ГРЕЧЕСКАЯ ПЕРЕПРАВА НА АМУДАРЬЕ

Данная заметка представляет собой простое дополнение к очерку В. В. Бартольда о Хафиз-и Абру¹, напечатанному 70 лет тому назад и до сих пор не потерявшему научного значения.

Хафиз-и Абру, хорасанец по происхождению, был выдающимся историком тимуридского времени. Он принадлежал к категории ученых, которых правители охотно присоединяли к своей свите. Учился он в Хамадане и затем работал под покровительством Тимура, Шахруха и царевича Байсункара. Умер в Зенджане в 834 (1430—31) г.²

В 817 (1414—15) г. Шахруху преподнесли географический труд на арабском языке, который по мнению В. В. Бартольда имел в своей основе вероятно сочинение Балхи. Шахрух просил Хафиз-и Абру перевести его на персидский язык и довести изложение до новейшего времени³. Работа была в основном окончена в 820/1417 г., но оставалась в процессе пересмотра, так как автор был занят порученными ему историческими сочинениями.

Подробное описание «Географии» Хафиз-и Абру (ркп. Британского музея, № 1577) дано в Каталоге Рье, т. 1, Лондон, 1879, стр. 421. Как указал Рье (стр. 423), Хафиз-и Абру, составляя текст рукописи, преподнесенной им Шахруху, использовал много географических трудов. Он называет в частности Ибн Хордадбега, «Сувар ал-ахалим» Ибн Яхьи⁴, «Джихан-наме» Мухаммада ибн Наджиба Бакрана⁵, «Сафар-наме» Насир-и-Хусрау и «Канун ал-булдан» неизвестного автора. Кроме того, в тексте встречаются также упоминания «Масалик ва-л-мамалик» Хасана ибн Ахмада Мухаллаби (ал-Азиз), Ибн Хаукала, «Расм ал-ард», «Расм ал-ма'мур», «Джиханданиш» (неизвестных авторов), сочинение ал-Идриси и «География» Ибн Са'ида⁶.

¹ В. В. Бартольд, Хафиз-и-Абру и его сочинения, сборник в честь барона Виктора Розена «Ал-Музаффарийа» (Музаффар=Виктор). СПб., 1897, стр. 1—28.

² Сводку сведений о Хафиз-и Абру и его трудах см. в кн.: С. А. Storey, Persian Literature, vol. 1, part 1, p. 86—89; vol. 1, part 2, p. 1235—6. (Исторические работы) и vol. II, p. 132—133 (География). Особенно важны его справки о работах Ф. Тауера.

³ Сначала по приказанию Шахруха Хафиз-и Абру составил «Маджму'а» — сборник исторических трудов Табарни (Бал'ам), Рашид ад-Дина и Низам-шаха, вставляя описание периодов, не затронутых ими, до 828 (1425) г. Затем, по предложению принца Байсункара, он написал «Маджма' ат-таварих», самостоятельное сочинение по всеобщей истории в четырех томах, из которых последний был посвящен правлению Шахруха, имея особое название: «Зублат ат-таварих» (Слипки истории). Позднейший, упомянутый в этой книге год — 838 (1426—7).

⁴ См. Рье, т. I, стр. 420—421; Storey, т. II, ч. I, стр. 131.

⁵ См. его текст (факсимиле), опубликованный с предисловием Ю. Е. Борщевского, М., 1960 и печатное воспроизведение М. А. Рийахи, Техран, 1342 (1963).

⁶ Об Абу-л-Хасане Гарнати (Ибн Са'иде) см. очерк В. В. Бартольда «География Ибн Са'ида» в Recueil des Travaux rédigés en mémoire de D. Chwolson, СПб., 1899,

Предисловие к «Географии» Хафиз-и Аbru датировано 820 (1417) г., но это не дата окончания сочинения. В действительности оно никогда не было закончено. После общей даты космографических чертежей Земли автор начинает описание стран южной зоны с запада на восток: Магриб, Испания, Египет, Сирия, Средиземноморье, Месопотамия, Ирак. Дойдя до Ирана, он перечисляет его южные провинции: Хузистан, Луристан, Фарс и Кирман, после чего дает более подробное описание Хорасана с обширным дополнением по его истории. Дополнение содержит дату 820 (1417) г., а в рукописи Британского музея № 1577 описываются события 823 (1420) г.

В разделе о Хорасане, который, по мнению В. В. Бартольда (цит. соч., стр. 11), представляет собой начало второй части «Географии» Хафиз-и Аbru, автор говорит о своем намерении описать Мавераннахр (см. Рыб, т. I, стр. 424 б). Но обещанный раздел в рукописи Британского музея № 1577 отсутствует. Он был найден В. В. Бартольдом в Бодлеанской библиотеке, ркп. Фрезера, № 1557. Это единственное место, где он сохранился. В. В. Бартольд проанализировал в вышеупомянутом очерке этот раздел о Мавераннахре, привел из него цитаты и переводы.

Но и этот дополнительный раздел Бодлеанской рукописи неполон. Поэтому в описании Самарканда (ркп. Фрезера, № 155, лл. 169—70) автор говорит, что многие детали, если пожелает Аллах, будут приведены в историческом очерке Средней Азии (см. В. В. Бартольд, цит. соч., стр. 16). Все дополнение, найденное в рукописи Фрезера № 155, выглядит как предварительный набросок, составленный автором или одним из его секретарей. Никаких указаний на авторство в нем нет. Мы не знаем также, в каком порядке следовало в «Географии» описание северной зоны Земли, включая Азербайджан, Каспийские провинции и т. д. Это весьма прискорбно, потому что Хафиз-и Аbru сам много и далеко путешествовал, сопровождая армии Тимура. В своем предисловии к «Географии» (ркп. Британского музея, № 1577, л. 8 б, см. Каталог Рыб, т. I, стр. 422 б) он говорит, что побывал в Мавераннахре, Туркестане, Дашт-и килчаке (северокавказские степи); Хорасане, в обоих Ираках, Фарсе, Азербайджане, Арране, Мугане, Гурджистане (дважды), Великой и малой Армении, на всем протяжении Малой Азии и Сирии, на берегах Евфрата и двух Забов, посетил Такрит, Мосул, Диярбекр, побережье Хазарского (Каспийского) моря, Дербенд, Ширванат, Гилян, Рустамдар, Сари, Гурган и на востоке: Забул, Кабул, Маншура, Спид и Хинд, Мульта, Уш, Дели и далее до берегов Ганга.

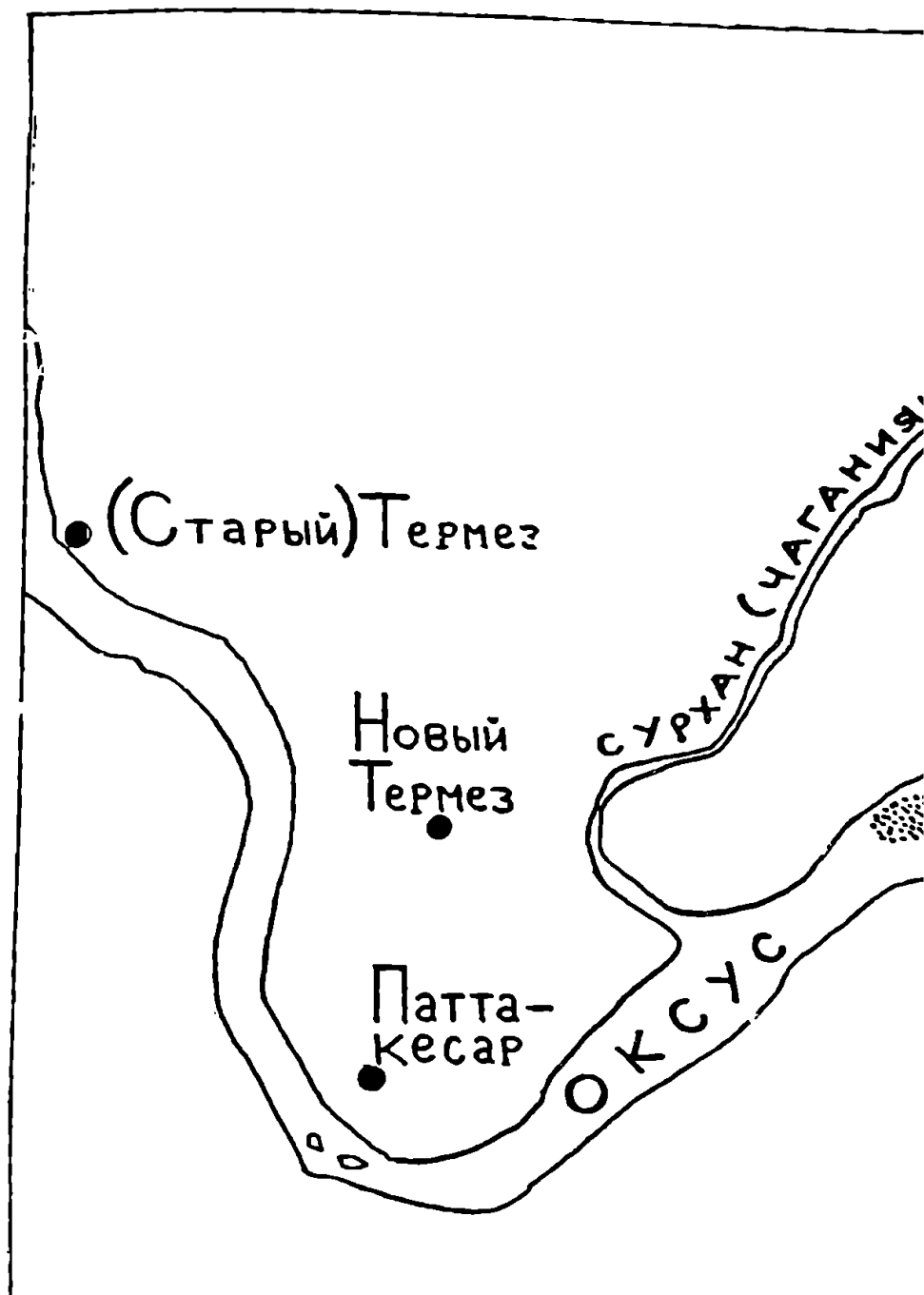
После упоминания городов Мавераннахра (Зуш, Тававис, Кармина, Дабуси, Кеш и Нахшеб) автор описывает переправу через Оксус. Мы даем дословный перевод этого отрывка.

رداغوی⁸

стр. 226 — 41 и И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, стр. 352—358.

В Каталоге Бодлеанской библиотеки (т. I, стр. 22—24), опубликованном в 1899 г., то есть через 10 лет после Каталога Рыб (т. I, ркп. Фрезера № 155, на которую это ссылается, как на ркп. Эллиота № 357), это сочинение было ошибочно принято за другой труд Хафиз-и Аbru — «Зубдат ат-таварих». Признание этой ошибки содержится в Приложении, стр. XI.

⁸ Записано как особый параграф.

«*مرداغوی*» — место на берегу Джейхуна, около Термеза. Говорят, оно существовало задолго до Термеза и было основано тоже Александром. И это *مرداغوی* есть греческое название, которое было дано ему тоже при Александре, в значении «гостеприимный дом». В древние времена крупные судовладельцы, ответственные за переправу через Джейхун, находились в этом *مرداغوی*. Переправа (гузаргох) султанов, которые пересезжали через реку, была здесь. Древние падишахи покровительствовали жителям этого места, а то, что они стерегли переправу через реку, и освобождали их от налогов (тархан). По этой причине население было многочисленно и хозяева (ходжагон) богаты. Они хорошо служили каждому путешественнику, который проезжал там. Так, поскольку местные жители узнали об их щедрости, путешественники, проезжавшие те места, стали объектом конкуренции между жителями *مرداغوی*. Каждый из них стремился принять [путешественников] в своем доме. Между жителями Термеза и *مرداغوی* большую часть времени шла борьба. В окрестностях *مرداغوی* имеется много лесов (джангал) и в них водятся тигры (шпр)⁹.

В той же области имеется другая переправа, называемая Келиф. Она считается принадлежащей Хорасану, потому что ее поля расположены на Хорасанской стороне реки¹⁰. И даже в настоящее время тамошняя переправа называется келифской. В некоторых книгах написано, что Александр зарыл сокровище около Келифа. Ануширван приложил большие усилия чтобы отыскать сокровище, но безуспешно. А Аллах знает лучше!».

Следы предания об Александре на берегах Оксуса не являются неожиданностью, но интересно то, что только автор тимуридского времени подчеркивает ее в своем описании тех переправ. В этом случае Хафиз-и Аbru не указывает своего источника. Поскольку корни его рассказов не прослеживаются в известных трудах его предшественников¹¹, можно предположить, что он имел в своем распоряжении какую-то местную хронику¹², в которую были включены рассказы из каких-то древних записей. Такое происхождение объяснило бы простой и безлискусственный стиль описания переправ. Впечатление такое, что цитаты принадлежат к гораздо более отдаленному времени, чем тимуридская эпоха.

Рассказ о переправе, приведенный после описания Термеза, уникален. Самое важное заключается в том, что древнее название этого пункта сохранилось с персидским переводом.

Наш источник вполне определенно придает названию переправы

⁹ Шпр — конечно лев, но этот термин часто прилагается к тиграм и только тигры находились в камышовых зарослях по Амударье еще в начале нашего века. О тиграх в области Оксуса см.: Джувейни, Джахан-гуша, т. I, стр. 103; перевод Бойля, т. I, стр. 130. См. также Paul Pelliot, Notes sur le «Turkistan» de W. Barthold, *Toung Pao*, XXVII, 1930, p. 17 — с путаницей между львами и тиграми у Марко Поло.

¹⁰ Келифская переправа расположена приблизительно в 140 км. от Термеза, ниже по течению, где Амударья меняет направление: если до того она текла с востока на запад, то дальше течет с юга на северо-запад.

¹¹ Ибн ал-Факих, Балхи, Истахри, Хаука., Худуд ал-алам, Мукаддаси, «Нузхат ал-кулуб» Мустауфи.

¹² Подобную «Историю Бухары» Наршахи, которая, как известно сохранила много ценных древних материалов и ряд легенд.

значение «гостеприимный дом» по гречески. Эта деталь была оставлена Бартольдом без внимания¹³, хотя она ставит перед нами некоторые интересные филологические и исторические проблемы. На этом мы и сосредоточим наше внимание.

Прежде всего попробуем восстановить греческий термин, равнозначный современному персидскому «мехман-хане». Самое употребительное соответствие представляет греческое слово *πανδοσιον* перешедшее во многие языки. И это слово, как будто, удовлетворяет требованиям в данном случае.

Промежуток времени, который отделяет эллинистическую эпоху от времени появления этого греческого термина в искаженном виде, но с правильным толкованием в труде Хафиз-и Абру, написанном на современном персидском языке в 1420 г., составляет приблизительно 1500 лет. Но это обстоятельство не должно нас смущать.

По всей вероятности Хафиз-и Абру почерпнул свои сведения из источника X в. н. э., принадлежавшего к периоду иранского возрождения, при Саманидах, когда настойчиво воскрешались все интересные факты о времени до арабского завоевания. Достаточно напомнить «Историю Бухары» Наршахи¹⁴, в которой есть интересные детали о донсламских днях. В «Худуд ал-алам», написанный в 982 г., говорится (§ 25, стр. 13) о монастыре (хонако) в Самарканде у манихеев, называвшихся нигушаками (слушателями). Бируни сохранил длинный список донсламских правителей Хорезма и т. д. Идя от древнейшего периода далее, мы опять прослеживаем долго сохранившиеся следы эллинистического влияния. Самый важный факт—это употребление греческого алфавита новыми завоевателями, пришедшими с востока (Кушаны, Эфталиты). Китайский буддист Сюань Цзань, путешествовавший в 629—45 гг. н. э., то есть накануне арабского проникновения в Среднюю Азию¹⁵, говорит о стране Ту-хо-ло (Тохаристан), которая, по его словам, была пересечена Оксусом. Он добавляет, что люди этой страны пользовались алфавитом, состоявшим из 25 знаков. Бесспорно он указывает на греческий алфавит из 24 знаков плюс дополнительный знак для звука «ш»¹⁶. Таким образом, если старый алфавит продолжал существовать и все еще использовался для надписей, то мы можем предположить, что какие-то древние колонны греков или их потомков продолжали греческую традицию или по крайней мере помнили значение некоторых греческих слов почти до самого арабского завоевания. Следовательно, промежуток в 1500 лет, на который мы указали выше, значительно сужи-

¹³ В. В. Бартольд (цит. соч., стр. 23) транскрибирует это название по-русски как Бурдагуй. Он мог быть под влиянием названия Бурдалик, приведенного им в «Истории брожения Туркестана». Селение с таким названием расположено дальше от реки к северо-западу от Термеза. Это название, нам кажется, имеет тюрское происхождение.

¹⁴ Написана по-арабски в 332/943—1 г.; после нескольких переделок дошла до нас в сокращенном персидском варианте Абу Насра Ахмада б. Мухаммада ал-Кубави, сделанном в 522/1128—9 г.

¹⁵ См. H. A. R. Gibb. The Arab conquest in Central Asia, p. 15.

¹⁶ В кн.: Watters, On Yuan Chwang I, стр. 103, текст сокращен. Я обязан профессору Pulleyblank точным переводом: «Буквы (языка образованы из 25 слов. Они изменены и в свою очередь дают начало (названиям букв)? О. Ч.) и используются для обозначения вещей. Книжки читаются по горизонтали, слева направо». Как справедливо добавляет профессор Pulleyblank, китайский путешественник имеет в виду буквы не в их фонетическом значении, но как знаки, графы которых составляют слова.

пается. Традиция легко могла быть перенесена от памятников древности к ученым персидского ренессанса.

Как бы сильно ни была искажена форма древнего слова чуждыми языками, его значение сохранялось легче.

В единственной копии нашего отрывка [из сочинения Хафиз-и Аbru] комплекс знаков *رداغوی* (лишенный одной диакритической точки) определенно выглядит грехсложным, напоминая *παυδογείον* без конечного «он». Утрата греческой формы окончания обильно засвидетельствована не только в таких случаях, как *ziz t'iz pōlōn* — турецкое Истанбул, но особенно убедительна для нас в пережиточной форме этого самого *παυδογείον* в виде *пандоки* в армянском евангелии от Луки, глава X, стих 34, не говоря уже об еще более сокращенных формах¹⁷ в арабском и многих других языках.

Уже с первого взгляда привлекает внимание подобие трехсложного *رداغوی* и *παυδογεί*. Теперь мы рассмотрим его образование детально.

Начальное *ر* может конечно интерпретироваться различно: (нр, бр, лр и т. д.). Г. Моррисону из Оксфордского университета я обязан ценным наблюдением, что в одном из шести упоминаний этого названия в рукописи видны две точки под первой буквой, и они расположены слегка влево от первого марказа, которому они должны принадлежать, как бы оставляя место для какого-то еще краткого знака. В персидских рукописях часто случается, что при написании общеизвестных названий, чтение которых не возбуждает сомнений, начинающих с персидской буквы «п» с тремя точками, писцы неопределенно разбивали эту группу точек то на одну+две точки, то на две+одну¹⁸, предоставляя читателю решать, какая из комбинаций больше подходит. Поэтому можно предположить, что в нашем случае перед двумя точками оставлено место для третьей и что название переправы начиналось с „п“

Для объяснения расхождений между названием, приведенным у Хафиз-и Аbru и греческим словом я обратился к авторитету профессора В. Б. Хеннинга из Калифорнийского университета. В любезном письме от 21 мая 1965 г. из Беркли он пишет:

«Я уверен, что Вы правы относительно названия переправы *παυδογείον* и его искажения при устной передаче. О чередовании н/р не стоит беспокоиться. Следование одного за другим двух зубных — *нд* — может привести к диссимпляции; в более ясных положениях мы имеем например замену *р* на *н* в персидском слове *хурсанд* вместо среднеперсидского *хунсанд* и обратное явление в согдийском: *хани* (дергать, рвать) по сравнению с *хари*. Сравните греческое *παρδαίς* и *παυδογεί*.

В противоположность этому, мы имеем иногда *н* вместо перс. *р* в таких словах как согд. *пун* — перс. *пурр*, (полный) или хорезмийск. *фан* — перс. *Фарр*. Таким образом форма с *р* может оказаться изящным изменением.

Но что более интересно, так это замена *-γχ-* на *-ʔγш-*. Это замеча-

¹⁷ См. ниже.

¹⁸ И наоборот, следующие подряд 1+2 или 2+1 точки под буквой или буквами иногда соединяются в одну группу из трех точек.

тельно по-согдийски. Действительно, так написанные согдийские слова мы всегда рассматривали как орфографические ошибки. Но здесь мы видим, что такое правописание основано на реальном произношении, как бы ни было это трудно объяснить. Поэтому я называю Ва-шу форму драгоценной находкой. В Bulletin of the School of Oriental Studies, Vol. IX. 3, 1938, стр. 548, я писал: „Понадобилось бы много доверчивости для того, чтоб поверить в реальность произношения *wašauid*, < *wašōud*, чему согдийский писец хотел бы заставить нас верить“. Да, он был совершенно прав».

В следующем письме, от 20 декабря 1965 г. профессор Хеннинг добавляет следующее: «Более соответствовало бы нашим предположениям иметь *خو* вместо действительного *غو*. Еще исправлять столь изолированную форму было бы опрометчиво. Мы не можем исключить возможности, что в каком то диалекте начальное *خ* не звучало... Мы должны предположить, что ландаки превратилось в пардавки (или даже пардаган) в каком то согдийском диалекте».

Как уже сказано, греческое слово *παιδομαγειον* вошло во многие языки¹⁹; поразительно то, что цитированная форма с берегов Оксуса отлична от широко распространенной арабской формы *фундук* и его средиземноморского подражания. В целом она подобна древнеармянской форме ландоки (в армянских евангелиях, см. армянскую грамматику Хюшманна, 1895, стр. 370) и кажется не подверглась арабской вульгаризации.

Весьма удивительно также, что повсюду в других местах персидский язык остался практически свободным от такой вульгаризации и для понятий «гостиница», «рынок» и т. п. употребляет свои собственные определения. Его сопротивление [внедрению термина] фундук кажется обусловлено аверсией, смешивающей это с фундук/бундуком в значении «обыкновенный орех», см.: Vullers, т. I, стр. 267; т. II, стр. 693. Этот последний термин тоже греческого происхождения, но происходит от совершенно другого слова²⁰.

Насколько мне известно, есть только два случая употребления в Иране термина *фундук* в значении, подобном тому, какое он имеет в арабском²¹.

а) В касыде, которую хорасанский поэт Пур-и Баха написал Ала ад-дину Джувейни (умер в 1283 г. н. э.), протестуя против налогов (монг. купчур), которыми было обременено население, он говорит:

«Джувейн, хапское поместье (инджу-йи хан) перешло к людям фундуклара, потому что ежедневно, как садовник, его посещает куп-

¹⁹ Такие как древнеиспанский: *alhondiga*, современный испанский: *londa*, каталонский: *alfondec*, латинский французский: *fonde*, итальянский: *fondaco* (магазин) и т. д. см.: Me u e r-L ü b k e, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, 1935, 295, № 3424 (любезно разъяснено для меня моим другом, доктором И. Гершевичем).

²⁰ Византийск. *ποταμίου* «то, что у моря (Приморье)». Я обязан профессору Н. W. Bailey за напоминание о научной статье Planhol, *Geographica Pontica*, о растительности южного берега Черного моря, JA, CCLI, 3—4, 1963, стр. 295—6: просо-народные *φοντομίου* турецкого Findiq.

²¹ Я уже упоминал их в моем очерке «Pur-i Baha' and His poems» в кн.: Та и е г, К и б і с к о в а, and Н г б е к (ed), *Charisteria orientalia*, Praha, 1956. См. второе издание в моей *Iranica*, 1964, стр. 300, прим. 2.

чур». В своем комментарии я предположил, что термин фундукдар (букв.: «хозяин гостиницы») мог относиться к чиновнику, управляющему гостиницей, находившейся на пути проезда сановников и послов (плич), который мог иметь право собирать в этой области какие-то налоги, чтобы делать запасы для снабжения чиновных путников. А Аллах знает лучше!

6) Развалины буддийского монастыря на дороге между Бамнаном и Кабулом тоже называются Фундукистан²² „a place of guest houses“ — имея в виду множество могил, которые и теперь еще видны на окружающих холмах.

С другой стороны, имя автора «Истории Бейхака», как я полагаю теперь, может быть прозвищем, связанным с орехом²³.

Теперь нам остается выяснить в каком месте северного берега Амударьи скорее всего должна была быть расположена переправа, носившая название «Гостиница». Великая река едва ли изменила свое течение на этом пространстве, но местоположение населенных пунктов и в частности Термеза, переменялось.

В нашем тексте (из Хафиз-и Аbru) ясно показано, что окрестности Термеза вплотную примыкали к Пардагви и это подкрепляется рассказом о столкновениях между жителями этих двух мест.

Ранние мусульманские источники упоминают Термез, как стоящий на самом берегу Амударьи. Ибн Хордадбех, стр. 33, говорит: «Приезжая из Балха, переправляются через реку у Термеза, города, расположенного на скале (хаджар) по другую сторону реки, которая омывает его стены (йадрибу сураха)». Также Джувейни, т. 1, стр. 102, (англ. перевод Бойля, т. 1, стр. 129), описывает варварское разрушение крепости Термеза Чингиз-ханом в 1220 г: «Половина тех стен возвышалась посередине Оксуса». После этого разрушения город был вновь построен к юго-востоку от прежнего места, приблизительно в 3 км к западу от реки Чаганиан (теперь Сурхандарья). Современный наблюдатель²⁴ подтверждает, что место старого Термеза находится на возвышенной площадке на правом берегу Оксуса. Остатки его стен и башен виднеются в воде.

В. В. Бартольд в своем Туркестане (англ. перевод, стр. 75, прим. 3; лувое русское издание, 1964, стр. 125, прим. 8) отмечает только противоречивые упоминания о Термезе у Ибн Хаукаля (BGA, II, стр. 349; изд. Крамерса, стр. 476) которые в буквальном переводе таковы: «а питьевая вода (шурб) берется из Оксуса и из реки, текущей из Саганиана, которая впадает в Джейхун ниже него (мин тахтиха)». В этой неуклюжей фразе три сомнительных пункта.

1) Должны ли мы подразумевать под термином шурб питьевую воду или воду для ирригации, как предполагается в других источниках?

2) Должны ли мы понимать текст «ва нахру яджра мин ал-Саганиани» как продолжение фразы, относящейся к питьевой воде? В этом случае следовало бы ожидать повторения предлога «мин».

3) ниже какого места впадает Чаганиан в Оксус? Должны ли мы понять слова «мин тахтиха», как «ниже по течению», чем Термез? В таком случае мы могли бы вообразить, что река Чаганиан, согласно Ибн Хаукалю, соединяется с Оксусом к западу от Термеза, который

²² См. В. М. Массон и В. А. Ромодан, История Афганистана, М., 1964, стр. 215 (цитируется J. Haskin).

²³ Абу-л-Хасан Али ибн Зейд, уроженец Себзавара (около Джувейна) имел прозвище Ибн Фундук, но, судя по Биографическому словарю Якута в действительности прозвище «ал-имам Фундук» носил его предок в пятом поколении.

²⁴ А. А. Семенов в сборнике статей «Таджикистан», Ташкент, 1925, стр. 145.

стоит якобы на левом берегу, что не находит топографических подтверждений.

Новый перевод труда Ибн Хаукаля справляется с этой трудностью таким образом: «Питьевая вода берется из Оксуса и из реки, текущей из Чаганиана и впадающей в Оксус ниже этой последней местности».

Действительно, река Чаганиан подходит к Оксусу с севера, у южной границы этого древнего княжества.

В тексте Хафиз-и Аbru определено указывается термезская переправа через Оксус, соперничающая с переправой Пардагви. Таким образом этот текст отражает положение до монгольского завоевания и восстановления города на новом месте, дальше от реки. Следовательно, рассказ Хафиз-и Аbru не современен описанию переправы. Скорее всего, это цитата из более раннего источника, или возможно, смешение двух источников, в деталях относящихся к постройке послемонгольского Термеза.

Должны ли мы думать, что, поскольку уникальный и специальный параграф про Пардагви идет после описания Термеза и до описания Келлифа, который расположен в 140 километрах ниже Термеза по течению Амударьи, то греческая переправа должна быть ниже старого Термеза? Это необязательно, поскольку рассказ о Пардагви может быть просто добавлен к описанию Термеза.

Действующий речной порт, который в настоящее время используется для навигации на Оксусе, находится у Паттакесара, деревни XIX века, лежащей в 12 километрах выше старого Термеза и, приблизительно в 6 километрах к юго-западу от впадения Сурхана (Чаганиана). Он все еще используется для перевозки товаров в современный Термез, для которого он может рассматриваться, как пригород. Положение Паттакесара защищено островом, который лежит напротив него на Оксусе.

Наш источник указывает местоположение Пардагви в лесах, где водятся тигры. Это может быть связано с густыми зарослями, около соединения Сурхана с Оксусом. Поэтому можно предположить, что место, лежащее к западу от устья Сурхана, первоначально носило древнегреческое имя *παρδαγίον* но позднее было присоединено к владениям Термеза, с утратой греческого названия.

Задача настоящего очерка состоит лишь в том, чтобы напомнить об интересном названии переправы у Хафиз-и Аbru, попытаться восстановить его, предположить возможность существования этого названия в течение 1500 лет и определить место, где эта переправа могла находиться, если дальнейшие исследования и археологические раскопки подтвердят нашу гипотезу.

Перевела с английского О. Д. Чехович.

Из журнала:

Bulletin of the School of Oriental
and African Studies, University of London,
Vol. XXX, Part I, 1967, p. 45—53.

А. К. АРЕНДС

К ИСТОРИИ ЗАХВАТА ХОРЕЗМА МАХМУДОМ ГАЗНЕВИ

К числу литературных трудов историка Абу-л-Фазла Мухаммеда Байхаки принадлежит недошедшее до нас произведение, названное им *Мақāmāt-и хвāджа Абӯ Наср-и Мишкāн*, т. е. „Устные рассказы ходжи Абу Насра Мишкана». Книга представляет собой сборник повествований из жизни султана Махмуда Газневи, в годы правления которого (388/998—421/1030) Абу Наср Мишкан занимал высокий пост начальника государственной канцелярии и вместе с тем был близким доверенным лицом, к которому султан часто наедине обращался за советом, делаясь с ним своими сокровенными мыслями. Это делает рассказы Абу Насра Мишкана особенно ценными.

Сведения, заключающиеся в этих рассказах, Абу Наср Мишкан сообщил своему протеже и ближайшему помощнику, Абу-л-Фазлу Байхаки, еще в самом начале его службы в государственной канцелярии, видимо, из побуждений, что молодому чиновнику бесполезно знать некоторые детали событий, свершившихся в пору предшествовавшую его поступлению на государственную службу и заодно ознакомить его с наиболее примечательными чертами характера, причудами и повадками грозного повелителя.

Абу-л-Фазл записал эти рассказы, литературно их обработал и много лет спустя, вскоре после смерти своего ментора, Абу Насра Мишкана, последовавшей в октябре 1039 г., опубликовал их под упомянутым выше названием. Хотя между появлением на свет *Мақāmāt-и хвāджа Абӯ Наср-и Мишкāн* и *Та'рих-и Байхақӣ* прошло долгое время, свойственная Абу-л-Фазлу лексика и манера письма в обоих произведениях видны довольно явственно и это обстоятельство оказывает помощь при установлении авторства некоторых фрагментов, приписываемых творчеству Абу-л-Фазла Байхаки. Дело в том, что ряд отрывков из утраченных частей *Та'рих-и Байхақӣ* и „Макам" Абу Насра Мишкана сохранились в сочинениях позднейших писателей, но все они в той или иной степени носят на себе следы редакторского пера этих писателей или произвольных изменений, внесенных в текст переписчиками в процессе многократного копирования. Есть, однако, и такие фрагменты, которые носят ясно выраженный характер прямых цитат из Байхаки. К ним в первую очередь следует отнести те рассказы Абу Насра Мишкана, которые помещены в книге Сейфаддина 'Укайлӣ *Асār ал-вузара*, дошедшей до наших дней в небольшом количестве списков.

Это произведение (по существу, компиляция сведений из различных источников, подробно перечисленных автором в своем предисловии

к книге) было написано во второй половине XV в. для ходжи Кивамад-дина Низам ал-Мультка Хафиз, везира тимуридского султана Абу-л-Гази Хусейна (855/1451 — 873/1468—69) и содержит в себе жизнеописание везиров различных царских династий, так или иначе связанных с Ираном.

В основу публикуемого отрывка текста из раздела «Макам» Абу Насра Мишкана, посвященного известному на Среднем Востоке газневидскому везиру Ахмеду б. Хасану Майманди, нами положен список Ас'ар ал-вузара Института востоковедения АН УзССР¹, датированный 5 мухаррама 1068/13 октября 1657 г., написанный четким насталиком, с текстом, видимо, не отклонившимся далеко от авторского. Однако этот список имеет существенный дефект: в нем отсутствуют лл. 105—113 со значительной частью публикуемого отрывка.

Для восстановления утраченной части мы воспользовались фотокопиями двух списков Ас'ар ал-вузара Британского музея: Or. 1920 и Or. 4701. по каталогу Рье². Первый исполнен в раджабе 1239/1824 г., второй, написанный руками разных людей, исполнен как и ташкентский список в XVII в. Почерк в том и другом списке скорописный насталик; существенных разночтений в них нет.

Когда, таким образом, текст публикуемого отрывка был уже установлен, до нас дошла книга недавно скончавшегося иранского филолога Са'ида Нафиси Дар пайрамун-и Та'рих-и Байхаки³, в которой среди других материалов оказался и текст нашего отрывка. Хотя автор не указал, из какой именно рукописи он сделал извлечение и в приведенном им тексте позднейшая редакторская правка гораздо сильнее, мы к своей работе привлекли и эту публикацию.

Наш отрывок текста включает в себе небезынтересные подробности, предшествовавшие непосредственному нападению войск султана Махмуда на Хорезм. Такого рода подробностей мы не находим в сочинениях других историков того времени. Абу Са'ид Гардизи, например, современник тех событий, ограничивается только словами: «В году чотыреста седьмом (1017 г.) в Хорезме собралась кучка нахалов и негодяев и учинила мятеж, во время которого убили хорезмшаха, зятя Ямийн ад-дауле. Он из Газны отправился в Балх и принял решение пойти оттуда на Хорезм»⁴. Затем очень кратко упоминается о военных действиях, победе и наказании виновных по мнению Махмуда. На самом деле обстановка складывалась значительно сложнее. Когда настоятельные требования султана от хорезмшаха Абу-л-Аббаса Ма'муна прочитать в Хорезме хутбу на имя Махмуда, т. е. признать свою вассальную зависимость от него, привели к вынужденному согласию на это со стороны хорезмшаха, в Хорезме вспыхнуло открытое восстание, окончившееся убийством хорезмшаха, зятя султана Махмуда, последний решил воспользоваться удобным предлогом и захватить Хорезм силой. О том, как разворачивались события дальше, повествует Абу Наср Мишкан в прилагаемом тексте.

¹ آثار الوزراء، سيف الدين حاجي عقيلى، ркл. № 2309, лл. 102а—104б; без

² Or. 1920, стр. 22—71, сигл Л2; Or. 4701, лл. 79б—82а, сигл Л1.

³ سعيد نفيسى، دريبرامون تاريخ بيهقى شامل آثار گمشده ابو الفضل بيهقى مجلد

Сигл СН. 1961/1342 تهران 1342

⁴ Kitab Za'nu'l-Akhbar, composed by Abu Sa'id 'Abdu'l Hayy Gardizi about 440 A. H., edited by Molamad Nazim, Berlin 1928, стр. 73.

Из его рассказа можно прийти к выводу, что члены правительства и генералитет Махмуда были явно настроены против похода и захвата Хорезма. Султан до вторжения в Хорезм не помышлял о предоставлении автономии захваченному Хорезму. По всей вероятности беспокойное состояние населения Хорезма вынудило Махмуда сохранить государство хорезмшахов, как вассальное. Из этого же рассказа можно сделать заключение, что население Хорезма в первой половине XI в. было преимущественно тюркским и могло выставить в случае войны 50—60 тысяч вооруженных всадников. Победа Махмуда облегчалась распрей среди хорезмских полководцев. Весь же отрывок — прекрасный материал для характеристики султана Махмуда.

(102a) چون خبر این واقعه در غزنین بحضرت سلطان رسید حلقه ساخت و خواجه احمد حسن را و التوتاش و جمعی از امرا حاضر آمدند¹ گفت در باب خوارزم چه باید کرد که چنین بی ادبی || (102b) کردند و داماد مرا بکشند اگر آن کشتندگان را گرفته نباید و عقوبت کرده نه آید ملوک اطراف ما را ملات کنند و هیچکس را بما امید نماند و اگر قصد ایشان کرده شود راهی دراز و دشوار است و آنجا لشکر بسیار نباید که صورتی دیگر گونه شود و چون آن ناحیت بدست آید کسی محتشم را با فوجی مردم قوی آنجا بیاید گذاشت که آن ناحیتی بزرگ است و بمخالفان پیوسته و دخل آن ناحیت بخرج وفا نکند و چیزی از خود در سر آن باید گردد و من میان این حال مانده ام شما چه گوئید خواجه احمد باولیاة حشم نگریت و گفت جواب این حدیث شمارا باید داد که خداوندان شمشیرید و کار من دیگر است گفتند ما بندگانیم و نعمتهای فراوان یافته ایم از این خداوند بهیچ حال زهره نباشد که گوئیم ولایت نباید گرفت خاصه ولایتی که از خداوند خالی ماند و جماعتی اوباشی بران دست یابند ما را از بهر آن دارند تا جانها فدا کنیم در طاعت و خدمت فرمان خداوند را باشد و اما ایستاده ایم بهر خدمتی که فرماید و خداوندان شمشیر را که بندگان و درم خریدگان باشند نرسد که سخن در چنین بابها جز برینجمله گویند و خواسته وزیر خداوند است غور و غایبه چنین کارها وی بهتر داند چه می بیند درین کار خواجه گفت هر چند خداوند را ولایت زیادت باشد من شادتر باشم که دل فارغ تر و دست من گشاده تر باشد || (103a) اما کاری این ولایت برینجمله که حضرت سلطان تقریر کرد مهملها کردن زشت و گرفتن و نگاه داشتن دشوار گفتند مصلحت خواجه میدانند و فرمان خداوند را باشد خواجه ابونصر مشکان را گفت ای با نصر درین باب تو چه میگوئی ابو نصر گفت رای من کجا رسد خاصه در چنین بابها خواجه روی بامیر التون تاش کرد و گفت اگر خداوند بندگان را امروز و امشب مهلت دهد تا درین کار اندیشه کنیم و فردا باز نمائیم و خداوند نیز بیندیشد حاکم است حضرت سلطان فرمود که نیک باشد و بر خاستند و باز گشتند خواجه با ابو نصر مشکان خالی کرد و گفت سلطان در دل کرده است که خوارزم را بگیرد و آن خداوندان را بر کند که خیال میکنند که آنجا مالی عظیم یابد و لیکن در میان پنجاه شصت هزار شمشیر و تیر است و حال ترکان عظیم حال هندوان است نباید که کاری پیش آید که تلافی آن دشوار

¹ Далее до конца рассказа следует текст в меньшей мере подвергшийся редакционной обработке.

باشد راهی دراز است و لشکر بسیار ترسیده گشته و خداوندرا کشته جانرا بزند و این حشم تا امروز از این تدبیر بگریختند و در گردن من انداختند چنانکه استادان کنند و مرا صواب آن مینماید که آن قومرا بنامهای درشت بترسانند یمن که مالی بزرگ قبول کنند و بفرمان عالی هم از بقایای ملوک آنجا یکی بنشانند و خطبه بنام خداوند کنند تا هم مقصود حاصل شود و هم خطر خونریزش نباشد و اگر این سخن برینجمله گویم این مرد بهانه گیرد و در سخن من آویزد و گوید احمد نتواند دید که من ولایتها نو گیرم و اگر گویم که آن نواحی را بشمشیر ¹⁰³⁶ بپاید گرفت و بقایای ایشانرا بر انداخت فردا روز که او بر آن ولایت رسد قریب پنجاه هزار سوار یک دل پیش آید گوید احمد کار خویش بکرد و خطری بدین بزرگی پیش من نهاد و سخن همگنان فراموش کند و ازان من بردست پیچد و جنگ همیشه خطر است و همه وقت سبوی از آب درست بر نیاید درین کار چه میگوئی و چه می بینی خواجه ابو نصر گفت زندگانی خواجه دراز باد کاری که سلطان و خواجه اندران متعیرند چون من مردی خداوند قلم و بد دل دران چه سخن تواند گفت و اگر خواجه درین باب هم پیغام دهد مطلق عرضه نتوانم کرد که کار نازکست بحضور شما آن پیغام را نسخت کنم تا احتیاط کند و انگاه پیش برم و عرضه کنم و جوابی که یابم باز آرم پس گفت حضرت سلطان بهمه حال بشنود که من و تو خالی کرده ایم چون من باز گردم ترا بخواند که اورا صبر نباشد بر چنین چیزها و بپرسد که چه میگفتید روا باشد که تو آنچه از من شنیدی حکایت کن و بگوی احمد گفت ترا پیغام ننیدهم اما اندوه و شادبست که گفته آمد باش تا امروز و امشب درین مهم بهتر اندیشه کنم آنگاه فردا بمشافهه یا پیغام گفته شود بر خاست و گفت بدیوان نخواهم نشست بخانه روم و بدین شغل مشغول شوم خواجه ابو نصر میگوید چون او باز گشت و من بدیوان خویش شدم کسی آمد که ترا سلطان میخواند چون پیش رفتم مرا بنشانند و پرسید که خواجه ¹⁰⁴² با تو خالی کرده است چه میرفت گفتم هم ازان حدیث بامدادی میرفت جای خالی کرد و گفت بگوی تاجه میرفت هر چه رفته بود بتمامی عرضه داشتم و گفتم این پیغام نیست گفت خواجه باری بدین بهانه باز گشت تا امروز شراب خورد و من ازیں کار دیربست² تا پرداخته ام ناحیتی چون خوارزم بیهانه بدست آمد محال باشد فرو گذاشتن و این اولیاء حشم کاهل شده اند ایشانرا از بهر آن میدارم و چنین امل میدهم تا هر سالی جهانی بگیرم تو این نکته را نهان دار تا بنگریم که ایشان فردا چه گویند و اگر خواجه سوی تو کسی فرستد و پرسد که محمودرا دیدی و چه رفت جواب ده که دیدم و آن سخنان باز راندم جوابی نداد گفتم چنین کنم و بدیوان باز آمدم رفته رسید از خواجه درینمعنی و جواب نوشتم بران اندازه که فرمان یافته بودم اما این یک نکته بگفتم که خواجه امروز بشراب خوردن مشغول نشود و روی چنین داشت و بعد ازان پیش رفتم و از رسیدن رفته خواجه و جواب که نوشتم عرضه داشتم که کارها با وی دشوار بود و فراشی رفته بود بخانه خواجه و از آمده که خواجه تنهاست و کتابی پیش دارد و مطالعه میکند و دیگر روز چون بار داد دیگر باره خالی کرد و درین باب سخن رفت همگنان در همدیگر

که پرداخته تاجنین و چون CH. ²

نگرستند خواجه گفت زندگانی خداوند دراز باد شک نیست که اندرین کار روز نخست بیندیشیده باشد ۱۰۴۰ و رای عالی خویش را قرار داده و ویرا بمشاورت کردن با این بندگان حاجت نیست الا ادب ایزد عزوجل نگاهداشتن که پیغمبر را علیه سلام فرمود که وَشَاوَرُهُمْ فِي الْأَمْرِ بِنْدَةِ اَنْدَرِيْن کار دی و دوش اندیشه کرد و پس و

پیش و فرجام این کار را بدید و این اعیان دولت نیز درین باب غافل نبوده اند و هر کسی مصلحتی دیده باشد اگر رای عالی صواب بیند تا بندگان بیرون روند و جانی بنشینند تا آنجا سخن فراعترت توانند گفت که حشمت مجلس عالی بزرگست و این سخن را در مناظره افکنند تا بر چیزی قرار گیرد و سلطان فرمود که نیک باشد و ایشان بیرون آمدند و جای خالی بنشستند خواجه و امیر اسفهار نصر که برادر سلطان بود و حاجب بزرگ التون تاش و حاجب بکتفدی و حاجب علی ایل ارسلان و حاجب بلگانگین و محمد اعرابی و خواجه عارض و تنی چند از حاجب و سرهنگان و حشم درین باب سخن گفتند خواجه اول روی اسفهار نصر کرد و گفت امیر چه گوید درین باب گفت من درین بابها سخن نگویم که این خداوند برادر من است و از احوال و عادات وی بر من چیزی پوشیده نیست و من دو گوش مال دارم از وی و مردم خردمند آنت که در هر اشارتی دم در کشد یک سال قصد غزنین میداشت پیغام فرستادم که خداوند رای کدام جانب دارد تا بنده کار بداند ساخت جواب فرستاد که تو کار خویش ساخته ۱۱۷۹-۱۱۸۰ (۱۱۲-۱۱۳) میدار و چون کوس بزنند بدانجانب که طبل و علم من میرود می رو من توبه کردم که دیگر در چنین کارها مراجعت نکنم و آن سالی که بسومفات میرفت خواست از دره تنگ رود پیغام فرستادم که صواب نیست رفتن و اگر میروند احتیاط باید کرد نشنود و مرا سرد کرد و آن چنان حالی بیفتاد و خدای عز و جل پس از نا امیدی این خداوند را بما [вар. بیان] باز داد پس ازان چندان مردان تپاه شدند و معلوم بود که من آنروز بر ساقه بودم و بر ۱۱۸۰-۱۱۸۱ اثر وی ازان دره بیرون آمدم و چندان رنج دیدم و التون ۱۱۸۲-۱۱۸۳ تاش بامن بود گواه حال من است که دست از جان بسته بودم و چون بلشکرگاه رسیدیم آن همه در گردن من کرد و گفت نصر احتیاط نکرد مت بود تا چنان افتاد و بخدای عز و جل سوگند خورم که چهل روز بود که شراب نخورده بودم و این کاریست که پیش می آمد من بنده ام هر کجا سم اسپ اوست سر من آنجاست اما بحکم برادری و شفقت که دارم یک سخن بگویم اگر ناجارست بخوارزم رفتن خداوند را بتن خویش باید رفت که این کار بمن و مانده من راست نیاید و ساخته باید رفت چنانکه اگر همه ترکان یکی شوند با ایشان مقاومت توان کرد که آن زمین بیگانه است و مردم انبوه و ما قصد ایشان میکنیم تا نان و جان ایشان بستانیم ایشان تا جانی باشد بکوشند از اول رسولان باید فرستاد و نامهها باید نوشت اگر قاتلان را بپارند و فتنه جویان دست کوتاه کنند و بفرمان عالی مستحق آن ملک را اختیار کنند که خطبه بنام عالی

۳ CH: حق

۴ На этом слове текст ташкентского списка обрывается, продолжение—по спискам Британского музея.

کنند و مالی که مقرر شود بفرستند خوب کاری باشد که ولایتی چون خوارزم بدست آید پس اگر برین جمله کار نکنند آنگاه اختیار خداوندرا باشد || (72-64) بر حکم مشاهدت و صواب دید خویش کار میباید کرد خواجه گفت من با ابو نصر دیروز راست همین سخن گفته ام اما پیغام جزم ندارم و صواب جز این نیست آنگاه روی بالتون تاش کرد و گفت حاجب چه گوید گفت من همین اندیشیده ام و امیر سه سالار و خواجه چیزی نگویند در صلاح این خداوند که *جز چنان نباشد خواجه روی بدیگران کرد و گفت شما چه گوئید همگنان بیک زبان گفتند که صلاح اینست و من دوات و کاغذ خواستم و این سخنهارا حرف بحرف بنوشتم و پیش بردم چون تعامت بر خواندم گفت بدانستم باز گردید که هیچ کس را از شما مراد نیست که مرا ولایت زیادت باشد من خود دانم که چه باید کرد فرمود که شمارا کارهای خویش بپاید ساخت پیغام باز بردم و ایشان باز گشتند و مرا پس ازان بخواند و خالی کرد گفت من همین اندیشیده بودم که ایشان گفتند اما ایشانرا این نباید گفت و سوی ارسلان جاذب نامه باید نوشت درین || (71-806) باب و هرچه رفته درین دو مجلس اورا باز نمود که ما چه دیدیم و هر کس چه دید و چه || (72-65) گفت تا وی آنچه مصلحت داند باز نماید من این نامه نوشتم و عرضه کردم و دو سوار سرع روانه کرده شد و تا جواب رسیدن کار لشکرها بجد ساختن گرفتند و رسول فرستاده شد بخوارزم و خواجه از زبان خویش نامه نوشت بدانجا باندرز^۲ و نصیحت و آنکه رای عالی عزیمت بلخ دارد و این حال که رفته است بشرح باز نمایند تا چرا خداوند خویشرا کشتند که داماد حضرت بود و بعد ازان جواب ارسلان جاذب باز رسید و نوشته بود که *مدت دراز ست تا بنده را^۳ آرزوی آن بود که حاصل خوارزم و ارگنج خداوندرا باشد که آن ناحیتها در بند ترکستان است اما زهره^۴ آن نداشتم که درین باب سخن گویم امروز که بهانه چنین قوی بدست آمده اگر رای عالی بیند این فرصت را ضایع نباید کرد که آن قوم رمه بی

شبانند و خدای عز و جل ایشانرا بگیرد بران گناه بزرگ که کرده اند و خداوندرا درین قصد هم ثواب باشد و هم نیکو نامی و ایشانرا اعتبار نباشد و ولایت بزرگ بدست آید و اگر خداوند قصد آن نواحی نکند دیگر اعیان قصد کنند و بچنان مردم نگذارند آنگاه بزرگ عیبی باشد که چندان چهارپای و خزانه بدست دشمنان دولت عالی افتد و اگر خوارزم بدست مخالفان دولت افتد هر روز دل مشغولی دیگر باشد بنده آنچه دانت بمقدار دانش خود باز || (72-66) نمود و بهمه *خالها صواب و صلاح اندران است^۵ که رای عالی بیند خون نامه را پیش بردم و عرضه کردم امیر ماضی گفت مرد من ارسلان است و بغایت اورا خوش آمد و مرا فرمود که نامه اورا بر امیر سهسالار و بر خواجه و بر التون تاش باید خواند دیگر روز ایشانرا بطارم بنشانند و آن نامه را عرضه کردم و گفتم

* CH: خیر چنان باشد

* В тексте ошибочно

? CH: باید!

* CH: مدت وزارت پاینده باد

* CH: دلها صلاح و صواب ندانست

خداوند میگوید ارسلان را سخن بدین جمله است شما اندر این چگوئید گفتند این سخن ترکوار گفته است اما مصلحت آنست که بندگان گفته اند اکنون فرمان خداوند را است و ۱۱ (J11-81a) ما بندگان ایم هر چه فرماید و بپند صلاح دران باشد پس حضرت سلطان فرمود که رای من قرار گرفت که قصد بلخ کنیم آنگاه تا از خوارزمیان چه ظاهر گردد و رسول که خواجه فرستاده بیاید و جواب نامه‌ها بیاورد و پس بحکم مشاورت کار کرده شود گفتند چنین کنیم و نامه‌ها رفت بولایات تا لشکریان خویش [را] راست کنند و پیاده و حشرا نام نویسند چون وقت حرکت آمد سلطان برانجانب حرکت فرمود بالشکر بی اندازه و پیلان بسیار و آن زمستان بلخ بود تا لشکرها حاضر آمدند¹⁰ ۱۲ (J12-67) و رسول از خوارزم باز رسید و جواب نامه خواجه باز آورد بندگی‌ها نموده بودند و آنچه رفته اشارت بقضا کرده و از خواجه در خواست کرده بودند که عنایت دریغ ندارد و از حضرت سلطان گناه ایشان را در خواست نماید بفرمان عالی کسی را بنشانند و خطبه بنام عالی کنند و این رسول باز نمود که چون بخوارزم خبر رسید از آمدن رایات عالی بلخ تفرقه عظیم در ایشان افتاد لشکرها را جمع کردن گرفتند حضرت سلطان در قصد کردن بجانب خوارزم تیزتر شد و در وقت فرمود تا کشتیهای ترمذ را بگنجر آموی بردند و عهدها بستند و پنج شش هزار سوار در روز سوی آمویه فرستاد و رسول از خوارزم باز آمد و سلطان چیزها پیش خوارزمیان نهاد که بهیچ حال ایشان را ممکن نبود آن را پیم بردن و پس از نوروز از بلخ حرکت کرد و چون بامویه رسیدند هرچه ساختنی بود ساخته بودند و الپتگین سه سالار خوارزمیان بود پنجاه شصت هزار سوار ساخته کرد جنگ را مستعد و آماده شدند و حدیث رسول فرستادن و نامه نوشتن آخر شد و کار بشمشیر رسید سلطان از آمویه حرکت نمود محمد اعرابی را بالشکر کرد و عرب ۱۱ (J12-68) بر مقدمه روان کرد و الپتگین از خوارزم تاختن آورد با چهار هزار سوار بر محمد اعرابی ناگاه شبیخون آورد و چنان آن لشکرها که با او بودند فرو گرفت که ازان تمارت نتواند بود و بسیار کشتی کرد و محمد اعرابی مجروح شد و خویشتن را در حایطی استوار کرد و سواران مسرع فرستاد و حال باز نمود پیش از رسیدن سواران او حضرت سلطان بر نشسته بود و لشکر ۱۱ (J11-816) با احتیاط میرفت سلطان گفت دلم گواهی میدهد و هرگز غلط نکرده است¹¹ و چهار هزار سوار دو اسبه را بتاختن گسیل کرد و چون ایشان برفتند روز بنماز پیشین رسید سواران محمد اعرابی در رسیدند و ازان حادثه خبر دادند امیر تنگ دل شد و سخت فرو ماند و اسپان را دمی داد پس بر پشت و بتعجیل برفت و آن سواران دو اسبه در رسیده بودند کسی را نیافتند که الپتگین چون آن کار کرده بود باز گشته بود چون سلطان بمحمد اعرابی رسید او را بسیار ملامت کرد و آنجا فرود آمد و جاسوسان در رسیدند که لشکری زرگ از خوارزم بیرون آمدند بتعجیل می آیند و بدین تاختن که کردند و غلبتی [غفاتی var.] یافتند جرات بسیار پیدا کرده اند ۱۲ (J12-69) سلطان اندیشمند بود هر چند که با وی لشکری بود که همه ترکستان را بنده بودی اما دران می اندیشید

تا حال پوشیده نماند: СН; تالشکری که حال پوشید نماند: J11 و J12: ۱۰

که ضرورتی وقوع یافته: СН добавлено: ۱۱

و دیگر که زمین غریب بود نماز دیگر مر ابو نصررا بخواند و خالی کرد و گفت که دیدی که خواجه با ما چه کرد او مرا دشمن است بحقیقت وزیر از بهر آن باید تا پادشاه را نصیحت¹² کند که چاره نیست پادشاهان را از طلب کردن زیادنی ملک و نعمت اما وزیررا مصلحت باز باید نمود و اگر وی خواستی بنامها و رسولان این کارها را در رای توانست یافت اما قصد کرد و امروز چنین حالی پیش آمد و لشکر بزرگی قصد کرد و هوا گرم و زمین بیگانه نتوان دانست که

این کار بکجا رسد گفتم زندگانی خداوند دراز باد بجز دولت عالی همه ظفر و نصرت است و زهره نداشتی که گفتمی خواجه و دیگر بندگان آنچه حد بندگی بود درین باب بجای آورده اند پس مرا گفت نزدیک خواجه رو و او را بگوی اگرچه دشمنی که ممکن بود بجای آوردی و نصیحت باز گرفتی و این حال باز نمودی و هرچند معلوم است که یک فوج لشکر من این خارجیان را بسنده است بجان و سر من که هر چه مرا شده است اندرین سفر چون باز گردم || (70-72) از تو ستانم و اگر لشکری مرا ناکاهی پیش آید پوست تو باز کنم و سخت تند شد و از بیم لرزه بر من افتاد و آواز داد که ابو الحسن || (82a-71) عقیلی را باز جوئید تا مشرف باشد که این تاجیکان همه یکی باشند و محابا کنند در پیغامی که دهم و ایشان را از یکدیگر روی باید البته دم نژدم که جایی آن نبود ابو الحسن بیامد او را گفت ابو نصررا پیغامی داده ام سوی احمد حسن و هر چند مقرر است که ابو نصررا با کسی در صلاح من خویشاوندی نباشد بروی مشرف باش تا پیغام مرا بدان لفظ که شنیده است بگذارد و پیغام که* داده بود¹³ با وی باز گفت نزدیک خواجه رفتیم چون هر دو را دید گفت هان چه صاعقه آورده آید پیغام گذار کیست و مشرف کیست گفتم من که ابو نصرم پیغام با صاعقه من دارم و این آزاد مرد مشرف است و آغاز کردم و پیغام را بر وجه درست تر از آن بگذارم که داده بود خواجه بخندید و گفت طرفه کاریست که مرا. با این مرد افتاده است تو ابو نصری گواه من ای و برادرش و آن اولیاء حشم که درین تدبیر با ایشان مشاورت میکرد که || (71-72) من درین باب چه گفته ام اما امروز هر چند ازین بیشتر گفته آید سود کمتر دارد و امیررا بگوئید که سود در خطر است و خوارزمیان را آسان بر نتوان انداخت و ولایتی بدین بزرگی بگرفتن جز بخطر کردن نآید و مردمان را پیش داشتن¹⁴ روز سخن نیست که دشمن نزدیک رسیده است امروز روز شمشیر زدن است نه روز سخن خواندن تدبیر آن ساز که مردم پیش فرستد تا این سگان را قهر کنند که ایشان را بس خطری نیست و اگر اجازت بود من پیش کار روم و این شغل را کفایت کنم آنگاه چون مراد حاصل شود احمد حسن در دست است آنچه مراد باشد بفرماید باز گشتیم و از پردلی مرد عجب داشتیم و پیغام را بگذاریم و نیک بشنود و دم نزد و دران دو¹⁵ روز فتح بر آمد و مراد بتامی حاصل گشت و کس بر این سخن نرفت.

¹² CH добавлено: راست

¹³ CH: با من گفته بود

¹⁴ CH: مثل و مردمان را پیش داشتن و درین سخن نیست

¹⁵ CH: ده

О. Д. ЧЕХОВИЧ

НОВЫЕ НАХОДКИ ДОКУМЕНТОВ ХОДЖА АХРАРА XV—XVI вв.

Почти сто лет прошло с тех пор, как в научной литературе впервые появились сообщения о документах¹, связанных с именем самаркандского шейха Ходжа Ахрара, обладавшего не только огромным богатством, но и большой властью во второй половине XV в.²

¹ См. Л. Н. Соболев, Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе. Записки русского географического общества по отделению статистики, т. IV, СПб., 1874, стр. 332—336; М. Н. Ростиславов, Очерк видов земельной собственности и поземельный вопрос в Туркестанском крае, Труды III-го Международного съезда ориенталистов в Санкт-Петербурге 1876 г., т. I, СПб., 1879, стр. 351—353; В. Я. Вяткин, К исторической географии Ташкентского района, газ. «Туркестанские ведомости», 1902, № 101; е го же, Материалы к исторической географии Самаркандского вилайета, — Справочная книжка Самаркандской области, вып. VII, Самарканд, 1902, стр. 1—83 (отдельн. пагинацией); В. В. Бартольд, Отчет о командировке в Туркестан в 1902 г., — Записки Восточного отделения Русского археологического общества, т. XV, СПб., 1904, стр. 262—269; е го же, Рецензия на кн.: «Справочная книжка Самаркандской области», вып. VII, 1902», Сочинения, III, стр. 268—273; П. П. Иванов, Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI—XVII вв., М.-Л., 1954, стр. 9—10; О. Д. Чехович, К вопросу о грамотах Ходжи Ахрара, Исторические записки АН СССР, т. 29, М.-Л., 1949, стр. 236—243.

² О нем см. Масмӯ'ят, соч. Мйр 'Абдалаввала Нишпӯрӣ, ркп. ИВ АН УзССР № 3735/II; Силсилат ал-'арифин, соч. Муҳаммада Қўфӣ, ркп. ИВ АН УзССР № 4452/I; Рашаҳат 'айн ал-ҳайāt, соч. 'Алӣ с лия Ҳусайна ал-Қашифи, литогр. изд. Лакнау, 1890; Манāқиб-и Ходжа Ахрар, ркп. ИВ АН УзССР № 9730; Маъла' ас-Са'дайн, соч. 'Абд ар-Раззāқа Самарқандӣ, изд. Муҳаммада Шафӣ, г. II, Лахор, 1949, стр. 1063, 1330—1335, 1361 и сл.; Ҳабиб ас-Сайдр, соч. Ҳондамира, литогр. изд. Бомбей, 1857, т. III, стр. 169, 185, 188, 200 и сл.; Сборник писем XV в. ркп. ИВ АН УзССР № 2178; The Babar-nama, being the autobiography of the Emperor Babar the founder of the Moghul dynasty in India, ...ed. with a preface and indices by A. S. Beveridge, Leyden-London, 1905, (GMS, I), p. 23b; Бабур-наме, перевод на русский язык М. С а л ь е, Ташкент, 1958, стр. 34; Staatsschreiben der Timuridenzeit, Das Sarafnama der Abdallah Marwardi in kritischen Auswertung von Hans Robert Roemer, Wiesbaden, 1952, S. 52a-55a, 115—117, 188—190; Н. И. Веселовский, Памятник Ходжи Ахрара в Самарканде. — Восточные заметки [сборник статей и исследований профессоров и преподавателей факультета восточных языков С.-Петербургского Университета], СПб., 1895, стр. 321—335; М. Айдаров, Святые, чтимые туземцами, преимущественно сартами, Туркестанского края: Ходжа Ахрар и его ученики, шейх Хасан Шаши и шейх Махмуд Согди (Legenda), — Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области, т. VI, Ташкент, 1897, стр. 3—90; В. Л. Вяткин, О Ходже Ахраре, газ. «Туркестанские ведомости», 1904, № 147; В. В. Бартольд, Улугбек и Ходжа Ахрар, газ. «Туркестанские Ведомости», 1915, № 193; е го же, Улугбек и его время, — Сочинения,

В настоящее время найдены оригиналы тех документов Ходжа Ахрара, которые в поздних копиях были известны В. Л. Вяткину и В. В. Бартольд³, к ним прибавились еще и ряд новых, до сих пор неизвестных подлинных купчих, вакуфных и жалованных грамот XV—XVI вв. о владениях Ходжа Ахрара и его потомков. Только два из всех этих документов частично опубликованы: Вақфнаме 1489 г. (по копии 1875 г.)⁴ и вақфнаме 1470 г. (по подлиннику)⁵.

Перечислим кратко основные документы Ходжа Ахрара и его потомков:

1. 1454 г. апреля 1. Купчая Ходжа Ахрара на дом со двором (ҳавлӣ) в Самарканде⁶. Две жилые комнаты этого дома были расположены в первом этаже и одна во втором (біләхәне). Кроме того, в доме была кладовая (ганджйне), помещенье для омовений (тахаратхәне) и терраса (айвон), а во дворе — одно дерево шелковицы. Все это было куплено Ходжа Ахраром у некоего Хасана, сына Байрам-ходжи.

Среди свидетелей, перечисленных в удостоверительной части этого документа, упоминаются: Фазлаллах, сын 'Абд ал-Ваҳида Абу-л-Лайс⁷, в медресе которого жил и работал Мир 'Али-шир Навай в 1456—1468 гг.⁸ и Ахмад-Али Хорезм — возможно, тот самый астроном и врач, которого упоминает Ибн Араб-шах⁹. Маулана Ахмад-Али Хо-

II, часть 2, стр. 71, 121—131, 164—172; его же, Мир Али-Шир и политическая жизнь. — Сочинения, II, часть 2, стр. 199, 202, 229; П. П. Иванов, Хозяйство джуйбарских шейхов, стр. 7—16; Р. Н. Набиев, Из истории политико-экономической жизни Мавераннахр XV в. (Заметки о Ходжа Ахраре), — сборник «Великий узбекский поэт», Ташкент, 1948, стр. 25—49.

³ См. О. Д. Чехович, К вопросу о грамотах Ходжи Ахрара, стр. 236—243; его же. Новая коллекция документов по истории Узбекистана, — Исторические записки АН СССР, т. 36, М., 1951, стр. 263—268.

⁴ В. В. Бартольд, Отчет о командировке в Туркестан в 1902 г., стр. 262—269.

⁵ О. Д. Чехович, Из источников по истории Самарканда XV в. — Сборн. «Из истории элси: Улугбека», Ташкент, 1965, стр. 331—361.

⁶ Дом этот находился, как видно из документа, на улице Дарб-и Сузангаран, по подлестку от одноименных ворот стене города. В Манакибе Ходжа Ахрара (л. 146 б) говорится, что на этой улице продавались иголки и видимо жили ремесленники — игольщики. Современная улица Сузангаран проложена несколько восточнее средневековой.

⁷ См. Ҳабиб ас-сайяр, т. III, часть 2, стр. 217; Рашаҳат 'айн ал-Ҳайят, стр. 232, 228, 328.

⁸ См. В. В. Бартольд, Мир Али-шир и политическая жизнь, стр. 225—226; М. Е. Массон, План самаркандского хисара XV в., Труды САГУ им. В. И. Ленина, Новая серия, вып. 61, Гуманитарные науки, книга 6, Ташкент, 1953, Приложение; его же, Архитектурно-планировочный облик Самарканда времени Навои, Труды САГУ им. В. И. Ленина, Новая серия, вып. 81, Исторические науки, книга 12, Ташкент, 1956, стр. 70; В. Абдуллаев, Алишер Навоӣ Самарқандда, Самарканд, 1967.

⁹ См. ڪتاب عجائب المقدور فی اخبار تیمور تألیف شهاب الدین احمد بن محمد بن عبد الله الدمشقی الانصارى المعروف بابن عرب شاه lithogr. изд. Канр, 1285-г. х. (1868—1869), стр. 230; В. В. Бартольд, Улугбек и его время, стр. 46.

резмй, как бывший владелец домов на улице Дарб-и Сўзангаран, упоминается также в вакуфной грамоте Ходжа Аҳрара 1470 г. (описывается ниже под № 5). Как видно из вакуфной грамоты, в 1470 г. Аҳмад-Али Хорезмий уже не было в живых и его дома находились во владении его наследников. Они были расположены к югу от мечети и медресе Ходжа Аҳрара. Рядом с Аҳмадсм-Али жил другой известный астроном XV в. — ученик и сотрудник Улугбека Маулана Али Қўшчи.

Этот документ в подлиннике, с печатью казия Абу Мансұра, сына Муҳаммада Мискйна¹⁰ хранится в Центральном гос. архиве Узбекской ССР, фонд И—323, оп. 2, № 1.

2. 1463 г. ноября 22. Купчая Ходжа Аҳрара на три участка земли в местности Мачак(?) на Мийанкале (к северо-западу от Самарканда). В документе указаны три административно-податных единицы, к которым относится купленная земля: тўман, хазара и абхур Эти единицы, в том же порядке перечисляются в трактате Маджма' ал-арқам¹¹ и объясняются там, как связанные не только с поставкой войска, но и с размером орошаемых земель. Куплена земля у женщины по имени Нигар-бийя, дочери Бахлўл-Муҳаммад-бийя.

Документ подлинный, хранится в ЦГА УзССР, ф. И-323, оп. 2, № 3.

3. 1464 г. сентября 3 — 1465 г. августа 23. Купчая Ходжа Аҳрара на 12 дукканов¹² (для продажи свечей, хны, серпов, съестных припасов и проч.) в Самарканде. По соседству с этими дукканами находились дукканы, принадлежавшие вақфу медресе Улугбека, а также находив-

¹⁰ Абу Мансұр Муҳаммад — представитель целой династии самаркандских казиев тимуридского времени. Его печать приложена ко многим документам 1454—1470 гг. Его отец, Шамс ад-дин Муҳаммад Мискйн был верховным казием в Самарканде при Улугбеке. Сын Абу Мансура, Фахр, принимал какое то участие в казийском делопроизводстве уже при жизни отца, так как его имя мы видим на документе 1470 г. В дальнейшем он сам стал верховным казием и засвидетельствовал описываемые ниже документы Ходжа Аҳрара № 6—12 (от 1480—1489 гг.). Об этом семействе казиев см.: Ха. биб ас-сайяр, т. III, часть 3, стр. 160; В. В. Бартольд, Улугбек и его время, стр. 132, 158; В. Л. Вяткин, Вакуфный документ Ишратхана, сборник «Мавзолей Ишратхана», Ташкент, 1958, стр. 121—131; О. Д. Чехович, Из источников по истории Самарканда XV в., стр. 316—318 и 330.

¹¹ Маджма' ал-арқам, ркп. Института востоковедения АН Уз. ССР № 2463, л. 6 б; А. А. Семенов, Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре, «Советское востоковедение», V. М.-Л., 1948, стр. 151—153; А. Е. Вильданова, Маджма' ал-арқам — памятник Бухарского делопроизводства XVIII в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1968.

¹² Дуккан — торгово-ремесленные предприятия — упоминаются и в других документах Ходжа Аҳрара, в том числе бакалейные, хлебные, красильные, харчевен, швейные мастерские и т. п. Много самаркандских дукканов описывается в вакуфном документе двух медресе Шейбани-хана, см. Р. Г. Мухомова, К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в., Ташкент, 1966.

шнеся во владении известных самаркандских вельмож: эмира сейида бахадур Мазйда¹³ и шейх ал-ислам Ходжа-Мауланā¹⁴.

Подлинник хранится в ЦГА Уз. ССР, ф. И-323, оп. 2, № 4.

4. 1469 г. февраля 21. Купчая Ходжа Ахрара на 1/12 селения Мйтан-и калан в виллайте Каш (согр. Шахрисябз), сад и дом со двором там же. В документе упоминаются «совладельцы» (шурāка), имевшие в этом селении выделенные из общего владения земельные участки, а также совладельцы соседних селений — Мйтан-и хурдак и Рабāt-и Хиндуван. Явные пережитки сельской общины и процесса ее разложения, отразившиеся в этом документе, прослеживаются также и по вакуфным грамотам № 10, 11, 17, которые описываются ниже. (Подлинник, ЦГА УзССР, ф. И-323, оп. 2, № 2).

5. 1470 г. января 25. Вакуфный документ Ходжа Ахрара о передаче в пользу самаркандских медресе и мечети, находившихся в махалле Дарб-и Сўзангаран, двух мийанкальских селений Дайдж и Ванг с их землями и мельницами и двух дуккāнов, расположенных в Самарканде, между медресе и хāнакāх Улугбека¹⁵. Как сказано выше, в этом документе упоминаются дома астрономов — Мауланā 'Али Қушчи и А'мад-'Али Хорезмий. В связи с этим возникает вопрос, верно ли предположение, что Мауланā 'Али Қушчи выехал из Самарканда сразу после смерти Улугбека? Единственное упоминание о встрече Ходжа Ахрара с Мауланā 'Али Қушчи к сожалению лишено датировки¹⁶. Подлинник на фирме хранится в Ин-те востоковедения АН УзССР, № 508а.

6. 1480 г. апреля 23. Купчая Ходжа Ахрара на два участка земли северном пригороде Самарканда Кўк Сарāй-ин Мāтирйид¹⁷ и краткое

¹³ Эмир сейид Мазйид бахадур Аргўи имел и другие недвижимости, напр. чарбāг около Балха. См. Ма'ла' аф-са'дайн, II, стр. 1330, 1349, 1387; Масмў'дт, л. 131а, 161б, 162б; Силсилат ал-'арифйн, л. 41б, 106а.

¹⁴ Бурх и ад-дйн Ходжа-Мауланā, сын 'Ис м ад-д на — известный богослов, занимавший пост шейха ал-ислама в Самарканде до изгнания его Ходжа Ахр. ром. См.: -Ман қиб-, л. л. 128 б—131 б; Рашахāt, стр. 304; В. В. Бартольд, Улугбек и его стр. 172; Р. Н. Набиев, Из истории полигико-экономической жизни Мавераннахра XV в., стр. 46.

¹⁵ Как известно, в Самарканде в XV в. существовало не только сохранившееся до сих пор медресе Улугбека, но и хāнакāх находившийся рядом с медресе и не сохранившийся. На месте хāнакāх Улугбека в XVII в. построено медресе Ш рдār. См.: М. Е. Массон, План самаркандского хисара XV в.; его же, Архитектурно-планировочный облик Самарканда, стр. 68.

¹⁶ См.: Рашахāt, стр. 311; В. В. Бартольд Улугбек и его время, стр. 138; Р. Н. Набиев, Из истории политико-экономической жизни Мавераннахра XV в., стр. 48; А. Эрзумбаев, О времени выезда Али Кушчи из Средней Азии, Общественные науки и Узбекистане, 1971, № 9, стр. 51—56.

¹⁷ Мāтирйид — древний населенный пункт, от него имел исбу известный законовед Абў Мансўр Муҳаммад, сын Ма'мўда, ал-Мāтирйиди, умерший в Самарканде в 941 г. Позднее Мāтирйид превратился в пригород Самарканда (махалла) и сохранил

постановление об обращении их в вақф. Земля куплена у женщины по имени Султāн-Бахт, дочери ходжи эмира Ахмада. Упоминание в документе 1480 г. матиридского Кук Сарāя (в отличие от Кук Сарая, находившегося в цитадели) наводит на предположение, что именно здесь останавливался в 1220 г. Чингиз-хан.

Подлинная купчая с печатью казия Фахра, сына Абу Мансūra хранится в ЦГА УзССР, ф. И—323, оп. 2, № 6.

7. 1480 г. августа 8. Купчая Ходжа Ахрāра на шесть участков земли в тўмāне Нймсуд¹⁸, на канале Размāз, и краткое постановление об обращении их в вақф. Земли куплены у женщины по имени Кимийа хātун, дочери Мухаммад-Дарвиша. Документ важен историко-географическими сведениями, показывающими, что в XV в. местность Размāз с одноименным каналом входила в Нймсудский тўман, а не в Анхāрский, как считал В. Л. Вяткин на основании более поздних документов.

Подлинник, с печатью Фахра, сына Абу Мансūra, хранится в ЦГА УзССР, ф. И—323, оп. 2, № 5.

8. 1482 г. апреля 12. Купчая эмира 'Абдал'али-тархāна¹⁹, сына Бастам-тархāна у ходжи Ибрахима, сына Мухаммад-дишхāна, на участок земли в тўмāне Нймсуд; на обороте — сокращенная купчая от 12 июня 1484 г. о перепродаже этой земли Ходжа Ахрāру и постановление об обращении ее в вақф. Этот документ подтверждает, что местность Размāз входила в Нймсудский, а не в Анхāрский тўман.

В описываемом ниже документе № 10 (в строках 86—118) говорится с землях джуйбара Размāз, расположенных к югу от «Сийāх-аб-и бузург, который называется Аб-и Кўхак» и причисляется к «А'мал-и Сар-и пул нахия-и Самарканд», без упоминания какого либо тўмана. Размāз документов 7, 8 и 10 — один и тот же, что доказывается именами одних и тех же соседей-землевладельцев, упоминаемых при описании границ земель в разных документах. Историко-географический материал документов можно по-видимому истолковать таким образом,

свое название до настоящего времени. О нем см.: В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Сочинения, т. I, стр. 141; Бабур-наме, текст изд. А. С. Беверидж, л. 45 а; Хафт-и-къл м. соч. Ахмада Размкб, ИВ АН Уз. ССР, № 617, л. 478 б; Рашахāt, стр. 304; Манджиб-и Ходжа Ахр р., л. 118 б, 139 б, 147 б; Сямария, сочинение Аб-у-Тāхир-ходжи, таджикский текст, приготовленный к печати Н. И. Веселовским, СПб., 1904, стр. 35; перевод на русский яз. В. Л. Вяткина — Справочная книжка Самаркандской области, вып. VI, Самарканд, 1899, стр. 186; В. Л. Вяткин, Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята, стр. 22, 34; М. Е. Массон, План окрестностей Самарканда второй половины XV в. Труды САГУ им. В. И. Ленина, Новая серия, вып. 61, книга 6, Ташкент, 1953, Приложение 2, его же. Архитектурно-планировочный облик Самарканда, стр. 61—62.

¹⁸ Нймсуд—тўман, занимавший юго-восточную часть острова Мийанкал, образуемого ответвлениями Зеравшана — Ак-Дарьей и Кара-Дарьей См.: М. Е. Массон, План окрестностей Самарканда второй половины XV в.; В. Л. Вяткин, Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята, стр. 14 и 57—61.

¹⁹ 'Абдал'ал-тархāн — правитель Бухары в конце XV в. О нем см.: Бабур-наме, текст в изд. А. С. Беверидж, л. 21 б—22 а; Перевод М. Салье, стр. 32.

что в тўман Ниймсуғд в XV в. входили земли не только юго-восточной части Мийанкалота, но и по левому берегу Кара-Дарыи²⁰.

Документ подлинный, хранится в ЦГА УзССР, ф. И-323, оп. 2, № 7; Печать Фахра, сына Абў Мансўра.

9. 1484 г. сентября 27. Купчая Ходжа Аҳра́ра на половину бани в Самарканде, на базаре Мухаммад Чап²¹. Продавец — Ходжа Мухаммад-Ғадык, сын Мухаммада. Очевидно, здесь имеется ввиду продажа половины доходов от городской бани, поскольку в документе подчеркивается неразделенность (мушъ') самого объекта сделки. Выясняется, что эта баня имела название «Ҳамма́м-и Ходжа́ Низа́м ад-дин» и находилась рядом с дукканами эмир-заде Ибрахима, сына известного правителя Самарканда, эмира Джанй, дукканом шейх ал-исла́ма ходжи Мухаммад-Низа́ма, дукканами Рафи́ и Зйнат-бийги, дочери садра Амирака 'Абд ал-Ҳамйда и дукканами Берке-ходжи Абукў-Тимўра, сына Туглуқ-Тимўра.

Подлинник, с печатью Фахра, сына Абў Мансўра, хранится в ЦГА УзССР, ф. И-323, оп. 2, № 8.

10. 1489 г. марта 4 — апреля 1. Вакуфный документ Ходжа Аҳра́ра с многочисленных селениях с землями и садами и других недвижимостях в Самаркандской, Бухарской и Кашкадарьинской областях, а также о рабах, скоте, земледельческих орудиях и утвари, предназначенных на содержание двух самаркандских усадеб „маҳавата“, мечети и потомков учредителя вақфа²². Документ сохранился только в копиях, старейшая из них переписана по-видимому в начале XVI в. и удостоверена печатью самаркандского казия 'Абд ал-Аввала, сына 'Абд ал-Ваҳида ал-Лайси. Из текста видно, что подлинник был заверен казием Фахром, сыном Абў Мансўра (ЦГА УзССР, ф. И-323, № 7202).

11. Не позднее 1490 г. февраля 20. Вакуфный документ Ходжа Аҳра́ра о целых селениях, землях, садах, дукканах, банях, мельницах и других недвижимостях в Самарканде и Бухаре, Самаркандской, Ташкентской и Кашкадарьинской областях, предназначенных в пользу потомков учредителя вақфа и на содержание медресе в Самарканде. Из имеющихся трех списков этого документа старейший переписан в одном свитке с документом № 10 и удостоверен теми же лицами. Основанием для датировки несохранившегося оригинала послужила дата смерти Ходжа Аҳра́ра по Масмў'ату²³. В Ҳабиб ас-Сайяр указана другая, более поздняя дата, очевидно ошибочная. Мы считаем более

²⁰ См.: В. Л. Вяткин, Материалы к исторической географии Самаркандского пласта, стр. 47—52; Карта Катта-Курганского уезда, сост. Ф. П. Леонтьевым в 1902 г., ЦГА УзССР, ф. И—277, Оп. 1, № 3805.

²¹ Базар Мухаммад Чап в Самарканде упоминается еще в вакуфной грамоте двух медресе Шейбани-хана. См.: Р. Г. Мукминова, К истории аграрных отношений в Узбекистане, стр. 119—121 и 233—235.

²² Описание этого документа см.: О. Д. Чехович, К вопросу о грамотах Ходжа Аҳра́ра, стр. 236—243.

²³ Масмў'ат., л. 173 б; Ҳабиб ас-сайяр, т. III, часть 3, стр. 200.

достоверной дату Масму'ата, потому что автор этого сочинения жил в Самарканде при Ходжа Ахраре в последние дни его жизни и указывает целый ряд точных дат: начала болезни Ходжа Ахрара, переезда его в Камангаран и т. д. (ЦГА УзССР, ф. И-323, оп. 1, № 1202).

12. Не позднее 1490 г. февраля 20. Вакуфный документ Ходжа Ахрара о земельных владениях его в Ташкентской области, предназначенных на содержание потомков учредителя вақфа и основанных им в Ташкенте медресе и мечетей.

Известно три списка этого документа:

а) Начала XVI в., хранящийся в Институте востоковедения АН УзССР, № 516а.

б) Конца XVIII в., использованный в части историко-географического материала В. Л. Вяткиным²⁴. Хранится в Институте востоковедения АН УзССР, ф. Вақфнаме, № 18.

в) Копия, переписанная в 1875 г. Использована и частично издана В. В. Бартольд²⁵. Хранится в ЦГА УзССР, ф. И-17, оп. 1, дело № 30284 а.

13. 1514 г. июля 24. Протокол свидетельских показаний, сделанных в присутствии ташкентского казны, о том, что Ходжа Ахрар назначил своего младшего сына Мухаммад-Йахйа и его потомков управлять вақфами самаркандской усадьбы „Маҳавата“.

Подлинник, с печатью казны Мухаммада, сына Лутфаллаха ал-Хафиз, хранится в ЦГА УзССР, ф. И-323, оп. 2, № 22.

14. 1533 г. июля 23. Протокол тяжбы с постановлением самаркандского казны 'Абд ал-Аввала, сына 'Абд ал-Вахиди ал-Лайси по поводу вакуфных имуществ, перечисленных в документах 10, 11, 12. Подлинник хранится в Институте востоковедения АН УзССР, № 516а.

15. 1533 г. ноября 18 — декабря 17. Второй протокол тяжбы с постановлением того же казны по тому же вопросу. Подлинник хранится там же, где документ № 14.

16. 1543 г. декабря 30. Ярлык самаркандского хана шейбанидской династии 'Абд ал-Лаифа, сына Кучкундж, о пожаловании правнуку Ходжа Ахрара ранее отнятых у него земель, садов, домов, дуқкана и мельницы в Самарканде и области и об освобождении пожалованного лица от всех налогов, которые перечисляются. Этот несомненный подлинник — образец высокого стиля на узбекском языке (все остальные перечисляемые документы Ходжа Ахрара написаны на таджикско-персидском), — оформлен весьма торжественно частью золотом, с своеобразным выносом списка недвижимостей на обратную сторону листа. Хан дарует потомкам Ходжа Ахрара право получать десятину и двойную десятину со всех возвращенных им недвижимостей и запрещает налоговым чиновникам требовать от них, от их близких, зависимых

²⁴ В. Л. Вяткин, К исторической географии Ташкентского района.

²⁵ В. В. Бартольд. Отчет о командировке в Туркестан в 1902 г., стр. 262—269.

людей и издольщиков мāl-и дах-дӯ, хардж-и харāджāt-и 'авāризāt, бй-гār, ҳашар, дӯд, дах йāздах, саварй, мадалий, тўйāне, фатхāне и др. Даже всеобщий сбор (ҳарз-и кулл), связанный с измерением земель (джарйб тартмак) не должен был коснуться имущества потомков Ходжа Аҳрāра.

Документ сохранился в единственном списке Института востоковедения АН УзССР, № 511а.

17. Недатированный указ об освобождении от налогов и повинностей слуг (худдām) Ходжа Аҳрāра сохранился только в «Инша»²⁶ и даже имя давшего его правителя не названо (составителей инша интересовало только коллекционирование образцов эпистолярной прозы; поэтому все реалии в документах намеренно опускались). В заглавии названо только имя Ходжа Аҳрāра в такой формулировке, из которой ясно, что указ был составлен после его смерти.

В документе говорится, что уполномоченные Ходжа Аҳрāра во многих местах по его указанию свободно занимались земледелием и производили постройки. Не вполне ясно, что имеется в виду в дальнейшем тексте, где говорится, что они «мухāта'āt намуда анд» и приняли на себя уплату поджарйбного налога в дйвāн натурой. Затем сообщается, что в прежние времена уполномоченные ишāна платили определенный оброк по желанию или натурой, или деньгами, а теперь чиновники дйвāна требуют повторной платы.

К сожалению, этот документ сохранился не полностью (в рукописи недостает листа или нескольких. Кустада не совпадает). Продолжение, написанное другой рукой на листе 101 б, тоже обрывается на полуслове. Далеко не все ясно в этом интересном документе и было бы крайне важно обнаружить его подлинник или хотя бы более исправную копию.

16. 1546 г. марта 15. Вақфнаме, составленное для потомков Ходжа Аҳрāра о многочисленных селениях, землях, садах, мельницах, банях, торгово-ремесленных заведениях и прочих недвижимостях в Самаркандской, Бухарской, Ташкентской, Кашка-Дарьинской областях, а также в Кабуле и его окрестностях. Из документа видно, что эти имущества были обращены в тахф в разное время, некоторые задолго до составления описываемого вақфнаме. По-видимому, копия XVI или XVII вв. (ИБ АН УзССР, ф. Вақфнаме № 9).

Наличие в нашем распоряжении восемнадцати документов Ходжа Аҳрāра и его потомков дает возможность уточнить действительные размеры владений этого магната. Сведения по этому вопросу, содержащиеся в сочинениях 'Абд ар-Раҳмана Джамй, Ва'иза ал-Кашифй и других источниках, мы можем теперь проверить путем сопоставления их с данными официальных документов.

В настоящее время можно считать документально доказанной принадлежность Ходжа Аҳрāру более 500 недвижимостей разного рода, расположенных в Самарканде, Бухаре, Ташкенте, Несефе, Кеше, Кабуле и их областях. Многие из этих недвижимостей отличались огромны-

²⁶ Рукопись Ленинградского отделения Института востоковедения № А-210.

ми размерами; в их числе были, например, 64 целых селения с окружавшими их землями, оросительными капалами и проч. Он имел также 30 загородных садов, 11 городских усадеб, несколько десятков торговых-ремесленных заведений, торговый пассаж (тйм), целый торговый ряд, шесть городских общественных бань, много водяных мельниц и т. д.

Вопрос о том, какими путями и из каких источников создавалось огромное состояние Ходжа Ахрара, давно интересует историков²⁷. Публикуемые документы содержат важные сведения по этому вопросу. Из них видно, что некоторые земли перешли к Ходжа Ахрару от сельских жителей, ранее владевших ими. В вакуфной грамоте (док. II) имеются целиком включенные в нее части купчих 1461 г. из которых видно, что мелкие землевладельцы или их представители, иногда обозначавшиеся термином кадхуда, продавали, а в некоторых случаях — жертвовали (нийяз кардан) свои земли Ходжа Ахрару.

Возможно, что за этими продажами и пожертвованиями скрывалось иногда нечто подобное своеобразной коммendaции. Эта мысль, высказанная Р. Н. Набиевым²⁸, получает новые подтверждения в публикуемых нами документах, поскольку здесь говорится, что купленные Ходжа Ахраром земли часто оставались в распоряжении бывших их владельцев, очевидно для обработки.

Некоторые земли Бухарской области перешли (интиқал йафте) к Ходжа Ахрару от эмиров и других феодалов. В числе лиц, продавших свои земли Ходжа Ахрару, упоминаются эмир 'Абдал'али-Тархан, Ходжа Калан, сейиды и ходжи. Много земельных участков было приобретено Ходжа Ахраром у мелких землевладельцев и ремесленников. В одном только районе Тававис Бухарской области Ходжа Ахрару продали свои земли многочисленные ткачи (бафанде), красильщики (рангрйз и саббат), гончары (куллал и касагар), столяры (наджжар), кузнецы (хаддад), токари (харрат), резчик по ганчу (гилкар), трепальщик ваты (наддаф), маслодел (рауғангар), сапожник (кафшдўз), ювелир (заргар), мелочью торговцы (баҳқал), служители мусульманского культа — имамы, муаззины, хадифы, мухтасибы; особенно много в их числе шейхов, сейидов, ходжей и т. п.

Существенный материал для социальной характеристики организации сельского хозяйства на землях вакфа содержится в док. 10, строки 231—728. Здесь описываются около 250 земельных участков в Тавависе Бухарской области, купленных или полученных иным путем от ремесленников и других лиц. Описания стандартны: в начале каждого говорится о том, каким путем приобретен участок (или группа участков): куплен (харйде аст), пожертвован (нийяз карде) или перешел (интиқал йафте) во владение Ходжа Ахрара иным путем (строка 231).

²⁷ См.: например, П. П. Иванов, *Хозяйство...*, стр. 12; Р. Н. Набиев, *Указ.* стр. 39 и др.

²⁸ Р. Н. Набиев, *Указ. соч.*, стр. 41.

Затем указываются имена лиц, от которых получена земля и размер ее в мапах, джарбах или танбах и их долях: дангах (или 'адл), тасуджах и хабба. Далее тщательно описываются границы каждого участка, место поступления оросительных вод и входа. В конце описания каждого участка сказано, в чьем распоряжении (тасарруф) находился описываемый земельный участок в момент составления документа (т. е. в 1489 г.) и в некоторых (немногих) случаях указывается цена проданной недвижимости.

Так, например, семь участков земли, размером в 82 с лишним мапа, перешедшие к Ходже Ахрару от эмиров Мухаммада и Амина Вайфа (потомков эмира Таджа), хотя и вошли в вакф Ходжа Ахрара, но находились в распоряжении других лиц: первый, второй и четвертый участки — в распоряжении некоего Халдара Туркестан; третий — в руках у Султан-Мухаммада и Мираки; пятый — у 'Али Дамда; шестой — у Ходжи Мухаммада, сына ходжи Гариба, а седьмой — у Мир-Баба, сына ходжи сейида Ахмада. Вошедшая в вакф бывшая земля Аргуншаха находилась в распоряжении Баба-Ахмада Рауангара. Бывшая земля эмира Мухаммада, сына эмира Сулаймана — в руках мауланя Сиддика и потомков мауланя Калана, сына мауланя Мансура.

Земля, купленная Ходжа Ахраром у мауланя Сиддика и состоявшая тоже из семи участков, общим размером в 74 танба, к моменту учреждения вакфа частью находилась в распоряжении у упомянутого выше Мир-Баба, сына ходжи Ахмада частью осталась в руках у продавца, мауланя Сиддика, и частью — непосредственно в руках покупателя (т. е. Ходжа Ахрара). На одном из участков этой земли находились дома и сад мауланя Сиддика. Часть земель, купленных у мауланя Баққала осталась в его распоряжении после продажи ее Ходже Ахрару и обращения в вакф.

Земли, купленные у мауланя шейха Мухаммада Наджжара в значительной части остались в распоряжении его потомков. На этой земле сохранились дом и двор мауланя Садр ад-дина Наджжара, сына мауланя 'Усмана-муфти и его брата Ходжа-Мауланя, о котором идет речь ниже. Другой сын мауланя 'Усмана-муфти — Ходжа-Мауланя, продав свои 27 танбов Ходжа Ахрару, тоже остался распорядителем части этой земли, а Камал ад-дин Хафиз в аналогичной ситуации остался распорядителем всей бывшей своей земли.

Земли, купленные у Джан-ходжи, сына 'Али Рауангара, остались в распоряжении его потомков. Также и потомки Йусуфа Хаддала, Махмуда Наджжара, ходжи Мухаммада, сына Абу 'Али. Мауланя Калана, сына Мансура, как и потомки Маулана 'Али Хала, потомки Маллика Нанва и другие сохранили в своем распоряжении частично или полностью земли отцов, проданные Ходжа Ахрару и вошедшие в состав его вакфа.

Как ясно из вышесказанного, многие земельные участки, купленные или иным путем превратившиеся в милк Ходжа Ахрара, после обращения их в вакф фактически остались в пользовании прежних их вла-

дельцев. Однако далеко не все: в большинстве случаев все же земли перешли в другие руки; при перечислении земельных участков Тавайтсы мы замечаем, что очень многие участки, ранее принадлежавшие одному лицу, теперь находятся в распоряжении другого, но зато первый получил в свое распоряжение участки третьих лиц и т. д.

Как видно, в связи с вмешательством Ходжа Ахрара, здесь произошло весьма значительное перераспределение земель; юридически же все они стали милком Ходжа Ахрара, а затем его вакфом.

В документах не поясняется, что скрывалось под формулой «дар тасарруф даштан» — иметь в распоряжении. Во всяком случае распоряжение это было ограничено чисто хозяйственным использованием, поскольку все эти участки, как сказано в документе, до того уже были куплены Ходжой Ахраром, стали его милком и затем обращены в вакф на определенных условиях. Они уже не могли быть проданы, подарены, переданы по наследству и т. д.

Первое возникающее предположение, что эти земли куплены у мелких землевладельцев и оставлены им же, или им подобным для обработки, кажется с первого взгляда несостоятельным ввиду двух обстоятельств.

Во-первых, земли куплены во многих (если не в большинстве случаев) не у крестьян. Это видно из приведенных в документе имен и титулов лиц, продавших землю: часто это были эмиры, шейхи, сейиды, лица духовного звания и лица, носящие прозвища, обозначающие принадлежность к числу ремесленников. Во-вторых, в документе встречаются другие указания на лиц, занимавшихся обработкой земель Ходжа Ахрара. В двух случаях они (некий Заргар и Али, сын Умара) названы издольщиками (музари), в двух других — кадирами, в одном — земледельцами (карандах), имена которых не приводятся, в одном — общиной (джам'а) и в шести случаях просто сказано, что на определенных участках милковой земли Ходжа Ахрара занимается земледелием (зир'ат мйкунад) устад Иусуф Хаддяд, Умар Наджжар, Хасан Дяв, или Амир Хиндй. Последний, кстати, имел и собственные земли, упомянутые при описании соседних участков (см. строки 711, 727), а также имел в своем распоряжении (дар тасарруф) как земли Ходжа Ахрара, так и земли мамлака (см. строки 720, 723 и 728).

Возможно, что формула «дар тасарруф» обозначала держание земли в аренде феодального типа с правом передачи в субаренду. Это хорошо объяснило бы наличие в числе таких «держателей» многих духовных и светских феодалов. Остается непонятным обилие в их числе ремесленников. Может быть, здесь сыграла роль принадлежность их всех, и в первую очередь Ходжа Ахрара к дервишескому ордену „Ходжаган“, который считался орденом «людей базара и торговцев».

Вероятно, в качестве «держателей» вакуфных земель Ходжа Ахрар использовал своих муридов-ремесленников, которые, ввиду экономических условий, создавшихся в Мавераннахре во второй половине XV в., непрочь были запятыся земледелием, т. к. одно ремесло не могло их

прокормить. Это предположение подкрепляется известными данными об упадке городской и культурной жизни в Самарканде при Ходжа Аҳра-ре, когда многие ремесленники, особенно те, которые раньше специали-зировались на изготовлении предметов роскоши, обслуживая двор и культурное окружение Улугбека, должны были пережить период резко-го ухудшения условий сбыта своих изделий.

ღამით კაცობაძე

იცევ ფარსადან გორგიჯანიძის ერთი სპარსულენოვანი
წყაროს შესახებ

ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორიის“ სპარსულ წყაროებს კარგა ხანია მი-
ექცა მეკვლევართა ყურადღება. აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ფარსადან გორ-
გიჯანიძე თემურ-ლენგის ისტორიის წერის დროს სარგებლობდა XV საუკუნის
ისტორიკოსის შერეფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეს“ შემოკლებულ-გადა-
კეთებული ვერსიით¹. ჩვენებული „ზაფარ-ნამეს“ მიჩნევას გორგიჯანიძის პირ-
ველწყაროდ შესაძლებლად თვლიდნენ პროფ. ს. კაკაბაძე, პროფ. ვ. გაბაშვი-
ლი, ფილ. მეცნიერებათა დოქტორი ვლ. ფუთურიძე, პროფ. დ. გვრიტიშვილი
და სხვ.², თუმცა ზოგიერთი მათგანი (ს. კაკაბაძე, ვ. გაბაშვილი) ამ წყაროს
ზუსტად გამოკვლევას მომავლის საქმედ მიიჩნევდა, ზოგი-კი (ვლ. ფუთურიძე)
დასაშვებად თვლიდა, რომ ფარსადან გორგიჯანიძეს ზელო პქონოდა შერეფ
ად-დინ ალი იეზდის საისტორიო თხზულების შემოკლებულ-გადაკეთებული
ვარიანტი.

1960 წელს ჩვენც შევეხეთ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიის XV საუ-
კუნის სპარსული წყაროების საკითხს და იმ დასკვნამდე მივედით, რომ ქართ-
ველი ავტორი თემურ-ლენგის ლაშქრობების აღწერის დროს იყენებდა XV საუ-
კუნის ცნობილი ისტორიკოსის აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის პოპულარულ
თხზულებას „مجمع السدين و مجمع البحرين“ — „მატლა' ას-სა' დინ ვა
მაჯმა' ალ-ბაჰრეინ“ („ორი ბედნიერი მნათობის ამოსვლის და ორი
ზღვის შერწყმის ადგილი“)³.

ჩვენი ეს მოსაზრება გაზიარებულ იქნა მეკვლევართა მიერ, თუმცა ფარსა-
დან გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულების საუკეთესო მცოდნეს ვლ. ფუთუ-
რიძეს სასურველად მიაჩნდა დამატებითი დამაჯერებელი არგუმენტების მო-
ტანა.

ჩვენი ყურადღება მიიქცია აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის და ფარსადან გორ-
გიჯანიძის თხზულებათა რამდენიმე ადგილმა, რომელთა ურთიერთშედარებამ
კიდევ ერთხელ დაგვიდასტურა ჩვენი მოსაზრება.

¹ ი. ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1945, გვ. 293.

² ს. კაკაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, „საისტორიო მოამბე“, II, 1925, გვ. 301; ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბილისი, 1958, გვ. 27; ვ. ფუთურიძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია (ხელნაწერი), გვ. 9; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბილისი, 1962, გვ. 349.

³ დ. კაციტაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებისა და „ქართლის ცხოვრების“ გა-
გრძელებების XV საუკუნის სპარსული წყაროები, აღმოსავლური კრებული, I, 1960, გვ. 157—
160.

და სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით კი ეს ამბავი 1400 წელს მოხდა⁹. ეს იყო საქართველოში თემურ-ლენგის მეოთხე შემოსევისას და არა მეორის დროს, როგორც ეს ფარსადან გორგიჯანიძეს აქვს.

გორგიჯანიძის ეს შეცდომა აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულებიდან მომდინარეობს. ხსენებულ სპარსულენოვან წყაროში საქართველოში თემურ-ლენგის ფაქტიურად მეოთხე შემოსევის აღწერას შეცდომით ასეთი სათაური აქვს:

ذكر ابلغار فرمودن حضرت صاحب قران نوبت دوم بطرف گرجستان

ამბავი მისი უდიდებულესობა საძებ ყერანის საქართველოს მხარეს მეორედ ილლარად წასვლისა¹⁰.

ასევე გადმოუტანია ფარსადან გორგიჯანიძესაც „აქა მეორეთ მოსვლა თემურ სელმწიფისა საქართველოში დიდის ლაშქრით“¹¹. ვფიქრობთ, ზემოშთანილი საბუთებიდან ცხადია, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე ერთ-ერთ წყაროდ იყენებდა აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის საისტორიო თხზულებას. მეტი დამაჯერებლობისათვის მოგვაქვს კიდევ ერთი საბუთი.

სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროები მოგვითხრობენ, რომ ბირთვისის ციხის აღების შემდეგ თემურ-ლენგმა დასავლეთ საქართველოში შექრა გადაწყვიტა. ამირა შეიხ ნურ აღ-დინი და ამირა შაჰმალექი ლაშქრით დააწინაურა და უბრძანა, იმ ვილაიეთის მხარეები აფხაზეთის საზღვრებამდე (რომელიც უკიდურესი საქართველოა) დაეღაშქრათ.

თემურ-ლენგის მეომრები ტყეში ხეებს სჭრიდნენ და გზას ისე იკაფავდნენ. მთელი ის მხარე დაარბიეს და გააპარტახეს. თემური ლაშქარს უკან მიჰყვებოდა და ქვეყნის შუაგულში ჩამოხდა. ამის შემდეგ სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროები (ნიზამ აღ-დინ შამი, შერაფ აღ-დინ ალი იეზდი, ჰაფეზი აბრუ, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, შირხონდი და ხონდეშირი) მოგვითხრობენ თემურ-ლენგის ლაშქრის მიერ დასავლეთ საქართველოს აზბრებაზე, ეკლესიების დანგრევაზე, გამოქვაბულებში თავშეფარებული ხალხის ამოხოცვაზე, ხენილის და ბაღ-ვენახის ფარეხებაზე და სხვ.¹² ამ ისტორიკოსთა მონათხრობი ძირითადად ერთნაირია, მხოლოდ ჰაფეზი აბრუს და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის აქვთ ჩართული ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო ცნობა. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ჰაფეზი აბრუს თხზულების გარკვეული ნაწილი აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის პირველწყაროა 1426 წლის ამბების თხრობამდე. ამასთანავე დადგენილია, რომ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი ხშირად სიტყვა-სიტყვით მისდევს თავის პირველწყაროს, ასე რომ, მკვლევართ კარგა ხნის განმავლობაში ჰაფეზი აბრუს

9 ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, გვ. 214; შერაფ აღ-დინ ალი-იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 170.

10 აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მატლა ას-სა'დინ ვა მავმა აღ-ბაჰრეინ“, თ. 194

11 ფარსადან გორგიჯანიძე, „ისტორია“, გვ. 302.

12 ნიზამ აღ-დინ შამი, „ზაფარ-ნამე“, გვ. 284; შერაფ აღ-დინ ალი იეზდი, „ზაფარ-ნამე“, II, გვ. 380; ჰაფეზი აბრუ, „ზუბდათ ათ-თავარიხ“, იხ. Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnama par Nizamuddin Sami, I. II, Praha, 1956, გვ. 183 აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ვა მავმა აღ-ბაჰრეინ“, თ. 236 გ; შირხონდი, „როუხთ ას-საფა“, VI, გვ. 453; ხონდეშირი, „ჰაბიბ ას-სიიარ“, 3, გვ. 518.

თხზულების დაქარგულ თუ მიუკვლეველ ნაწილზე მსჯელობა აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის საისტორიო ნაშრომის მიხედვით უხდებოდათ¹³.

ჩვენთვის საინტერესო ცნობა თითქმის ერთნაირია ჰაფეზ-ი აბრუს, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის და ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებებში. ასე რომ, ამ შემთხვევაში მართო ამ ადგილის მიხედვით ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიის პირველწყაროდ შეგვიძლია მივიჩნიოთ როგორც ჰაფეზ-ი აბრუს, ასევე აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულებაც. მაგრამ ჰაფეზ-ი აბრუს თხზულების მიჩნევას გორგიჯანიძის ისტორიის პირველწყაროდ ჩვენ გამოვრიცხავთ, რადგან ქართველი ავტორი თემურის მიერ ბირთვისის ციხის აღების აღწერისას აცხადებს „სახელი ციხის ცხოვრების წიგნში არ ეწერაო“¹⁴, ჰაფეზ-ი აბრუს კი ციხის სახელად ბირთვისის ასახელებს¹⁵. ეს ისეთი დეტალია, რომელიც გამორიცხავს „ზუბდათ ათ-თავარის“ მიჩნევას გორგიჯანიძის „ისტორიის“ პირველწყაროდ. ამრიგად, გერჩება ისევ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულება, რომლის სათანადო ადგილსაც უნდა შევუდაროთ გორგიჯანიძის „ისტორიის“ ჩვენთვის საინტერესო ადგილი.

აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი დასაყრდენ საქართველოში თემურ-ლენგის შეპრის ამბების თხრობისას აღნიშნავს, რომ დიდ დამპყრობელს ეახლნენ ივანე ათაბაგი და გიორგი მეფის ძმა კონსტანტინე; ისტორიკოსს ეს ამბავი ცალკე თავდაც აქვს გამოყოფილი ასეთი სათაურით „საქართველოს ამირების ივანეს და კონსტანტინეს მოსვლის ამბავი“

ذكر آمدن امراء گرجستان ابوانی و كستندر¹⁶

აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის ცნობით, იმ დროს, როდესაც მისი უდიდებულესობა საკებ ყერანი საქართველოს ვილაიეთის შუაგულს მოვიდა, ქართველები ძალიან შეწუხდნენ („ქართველებს შეწუხების ცეცხლისაგან გაოცების კვალი თავზე მოადგა“) და გარდა შეწყალების თხოვნისა, მეტი ვერაფერი (მოიფიქრეს). ივანემ, რომელსაც მამა-პაპათაგან საქართველოს სახელმწიფოს ორი მეექვსედი მის მფლობელობაში ჰქონდა, იმედის სახე მისი უდიდებულესობის ძლიერებასთან მოიტანა, ხმლითა და სუდარით მისი უაღვუესტოესობის ურდოში მოვიდა და შესაფერისი საჩუქრები პატივისცემით მოიტანა. აგრეთვე გიორგი მეფის ძმა კონსტანტინე, რომელიც მას (მეფე გიორგის) მტრობდა მისი (თემურის) მონობის (მიღების) ბედნიერებისათვის მოემზადა. ორივემ ერთობლივ მოახსენეს, რომ თუ მის უდიდებულესობა აფხაზეთში გაილაშქრებს, ჩვენ (მისი) უსუსური მონები ვიქნებით. ლეთის მოშიშმა საკებ ყერანმა, მათ ისლამის რჯულზე მოქცევა შესთავაზა. ივანემ მუხლმოდრეკით სთხოვა, რომ ვილაიეთის (ქვეყნის) ქვეშევრდომები (რაიები) ბევრნი არიან და თავიანთ სარწმუნოებაზე მყარად დგანან და მამა-პაპათა რჯულს მტკიცედ იცავენ (გადმოცემას ჩვენ ვნაბთ ჩვენი მამები იმ რელიგიაზე“ ძლიერ არგუმენტად თვლიან). მე

Б. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Сочинения, I, Москва. 1967, стр. 104, 105; В. Бартольд. Хафиз Аbru и его сочинения. Аль-Маджма'ურ-რის. СПб. 1897, гл. 26; C. Rieu, Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. vol. I. London. 1879, гл. 181—183.

¹⁴ ფარსადან გორგიჯანიძე. „ისტორია“.

¹⁵ ჰაფეზ-ი აბრუს, „ზუბდათ ათ-თავარის“, გვ. 182.

¹⁶ აბდ არ-რეზაყ სამარყანდი, „მათლა ას-სა'დინ ეა მაჰამა ალ-ბაჰრინ“, გვ. 236

რომ ისლამის რეალური მივიღო, იქვე შევძლებ ცხოვრებას, რაღა ვილაპარაკო მბრძანებლობაზე. მისმა უდიდებულესობამ უღმრთეობის მოწვევა და რჩევა ჰქონდა. ყველამ ერთსულოვნად უპასუხა: ეს ხალხი უარყოფელია მუჰამედის მოციქულობისა და მტრულადაა განწყობილი სანაქებო წიგნისადმი (ყურანისადმი) და გარდა ქრისტეს რეალისა ჯიბრალის (მთავარანგელოზი გაბრიელი) მოსვლას და გამოცხადების მტკიცებას არ სცნობენ, მაგრამ თუ ჯიბრალს (გადახდაზე) დათანხმდებიან, შეწყალებულ იქნან. მისმა უდიდებულესობამ, თანხმად შარიათის ფეთისა, ჯიბრალს დააკანონა, ივანე და კონსტანტინე სარტყლისა და თავსაბურაქის (ბოძებით) აღამაღლა და მღვდრი წყალობა უბოძა¹⁷.

როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის მიერ მოთხოვნილი ამბავი თავის „ისტორიაში“ შეტანილი აქვს ფარსადან გორგიჯანიძეს.

ამ ამბავს ფარსადან გორგიჯანიძე ასე გადმოგვცემს: „მოვლა თემურის სამცხეს და წინ მიგებება ივანე ათაბაგისა და მეფის გიორგის ძმა კონსტანტინესი. ძღვენის მირთმევა და შემოხვეწნა, ასე რომ ჩვენ ჯელმწიფის მორჩილნი ვართ და რასაც გვიბრძანებენ იმისი მქნელნი ვიქნებით, თუ ბეგარასა გვთხოვთ, მოგართმევთ და საცა გვიბრძანებთ, შეძლების ღონით გილაშქრებთ. ჯელმწიფემ მათი თქმული მოიწონა, მაგრამ მაჰმადის რეალზე მოსვლა დაჰპატიჟა და ივანე ათაბაგმა დაჰპატიჟა და თავის საკლში ჯელმწიფეს დაუწოქა და ასრე მოახსენა „ჩვენი ქვეყანანი სრულ ქრისტიანი არიანო და თუ მე რეალს დავადო, ამათში ველარ დავდგებიო, ამის სიტყვაზე ჯელმწიფემ მერჯულენი მოიხმო და ივანე ათაბაგის სიტყვანი მოახსენა. მერჯულეთ ჯელმწიფეს ასრე მო-

17 ذكر آمدن امراء گرجستان ابوانی و کستندر

در آن زمان که حضرت صاحب قران با عظمت چنان بمان ولایت گرجستان در آمد گرجیانرا از آتش آندوه دود حیرت سر بر آمد و چاره جز التجا بدرگاه اعلیٰ نداشتند ابوانی که اباعن جد دو دانگ مملکت گرجستان در حکم او بود روی امید بدولت آنحضرت آورده باتیغ و کفن باردوی همایون آمد و پیشکشها لایق بعر عرض رسانید و همچنین کستندر برادر گرگین که مخالف او بود بسلامت بندگی مستعد شده هر دو باتفاق عرضه داشتند که اگر آنحضرت متوجه ابخاز شود ما بندگی عجز می باشیم صاحب قران دین دار ایشانرا بدین اسلام دعوت فرمود و ابوانی زانو زده عرضه داشت که رعایا ولایت بسیارند و بر ملت

خود قرار دارند و ذریعة آناؤجد نا آيا نا علیٰ را متمسکی وثیق معتصی

قوی می شمارند اگر من دین اسلام قبول کنم آنجا نتوانم معاش کرد تا بحکومت چه رسد آنحضرت علما را حاضر ساخته استفا فرمود مجموع متفق اللفظ و المعنی گفتند که این جماعت منکران نبوت محمدی و معاندان رسالت احمدی علیه

السلام اند و بعد از دین عیسوی بنزول جبرئیل و ثبوت وحی اقرار ندارند اما چون جزیه قبول کنند در امان باشند آنحضرت بموجب فتویٰ شریف جزیه مقرر داشته فرمود کستندر و ابوانی را بکمر و کلاه سرافراز ساخته عنایت

پادشاهانه فرمود „ماتلا ناد-და-დეიჩი დე მამა-და-დეიჩი“.

ახსენეს: მ(ა)ჰმადის მოციქულობას და მლთისაგან ანგელოზის მოსვლას არა სჯერანო და ყურანს, მაგრა თუ ჭიზიასა და ქარაჯას მუსურმანს მისცემენო და თავვაშიდლობას არ იქმონენო, თავის რჯულზედ ყოფნა არ დაეშლებისო. ქელმწიფემ მერჯულეთ თქმული დაიჭერა და ივანე ათაბაგსა და მეფის გიორგის ძმას კონსტანტილეს ზალათი, გვირგვინი და კმლეები უბოძა¹⁸.

ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორიის“ და აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულების შემოპოტანილი ადგილების ურთიერთშედარებისას თვალნათლივ ჩანს მათ შორის დიდი მსგავსება. ამავე დროს უნდა მოვიგონოთ, რომ ივანე ათაბაგისა და კონსტანტინე უფლისწულის თემურთან მოსვლის ამბავს არცერთი სპარსული და სპარსულენოვანი წყარო¹⁹ თემურ-ლენგის მიერ ბირთვისის ციხის აღების შემდეგ არ მოგვითხრობს. გარდა ამისა, განსხვავებაა აგრეთვე შემოხსენებულ წყაროებისა და ფარსადან გორგიჯანიძის მონათხრობს შორისაც. მაგ., შერეფ აღ-დინ ალი იეზიდი, მირზონდი და ხონდემირი მოგვითხრობენ, რომ თემურ-ლენგი საქართველოს დასასჯელად წამოვიდა 1402 წელს. მიზეზი მისი მორიგი ლაშქრობისა ის იყო, რომ გიორგი მეფემ წინა წელს დაღებული ზავის პირობების ასრულება, როგორც ჩანს, არ მოისურვა. თემური მენიკ-კულში (კოლის ველზე) ჩამოხდა. აქ, სხვათა შორის მას ეახლნენ ივანე ათაბაგი, ძე აღბულასი, მრავალი საჩუქრებით და ქართველ მბრძანებელთაგან კონსტანტინე, მეფე გიორგის ძმა, რომელიც მეფე გიორგისთან ნაჩხუბარი იყო. მანაც ძვირფასი საჩუქრები მოიტანა. თემურმა ისინი კარგად მიიღო, დაასაჩუქრა და თავიანთ ადგილებში დააბრუნა²⁰.

ხსენებული წყაროების მიხედვით ეს ამბავი წინ უძღვის თემურ-ლენგის მიერ ბირთვისის ციხის აღებას (1403 წ.), ასე რომ შერეფ აღ-დინ ალი იეზიდისა და სხვათა მონათხრობი ზოგიერთი დეტალებით განსხვავდება ჰაფეზი აბრუს, აბდ არ-რეზაყ სამარყანდისა და ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ აღწერილი ამბისაგან.

შემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, აშკარაა, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე თემურ-ლენგის ისტორიის წერისას სარგებლობდა აბდ არ-რეზაყ სამარყანდის თხზულებით „მათლა ას-სა'დინ ეა მაჰმა აღ-ბაჰრეინ“.

Д. В. КАЦИТАДЗЕ

ЕЩЕ РАЗ ОБ ОДНОМ ПЕРСОЯЗЫЧНОМ ИСТОЧНИКЕ ПАРСАДАНА ГОРГИДЖАНИДЗЕ

(Резюме)

В данной работе на основе сличения сведений «Истории» Парсадана Горгиджанидзе и «Матла а-са'дейн ва маджма' ал-бахрейн» 'Абд ар-Раззакка Самарканди еще раз подтверждается, что Парсадан Горгиджанидзе при описании пашествий Тимура на Грузию пользовался упомянутым персоязычным источником.

¹⁸ ფარსადან გორგიჯანიძე, „ისტორია“, გვ. 310.

¹⁹ არა სპარსული აბრუსი.

²⁰ შერეფ აღ-დინ ალი იეზიდი, „ზაფარ-ნამე“, II. გვ. 366 მირზონდი, „როუზათ ას-სათა“, 443; ხონდემირი, „ჰაბიბ ას-სიირა“, 3, გვ. 516.

გარლამ დონდუა

ვახტანგ VI კოლიტიკური ორიენტაციის ძიებაში

კარგად ცნობილია, რა მღელვარე წლები ჰქონდა გატარებული ქართლის მეფეს ვახტანგ მეექვსეს ირანში, რამდენი ზრუნვა და ფიქრი გადაუტანია მას იქ, თუ თავისი ქვეყნის პოლიტიკური ბედის ძიებაში, თუ საკუთარი ოჯახის, ნათესავ-მეგობრების, მოძმეების ირანელ მტარვალთაგან სახსნელი გზების რჩევაში; რამდენი შიში და ტერორი უგემნია მას ისპაანს, ქირმანს ქართველი ხალხის თვითმყოფლობის, სარწმუნოების, კულტურის დაცვისათვის გადაგებულს სპარსულ მძიმე ტყვეობაში. ამის შესახებ ჩვენ საკმაოდ (თუმცა არა სრულად) გვაუწყებენ სხვადასხვა წყაროები, უცხო და ქართული საბუთები, ისტორიები ვახუშტი ბაგრატიონისა და სეხნია ჩხეიძისა, ჩანაწერები სულხან-საბა ორბელიანისა, დაბოლოს — საკუთრივ ვახტანგის ლიტერატურული შემოქმედებაც.

ვეცნობით რა ამ უკანასკნელს, წინამდებარე წერილისათვის ჩვენ იქ გამოვარჩევთ სწორედ ისპაანში ვახტანგისაგან შექმნილს ერთ ლექსად გაფორმებულ სათავედასავლო, უკეთ — ავტობიოგრაფიულ ნაწარმოებს, რომელიც მწერლობაში იცნობა სათაურით „სალბუნად გულისა“¹.

ჩვენ ხაზგასმით აღვნიშნავთ ამ ნაწარმოების საქმიანს, ერთგვარად დოკუმენტურ ხასიათს, ვაწვდით რა მის ცალკეულ ადგილებს მკითხველს, ჩვენმიერ კომენტარით — ვაწვდით დაჭერებულნი, რომ იგი, „სალბუნად გულისა“, შეძლებს ვახტანგისდროინდელ საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ტრადიციულ დანასიათებაში შეიტანოს ზოგი ახალი მომენტი. ჯერ, წყაროს გარეგანი კრიტიკის ორიოდე ძირითადი მოთხოვნა დავაკმაყოფილოთ — აღვნიშნოთ, ანუ, უფრო ზუსტად, მოვიგონოთ დიდ ლიტერატურაშიც დამოწმებული ფაქტი, რომ ჩვენი დამაინტერესებელი მცირე ძეგლი შექმნილია ვახტანგის ხელით 1712—1714 წლებს შუა, მამასაღამე, — როდესაც ავტორი ქ. ისპაანს იმყოფებოდა და აქ უცდიდა თავის დინასტიური უფლების უარყოფას ან აღიარებას შაჰის კარზე. ლექსის მკითხველს თვალში ეცემა, კერძოდ, ერთი დეტალი. იქ ნიშანდობლივ ნაჩვენებია, რომ ისპაანს (ე. ი. ირანის შაჰების მაშინდელ საჯდომ ქალაქში) მყოფი ვახტანგი ბინადრობდა ვინმე ქუჩუქას, var. ქუჩუქოვის სახლში, — აქ მდინარეებდა მისი ტყვეობის უფრო ადვილ ასატანი პირველი ეტაპი (იგი მერმე გრძელდება შორს „მოვდებულ“ ქირმანს), ამაზე ვახტანგი ლექსავს: ბედმა, რომელიც ერთ დროს მალაღებდა ქართლშიო, —

1 თვით ლექსი მისი ვარიანტებით იხ. ვახტანგ VI, ლექსები და პოემები. აღ. ბარამიძის რედაქციით და შენიშვნებით, გვ. 10—23 (თბილისი, 1947) — 16 მარცვლოვანი შაირით ნაწერი ლექსი შედგება 105 ხანისაგან.

„აწ დამსვა მარტო, გასკვრიტეთ ქუჩუქას სახლსა, სარებსა!“ (66,4).

საინტერესოა, რომ ეს ქუჩუქა ვახტანგს სრული ფორმითაც დაუსახელებია იმავე ლექსის კარიანტში: ბედშაო —

„აწლყა დამსვა მარტოა ქუჩუქოვისა სარებსა“².

აქვე შევნიშნოთ, რომ ამ ვილაც ქუჩუქოვის „პასპორტი“ თუ არ ჩანს, სა- მაგიეროდ, გვარის რუსული დაბოლოება მაინც ერთგვარ საორიენტაციო ცნობას გვაწვდის მისი ვინაობის განსასჯელად. ქუჩუქოვის გვარსახელი კარ- გად ცნობილია ჩრდილო კავკასიის რუსობის ხანის ისტორიაში, რუსული წარ- მოშობის ქალაქებში. საკმარისია აღინიშნოს, რომ იმ ზანებში რუსთა ხელი- სუფლება ჩრ. კავკასიის სხვადასხვა ღირსების ადგილობრივ მფლობელთა შო- რის თავის ერთგულ, მამასადაზღუ, გავლენიან გვარად განსაკუთრებით ქუჩუ- ქოვის გვარს მიიჩნეოდა³.

მეკვლევარს არ იქნება თავში არ გაუელვოს კითხვამ, თუ რა შემთხვევამ დააკავშირა ვახტანგი ქუჩუქოვებთან, რა პირობებში დაბინავდა იგი ქუჩუქო- ვის სრა-სახალეში („სახლსა, სარებსა“). ამ გვართან მისი ნაცნობობა იქნებ ჯერ კიდევ ქართლში ან „მთებში“ გაიბა. ჩვენ შეგვიძლია სხვაც წარმოვიდგი- ნოთ (და არა თუ ახლავე ვამტკიცოთ!). იქნებ ქუჩუქოვების, როგორც ჩანს, მდიდრული სახლი ჩვეულებრივაც აღეგდა მარჯვე თავშესაფარს ისპაანში გა- რედან ჩასულ დიდ სტუმრებს, იქნებ იქვე იყო რუსი ელჩების ბინაც. მაგრამ მთავარი კითხვა ის არის, თუ რას აკეთებდა აქ ვახტანგი, რას ფიქრობდა, რა აზრებს აშუშავებდა. ამის პასუხსაა, რომ ჩაკვირებული მკითხველი მკაფიოდ გაარჩევს ჩვენს დამაინტერესებელ მცირე მოცულობის ვახტანგისეულ ნაწარ- მოებში.

გავიმეოროთ ზემოთ მოყვანილი ტაეპი (66,4): ბედშაო —

„აწ დამსვა მარტო, გასკვრიტეთ, ქუჩუქას სახლსა, სარებსა“. ქუჩუქოვის სახლი სახლად დარჩეს, — ჩვენ გვინდა განვკვირვოთ უფრო საჯულისხმო ფაქტი: მძიმე ფიქრებს შოუცავს მარტობაში ვახტანგი, მას თვალწინ უდგას სამშობლო, თითქოს „კოჭრის ნივსაც“ უშუალოდ განიცდის („რა სჯობს მისში ტფილისსა“, 27, 1). თან გულს ძლიერად ეჭიდება მწუხარება, „მოგონებები პო- ლიტკურ აღრევანე ქართლში, რომელსაც „დღესაც“ აღვივებენ „თვისტომ- ნიც“, „საყოლნიც“, „მოყვრებიც“, „რჯულით ძმებიც“, „ყმებიც“, „ამხანაგე- ბიც“.

„სულ გამიმტერდენ მოყვასნი, აწ მითხარო, კარგნი ვინ არ ე? (ესე იგი „კარგი რომელია ა?“ 78, 3).

ქართლში შექმნილ სიტუაციაში ვახტანგს თავი სრულებით იზოლირე- ბულად ჩაუთვლია. ასე დაბადებია მას სურვილი — მკაცრად შეეფასებინა თა- ვისი მდგომარეობა, კარგად ჩაჰკვირებოდა საგარეო პოლიტიკას, მის მიმართუ- ლებს. არ უნდა ვიფიქროთ, რომ ვახტანგისაგან მანამდე განვლილ გზაზე ეს პირველი შემთხვევა იყო მსგავსი უკუ მიხედვისა. მაგრამ ასე ცხადად, ასე უშუ-

² ვ. ა. ბაქრაძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია II, თბ., 1958, გვ. 595.

³ ცნობილი ლექსების მატარებელ მასალებში ჩანან ყუბუხის (?) ტომის მებატონე- გები — ეგრეთ სჯერა თერგთან შესართავზე მდებარე სოფ. ბრაგუნის „მფლობელი“ ძმები — მდგარ — ბაშტა ქუჩუქოვები. საერთოდ ეს გვარი რუსთა ჯამაგირზე ირიცხებოდა, ყოველ შემთხვევაში, 1732 წ. -მდე ღა. მერმეც (იხ. ბოტკოვის ცნობილი ნაშრომი: „მასალები კავკასიის ახალი ისტორიისათვის“, ნაწ. I, გვ. 122, 130, 258, და სხვ.).

ალოდ, თუ არ ჩვენს ძეგლში, არსად სხვაგან საკითხის მისიერი კრიტიკა ჩვენ არ შეგვიძინებია.

აი ამ კრიტიკის, თვითკრიტიკის ხმა ჟღერს ტაეში:

„რა მწვე მიჯობდა სიბრძნითა თავი სხვარიგად მეცადა!“ (85, 4), — სხვარიგად, და არა ისე, როგორც ღღემღე გამოეცადა, რადგან აღრინდელი ცდების და ღონისძიებების შედეგი აგერ, სავალალოა:

„ბედი, სვე და სპა და ჯარი — ყველა მექმნა განახლად“ (83,3), — განახლად ისე, როგორც რამე სამოსელი, რომელიც კაცისათვის ბოროტმოქმედებს გაუძვრიათ.

ვახტანგი აქვე იძლევა ცნობას, მაინც კონკრეტულად რომელი მისი ცდა, პოლიტიკური ხაზი ერევნება მას ფუჭი და უშედეგო:

„მწვე მიჯობდა სხვანაგვად მეცლო, განა დვალად, განა ხალად“ (83, 4). ხედავთ, ვახტანგს რაღაც სხვა გზაზე დადგომა მოსდის ფიქრად. როგორც მისი რედაქციით მაშინ დაბეჭდილ „ვეფხისტყაოსანში“ იკითხება როსტეფანის შესახებ, —

„სხვანაგვად ქნის მისი გონება, მისმან თავისა წონამან“ (ე)⁴.

მკითხველი იკერს ვახტანგის მეტად მნიშვნელოვან სახელმწიფოებრივ ჩანაფიქრს. მისგან ნახსენებები, დეალი (დეალეთი) და ხალა საქართველოს მთიანეთის ისტორიულად კარგად ცნობილი თემებია არაგვის ზედა წელზე (ხალა, ძველი მართლწერით „ქალა“) და დიდი ლიხვის სათავეების, მამისონის გადასავლის გარემონი და მომიჯნავე ნხარეში (დეალეთი)⁵. საქართველოს თავისუფლებისათვის მებრძოლთა ხელმძღვანელობას აქ ეგულოდა თავისი ზურგი და საფარი — დვალთა, ოსთა, ჩერქეზთა, ყაბარდოელთა გარემოცვაში. ქართლის თავგადასავალში არაერთხელ იჩენს ეს თავს. მაგალ., 1695 წ. ერეკლე I-ისა და მისი ირანელი მცველის ქალბალიხანის წინააღმდეგ აჯანყებული არაგვის ერისთავი და ამილახვარი „წარვიდნენ დვალეთს და მუნიდამ იმერეთს“ (ვახუშტი. გვ. 101). თვითონ ვახტანგის წამსახურობით სიაში ირიცხება 1711 წ. შესრულებული ლაშქრობის ფაქტები, რომელნიც ეხებოდნენ იმ ერეკლე ზურგს. მაშინ მან, ოსეთში მოლაშქრემ, დააქცია იქ 80 კოშკი, დვალეთს „ჩავლო ზრამაგა და და შემოვლო ჟელის-ხევი — და გარშოვლო კედელასა ზედა და მოვიდა კუდაროს“, „დაიპყრა დვალეთი“ (გვ. 118). დვალეთის მომიჯნავე რაქისა და ზემო იმერეთის ხევები, აქვე ხეფინის-ხევი — ვახტანგის „მკვიდრი მამული“ (გვ. 106) საჭიროების შემთხვევაში თავშესაფარს აძლევდნენ მოწინააღმდეგეთაგან დევნილ ვახტანგის ოჯახს (გვ. 120). აღნიშნულ მხარეში თავშესაფარი ჰქონებია ვახტანგის ბიძასაც, გიორგი (XI) მეფეს. ერეკლე I-გან ერთხელ დევნილი გიორგი „მოვიდა ქცხინვალს და მუნიდამ წარვიდა რაქას ლიხის გზასა ზედა“ (გვ. 91). ერთ ხანს მეფობის მაძიებელი არჩილის „ძენიც“ ზრამაგს ინახავდნენ თავს, იქიდან მათ დასავლეთის მომართულებით დიგორს მოუხდათ გადანაცვლება (გვ. 93). ასეთ ვითარებაში ბუნებრივი იყო, თუ ვახტანგი დამოყვრებული აღმოჩნდა ჩერქეზბატონის სახლთან, რომელსაც ეკუთვნოდა მისი მეუღლე დედოფალი რუსუდანი (გვ. 102).

⁴ მოთა რუთაველი, ვეფხისტყაოსანი, 217, 1712. პირველი გამოცემა. აღდგენილი აკაკი შანიძის მიერ. თბ., 1937.

⁵ მეტი სიზუსტისათვის იხ. ე. გამრეკელი, დვალეები და დვალეთი. გვ. 136 და სხვ. თბ., 1961, რუსულ ენაზე.

აი ამ რთულ ურთიერთობას მთიანეთთან, ამ ურთიერთობისა და მისი სახელმწიფოებრივი ეფექტიანობის საკითხს, ძალზე ჩაუფიქრებია ისპაანს მჭდოში ვახტანგი. კრიტიკულად განუწყვია იგი იმ პოლიტიკური და სტრატეგიული გეგმა-აქქიანობიადმი, რომლის წარმატება და განხორციელება შეპირობებული იყო მთიანეთზე და, მამასადამე, ადგილობრივ, ეიწრო ზურგზე დაყრდნობით. აპიტომ სწერს იგი ზემოთ მოყვანილს:

„მწეე მიჯობდა სხეაგან მეელო, განა დეალად, განა ზადად“! ჩანს, ვახტანგმა განიცადა გონების თვალთ, რომ ასეთი სტრატეგია საქართველოს საერთაშორისო საკითხის გადასაწყვეტად ეიწრო იყო და შეზღუდული. „დეალი და ზადა“, მთიანეთი — ეს ის „საკუთარი ტაფა“ იყო, რომელშიც საქართველოს პოლიტიკური ხელმძღვანელობა იხრაკებოდა — საკუთარ წვენი დნებოდა. გაიზრა რა ეს, ვახტანგმა ბრძნულად გადასწყვიტა პრინციპული საკითხი — დასდგომოდა ფართო საერთაშორისო დიპლომატიის გზას, თან ეხელმძღვანელა მამა-პაპათა გამოცდილებით, ტრადიციით. რადგან პროგრესი, თვით არსებობა ერისა წინაპირობად გულისხმობს კარგი ტრადიციის შენახვას, წინაპართა გამოცდილების გამოყენების კულტურას, ამიტომ ჩვენ ვახტანგს ვუქებთ პოლიტიკურ სიღინჯეს, რომელმაც უკარნახა მას წინა თაობის საქმიანობაც გაეთვალისწინებინა. საერთოდ, იგი სამართლიან ზარეს უხდის მამათა ნათელ ხსოვნას, სტირის რა საკუთარ თავს, მათგან დაობლებულს, ზატოვენად რომ იტყვიან, უდნოდ დაკლულს:

„სახელოვან ბიძა-ძმათა, მამით უწყალოდ დაწყვეტილო!“ (87, 4). აქ იღუპიანებიან ირანში. აქაურ ფრონტებზე გმირულად დაღუპულნი; ვახტანგია ბიძა მეფე გიორგი XI (შვილისაც, ბაგრატიის, ფრონტზე დამკარგველი) და ძმა ქაიხოსრო, აგრეთვე გარდაცვალებულნი ლევანი (მამა) და თეიმურაზი (ძმა). გარდაცვლილ ბიძათა რიცხვში, ცხადია, არჩილსაც (გარდ. 1713 წლის 16 აპრილს) გულისხმობდა მამინ ვახტანგი. საყურადღებო აქ ის არის, რომ იმ სულთა მატეანეში, რომელიც ვახტანგის ამ გაღეკსილ თავგადასავალში აღსახა რამდენიმედ, საკუთარი სახელით გამოყოფილია სწორედ არჩილი (II). ეს რომ შემთხვევით არ მომხდარა, თვით ლექსიციდანაც ჩანს: ვახტანგს, საქართველოს გამოხსნის ახალი გზების ძიებაში მაგალითად ესახება არჩილის გარეპოლიტიკური აქციები. მას სწორად მიაჩნია, ყოველ შემთხვევაში, არჩილის ცდა სამეფოსთვის მოკავშირე ეპოვნა გარეთ, „სხვას თემს“. ვახტანგი ემიჯნება ქართველი საზოგადოების იმ დასს, რომელიც თაზიციში სდგომია არჩილს, უწუნებდა რა არჩილს გარეპოლიტიკურ კურსს.

„მეფეს არჩილსა სძრახედეენ, სხვას თემს რომ იყო მღლეღია“ (88,1). — კრიტიკულად განწყობილნი გაიძახოდნენო:

„იგ ანთებულსა სახლ-კარსა შეეკმნა დამანელია“ (88, 2), არჩილმა გარეთ ბედის ძიების შედეგად საქართველოს ძლიერი სამეფო დასცა, გაჩაღებული კერა ჩააქრო. მსგავსი თვალსაზრისი პირუენების გაზვიადებული როლის შესახებ ისტორიაში ტიპურად იჩენს თავს იმ მსჯელობაში, რომელსაც მეფე გიორგი XI-ის ძე იოანე. „კალმასობაში“ (ტ. I, გვ. 244) თავის ძმას იულონს მიაწერს. იოანე ათქმევინებს იულონს, ვითომ „მეფე ვახტანგის ოჯახი დააქცია ექვან ნიჰან ზაქარ, მეფე ირაკლია — ვახტანგმან (ირაკლის ძე. — ე. დ.), ზოლო მეფის გორგეიანს დააქცევს დავით“. ამ წინადადებაში მკითხველი გამოიცნობს ვახტანგ VI-ს, ირაკლი II-ს და გიორგი XII-ს.

ქართული დიპლომატიის ისტორიაში, რაც ფაქტობრივად ეგზომ პოენიერი და მიმზიდველია, ცოცხალ ინტერესს იწვევს მსგავსი მონაცემები კრიტიკაა, აქ ვლინდება სხვადასხვა რიგის სოციალურ-პოლიტიკური წინააღმდეგობანი, ხან მწვავე კონფლიქტებიც, გამოწვეული ამ დიპლომატიის გეზით და მიმართულებით, მისი ავკარგიანობით. ასეთ მასალაში შეღავნდება სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ინტენსიუობის ძალა, საზოგადოებრივ დაჯგუფებათა რეალური ღირებულება და სიმწიფე. ამ მხრივ არა ერთხელ მიუქცევია სპეციალსტა ყურადღება, მაგალითად, დავით გურამიშვილის უკუდავ ნაწარმოებს, სადაც რამდენადმე გამოიხატა ვახტანგ მეექვსის საგარეო პოლიტიკის ცოცხალი კრიტიკა („დავითიანი“, წ. I, თბ., 1959, თ. 12: „რჩევა ქართველის ბატონისა“). ჩვენს შემთხვევაში თვითონ ვახტანგი გამოდის ინფორმატორად იმისა, როგორ „სძრახავდნენ“ არჩილ მეფეს — რატომ „სხვას თემებს“, მეზობელ სახელმწიფოებს მიმართავდა საშველადო.

ვახტანგისთვის ამ საგანზე წერა, ცხადია, კალმის უბრალო ვარჯიში არ იყო. ის ამ დროს სწევრებს რთულ პოლიტიკურ ამოცანებს, გეგმავს ხვალისდელ დიპლომატიურ თავის ნაბიჯებს და ამიტომ „რჩევას“ თავის წინაპრებსაც ეკითხება. დასაყრდენის ძებნაში „გუშინ“ გარდაცვლილი ბიძის არჩილის დიპლომატიის მავალითზე ჩერდება, ბაძაეს კიდევ მას, ამ მაგალითს თავის გასამართლებელ სააღთად და გაჰანგევებელ პრეცედენტად ისაძავს.

არჩილი თავის დროზე მოკავშირის თუ მფარველის შესაძენად ქართლიდან გარეთ გავიდა, რუსეთს შეაფარა თავი. აგერ თვითონ ვახტანგიც გარეთაა (ისპანში), მძიმე საჭიროებით იძულებული — არჩილის მსგავსად თვითონაც აიტანოს მოწინააღმდეგეთა კრიტიკა. ის ღალადყოფს: „მეც მასვე მძრახვენ, აქ მოველ, მამ რა ექნათ, რა საქნელია“ (ე. ი. სხვა რა შეიძლება ექნათ).

მაგრამ ამით ზომ არ შეზღუდულა მსგავსება ამ ორი მფარველ საგარეო პოლიტიკის განვითარებისა! ვახტანგის სიტყვებია — „მეც მასვე მძრახვენ, აქ მოველ“... ისპანსო! ეს როგორ უნდა გავიგოთ? განა ისე, თითქმის ვახტანგი ისპანს, შაჰინშაჰის კარზე ეძიებდა მფარველ მოკავშირეს, ისე როგორც არჩილი — იმპერატორის კარზე? არამც და არამც. ჩვენ ვფიქრობთ, შაჰინსიტყვით შეზღუდულმა ვახტანგმა ლექსში უნებლიედ შეეკუშმა თავისი აზრი. როგორც ვიცით, ისპანს მისი ჩასვლა (1712 წ.) სულ არ ჰყავდა არჩილის ნებისმიერ სტუმრობას მოსკოვის კარზე, სადაც არჩილი მართლაც ეძებდა მფარველს, მშველელს. ვახტანგი ირანის შაჰს ტყვედ ჰყავდა ისპანში, ვით ურჩი ვალი საქართველოსა. აქ დიდი ხნითვე შექმნილ სიტუაციაში გამორიცხულია მფარველობითი კონსტიტუციის ძიების შესაძლებლობა. საქმე სხვარტივად ისახება. ისპანის საშიშ ტყვეობაში მჭდომი ვახტანგი, იყო რა საგარეო პოლიტიკის სწორი გადასინჯვის ზრუნვაში, უიარაღოდ აქანყებული შაჰის მქალაქრობის წინააღმდეგ, როგორც დაეინახეთ, ფიქრობს გამოიყენოს არჩილის გარეპოლიტიკური გამოცდილება. ჭერ იყო და, მან, არჩილის მაგალითზე აღიარა „სხვაგან“ მოკავშირის ძებნის პრინციპული სისწორე. ამას ლოგიკურად გამართლებული გაგრძელება უნდა მოჰყოლოდა. ეს იმას ნიშნავს, რომ ვახტანგი არჩილისაგან არჩეულ და ფაქეალულ გზას უნდა დასდგომოდა. ეს მტკიცება თითქმის დღეს უსაგნო ჩანს, რადგანაც ვახტანგის მერმინდელი საველი გზები ისედაც ზომ ცნობილია. მაინცდამაინც, 1720 წლიდან ასტრახნელი გუბერნატორი წარმართავდა ქართლის მეფესთან მაშინ ერთხელ კიდევ წამოწყებულს რუსეთ-საქართველოს დიპლომატიურ ურთიერთობას. 1725 წელს ვახტანგი თვითონ გა-

დასახლდა რუსეთს და ა. შ. მაგრამ წინამდებარე წერილის დანიშნულება სწორედ იმის წარმოჩენაში მდგომარეობს, რომ რუსეთის ორიენტაციის საკითხი ვახტანგის წინაშე, როგორც ჩვენ ვვარაუდობთ, წამოჭრილა უფრო ადრე, ვიდრე ამას გვაფიქრებინებს სხვა ცნობილი მასალები (წარმოშობით რუსული და სხვ.) წამოჭრილა მაშინ (1712—1714 წწ.), როდესაც ვახტანგი, გავიშვროთ, ისპაანში მისცემოდა საკუთარ გარეპოლიტიკურ პერსპექტიულ გეგმაზე ფიქრებს. ეტყობა, მოსკოვში არჩილის გარდაცვალების (1713 წ.) შესახებ ქართლში ახლად მოსულმა ცნობამ უკუთმად მიაპყრობინა ვახტანგს ყურადღება იწვევ მოსკოვისაკენ, აღუბრა რა სურვილი — უწყვეტლივ განეგრძო არჩილის მისია, — ბიძამისა. როგორც ვახტანგი, ეტყობა, დაქვრებული იყო, „ქკუიანური“, საქართველოს სახსნელი საშვილიშვილო საქმე. სწორედ ისპაანის პერიოდში, როდესაც ვახტანგი გეგმავდა პოლიტიკური ორიენტაციის საქმეებს, მან არჩილს (არჩილის საგარეო პოლიტიკის „მმარახველთათვის“ პირის დასაყოფად) მიუძღვნა პანეგირისტულად გამართული ტაეპი:

„მას ლომა, ვეფხებრ კისკასა, ჰქუა ჰქონია მთელია“ (88, 4).

ამრიგად, მივყევით რა ფაქტებს კვალში, ჩვენ საკმაოდ ვეცნობით ვახტანგ მეფის სახელმწიფოებრივი ცხოვრების, დიპლომატიურ ძიებათა ინტიმურ მხარეს, მის გადაწყვეტილებათა საფუძვლებს, საბუთიანობას, ლოგიკას. რამდენადმე ისახება მაშინ მოქმედ პოლიტიკურ ძალთა განწყობილებაც, რომელთა შიგნით ჩნდება ვახტანგის თანამოაზრენიც, წამქეზებელნი, ისე როგორც ოპოზიციონერებიც, „მზრახველნი“. მათ შესახებ საორიენტაციო ცნობებს მკითხველი პოულობს არა ერთ სპეციალურ გამოკვლევაში რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის შესახებ. ოღონდ დასაზუსტებელი, კვლავ შესაძლებელი, გამოსაკითხავი ამ მხრივ ჯერ კიდევ ბევრია. ასე, ისმის კითხვა: ვახტანგ მეფე ზემოთ მოხსენებულ ქუჩუქოვთან ხომ არ დააკავშირა პოლიტიკურმა ვითარებამ, ხომ არ ითვლებოდა ის ქუჩუქოვი რუსეთის პოლიტიკურ წარმომადგენელთა რიცხვში? ან კიდევ: ვინ იყო ის უცნობი, რომელიც, ჩანს, ისპაანში გადაკიდებია (თუ აკიდებია) ვახტანგს შემაწუხებლად და რომელსაც ასე მწარედ უჩივის დევნილი მეფე:

„რა ექნა, რასათვის გავეწყევ კაცსა უზრდელსა, ვირასა?“.

„ვინც გაიგონებ, მევე მგმობს: „ემოყვსა კაცსა ვი, რასა“.

„გავრდი აწუე, ის მიჯობს, გამიხდებოდეს ვირ ასა“ (100, 1—3).

ხომ არ იყო ეს სუბიექტი რომელმაც სახელმწიფოს ემისართაგანი, „მოგზავნილი“ ვინმე? — მაგრამ ეს დეტალები შემდგომი დაკვირვების საგნად რჩება.

В. Д. ДОНДУА

ВАХТАНГ VI В ПОИСКАХ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОРИЕНТАЦИИ

(Резюме)

Имя царя Вахтанга (1703—1737) у грузинского народа весьма популярно. Это обусловили его исключительные заслуги перед отечественной культурой. Его имя тлупоко проникло в анналы истории наро-

дов Кавказа, великого русского народа, зарубежного католического мира. Такой широкой известностью Вахтанг был обязан своей неутомимой деятельности в области внешней политики, живым связям с великими державами — Россией, Турцией, Ираном. Определяющим моментом заслуг Вахтанга, заслуг исторического значения, следует признать практическое решение им узлового вопроса — на какую из означенных держав следовало Грузии взять курс во внешней политике. Это решение, приведшее тогда царя к большой политической демонстрации — выезду в Россию во главе многочисленной блистательной свиты — сыграло важную роль во всей последующей истории взаимоотношений между грузинским царством и империей.

В предлежащей статье, основанной на критическом анализе одного стихотворного произведения из литературного наследия Вахтанга VI s. t. „*Salbunad gulisa*“, букв.: «Для прекращения боли душевной»), раскрыта интимная сторона политических исканий грузинского царя. Выясняются любопытные детали жизни царя тех лет (1712—1714), какие он проводил в персидском плену в шахской столице Исфахане.

Царь жил в доме Кучуковых, где он пребывал в томительном ожидании решения шаха Хусейна, вернуться ему в Грузию или остаться в плену. Из того, что хозяин дома носил фамилию с русским окончанием, вытекает предположение об его северокавказском происхождении; вместе с тем высказано мнение, что он, Кучуков, мог состоять на русской службе. Вахтанг, находившийся в плену, в напряженном раздумье о перспективах развития политической жизни Грузии, подверг решительной переоценке прежние отношения с внешним миром. Таким путем пришел он к выводу, что для широких политических возможностей, какими располагала Грузия, слишком тесна была прежняя ее арена деятельности, ограниченная Кавказскими горами (в соответствующем месте конкретно названы горские общины Д в а л и и Х а д а).

При свете фактов последующей истории, из хода событий, приведших Вахтанга к установлению тесных контактов с правительством Петра, автор статьи заключает, что уже тогда, в 1712—1714 гг., грузинский царь мог иметь готовым решение — окончательно повернуться лицом на Север. Прецедент он явно усматривал в русофильской политике своего знаменитого дяди царя Арчила. Разумеется, свое значение в этом деле имели и вековые традиции русско-грузинских связей.

ვალერიან გაბაშვილი

სპარსულ დოკუმენტურ წყაროთა პუბლიკაციები საქართველოში
და სპარსული დიპლომატიის საკითხები

სპარსული დოკუმენტური წყაროების პუბლიკაცია საქართველოში XIX საუკუნეში დაიწყო. კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის ცნობილ „Акты“-ს პირველ ტომებში გამოქვეყნდა როგორც XIX საუკუნემდე (მცირე რაოდენობა), ისე XIX საუკუნის (დიდი უმრავლესობა) სპარსული დოკუმენტები და მათი რუსული თარგმანები.

დასახელებულ გამოცემაში ქვეყნდებოდა უპირატესად დიპლომატიური ხასიათის მასალები სპარსულ ენაზე და შედარებით ნაკლები ყურადღება ექცეოდა საბუთებს (ფირმანებს, პოქმებს...). ამასთან რუსულ თარგმანებში არაერთი ტერმინი და სპარსულსათვის დამახასიათებელი გამოთქმა მცდარად იყო გაგებული, ხოლო სპარსული ორიგინალები თითქმის ყოველგვარი კომენტარის გარეშე დაბეჭდილი.

სპარსული დოკუმენტების არქეოგრაფიულ მიმოხილვა, როგორც ჩანს, აწელებდა ის გარემოება, რომ იმ დროს (და თვით XX ს. პირველ ნახევარში) ჯერ კიდევ არ არსებობდა სპარსული დიპლომატიკა.

ამას გარდა, არავინ სერიოზულად არ იყო დაინტერესებული კავკასიის მთავარმართებლის დაწესებულებებსა თუ კერძო ოჯახებში დაცული სპარსული (და საზოგადოდ აღმოსავლური) დოკუმენტებით.

თითქმის სრულიად შეუძენველი ღარჩა განსაკუთრებული სახის დოკუმენტური მასალა, რომელიც დღეს ორენოვანი ანუ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთების სახელითაა ცნობილი.

ასე, მაგალითად, ქართულ დოკუმენტთა ცნობილ პუბლიკაციაში („საქართველოს სიძველენი“ და სხვ.) ქვეყნდებოდა ამგვარი საბუთის მხოლოდ ქართული ნაწილი. სპარსულ ნაწილთან დაკავშირებით კი უბრალოდ ნათქვამი იყო, რომ ქართულ საბუთს ახლდა „თათრული მინაწერები“. ნამდვილად „თათრული“ ანუ „ნუსლიმანური მინაწერები“ წარმოადგენდნენ მთლიან დოკუმენტებს (პოქმებს), რომელთა სპარსული ტექსტი ორგანულად იყო დამოკიდებული XVI—XVIII საუკუნეებში შედგენილ ქართულ საბუთებზე.

უყურადღებოდ იყო დატოვებული სპარსეთის სამდივანმწიგნობრობებში შედგენილი და საქართველოს მეფეების სახელზე გაცემული ფირმანებიც (შაჰების საბუთები). ამ ფირმანებიდან უადრესი 1551 წ. არის დათარიღებული, უკანასკნელი — XIX ს. დამდეგით.

სპარსული (და სხვა აღმოსავლური) დოკუმენტების საკმაოდ დიდი კოლექციები მოიპოვეს საქართველოსა და სომხეთში. თბილისის სიძველეუთსაცავე-

ბი (ცენტრალური ისტორიული არქივი, ხელნაწერთა ინსტიტუტი...) და ერევანის განთქმული მატენადარანი, ამ მხრივ, შეიძლება თამამად გაუთოდდნენ ტაშენტსა და ლენინგრადს, სადაც დიდი რაოდენობითაა დაცული როგორც სპარსული და სპარსულენოვანი ხელნაწერები, ისე დოკუმენტური მასალები¹.

აღსანიშნავია, რომ საკუთრივ ირანში სპარსული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების ხელნაწერები უმნიშვნელო რაოდენობითაა შემონახული. მხოლოდ უკანასკნელ წლებში ინტენსიურად შეუდგნენ კერძო ოჯახებში დაცული ისტორიული დოკუმენტების შეგროვებას (ასლადმოძიებული საბუთების ერთი ნაწილი გამოყენებული აქვს ინგლისელ მკვლევარ ჯალს ლამბტონს). საბუთებს აგროვებენ აგრეთვე ირანის უნივერსიტეტების (თეირანის, თავრიზის, ისპაჰანის, შირაზის, მეშჰედის...) ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტების სათანადო კათედრები. გამრავლდა დოკუმენტური წყაროების ფონდი ირანის მეჩლისის ბიბლიოთეკაშიც და თეირანის მუზეუმშიც. მაგრამ სპარსული დოკუმენტები საზღვარგარეთის სიძველეთსაცავებში შეუდარებლად მეტი რაოდენობითაა აღრიცხული, ვიდრე საკუთრივ ირანში.

ამის მიზეზი კარგადაა ცნობილი.

საქმე ისაა, რომ ირანში ყოველი ახლად გაბატონებული დინასტია სპობდა წინამორბედი დინასტიის საბუთებს წმინდა დინასტიური მოსაზრებებით. დოკუმენტური მასალები ნადგურდებოდა მრავალწლოვანი შინაფეოდალური ომების დროსაც. ამას გარდა, XVIII ს. დამლევდიან და, განსაკუთრებით, XIX ს. პირველ ნახევარში ირანიდან უცხოელებს დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ სპარსული და აღმოსავლური ხელნაწერები, მათს შორის დოკუმენტებიც.

გაფაციცებით ყიდულობდნენ აღმოსავლურ ხელნაწერებს დიპლომატები, პოლიტიკური აგენტები, მოგზაურები, მისიონერები, მეცნიერები... ასე თანდათან მდიდრდებოდა აღმოსავლური ხელნაწერებით რუსეთისა და დას. ევროპის (უფრო გვიან ამერიკის) საუნივერსიტეტო ბიბლიოთეკები, სამეცნიერო-სამუზეუმო დაწესებულებათა წიგნსაცავები და თვით კერძო პირთა კოლექციები. თვითონ ირანი კი ამ მხრივ გაღარიბებულ-გაძარცვული აღმოჩნდა.

სამაგიეროდ დიდი რაოდენობით შემოინახეს სპარსული ლიტერატურულ-ისტორიული ძეგლები იმ ქვეყნებმა, რომელნიც ისტორიულად მჭიდრო ურთიერთობით იყვნენ დაკავშირებული ირანთან (თურქეთი, ინდოეთი, ეგვიპტე...).

სტამბოლის, კაიროს და ინდოეთის ქალაქების (ბომბეი, კალკუტა, ალაჰაბადი...) სიძველეთსაცავები განთქმული არიან თავიანთი მდიდარი სპარსული ხელნაწერების ფონდებითაც.

ირანთან ხანგრძლივი ურთიერთობის შედეგს წარმოადგენს საქართველოში შემონახული და ჩვენს დრომდე მოღწეული სპარსული დოკუმენტებიც.

ამითვეა გაპირობებული სპარსული ხელნაწერების არსებობა სომხეთში, აზერბაიჯანსა და შუა აზიაში.

ამრიგად, თბილისი, საბჭოთა კავშირის და საზღვარგარეთის დასახელებულ ქალაქებთან ერთად, წარმოადგენს აღმოსავლურ (სპარსულ, არაბულ, თურქულ) ისტორიულ დოკუმენტთა კოლექციების ერთ-ერთ თვალსაჩინო კერას.

ვლ. ფუთურიძის დაანგარიშებით აკად. კ. კეკელიძის სახელობის

¹ И. П. Петрушевский, Публикации персидско-таджикских документальных источников (актов) в СССР, — Филология и история стран зарубежной Азии и Африки. Тезисы докладов научной конференции Восточного факультета (ЛГУ) 1965—66 гг. г. Л., 1966, стр. 83—87.

ხელნაწილთა ინსტიტუტში მოიპოვება 442 სპარსული საბუთი, აღმოსავლური დოკუმენტების მცირე კოლექცია აქვს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის ბიბლიოთეკასაც, სადაც 37 სპარსული ფირმანი და ჰოქ-მი ინახება².

დიდი რაოდენობით არსებობს სპარსული დოკუმენტების კოლექციები ერევნის მატენადარანში და ტაშკენტის ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

შემთხვევით არ აიხსნება, რომ XX საუკუნეში სპარსული დოკუმენტების პუბლიკაცია ინტენსიურად მიმდინარეობდა და მიმდინარეობს საქართველოში, სომხეთსა და შუა აზიაში.

XIX ს. მეორე ნახევარში ნ. ხანიკოვმა გამოაქვეყნა სპარსული დიპლომატიისა და ეპიგრაფიკის რამდენიმე ნიმუში. სპარსულ და სპარსულოვან დოკუმენტურ მასალებს უფრადღებდა მიაქცია აკად. ვ. ბარტოლდმა³. მაგრამ ის, რაც ეპიზოდურად და დროგამოშვებით ქვეყნდებოდა, საკმარისი არ იყო იპისათვის, რათა მკაფიო წარმოდგენა შემუშავებულიყო სხვადასხვა დროის სპარსული დოკუმენტების დიპლომატიური თავისებურებებისა და მათი მეცნიერული მნიშვნელობის შესახებ.

ამის შესაძლებლობას არ იძლეოდა არც შუა საუკუნეების სპარსული დოკუმენტებისა და ეპისტოლარული ნიმუშების „კრებულები“ („ონშა“), რომელთა ავტორები დასახელებულია „სპარსული დიპლომატიკის“ იმ ზოგად მიმოხილვაში, რომელიც აკად. ი. ვ. ჭავჭავაძემ ცალკე პარაგრაფად წამოაღწერა თავის „ქართული დიპლომატიკის“ შესავალ ნაწილში⁴.

ამიტომ იყო რომ დიდხანს არ არსებობდა მყარი მეცნიერული საფუძველი „სპარსული დიპლომატიკის“ დასაწერად. საამისოდ საჭირო იყო სპარსული საბუთების დიდი რაოდენობით მოპოება, მათი ყოველმხრივ შესწავლა და პუბლიკაცია, რათა მკვლევარებს შესაძლებლობა მისცემოდათ დაკვირვებოდნენ სპარსული საბუთების შემადგენელ ნაწილებს, შინაგან სტრუქტურასა და გარეგან ფორმას, მათი შედგენის წესებს, დაწერილობას, ბეჭდებს, ხელრთვის, დიპლომატიურ ფორმულებსა და თავისებურებებს.

საერთოდ XX ს. პირველი მეოთხედის დასასრულამდე არ არსებობდა არც სპარსული, არც არაბული და არც თურქული დიპლომატიკა.

მხოლოდ თურქული საბუთების შედარებით დიდი რაოდენობით არსებობით და. რაც მთავარია, მათი გამოყენება-სარგებლობის შესაძლებლობით აიხსნება, რომ 1922—1926 წლებში შეიქმნა „თურქული დიპლომატიკა“, დაიწერა პირველი გამოკვლევები თურქული დიპლომატიკისა და პალეოგრაფიის საკითხებზე (კრაველიძე, ლ. ფეკეტე)⁵.

1926 წელს აკად. ი. ვ. ჭავჭავაძის სრული უფლება ჰქონდა ეთქვა, რომ „სპარსული დიპლომატიკის“ დაწერა არც თუ ისე ახლო მომავლის საქმე იყო.

² სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში. წიგნი 1, ნაკვეთი 1, გამოსც. ვ. ლ. ფუთურიძე, თბ., 1961, სპარსულ დოკუმენტთა საერთო რაოდენობის დასახელებისას ვ. ლ. ფუთურიძე შენიშნავდა, რომ „ერთი ნაწილი ამ კოლექციებისა, რასაკვირველია, მტკიცე მნიშვნელობის ქაღალდებს წარმოადგენს“. იქვე, გვ. 07, შენ. 1. სპარსული საბუთების გარკვეული ნ. წილის მეცნიერულ მნიშვნელობას მეტყველებს ის, რომ თვითონ ვ. ლ. ფუთურიძემ გამოაცა 112 ფირმანი და 192 ჰოქმი 4 წიგნად.

³ ი. ვ. ჭავჭავაძის დიპლომატიკა ანუ სიგელთა-მოცოდნობა § 8. სპარსული დიპლომატიკა, თბ., 1926.

XX ს. 30-იან წლებიდან იწყება სპარსული დოკუმენტური წყაროების ინტენაიური შესწავლა და პუბლიკაცია (ვ. მინორსკი, ფ. პინცი). დაიწერა ისეთი გამოკვლევაც, რომელშიაც მიმოხილული იყო სპარსული დოკუმენტების (ფირმანების, პოქმების, თალიყების...) მნიშვნელობა სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის თვალსაზრისით (ი. პეტრუშევიჩი)¹. მაგრამ ყველაფერი ეს საჭირო მასალას არ იძლეოდა „სპარსული დიპლომატიკის“ შესაქმნელად. ამის აუცილებელი საწინდარი იყო სპარსული ისტორიული საბუთების დიდი რაოდენობით გამომზეურება, მათი შესწავლა, კლასიფიკაცია და პუბლიკაცია.

საზოგადოდ დოკუმენტური მასალების დიდი დაგვიანებით გამოყენება მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის პოლიტიკური თუ სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის საკითხების შესწავლისას, აიხსნება იმით, რომ მკვლევართათვის ამ რიგის მასალები ძნელად ხელმისაწვდომი იყო.

მხოლოდ 50-იანი წლების დასასრულიდან სულ უფრო და უფრო ცნობილი ხდება სპარსულ ისტორიულ დოკუმენტთა სხვადასხვა კოლექციები და ხშირდება მათი პუბლიკაცია.

ამან შეუმზადა ნიადაგი „სპარსული დიპლომატიკის“ შექმნას.

ამ მხრივ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს სპარსული დოკუმენტური მასალების საბჭოურმა პუბლიკაციებმა (საქართველოში, სომხეთში, შუა აზიაში...).

მეტად ნაყოფიერია ქართულ საბჭოთა ორიენტალისტთა ღვაწლი სპარსული ისტორიული დოკუმენტების გამომზეურებისა და გამოცემის საქმეში.

საქართველოს სიძველეთსაცავებში დაცულ სპარსულ საბუთებს ჯერ კიდევ 30-იან წლებში მიექცა ყურადღება. 1933 წელს აკად. ნ. ბერძენიშვილის წინადადებით პროფ. ი. მარი შეუდგა ქართულ საბუთებზე მიწერილი სპარსული ტექსტების შესწავლას. მან დაამუშავა შვიდი საბუთი და მოხსენება ამ საბუთების შესახებ... — „Предварительный отчет о работе над персидскими документами Музея Грузии“ — იმავე 1933 წელს წაიკითხა კავკასიისმცოდნეობის ინსტიტუტში². შესწავლილი საბუთები ერთის გარდა, ორენოვან, ქართულ-სპარსულ დოკუმენტებს წარმოადგენენ. მაგრამ ი. მარს ზღოთ ჰქონდა მხოლოდ სპარსული ტექსტების ფოტოპირები, ამიტომ მას ქართული და სპარსული ნაწილების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხი არ უკვლევია³.

ორენოვანი, ქართულ-სპარსული დოკუმენტების ურთიერთდამოკიდებულება უჩვენა ფილოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორმა ელ. ფუთურიძემ.

საქართველოს მეზღუდვისა და ცენტრ. საისტორიო არქივის სპარსულ საბუთებზე მუშაობის დროს ელ. ფუთურიძე დაწმუნდა, რომ ამ სიძველეთსაცავებში შემონახული იყო საკმაოდ დიდი რაოდენობით, განსაკუთრებული სახის დოკუმენტური მასალა, რომელსაც მისივე სიტყვის თანახმად, შეიძლო ბევრი ასალის მოცემა საქართველოს პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის გასაშუქებლად.

¹ И. П. Петрушевский, Персидские официальные документы как источник по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв. ГИИ. IV.

² ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ტექსტი დაადგინა, თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ვ. ფუთურიძემ, თბ., 1955, გვ. XII.

³ იქვე, გვ. XII—XIII.

ვლ. ფუთურიძემ ფაქტიურად აღმოაჩინა ორენოვანი (ქართულ-სპარსული) საბუთები, რადგან ქართული სიგელ-გუჯრების ძველ გამოცემებში სპარსული ტექსტები გაიგივებული იყო „თათრულ მინაწერებთან“. ასეთ საბუთებს უფრო ხშირად გაკეთებული ჰქონდა შენიშვნა — სიგელს „თათრული მინაწერი“ აქვსო. ანდა, ორიოდ შემთხვევაში, ნათქვამი იყო: „სპარსული სიგელია მიწერილია“.

მაგრამ იმ დასკვნის გაკეთებას, რომ „თათრული“. ანუ „მუსლიმანური“ ტექსტები „მართლაც, სიგელებს წარმოადგენდნენ და არა შემთხვევით მინაწერებს“⁷, მრავალი წლის დაძაბული შრომა დასჭირდა.

კიდევ მეტი: სპარსული ტექსტების საინვენტარო აღწერილობა სრულიად მოუწერარიგებელი იყო. ამიტომ „ორენოვანი საბუთების გამოსავლინებლად საკმარისი შეიქმნა ძველ საბუთთა მთელი ფონდის გადათვალიერება როგორც მუზეუმში, ისე არქივებშიც“⁸.

ეს აუცილებელი იყო იმიტომ, რომ სპარსული ტექსტები (მუზეუმშიც და არქივშიც) ინახება ქართული საბუთების ფონდებში, რის გამოც ისინი არც ცალკე იყო გამოყოფილი და არც საინვენტარო აღწერილობის დავთრებში აღნიშნული⁹.

მრავალწლოვანი მუშაობის წყალობით თანდათან დადგინდა სრულიად განსაკუთრებული სახის დოკუმენტური მასალა — ორენოვანი, ქართულ-სპარსული დოკუმენტები.

ვლ. ფუთურიძის კვლევა-ძიების შედეგების გამოქვეყნების შემდეგ შესაძლებელი გახდა რანდენიმე ქართულ-სპარსული საბუთის აღმოჩენა მატენაღარანშიც. ქართული და სპარსული საბუთების ფონდებში.

ორენოვან საბუთთა ქართული და სპარსული ნაწილების ურთიერთდამოკიდებულების დადგენამ გამოავლინა და ყველასათვის ხელმისაწვდომი გახადა სპარსული ისტორიული დოკუმენტების საკმაოდ დიდი კოლექცია.

ეს კოლექცია ახლა ცნობილია აღმოსავლური დიპლომატიკის ყველა საბჭოთა თუ უცხოელი მკვლევარისათვის.

მაგრამ ეს ერთბაშად არ მომხდარა.

სერიოზული მუშაობა აღმოსავლურ დოკუმენტებზე საქართველოშიც ფაქტიურად 30—40-იან წლებში დაიწყო.

დიდხანს მუშაობდა აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის სპარსულ საბუთებზე დოცენტი მაკარ ხუბუა. მან სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა ყოფ. განყოფილების (აკად. ქ. კეკელიძის სახელობის აწინდელი ხელნაწერთა ინსტიტუტის) დოკუმენტთა ფონდებში გამოავლინა და შეისწავლა არა ერთი სპარსული ფირმანი და ჰოქმი. ამ ნაყოფიერი მუშაობის შედეგი იყო სპარსულ დოკუმენტთა კრებულის პირველი პუბლიკაცია ქართულ სინამდვილეში 1949 წელს¹⁰.

მაკარ ხუბუას წიგნში მოთავსებულია 50 სპარსული დოკუმენტი. აქედან 33 ფირმანია, 17 ოქმი.

⁷ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, გვ. V.

⁸ იქვე, გვ. VI.

⁹ იქვე.

¹⁰ მაკარ ხუბუა, ს. ქართველთა მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები, თბ.,

შეიძლება ითქვას, რომ აღმოსავლური დიპლომატიის ისტორიაში პირველად ქვეყნდებოდა სპარსული ფირმანები და პოქმები ასეთი რაოდენობით.

ამიტომ იყო, რომ მ. ხუბუას პუბლიკაციამ მყისვე მიიპყრო ორიენტალისტთა ყურადღება როგორც ჩვენში, ისე საზღვარგარეთ.

გამოქვეყნებული სპარსული საბუთები ქრონოლოგიურად XVII—XVIII სს. თარიღდება. პირველი ფირმანი გაცემულია 1626 წელს, უკანასკნელი 1757 წელს; პირველი პოქმი 1674 წელს, ხოლო ბოლო პოქმი 1745 წელს. პოქმები გაცემულია გამაჰმადიანებული ქართველი მეფეების და ყიზილბაშ ბეგლარ-ბეგ-ხანების მიერ.

გამოქვეყნებული ფირმანებიდან 1 შაჰ-აბას პირველისაა, 3 — შაჰ-სეფის, 3 — აბას II-ის, 4 — შაჰ-სულეიმანის, 5 — შაჰ სულთან ჰუსეინის, 6 — ნადირ-შაჰის, 2 — იბრეჰიმ-შაჰის, დანარჩენი კი ტახტის მაძიებელი უფლისწულებისაა. პოქმებიდან 6 XVII ს. მეორე ნახევარს განეკუთვნება, 11 — XVIII ს. პირველ ნახევარს.

მ. ხუბუამ გამოაქვეყნა როგორც სპარსული ორიგინალების ძირითადი ტექსტები (თითოეული საბუთის ფაქსიმილეთი), ისე მათი ქართული თარგმანები. სპარსულ საბუთთა გამოცემას წამძღვარებული აქვს წინასიტყვაობა ქართულ და რუსულ ენებზე¹¹, ვრცელი შენიშვნები და კომენტარები¹²; წიგნს თანართვის აგრეთვე სპარსულ დოკუმენტთა უკანა მხარეების დიპლომატიური აღწერა-დახასიათება¹³, ბეჭდების ფაქსიმილები¹⁴, დამატება (ზოგიერთი სპარსული დედნის ფოტოსურათი)¹⁵ და საძიებლები (პირთა, გეოგრაფიულ სახელთა და ეთნიკურ ტერმინთა, ზოგად და სპეციალურ ტერმინთა)¹⁶.

შენიშვნებსა და კომენტარებში მ. ხუბუა შეეხო სპარსულ დოკუმენტთა როგორც დიპლომატიკურ, ისე პალეოგრაფიულ მხარეს. ნაკვეთში, რომელსაც ეწოდება „ზოგადი ცნობებისათვის“ (გვ. 01—019) მიმოხილულია სპარსული დიპლომატიის ისტორიისათვის გამოსაყენებელი მასალების დამახასიათებელი თავისებურებანი; აღნიშნულია ამ მასალებში დამოწმებულ დოკუმენტთა სახეობანი (ფარვანჩა, რაყაჰ. პოქმ, ბარათ, ქაჯალა...). განხილულია ბეჭდების ფორმა და მოცულობა (გვ. 027—029). აღნიშნულია (ე. ფუთურიძის ჩვენებით) დოკუმენტების ხელნაწერთა დაწერილობის ხუთი ჯგუფი: თალიკი, ნასთალიკი, შიქასთე ნარევი თალიკი, შიქასთე ნარევი ნასთალიკი, შიქასთე (გვ. 029—031).

მ. ხუბუას დიპლომატიკური და პალეოგრაფიული ხასიათის შენიშვნები ფაქტიურად წარმოადგენდა სპარსულ დოკუმენტთა დედნებზე დაკვირვების პირველ ცდას ქართულ სინამდვილეში, რაც, მართალია, ბევრის მხრივ გასამართავი და დასაბუთებელი იყო, მაგრამ მაინც პოზიტიურ შენაძენად უნდა მივიჩნიოთ სპარსული დიპლომატიის ისტორიაში.

ვლ. ფუთურიძემ საპიროდ დაინახა მ. ხუბუას მიერ გამოცემული ზოგიერთი სპარსული ფირმანის ტექსტის ხელახლად დადგენა, თარგმნა და გამოცემა, მაგრამ ძირითადად 1949 წ. გამოქვეყნებული „საქართველოს მუზეუმის სპარ-

11 რქვე, გვ. VI—XII.

12 იქვე, გვ. 01—042.

13 იქვე, გვ. 97—129.

14 იქვე, გვ. 133—148.

15 იქვე, გვ. 151—158.

16 იქვე, გვ. 161—182.

სული ფორმანები და ჰოქმები“ დღემდე ინარჩუნებს თავის უეჭველ მეცნიერულ ღირსებასა და მნიშვნელობას.

სპარსული დოკუმენტური წყაროების პუბლიკაციის საქმე ჩვენში წინ წაწია ვლ. ფუთურიძემ, რომლის ტექსტოლოგიურმა და არქეოგრაფიულმა გამოკვლევებმა ერთბაშად გაამდიდრა ქართული ირანისტიკის ეს მნიშვნელოვანი უბანი.

მან, როგორც აღენიშნეთ, დიდი რაოდენობით გამოაქვინა ე. წ. ორენოვანი ანუ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები.

1955 წელს გამოქვეყნდა საქ. ცენტრალურ ისტორიულ არქივსა და საქ. მუზეუმის ყოფ. ხელნაწერთა განყოფილებაში მის მიერ მოძიებული სპარსული დოკუმენტები¹⁷. მისივე დაკვირვებით ეს სპარსული დოკუმენტები წარმოადგენდნენ ორენოვანი საბუთების შემადგენელ ნაწილებს და სპარსული ტერმინოლოგიის მიუხედავად უშუალოდ უკავშირდებოდნენ XVI—XVIII საუკუნეებში შედგენილ ქართულ ყმის, მამულის, სახელის და სითარხნის წყალობის წიგნებს, ბრძანებებს, საკანონმდებლო აქტებს, ნასყიდობის წიგნებს, ქართლში ან კახეთში მკდომი ხანების თუ ბეგლარბეგების მბრძანებულებებს, კერძო პირთა შორის დადებულ შეთანხმებებს, გარდაწყვეტილობის წიგნებს, გვარი-შვილობის დამამტკიცებელ საბუთს და სხვ.

გამოქვეყნდა 192 სპარსული დოკუმენტი, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი დედანია.

ყველა კერძო შემთხვევაში გამოქვეყნებულია ორენოვანი საბუთის როგორც ქართული, ისე სპარსული ნაწილის ტექსტები. ეს იძლევა მათი ურთიერთშეჯერების შესაძლებლობას. ამას კი განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ორენოვანი საბუთების წარმოშობის მიზეზების გასარკვევად. სპარსული ნაწილის აგებულების შესწავლამ ვლ. ფუთურიძეს უფლება მისცა აღენიშნა, რომ ის შედგენილი იყო სპარსული დიპლომატიკის წესების მიხედვით და ისე „თითქოს მის გვერდით არ არსებობდეს ქართული ტექსტი იმავე საბუთისა“¹⁸. ამიტომ ორენოვანი საბუთების მკვლევარი მართებულად ასკვნის: ქართული „მამულის“ „თიულად“ გადმოცემაში და, საერთოდ, მთელი ტექსტის სპარსული სათიულო სიგელის წესით აგებაში უნდა გამოიხატებოდეს ირანის მთავრობის ცდა ქართული მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემის წინააღმდეგ ბრძოლისა, მისი ყიზილბაშური სათიულო წესის შეცვლის მიზნით¹⁹.

მართლაც, ზოგადი დიპლომატიკის ისტორიაში ეს უნიკალური მოვლენა— ორენოვანი საბუთის არსებობა — აიხსნება იმით, რომ ირანი ქართულ აგრარულ ურთიერთობაზე ფორმალური კონტროლის დაწესებით ფაქტიურად ნიადაგს უმზადებდა საქართველოში აღმოსავლური (უკეთ, ირანულ-ყიზილბაშური) მიწისმფლობელობის გაბატონებას, რასაც საბოლოო ანგარიშში უნდა ეხმარებოდა ქვეყნის ინკორპორაცია და მისი მაჰმადიანურ სახანოდ გადაქცევა.

ვლ. ფუთურიძემ მართებულად მიუთითა არა მარტო ქართული და სპარსული ნაწილები ურთიერთდაპოყიდებულებაზე, არამედ მათ შორის არაუბუნებელ მეტად ნიშანდობლივ და არსებით განსხვავებაზეც.

17 ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ტექსტი დაადგინა, თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ვლ. ფუთურიძემ, თბ., 1955.

18 იქვე, გვ. 21.

19 იქვე.

სპარსული ნაწილების დიპლომატიური აგებულება ზუსტად იმეორებს სპარსული ჰოქმების (სათიულო თუ სასოიურდო სიგელების) შინაგან სტრუქტურასაც და გარეგნულ ფორმასაც. ამასვე გვიდასტურებს უხედად დამოწმებული აღმოსავლური სამოხელეო და სოციალურ-ეკონომიური ტერმინოლოგია.

ამრიგად, გაირკვა: ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილები წარმოადგენენ ქართულისაგან დამოუკიდებელ ჩვეულებრივ ჰოქმებს, რომლის გაცემა შაჰზე დამოკიდებული მმართველის (ვალის) ან პროვინციული გამგებლის (ბეგლარბეგი, ხანი...) უფლებას შეადგენდა.

ვლ. ფუთურიძის პუბლიკაციაში ყველაზე აღრინდელი სპარსული საბუთი XVI ს. 80-იანი წლების დამდეგით არის დათარიღებული, ყველაზე გვიანდელი XVIII ს. 50-იანი წლების დასასრულით.

აღსანიშნავია, რომ ამ ხნის განმავლობაში სულ უფრო და უფრო აშკარა ხდებოდა ქართული ტექსტის გავლენა სპარსულ ნაწილებზე (ეს გარემოებაც ხაზგასმით აქვს აღნიშნული ვლ. ფუთურიძეს). მაგრამ ოფიციალური სიგელის აგების ირანში გავრცელებული წესი მაინც ძირითადად უცვლელი რჩებოდა.

სპარსული ნაწილები უწინარეს ყოვლისა საქართველო-ირანის ურთიერთობათა ისტორიის მასალებს წარმოადგენენ, მაგრამ ამავე დროს ინარჩუნებენ საკუთრივ ირანის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის პირველწყაროების მნიშვნელობასაც.

ვლ. ფუთურიძის პუბლიკაციის 192 სპარსული საბუთი (და მ. ხუბუას უფრო ადრე გამოცემული ფირმანები) განსაკუთრებული მნიშვნელობის შენატენია ირანისტიკის ისეთი დარგებრათვის, როგორიცაა სპარსული წყაროთმცოდნეობა, დიპლომატიკა და პალეოგრაფია.

სპარსული საბუთების დედნების ერთ ნაწილს დართული აქვს ფოტოსურათები, თუმცა (ეს გამომცემელს მწუხარებით აქვს აღნიშნული) მან ვერ შეძლო ყველა დედნის ფოტოსურათის დაბეჭდვა. სამაგიეროდ ყოველმხრივ არის განხილული სპარსულ საბუთთა დამწერლობის თავისებურებანი.

საინტერესოაა შესრულებული სპარსული ტექსტების არქეოგრაფიული მიმოხილვა. გამოთქმულია საყურადღებო მოსაზრებანი დიპლომატიკური თვალაზრისით.

თითოეულ სპარსულ ტექსტს თან ერთვის ქართული თარგმანი, წიგნის ინდექსებში სათანადოადა გათვალისწინებული და განმარტებული როგორც ქართულ ისე სპარსული აღწერილობასა და თარგმანში ნახმარი ტერმინები (გვ. 467—482). აღმოსავლური ტერმინები განმარტებულია საძიებლებშიც (გვ. 483—520).

ვლ. ფუთურიძის პუბლიკაციის მთავარ ღირსებას მაინც სპარსული ჰოქმების ტექსტები შეადგენენ, რომელთა დადგენას და გამართვას მრავალი წელი დასჭირდა²⁰.

ამიტომ იყო რომ სპარსული დიპლომატიკის მკვლევრებმა დაუყოვნებლივ აღნიშნეს ვლ. ფუთურიძის პუბლიკაციის განსაკუთრებული მნიშვნელობა სპარსული „ჰოქმების“ შინაგანი სტრუქტურის და გარეგანი ფორმის შესახებ.

²⁰ ყველაზე დაზიანებულია სწორედ სპარსული ნაწილის ქაღალდი, ხშირად გაუხსნელი მელნით და გატყევილი სტრიქონებით, რაც მკერძოვნებს აწინააღმდეგებს მათ წაკითხვას, ზოგიერთ შემთხვევაში და აღსადგენი დარჩა.

მნიშვნელოვანი ღვაწლი მიუძღვის ვლ. ფუთურიძეს სპარსული ფირმანების გამოქვეყნების საქმეშიც.

მან სპარსული ჰოქმების პუბლიკაციის შემდეგ სამ ნაკვეთად გამოსცა საქართველოს სიძველეთსაცავებში დაცული სპარსული ფირმანები, რომელთა უმრავლესობას დედნები შეადგენენ²¹.

ვლ. ფუთურიძის მიერ გამოქვეყნებულია 112 ფირმანი. ყველაზე ადრინდელი დათარიღებულია 1551 წლით, ყველაზე გვიანდელი 1727 წლით.

„სპარსული ისტორიული საბუთების“ ყველა ნაკვეთში საკმაოდ ურცელი ადგილი ეთმობა საბუთების დიპლომატიურ მიმოხილვას. სპარსული ფირმანების ძირითადი ტექსტების პუბლიკაციასთან ერთად ყურადღება ექცევა მათ „ზურგზე“ მოთავსებულ ანგარიშებს და სახელმწიფო დავთრიდან ამოწერილ ცნობებს, რომლებიც გასარჩევად მეტად ძნელი ხელით, „სიაყათით“ არის დაწერილი.

სპარსული დოკუმენტური წყაროები საქართველოში ქვეყნდებოდა იმ დროს, როდესაც ის ის იყო ყალიბდებოდა „სპარსული დიპლომატიკა“²².

ქართველ ორიენტალისტთა პუბლიკაციებმა (პ. ფაფაზიანის სპარსული ფირმანების და ჰოქმების პუბლიკაციასთან ერთად) მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს „სპარსული დიპლომატიკის“ ჩამოყალიბების საქმეში.

ეს ხაზგასმით აქვთ აღნიშნული „სპარსული დიპლომატიკის“ ფუძემდებლებს ბუხარა და რუმეზი. ამასვე აღნიშნავს „თურქული დიპლომატიკის“ ერთ-ერთი ფუძემდებელი ფეკეტე²³.

აღსანიშნავია, რომ დიდი რაოდენობით არსებობს მხოლოდ სეფიანთა ხანის და უფრო ნაგვიანევი პერიოდის დოკუმენტური წყაროები²⁴.

აღებული ხანის სპარსულ დოკუმენტთა საერთო რაოდენობაში განსაკუთრებული ადგილი უკავიათ საქართველოში გამოცემულ XVI—XVIII სს. სპარსულ ფირმანებსა და ჰოქმებს.

X საუკუნემდელი სპარსული დოკუმენტი არ არსებობს. მცირე რაოდენობითაა შემონახული XI—XII სს. სპარსული დოკუმენტური წყაროები. შედარებით მეტმა დოკუმენტმა მოაღწია XIII—XIV საუკუნეებიდან²⁵. ამიტომ სპარსული დიპლომატიკის სრული სურათის აღდგენა მხოლოდ XVI—XVIII სს. სპარსული დოკუმენტების გამოყენების გზით არის შესაძლებელი.

21 სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი I, ნაკვეთი I, გამოსცა ვლ. ფუთურიძემ, თბ., 1961; წიგნი I, ნაკვ. 2, თბ., 1962; წიგნი I, ნაკვ. 3, თბ., 1965.

22 საერთოდ მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ, მეტად ინტენსიური გახდა აღმოსავლური (სპარსული, არაბული, თურქული...) დოკუმენტების პუბლიკაცია. გახშირდა გამოკვლევები „თურქულ დიპლომატიკაში“ (ვიტეკი, გუბოგლუ, ზაიანჩიკოესკი, ბელდჩენაი, პორნიკერი...), შეიქმნა „სპარსული დიპლომატიკა“ და „არაბული დიპლომატიკა“.

23 საამისო მითითებანი და შეფასებანი დამოწმებულია ჩვენს წერილში ე. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის დოკუმენტური წყაროები. კრებ. მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1969.

24 „სპარსული დიპლომატიკის ერთ-ერთი ფუძემდებელი ბუსეს ამის გამო აღნიშნავს: „Only Sa'awid and later documents have been found in greater quantity“. Diplomatiek, EI³, გვ. 313.

25 აღრიცხული სპარსულ დოკუმენტებს შესახებ იხ. V. Minorsky. Some early documents in Persian, JRAS 1942, გვ. 161—194; შესეე. A Mongol decree of 720/1320 to the family of Shaikh Zahid, BSOAS, 1954, A. Mostaerl. F. W. C. Leaves, Trois documents, 168.

XVI—XVIII სს. სპარსულ დოკუმენტურ წყაროებს სხვა მხრივაც აქვთ მნიშვნელობა.

სპეციფიკური თავისებურებებით მხოლოდ ადებული ხანის სპარსული დიპლომატიკა ხასიათდება. ეს მისი დამოუკიდებელი განვითარებით იყო გაპირობებული.

ცნობილია: ადრინდელი სპარსული დოკუმენტების მიმართ აშკარად შეინიშნება არაბული დიპლომატიკის გავლენა. თუმცა ძნელი სათქმელია, თუ რამდენად ძლიერი იყო არაბული დოკუმენტის ნიშნის როლი ადრინდელი (უკეთ ახლადშემოღებული) სპარსული დოკუმენტის მიმართ²⁶. XVI—XVIII სს. როგორც სპარსულ, ისე თურქულ დოკუმენტებს შედარებით ნაკლებად ეტყობათ არაბული დოკუმენტების ძველ ნიშნებთან დამოკიდებულების კვალი. ამის დამამტკიცებელი მასალები ახლა უხვად შეიძლება მოვიძიოთ სპარსულ დოკუმენტთა ქართულ პუბლიკაციებში.

ამეამად უკვე დადგენილია სპარსულ დოკუმენტთა სახეობანი, შინაგანი სტრუქტურა, გარეგანი ფორმა, ფორმულები, ბეჭდები, საწერი მასალა, სპარსულ სამდივანშიგნობროთა და მის მოხელეთა მოღვაწეობის დამახასიათებელი ნიშანთვისებები²⁷.

მაგრამ „სპარსული დიპლომატიკის“ (ირანის ისტორიის ამ სულ ახლახან ჩამოყალიბებული დამხმარე დისციპლინის) ჭერ კიდევ ბევრი საკითხია გასარკვევი და დასადგენი.

საამისოდ საუკეთესო მასალას ენახულობთ მ. ხუბუას და ვლ. ფუთურაძის სპარსულ დოკუმენტთა (მეტწილად დედნების) უკვე ფართოდ ცნობილ პუბლიკაციებში.

იქ არაერთგან აღნიშნულია სპარსულ დოკუმენტთა სახეობანი: ფირმანი, ჰოქმე, თალიყა, რაყამი, მუჩალგა, ყაბჯი, ასლი, ყაბალა....

საინტერესო მასალას ეპოულობთ შაჰის სამდივანშიგნობროში დამზადებულ დუბლიკატებშიც²⁸.

საქართველოს სიძველეთსაცავების გამოქვეყნებული და გამოუქვეყნებელი კოლექციები შეიცავენ: ფირმანებს, ჰოქმებს, ნასყიდობის წიგნებს, არზებს (თხოვნებს) შაჰის ან საქართველოს მეფის რეზოლუციებით. უხვადაა წარმოდგენილი სავაჭრო გარიგებათა საბუთები, „ბარათები“, სავაჭრო და სავადასახადო ხელწერილები და სხვ.²⁹

ამ მასალების მიხედვით შეიძლება შევისწავლოთ თურქას საკითხი³⁰, რე-

ments mon ois des Archives secretes vaticanes. HJAS. XV. 1952, გვ. 419—506; F. W. C l e a v e s, The Mongolian documents of the Musée Tchern, იქვე, XVI. 1953, გვ. 1—107. სპარსული დიპლომატიკის შესწავლამ ფერად აღგა ირანშიც. მზადდება ნარკვევები სპარსული პალეოგრაფიისა და დიპლომატიკის შესახებ. იხ. რად-ნაჰე-იე მინორსკი, თეირ.ნ. 1969, გვ. 167.

²⁶ Diplomatie, გვ. 308.

²⁷ იქვე, გვ. 308—313.

²⁸ სპარსული ისტორიული საბუთები, I, საბ. 24.

²⁹ იქვე, გვ. 010—014.

³⁰ გაილეთით უკეთესადაა შესწავლილი თურქული საბუთების თეორია. უახლესი გამოკვლევები თურქული თურქას (დასავითოდ თურქულ დიპლომატიკასა და პალეოგრაფიაზე) იხ. ა. ზაინიფოვსკის რეცენზიაში ნელოვისა და ჰორნიკერის ნაშრომებზე: Przegląd Orientalystyczny, Warszawa, 2 (62). 1967 გვ. 169—175.

ლოგიური და სამდივნომწიგნობრო ფორმულები (მაგალითად ფეკეტემ უკვე უძღვნა სპეციალური გამოკვლევა ფორმულა „სიოზუმუზის“ მნიშვნელობას)²¹, ფირმანისა და პოქმის შინაგანი სტრუქტურა და გარეგანი ფორმა, „თალიყას“ („გაქართულებული თალადას“ — დამოუკიდებელი ან ნახევრადდამოუკიდებელი გამგებლის საბუთის) წარმოშობის დრო და პირობები, დათარიღების წესები (პიჯრა, ცხოველთა ციკლი...), დამწერლობა (ნასთალიყი, შიქასთე, სიყა-თი...), ბეჭდები, ხელრთულობანი, ქართული და სპარსული დიპლომატიკის ურთიერთშეგავლენა და სხვა მრავალი საკითხი.

მავრამ სპარსული დიპლომატიკის ისტორიისათვის მასალებს ეპოულობთ არა მარტო სპარსულ დოკუმენტებში, არამედ ქართულ დოკუმენტურ და ნა-რტიულ წყაროებშიც.

ქართულ წყაროებში დასახელებულია სპარსულ საბუთთა სახეობების აღ-მნიშვნელი ისეთი სახელები. როგორიცაა: ფ ი რ მ ა ნ ი, ფ ა რ ვ ა ნ ზ ა, პოქ-მ ი, ი ა რ ლ ი ყ ი, რ ა ყ ა მ ი, ნ ი შ ა ნ ი, დ ა ს ტ უ რ ლ ა მ ა, შ ა რ თ ლ ა-მ ა, თ ა მ ა ს უ ქ ი, ბ ა რ ა თ ი და სხვ.

ქართული მასალების მიხედვით შეიძლება ვუჩვენოთ მათი საქართველოში შემოხიზენა — დამკვიდრების დრო, რასაც, ცხადია, მნიშვნელობა აქვს აგრეთ-ვე „სპარსული დიპლომატიკის“ განვითარების ცალკეული საფეხურების შესას-წავლად.

ამრიგად, „სპარსული დიპლომატიკის“ საკითხების შესწავლისას გასათვა-ლისწინებელია როგორც სპარსულ დოკუმენტთა დასახელებული კოლექციები, ისე ქართული დოკუმენტური წყაროების ცნობილი პუბლიკაციები და გამო-უქვეყნებელი მასალები (ცენტრ. საისტორიო არქივის, ხელნაწერთა ინსტიტუ-ტის.....).

ისევე როგორც ირანისტიკის არაერთ დარგს, საქართველოში მყარი მეტ-ნიერული საფუძველი მოეპოვება „სპარსული დიპლომატიკის“ საკითხების კვლე-ვა-ძიებასაც.

В. Н. ГАБАШВИЛИ

ПУБЛИКАЦИЯ ПЕРСИДСКИХ ДОКУМЕНТОВ В ГРУЗИИ И ВОПРОСЫ ПЕРСИДСКОЙ ДИПЛОМАТИКИ

(Резюме)

В древних хранилищах Грузии насчитывается большое количество персидских документов XVI—XVIII вв. Значительная их часть опублико-вана В. С. Путуридзе и М. Н. Хубуа и уже получила широкую известность в мировой ориенталистике.

На основе этих публикаций охарактеризованы грузино-персид-ские двуязычные документы, шахские фирманы, хокмы и таллики валиев, бегларбегов и ханов. Отмечено их значение для разработки вопросов персидской дипломатики.

²¹ L. F e k e t e, Arbeiten der geusinischen Orientalistik auf dem Gebiet der türki- schen und persischen Paläographie und die Frage der Formel sözümlüz. AO Hung. VII (1957), I, 14.

კარლო კუჭია

ჩოხანბეგი-ძოდავი-სარბალე

სეფიანთა სახელმწიფოს (1501—1722) შინაგანი წყობილებისათვის დამახასიათებელი იყო განვითარებული საგადასახადო სისტემა.

სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობის დაბალი სოციალური ფენა — ჩაი-თები (سچا), ე. ი. მიწათმოქმედი გლეხები და ვაჭარ-ხელოსნები, ყოველწლიურად იბეგრებოდა მრავალრიცხოვანი სახელმწიფო მუდმივი და საგანგებო გადასახადებით. მაგრამ სპარსული და ევროპული წყაროების მონაცემებიდან ირკვევა, რომ საგადასახადო ტერმინების რაოდენობა საგრძნობლად სპარსობდა რეალურად არსებულ გადასახადების რიცხვს. ამის მიზეზი კი იყო ის, რომ სეფიანთა სახელმწიფოში სხვადასხვა საგადასახადო ტერმინში ხშირად ერთსა და იმავე შინაარსს სდებდნენ და განსხვავებული სახელწოდებით ერთ რომელიმე გარკვეულ გადასახადს გულისხმობდნენ. ასეთი ტერმინ-სინონიმებიდან სპეციალურ ლიტერატურაში კარგადაა ცნობილი მალი-მალუქჰა-თ-ბაჰრა, ფიშქეშისაყერი, ყონალა-ჰაჰადესი და სხვ. მსგავსი ტერმინ-შესატყვისების გამოვლენა და მათი შინაარსის გარკვევა საშუალებას მოგვცემს სრულყოფილად შევისწავლოთ სეფიანთა სახელმწიფოს საგადასახადო სისტემა და ზუსტად დავადგინოთ რეალურად არსებულ გადასახადთა რიცხვი.

წინამდებარე წერილის მიზანს შეადგენს „ჩოხანბეგის“ შესატყვისების გამოვლენა და მათი შესწავლა-დახასიათება.

ცნობილია, რომ ტერმინი „ჩოხანბეგი“ (چوہان بیگی) ირანში გავრცელდა XVI ს. დამდეგიდან. მან შესცვალა მონღოლური წარმოშობის ტერმინი „ჟაფხერი“, რომელიც აღნიშნავდა გადასახადს მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელზე¹. მაგრამ დროთა განმავლობაში „ჩოხანბეგს“ რამდენიმე შესატყვისი გაუჩნდა.

XVII ს. სომეხი ისტორიკოსი არაქელ დავრიჟეცის ცნობით, XVI ს. დამლევს შაჰ აბას I-მა ირანის ერაყი (إراق) გაათავისუფლა „ქოდავისაგან“ (خودای) ანუ, როგორც იგი სხვანაირად უწოდებს ამ გადასახადს, „ცხვრის ქოდავისაგან“ (خجراتی خودای)². იმავე დროს აღნიშნული ლონისძიების თანადაშვლური ცნობილი ისტორიკოსი ისქანდერ მუნშო აღნიშნავს, რომ შაჰ აბას I 1598 წელს ერაყში გააუქმა „ჩოხანბეგის ფული, რომელაც ცხვრის რაოდენო-

¹ И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV ввекв, М.-Л., 1960, стр. 369.

² Գառնირյան Առաքել, Վարդապետի Դավթիսեյ, Վ. Կարաբաղյան, 1896, გვ. 174—176.

(وجوه چوپان بیکی... که از شماره گرفتند باز یافت
مشد)³

როგორც მოტანილი ცნობებიდან ირკვევა, „ჩოხანბეგი“ და „ქოღავი“ ერთა და იმავე გადასახადის აღმნიშვნელ ტერმინებს წარმოადგენდნენ. ანალოგიური წმენდვლობით არის ნაშთები „ქოღავი“ (პაქ) ვ. ფუფურიძის მიერ გამოცემულ ქართულ-სპარსულ ორენოვან საბუთებშიც⁴.

„ჩოხანბეგისა“ და „ქოდავის“ შინაარსობლივი მნიშვნელობის თანადამთხვევას თავის დროზე ყურადღება მიაქციეს პროფ. ი. პეტრუშევსკიმ⁶ და პროფ. ვ. გაბაშვილმა⁶. მაგრამ „ჩოხანბეგს“ ჰქონდა კიდევ ერთი შესატყვისი, რომელიც ჯერჯერობით, არ ყოფილა აღნიშნული სამეცნიერო ლიტერატურაში: ეს არის „სარკაღე“ (سارکاه), რაც ეტიმოლოგიურად ნიშნავს „ნახირის თავს“, „ფარის თავს“⁷.

აღნიშნული ტერმინი გვხვდება ისქანდერ მუნშის საისტორიო ნაწარმოებ-

„თარხ-ე ალაშარაჲ აბასის“ მეორე წიგნში (თეირანი, 1956, 1957) დანართის სახით დაბეჭდილია თხზულების პირველი ტომის 11 თავი (الف), რომელიც გამოტოვებული იყო 1896/7 წლის ლითოგრაფიულ გამოცემაში და ამდენად შეუწვდომელი დარჩა სბეციალისტების ფართო წრისათვის. ეს ამცირე მოცულობის ახლად მიკვლეული თავები ძირითადად ეძღვნება შაჰ აბას I პიროვნებისა და მოღვაწეობის განდიდება-გაიდელაებას. კერძოდ, მესხეთე თავში აღწესწულია შაჰ აბასის ის ღონისძიებები, რომლებიც მიზნად ისახავდნენ საგადასახადო საქმის მოგვარება-მოწესრიგებას. ამ საგანგებო ღონისძიებათა რიგში ისქანდერ მუნში უწინარეს ყოვლისა აღნიშნავს, რომ შაჰ აბას I ერაყში მოსპო „სარგალეს ფული“ (نقد سر) და „ამ ვილაეთას მოსახლეობას“ ასეთი „დიდი წყალობით“ (عظيمة) ეპირატესობა მიანიჭა სხვა ოლქების მცხოვრებლებთან შედარებით. თუმცა ისტორიკოსი არ ასახელებს ერაყის სარგალესაგან გათარხნების თარიღს, მაგრამ აღნიშნულ ცნობაში, უძველესად, უნდა იგულისხმებოდეს შაჰ აბას I-ის მიერ 1598 წელს ამ ოლქის განთავისუფლება ჩობანბეგისაგან, რაზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი.

تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندربیک ترکمان، ۲، تهران، ۱۳۳۵. ص ۶۳۷.

4. ჰარველ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ტექსტი დაადგინა, თარგმანი და შენიშვნები შეიტანა: ლ. ფურცელიძე, თბილისი, 1955, საბ. 11, 133.

В. И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., 1949, стр. 271.

6. ვ. გ. ბ. შ. ვ. ლ. ი., ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVIII საუკუნეებში (რედაქციათი შ. ნ. წაქაძის კლ.), თბ., 1958, გვ. 232—323.

[illegible][illegible]

8 06 3 6 4 2 6 6 0, 11, 25. 1104.

როგორც ჩანს, ისქანდერ მუნში შეგნებულად ხმარობს ტერმინ „სარგალს“, რომელსაც იგი „ჩობანბეგის“ შესატყვისად, მის სინონიმად მიიჩნევს.

ამრიგად, სეფიანთა სახელმწიფოში „ჩობანბეგის“ შესატყვისი მნიშვნელობით „ქოლადის“ გარდა „სარგალეც“ იხმარებოდა⁹. ეს სამივე ტერმინი ერთი და იმავე შინაარსის გამოხატველი იყო და აღნიშნავდა საბალახე გადასახადს, რომლითაც იბეგრებოდა მესაქონლე ბინადარი მოსახლეობა და მომთაბარე ტომები ღივანის კუთვნილი საძოვრების სარგებლობისათვის.

ჩობანბეგი (ანუ, რაც იგივეა, „ქოლადი“ და „სარგალი“) წვრილფეხა საქონელზე ან, უფრო ზუსტად, ცხვარზე დაწესებულ გადასახადს წარმოადგენდა. ამის მტკიცების უფლებას გვაძლევს ისქანდერ მუნშის ცნობა. რომლის თანახმად ჩობანბეგი „ცხვრის რაოდენობის მიხედვით“ (از شمارہ گوسفند) იკრიფებოდა¹⁰. არაქელ დაერიყეცის მონათბრობიდან ირკვევა, რომ ქოლადის სიმძიმის გამო ერაყში მკვეთრად შემცირდა ცხვრის სულადობა¹¹. ამასთანავე სომეხი ისტორიკოსი პირდაპირ ხმარობს გამოთქმას „ცხვრის ქოლადი“ (از شمارہ گوسفند) ¹². მსხვილფეხა საქონელზე დაწესებულ გადასახადებს კი, როგორც ჩანს, სეფიანთა სახელმწიფოში ეწოდებოდა „მაეაში“ (مراشی) და მარაი (مراعی)¹³.

ჩობანბეგი სახელმწიფო გადასახადების (موقوفہ دیوانی) რიცხვს განეკუთვნებოდა¹⁴. იგი ფულადი სახით იკრიფებოდა¹⁵, სამწუხაროდ, წყაროები არაფერს ამბობენ მისი ოდენობის შესახებ. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩობანბეგის ანგარიშში აკრეფილი თანხა ღივანის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვან შემოსავალს წარმოადგენდა, რადგანაც მხოლოდ ერაყი ჩობანბეგის სახით ყოველწლიურად უხდიდა სახელმწიფო ხაზინას 15—20 ათას ერაყულ თუმანს¹⁶. ასეთივე მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო შემოსავალი ყარაბაღიდან, ხორასნიდან, ხუზისტანიდან, სამხრეთ აზერბაი-

⁹ უფრო შოგეიანებით XIX ს.), აზერბაიჯანის ნახევარდამოუკიდებელ სახანოებში ჩობანბეგის მნიშვნელობით იხმარებოდა ტერმინი „ჩოლბაში“ Н. П. Петрушевский, Очерки... 271).

უნდა აღინიშნოს, რომ ტერმინი „სარგალი“ გავრცელებული იყო ირანში XIX—XX სს. მიჯნაზე. ამ ტერმინით აღინიშნებოდა ის საბალახე გადასახადი, რომელიც გაწერილი იყო მეყოვე — მომთაბარე ტომებზე. ამ დროს „სარგალს“ იხდიდნენ როგორც ფულადი სახით, ისე ნატურით. (В. Тагдоев, Основные черты производственных отношений у племен Персии, «Материалы по национально-колоннальным проблемам», М., 1933, № 3 (9), стр. 147).

¹⁰ ისქანდერ მუნში, II, გვ. 587.

¹¹ არაქელ დაერიყეცი, გვ. 174.

¹² იქვე.

¹³ ისქანდერ მუნში, I, გვ. 123.

¹⁴ იქვე, II, გვ. 587, 1104; ყარაბაღის ბეგლარბეგის ქალბალი-ხანის მიერ 1696 წელს კათალიკოს იოვანეს სახელზე გაცემულ შეწირულების წიგნის სპარსულ ტექსტში ნათქვამია:

„چوبان بیگی که متعلق بدرکاء عالی است“ (არაქელ დაერიყეცი, გვ. 174 — 176; სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი I, ნაკვეთი 2, გამოსცა ელ. ფუთურიძემ, თბილისი, 1962, საბ. 11, 29, 31.

ჯანიდან და სეფიანთა სახელმწიფოს სხვა ოლქებიდან, რომელთა მოსახლეობა შეცხარეობას მისდევდა. აქედან გამომდინარე, სავსებით გასაგებია, რომ ცენტრალური ხელისუფლება განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ჩობანბეგით გათვალისწინებულ თანხის დროულ და ზუსტ აკრეფას და სახელმწიფო ხაზინაში შეტანას. „თახჩირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, სეფიანთა სახელმწიფოში შემუშავებული იყო „ჩობანბეგის აკრეფის გარიგების წიგნი (استور العمل اخذ)“.¹⁷ „جوسان يگي“¹⁸ რომლის საფუძველზეც წარმოებდა საბალახე გადასახადის გაწერა და აკრეფა.

ჩობანბეგი (ქოდავი, სარგალე) მუდმივი და მდგრადი გადასახადი იყო. ამიტომ ზოგიერთ შემთხვევაში სეფიანი შაჰები მის ანგარიშში ჰამესალეს წესით ჯამაგირს უნიშნავდნენ სხვადასხვა პირებს. ასე მაგ., 1683 წელს შაჰ სულეიმანმა (1666—1694) ვინმე მოლა აბულ-ყასემ ყუდსის სოფელ ახალი ფადარის „ჩობანბეგის ფულიდან“ (وجوه جوسان يگي) დაუმტკიცა „ყოველწლიურ ჯამაგირად“ (موجب همساله) 9 თუმანი და 8900 დინარი¹⁹. 1693 წლის იანვარ-თებერვალში შაჰ სულთან-ჰუსეინმა (1694—1722) იოთამ-ბეგ ამილახვარს ყოველწლიურ გასამრჩელოდ უწყალობა „ასი თავრიზული თუმანი ყაჯარის (ტომის) ღაზიებისა და განჯის გლეხების (რაიას) ჩობანბეგის გადასახადების ანგარიშში, რაც ჰამასალად ჰქონდა დანიშნული იოთამ-ბეგ ამილახვარის შვილს გივ-ბეგს...“²⁰. იოთამ-ბეგის სიკვდილის შემდეგ იმავე წელს იგივე თანხა ჰამესალეს წესით დაენიშნა მის ძმას ავთანდილ-ბეგ-ამილახვარს²⁰.

მეტად იშვიათი იყო შემთხვევები, როდესაც მოსახლეობა თავისუფლდებოდა ჩობანბეგის გადახდისაგან. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს 1696 წლის დათარიღებული ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთი, რომლის თანახმად, ყარაბაღის ბეგლარბეგმა ქალბალი-ხანმა კათალიკოს იოვანეს ვაკუფის სახით („ვახანი ვქენით“) შესწირა „შაბადინი მისი ქალითა, მინდვრითა ყოვლის მისის გამოსაელითა, ფაქბაშითა, თუთუნჯაგითა, იათ ა ლითა, ნავის ბაჟითა, ერთის ჩო ბ ა ნ ბ ე გ ი ს ა ყ ე ე ნ ო ს მეტი ა ლ ა გ ს ჩვენგან არა ეთხოვბოდეს...“²¹, როგორც ჩანს, შაბადინის ახლად შექმნილ ვაკუფს ფაქტიურად საგადასახადო იმუნიტეტი ეძლეოდა და იგი თავისუფლდებოდა ყოველგვარი გადასახადისაგან, გარდა საყენო ჩობანბეგისა.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ XVI ს. დამლევს შაჰ აბას I მიერ ერაყის გათარხნება ჩობანბეგის (ქოდავის, სარგალეს) ფულისაგან ერთგვარ გამონაკლისს

¹⁶ ისტორიკოსი მუნში, II, გვ. 587, 1104;

გვ. 34 ذكره الخلوک، بکوش محمد دبیر سیاقی، تهران یمن ماه ۱۳۳۲ خورشیدی.

¹⁸ სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი I, ნაკვეთი 2, საბ. 11.

¹⁹ სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი I, ნაკვეთი 2, საბ. 29.

²⁰ იქვე, საბ. 31.

²¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, საბ. 159, ქართული ნაწილი. იმავე საბუთის სპარსულ ტექსტში ნათქვამია: „ხსენებული ხალხი (ე. ი. შაბადინის მოსახლეობა — ე. კ.) იმ ადგილის მალეფათსა და სხვა... გადასახადებს, გარდა ჩო ბ ა ნ ბ ე გ ი ს ა, რომელიც მაღალი კარის (ხაზინის) ეკუთვნის წლითი წლამდე (არსებული) წეს-ჩვეულების თანახმად ხსენებულის (ე. ი. კათალიკოსის) რწმუნებულთ გადასცემენ და არაფერს შეუჩერებენ“.

წარმოადგენდა. ამ ღონისძიების მიზეზად ისქანდერ მუნში ასახელებს შაჰის განსაკუთრებულ კეთილგანწყობილებას „ერაყის რაიათებისა და მორჩილთა“ (عراق و زیردستان عراق) მიმართ²². მაგრამ, ცხადია, ეს არ შეიძლება იყოს ნამდვილი მიზეზი. შაჰს ნაკლებად აინტერესებდა მშრომელი მოსახლეობის მდგომარეობის გაუმჯობესება. უფრო რეალურია და ისტორიულ სინამდვილესთან ახლო დგას არაქელ დავრიყეცის ვერსია, რომლის თანახმადაც ცხვრის ქოდავის ოდენობის მუდმივმა ზრდამ, გადასახადების ამკრეფთა ბოროტმოქმედებამ და უკანონობამ შეძლებული პირებიც (مخبران) კი გააღატაკა. ქოდავის მოხდისათვის მოსახლეობა იძულებული იყო გაეყიდა ან დაეკლა ცხვარი²³. ასეთ პირობებში ერაყის მეცხვარეობას გადაშენება ემუქრებოდა. შეიქმნა საშიშროება, რომ ცენტრალურ ხელისუფლებას მოაკლდებოდა მნიშვნელოვანი შემოსავალი, რომელსაც ყოველწლიურად იძლეოდა ერაყი ჩომანბეგის ფულით სახით. სწორედ ასეთი საშიშროების თავიდან ასაცილებლად გადაწყვიტა შაჰ-აბასმა დროებით გაეთარხნებინა ეს ოლქი საბალახე გადასახადისაგან და ამით შესაფერისი პირობები შეექმნა ერაყის მეცხვარეობის აღმავლობა-განვითარებისათვის. ამდენად, შაჰ აბას I ფეოდალური სახელმწიფოსა და გაბატონებული კლასის ინტერესებისათვის იღვწოდა და არა რაიათებისათვის.

ასეთი იყო ზოგადად წერილობით საქონელზე დადგენილი საბალახე გადასახადი, რომელიც სეფიანთა სახელმწიფოში „ჩომანბეგის“, „ქოდავისა“ და „სარგალეს“ სახელებით იყო ცნობილი.

К. К. КУЦИЯ

ЧОБАНБЕГИ-КОДАВ-САРГАЛЕ

(Резюме)

В статье охарактеризованы три термина — синонима: чобанбеги, кодав и саргале, которыми в Сефевидском государстве обозначался налог за пользование государственными пастбищами. Существование термина «саргале» в Иране XVI—XVII вв. до сих пор не было отмечено в специальной научной литературе.

В статье рассмотрен также порядок сбора налога с пастбищ, который, обычно, взимался деньгами.

²² ისქანდერ მუნში II, გვ. 587.

²³ არაქელ დავრიყეცი, გვ. 174—176.

პარალ: ბაბატაძე

დად ელის განმარტებისათვის

მე-16 და მე-17 საუკუნეთა სპარსულ, ისევე როგორც თურქულ საისტორიო ნაშრომებში (პასან რუმლუს „პასან ათ-თავარის“-ი, შაჰ-თამაზ I-ის „თეხქერე“, იბრაჰიმ ფეჩევის „თარის“-ი და სხვ.) ხშირად გვხვდება ტერმინი დად ელი (داد علی) საქართველოს ერთ-ერთი გეოგრაფიული პუნქტის აღსანიშნავად. ასე მაგალითად, პასან რუმლუს „პასან ათ-თავარის“-ში ცხრავს ოცდაოთხი წლით (ჩვ. წ. 1518 წ.) დათარიღებულ ცნობაში გვითხულობთ: „ამ წელს ალექსანდრეს სადარი ხაყანი საზამთროდ ნახქევანს დადგა. ამავე წელს მანუჩარ ქართველი, ყიზილ აჰმედ ოღლისთან ერთად, რომელიც სულთან სელიმის ერთი ამირათაგანი იყო, რუმიდან საქართველოში ჩავიდა, რათა (ყიზილ აჰმედ ოღლის) ყვარყვარესათვის ქვეყანა („ოლქა“) წაერთმია და მისთვის მიეცა. ყვარყვარე მათ შეება ყარაჯა-არდაჰანში და გაიმარჯვა. ყიზილ აჰმედ ოღლი და ურუმთა ერთი ჯგუფი დახოცეს.

დივ სულთანმა, რომელიც ჩოხურ-საადის მმართველი იყო დად ელი დაარბია და უკან დაბრუნდა“¹.

პროფ. სერგი ჯიქიას განმარტებით, რომელიც მან იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობების ქართულ თარგმანს დაურთო, داد — არის ქვეყანა, მხარე, داد علی დად ელი შეიძლება გავიგოთ „დად-ის ქვეყანა“-დ (შდრ. რუმ-ელი — რუმთა ქვეყანა)².

რევაზ კიკნაძე, რომელმაც კომენტარები დაურთო პასან რომლუს ცნობების ქართულ თარგმანს, ორ ადგილას განმარტავს ამ ტერმინს. ერთგან, მისი აზრით: داد علی (დად ელი — დადიანის ქვეყანა?) იგულისხმება დასავლეთ და სამხრეთ საქართველო³. მეორე ადგილას რ. კიკნაძე უფრო ფართოდ განმარტავს ამ ტერმინს: „როგორც ცნობილია, ირანმა და ოსმალეთმა 1555 წელს ამასიში დადებული საზავო ხელშეკრულების თანახმად საქართველო შუაზე გაიყვეს, „ხონთქარმა და ყაენმა საქართველო შვა გაიყვეს. სამცხე და ქართლი და კასეთი ყაენმა, იმერეთი, ოდიში და აფხაზეთი, გურია და ლაზის ქვეყანა ხონთქარსა“ (ფარსადან გორგიჯანიძე, გვ. 215). სულთან სულეიმანის მიერ მი-

¹ იგულისხმება ირანის სეფიანთა დინასტიის დამაარსებელი შაჰ-ისმაილ I (1502—1524).

² პასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვლადიმერ ფოტოვიძემ, შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძემ, თბ., 1966, გვ. 21.

³ ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევი საქართველოს შესახებ. „ენიმეის მოამბე“, V—IV, თბილისი, გვ. 372, შენიშვნა მე-13.

⁴ პასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ... გვ. 53.

ტაცებულ ამ ტერიტორიას უნდა გულისხმობდეს ჰასან რუმელუ „და დ ე ლ ი ს“ სახელით⁵.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, პროფ. ს. ჭიქიას განმარტება მხოლოდ ამ ტერმინის ენობრივ ახსნას შეეხება და არა შიგნაგულისხმები ადგილ-მდებარეობის დადგენას. რ. კიენაძე კი, ამ ტერმინს გეოგრაფიული მნიშვნელობის თვალსაზრისით განიხილავს და იგი მისთვის მთელი დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოა, რაც იქვე დამოწმებული ცნობების მიხედვით არ უნდა იყოს მაინცდამაინც სავსებით დამაჯერებელი⁶.

მაშ სად უნდა ვეძიოთ დადელ-ში ნაგულისხმები ქვეყანა?

ამ კითხვაზე, ვფიქრობთ, პასუხი ისევ ჩვენს მიერ დასახელებულმა აღმოსავლურმა წყაროებმა უნდა გავცეს.

ჩვენ უკვე მოგიტანეთ ჰასან რუმელუს 1518 წლით დათარიღებული ცნობა, რომელშიც დად ე ლ ი არის მოხსენიებული: ამ ცნობიდან მხოლოდ ის ირკვევა, რომ დად ე ლ ი ჩოხურ-საადის მოსაზღვრე რომელიღაც ოლქია, რომლის მმართველმა დიე-სულთანმა, აღნიშნულ წელს იგი დაარბია და უკან, ჩოხურ-საადში დაბრუნდა.

უფრო მნიშვნელოვანია ჰასან რუმელუს მეორე ცნობა, რომელშიც ნათქვამია „ამ წელს (1551, — კ. ტ.) ოსმალეთის ხელმწიფემ სულთან სულეიმანმა აჰმედ ფაშა, რომელიც მეორე ვეზირი იყო, ორმოცი ათასი ცხენოსანი და ქვეითი ჯარით საქართველოში გაგზავნა. მათ ააღეს დად ე ლ ი, რომელიც ყვარყვარეს ეკუთვნოდა და თავის ქვეყანაში წავიდნენ“.

ირკვევა რომ დად ე ლ ი ოსმალეთის მოსაზღვრე ყოფილა და ყვარყვარეს ეკუთვნებია.

ამრიგად, დად ე ლ ი საქართველოს ის ოლქია, რომელიც ესაზღვრება ჩოხურ-საადს, ოსმალეთს, და შედის სამცხე-საათაბაგოს შემადგენლობაში. ე. ი. სამცხე-საათაბაგოსადმი დაქვემდებარებული, მისგან სამხრეთით მდებარე, აღმოსავლეთის მხრიდან სომხეთის მოსაზღვრე ქვეყანაა.

საკითხის გარკვევაში კიდევ უფრო მეტი სიტხადე შეაქვს თურქი ისტორიკოსის იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობას, რომელიც ჰიჯრის 956 (ჩვ. წ. 1549) წლით არის დათარიღებული. სხვათა შორის, ეს ცნობა იგივე მოვლენას შეეხება, რასაც ჰასან რუმელუს ცნობა, ოღონდ სხვადასხვა თარიღს უზენებენ: „ამ ხანებში საქართველოს ურჯულოები აჯანყებასა და არეულობას აწყობდნენ. როდესაც უზენაესმა ფაღაშმა შეიტყო ზოგი მათი დასავლობი საქმიანობის შესახებ, (საქართველოში გალაშქრება) მიანდო მეორე ვეზირს მის აღმატებულებას აჰმედ ფაშას არზრუმის, ყარაჰანის, ზულყადარლისა და სივანის ბეგლარ-ბეგებთან, მათი სანჯაყების ბეგებთან და ღანიჩარის ქეთხუდასთან ერთად, რამდენიმე ათასი ჯანიჩარისა და ლურებს ბოლუქის ალათა თანხლებით, მათ მიიღეს ფაღიშმა ხელზე მთხევის პატივი და დიდებული შაბანის (თვის) პირველ დღეს (ჩვ. წ. 1549 წ. 25 VIII) გაუდგნენ გზას. ჯერ დიდი ბრძოლით აღებულ იქნა თორთუმის ციხე, ნიხანისა და ამირანზორის ციხეები დაგვნიბდნენ, ახჩაყალ'ა ბრძოლით იქნა აღებული. اكر-ისა და اشر-ის (ციხეებმა) და მეორე ახჩაყალ'ამა და მათ გარდა კიდევ თხუთმეტმა ციხემ მორჩილება გამოაცხადა,

⁵ იქვე, გვ. 65.

⁶ იქვე, გვ. 26.

ლივანად **ايوان** ნოდებელ მხარეში შესვლის შემდეგ ურიცხვი შავარდნის-
თვალეზიან და კაცაბივით მოგოგმანე ჰაბუყები და ქალწულები მუსლიმან გმარ-
თა ზელში ჩაცვივდნენ. შემდეგ **كركر**-ის ციხის და მისდამი დაქვემდებარე-
ბელი ორი ციხის დაპყრობაც სხვა დაპყრობილ ადგილებს დაემატა. აგრეთვე
علي آباد-ს (დოდელ) მხარე თავისი კეთილნაშენი სოფლებით კეთილადლატულ
ჭვჭვანას (ოსმალეთს) დაერთო. ზენებულ მხარეში დატოვებულ იქნა თხუთმე-
ტი ციხე; დანარჩენები მიწათან იქნა გააწოვებული. შემდეგ თორთუმში, თალ-
سجستان, ახჩაყალს და ღივანას ზევი (**سجستان**) განსაზღვრულ
იქნა როგორც ერთი სასაჯანყო ადგილი. იგი ებოძა ერთ-ერთ ზეგს. ამის შემ-
დეგ მშვიდობითა და სიუხვით დაბრუნდნენ და პატრიოსანი შეველის (თვის) მე-
ოლე ღლას (-1549 წ. 24. X) ჯოლქაღ (**جولخانه**) წოდებულ ადგილას უავგუსტო-
ვს ჯაზა შეუერთდნენ⁷.

იბრაჰიმ ფეჩევის ზენომოყვანილი ცნობა მრავალმხრივ დაგვეხმარება დად-
ელის რაობისა და ადგილმდებარეობის გარკვევაში. როგორც ცნობიდან ჩანს,
ოსმალთა ლაშქარი საქაოდ მრავალრიცხოვანია და საგულდაგულოდ მომზადე-
ბული ძნელი ბრძოლებისათვის. გარდა ამისა, ჩვენი საძიებელი საგნის დადგე-
ნისათვის ძალიან საინტერესოა მათი მოძრაობის მარშრუტი. ოსმალები, ცნო-
ბის მიხედვით, სამხედრო ოპერაციებს იწყებენ თორთუმის მხრიდან, სადაც კარ-
გად გაშავებული და ძნელად ასაღები ციხე დახვდათ და რომლის ალებაც
ოსმალებმა მხოლოდ „დიდი ბრძოლით“ მოახერხეს. აქედან ოსმალები წავიდ-
ნენ აღმოსავლეთისაკენ, ნიზახისაკენ, რომელიც თორთუმსა და ოლთისს შუა
მდებარეობდა⁸. ნიზახი და ამირახორი რომ ნებით დამორჩილებიან, ოსმალები
ახჩაყალისაკენ წაუღან და ბრძოლით დაუმორჩილებიათ. ამის შემდეგ მოხსე-
ნიებულა **اركان**-ის, **اركان**-ის და მეორე ახჩაყალის ციხეები, რომლებიც სხვა
თხუთმეტი ციხესთან ერთად ოსმალებს დამორჩილდნენ; ამ გეოგრაფიული პუნ-
ქტებიდან პროფ. ს. ჩიქიას განმარტებული აქვს მხოლოდ **اركان** და შენიშნავს, —
შესაძლებელია ფანასკერტის ციხე იყოსო⁹. ამ მოსაზრებას ჩვენ საეცებით ეუ-
ყერთ მხარს.

მანასაღამე, ოსმალები თორთუმიდან ჯერ მიდიან აღმოსავლეთით, ნიზახი-
საკენ, და მერე გზას აგრძელებენ ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ, ფანასკერ-
ტამდე. ამის შემდეგ ცნობაში მოხსენებულია ოსმალთა შეტევა (**ايوان**) ღივანად
წოდებულ მხარეში.

პროფ. ს. ჩიქიას განმარტებული არ აქვს, თუ რა იგულისხმება ამ **ايوان**-ს
მხარეში. მაგრამ აშკარად ჩანს, რომ იგი სადღაც ფანასკერტის მიდამოებშია.
სწორედ ამ გეოგრაფიული პუნქტის დაპყრობის შემდეგ არის მითითებული აღ-
ნიშნულ **ايوان** მხარეში შესვლა. ხომ არ არის აქ ტაოს მხარეზე ლაპარაკი? მით
უმეტეს რომ, ქართულ წყაროებში, მაგ., „ქართლის ცხოვრებაში“, ამ დროს

⁷ იბრაჰიმ ფეჩევი: ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ტექსტი ქართული თარ-
მანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო სერგი ჩიქიამ, თბ., 1964, გვ. 27—28.

⁸ ს. ჩიქია, იბრაჰიმ ფეჩევი საქართველოს შესახებ, „ენიმეის მოამბე“, V—VI, თბილისი,
1940, გვ. 272.

⁹ იქვე.

სწორედ ოსმალთა ტაოში შემოსვლა არის მითითებული¹⁰. თუ ამ მოსაზრებას სარწმუნოდ მივიჩნევთ, მაშინ იქნებ *سیاسی*-ს სხვადასხვა განმარტებაც გვეცადა.

سیاسی-ს, პროფ. ს. ჭიქია მიიჩნევს „ლივანას ხეობად“, (უფრო ადრინდელ წაყითხვაში „ლივანას ხეობა“), ასევე ფიქრობდა აკად. ნ. ბერძენიშვილიც. ასეთი ადგილი, ლივანა, (და არა ხეობა!) აღნიშნულია მაჭახლის სამხრეთით და არტანუჯის დასავლეთით¹¹. დ. ბაქრაძის მოწმობით, „ლაზისტანის საფაშოში, რომლის მთავარი ქალაქიც აჭარის საქართველოსთან შეერთების წინა წლებში ბათუმი იყო, ითვლებოდა 11 ყაზა; აქედან ერთი ლივანას ყაზა იყო“¹².

მაგრამ, ეს ადგილი, ამ დროს, როდესაც ეს ამბები ხდება, ჯერ კიდევ არ იყო დაკავებული ოსმალების მიერ. ცნობაში მხოლოდ ფანასკერტის მდებარეობაში არსებული ტერიტორიების დაკავებაზეა ლაპარაკი და სანჯაყიც სწორედ იქ იქნა მოწყობილი. ამ სანჯაყში კი შედიოდა თორთუმი, თალბისი, აზჩაყალა და ლივანას ხევი (*سیاسی*). ხომ არ არის აქ ტაოს კარი? ასეთი განმარტება, ვფიქრობთ ყველაზე უკეთ უხდება *سیاسی*-ს შინაარსში ნაგულისხმევ გეოგრაფიულ პუნქტს.

მაგრამ, ახლა ჩვენთვის საინტერესოა და დ ე ლ ი ს მიკვლევა, რომლის მხარეც „თავისი კეთილნამენი სოფლებით კეთილადდაცულ ქვეყანას (ოსმალეთს დაერთო“.

მაშასადამე, დად ე ლ ი ს მხარე, ამ ცნობაში ნახსენებია ტაოს მოსაზღვრედ, მაგრამ არ ჩანს რომელი მხრიდან. ყოველ შემთხვევაში იგი არ არის სამხრეთის მხარე. იგი არ არის არც ჩრდილოეთით. ოსმალები ტაოზე ჩრდილოეთით ჯერ საერთოდ არ არიან შეკრიბები სამცხის ტერიტორიაზე. ეს მხოლოდ მომდევნო ხანებში, 1553 წლით დათარიღებული შემოსევის დროს ხდება „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, როდესაც: „არტანუჯი წაგუართუეს ურუმთა“, და არსიანამდის დაიჭირეს ფარნაკანი, და სრულ არტანის დაიჭირეს, და ფარნაკანი აღაშენეს, აწყურისა ღმრთის მშობლის შეწევნითა სამცხეს ვერ გარდმოვიდეს“¹³.

მაშასადამე რჩება მხოლოდ ორი შესაძლებლობა, დად ე ლ ი ს არის ტაოს აღმოსავლეთით, ან მის დასავლეთით. მაგრამ რაკი უკვე ვიცით, რომ იგი ჩოხურ-საადის დასავლეთით მდებარეობს, მაშასადამე დად ე ლ ი ს უნდა იყოს ტაოს აღმოსავლეთით. აღნიშნულ საზღვრებში კი, სახელდობრ, ერზერუმის საფაშოსა, ჩოხურ-საადსა, სამცხე-საათაბაგოსა და ტაოს შორის კ ო ლ ა მდებარეობდა. მაშასადამე დად ე ლ ი ც იქ არის საძიებელი. იგი კოლაში შემავალი ერთ-ერთი პუნქტი ჩანს, ოღონდ ნებისთ თუ უნებლიეთ, როგორც თურქული ისე სპარსული წყაროები ამ გეოგრაფიული პუნქტის სახელით მთელ მხარეს იხსენიებენ. ამ მხრივ ის გარემოებაც ძალიან საინტერესოა, რომ თვი-

10 ქართლის ცხოვრება... გვ. 500: „ქორიონიკონსა ს ლ ჰ: ტაოს ქვეყანა, დაიჭირეს თათართა ურუმთა“. მართალია აქ თარიღი ორი წლითაა გადაწეული (1550 წ.), მაგრამ თარიღთა ასეთი ინტერვალით მონაცვლეობა დამახასიათებელია აღნიშნული პერიოდის მოვლენების გაშუქებისათვის დასახელებულ წყაროში. ასეთი განსხვავება დამახასიათებელია პასან რუმელისთვისაც, მაგრამ მოვლენათა მსვლელობა ყველგან თითქმის თანამოხვევა.

11 ს. ჭიქია, იბრაჰიმ ფიქვი საქართველოს შესახებ... გვ. 372.

12 Д. Б а к р а д з е, Археологическое путешествие по Грузии и Аджаре, Петербург. 1878, გვ. 20.

13 ქართლის ცხოვრება... გვ. 500.

თონ კოლას აღნიშვნა-მიითითება არ გვხვდება დასახელებულ აღმოსავლურ წყაროებში, რაც იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ რალაც სხვა ტერმინით, ჩვენს აზრით დად ელით აქვთ შეცვლილი.

ამ საკითხის გარკვევაში, გარკვეული დახმარების გაწევა შეუძლია შაჰ-თამაზ I-ის „თეზქერეს“ ცნობასაც.

შაჰ-თამაზ I-ის „თეზქერეში“ დად ელი მოხსენიებულია არზრუმის ფაშა ისქანდერთან დაკავშირებით. „თეზქერეს“ მოწმობით, ისქანდერ ფაშა „ხან იმას განიზრახავდა ხან ამას და ნიადაგ შფოთსა და ამბოხს ეწეოდა“¹⁴.

ეს შფოთი და ამბოხი, როგორც ჩანს, ოსმალეთის სამფლობელოების მოსაზღვრე საქართველოს კუთხეების დარბევა-დალაშქვრაში გამოიხატებოდა. „თეზქერეს“ მოწმობით, იგი შაჰს იმასაც უთვლიდა, რომ „მე საქართველოს არტანუჯის ციხეს გარს შემოვადექი და შაჰი ჩემზე დაედასახმელად თუ წამოვა, უომრად არ გავეცლებიო“¹⁵. გარდა ამისა, იგივე ისქანდერ ფაშა „უმეტრებისა და უეციობის გამო სულ იმის ლაპარაკში იყო, რომ შირვანისა და საქართველოს ფაშა მე ვარო“¹⁶.

როგორც ჩანს, ისქანდერ ფაშას მოქმედებისათვის კონტროლის გაწევა და თვალუერის დევნება შაჰ-თამაზს მისი მოსაზღვრე ირანის დაქვემდებარებული პროვინციის გამგებლისათვის, ჩოხურ-საადის ჰაქიმ შაჰ-ყული სულთნისათვის ჰქონდა დავალებული. სწორედ ეს უკანასკნელი გვევლინება „თეზქერეს“ მიხედვით უმეტეს შემთხვევაში ისქანდერ-ფაშას მოპასუხე და მოწინააღმდეგე.

აი, სწორედ ამ ისქანდერ-ფაშასთან დაკავშირებით იხსენიება შაჰ-თამაზ I-ის „თეზქერეში“ დად-ელის ნბარე.

შაჰ-თამაზი მოუთხორობს ოსმალთა ელჩებს, რომ რამაზანის თვე ხლათში გავატარეთ და იქ დაეიმარხულეთ. იმ ხანებშიო, ამბობს შაჰი, ე. ი. რომელიდაც წლის რამაზანის თვეში „ყარაბაღის ხურჩინლუთა ზალხიდან 900 კაცი, ხოლო ქართველთაგან 300 კაცი იმ წინეებზე დადელში წასულიყვნენ. მათ მოულოდნელად თავს დასხმოდათ ისქანდერ-ფაშა შვიდი ათასი კაცით. მიუხედავად იმისა, რომ მათი უმეტესობა სანადიროდ იყო წასული და მხოლოდ ქართველ ხურჩინლუთა ერთი ნაწილი შესწრებია, ისინი სასწრაფოდ ცხენებზე შემსხდარან და პირისპირ შებრძოლებიან. ბოლოს, ზოგი მათგანი მოუკლავთ. ისქანდერ ფაშას ეს ამბავი დიდ გამარჯვებად მიუჩნევია და ენითაღუწერელ თვითკმაყოფილებასა და სიამაყეს მისცემოდა“¹⁷.

¹⁴ ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საქარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერი. დორ-ნის კატალოგი № 302, ფ. 64 ა.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ იქვე; ფ. 67 ბ; ეს ცნობა, სხვათა შორის, შეტანილი აქვს თავისი თხზულების კომპილაციურ ანოტაციის ისქანდერ მუნშისაც, შტრ.: „ისქანდერ ფაშა ბოროტგამზრახველი და შფოთის ამტეხი კაცი იყო. მაგალითად, როცა მისმა უდიდებულესობამ სამოთხეში განსვენებულმა შაჰ-მა—ყაჩართა ზოგერთი ამირი საქართველოზე საღვთო ომით ლაშქრობის დროს დადიანის მხარეს გაგზავნა (ისქანდერ ფაშამ) დიდი ჭარბი ილღარი ჭნა და იმ დროს, როცა ამირები სათარეშოდ იყვნენ წასული, ამირთა ბანაკს თავს დაესხა, ბევრი ყაჩარი ღაზი მოკლა და უამრავი უმსგავსოება ჩაიდინა“ (ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ელადიმერ ფუთურიძემ, თბ., 1969, გვ. 13):

როგორც ვხედავთ დად ელი ამ მიხედულია დადიანის მხარედ. რასაც ელ. ფუთურიძე განმარტავს „სამეგრელოდ“ (იქვე). ამავე თხზულებაში სხვა ადგილას კვლავ იხსენიება იგივე

აღნიშნული ცნობიდან კარგად ჩანს, რომ და დ ე ლ ი ს მხარე ირანსა და ოსმალეთს შორის საცილობელი პუნქტია და იხსენიება არზრუმის, ჩოხურ-საადისა და არტანუჯის გვერდით.

„თეზქერეს“ ცნობაში ხაზგასმულია კიდევ ერთი დამახასიათებელი შტრიხი: და დ ე ლ შ ი ბლომად ყოფილა გარეული ნადირი, რასაც აქ მოსული ყიზილბაშები და ქართველები იმ ზომამდე გაუტაცნიათ, რომ დავიწყებით აქ მოსვლის მთავარი მიზანი და დაფანტულან მათ დასახოცად.

და დ ე ლ ი ს ქვეყანა ზემოთ ჩამოთვლილ გეოგრაფიულ პუნქტებთან მოსაზღვრობითა და გარეული ნადირის სიძრავლითაც ძალიან გავს კოლას, რომლის შესახებაც, სხვათა შორის ვახუშტი შენიშნავს, რომ იგი არს: „ბალახ-შამბ-ყვავილოვანი, წყაროიან-ნადირიანიო“¹⁸.

„თეზქერეს“ ცნობიდან ისიც კარგად ჩანს, რომ სამხრეთ-საქართველო და, ბუნებრივია, და დ ე ლ ი ს, საცილობელი ქვეყანაა ირან-ოსმალეთს შორის, როდესაც თურთულთი მთგანი პრეტენზიას აცხადებდა მთელ საქართველოზე, ამიერკავკასიაზე და ათეული წლობით ებრძოდნენ ერთმანეთს ამ მიზნის განსახორციელებლად.

ირან-ოსმალეთის პირველი ომი (1514—1555 წწ.) ამიერკავკასიის ხელში ჩასაგებად დასრულდა 1555 წ. ამასიის ზავით. ამ ზავის თანახმად ირანმა და ოსმალეთმა შუაზე გაიყვეს საცილობელი ქვეყნები, უფრო სწორად გაინაწილეს გავლენის სფეროები, როდესაც ირანი ცნობდა ოსმალეთის უფლებას დასავლეთ საქართველოზე, ოსმალეთი ცნობდა ირანის უფლებას აღმოსავლეთ საქართველოზე, ხოლო მესხეთი სანახევროდ გაინაწილეს.

მაგრამ მათი ასეთი გადაწყვეტილება სრულიადაც არ მიაჩნდათ თავისათვის საეაღდებულოდ ამიერკავკასიის ხალხებს. არც ლუარსაბ I და სიმონ I (ქართლში) და არც მანუჩარი (სამცხეში) სულაც არ აპირებდნენ ქედი მოეხრათ ირანელ და ოსმალელ დამპყრობელთა წინაშე, ისინი სამკედრო-სასიციოცხლო ბრძოლას აწარმოებდნენ საქართველოსა და ქართველობის შენარჩუნებისათვის. ამიტომ, სავსებით ბუნებრივია, ვერც ირანელები აღმოსავლეთ საქართველოს და, მით უმეტეს, ოსმალები დასავლეთ საქართველოს თავიანთი ქვეყნების უშუალო შემადგენელ ნაწილებად ვერ ჩათვლიდნენ. მათ ასეთად მხოლოდ ის შეეძლოთ ჩათვალათ, სადაც ყიზილბაშობამ (ყიზილბაშებისათვის დამახასიათებელი სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა) და ოსმალობამ (ოსმალებისათვის დამახასიათებელი სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა) მოიკიდა ფეხი, სადაც საქართველოს თუ მათ მიერ დაპყრობილი სხვა ქვეყნების მართვა-გამგეობა თავიანთ ყაიდაზე მოაწყვეს. წყაროებიდან კი სრულიადაც არა ჩანს, რომ ასეთი რამისათვის, ამ დროს, ოსმალეთს მიეღწიოს დასავლეთ საქართველოში. მაგრამ აქ, სამხრეთ საქართველოს ერთ ნაწილში, თორთუმის, ოლთისის, ტაოსა და კოლას მიდამოებში მე-16 ს-ის შესაბამისი დროისათვის უკვე ჩანს ოსმალური სანჯაყი და შესაბამისი ადმინისტრაცია. და ჩვენც სწორედ ასე უნდა გავიგოთ პასან რუმელუს ცნობა სულთან სულეიმან კანუნის (1520—1566) გარდაცვალებასთან დაკავშირებით მისი სამფლობელოების შესახებ, სადაც ნათქვამია, რომ:

გეოგრაფიული პუნქტი, ოღონდ ამჟერად „და დ ე ლ ი ს მხარედ“ (ჩქვე. კვ. 15), თემ(ი) ატორიკი და გამოძეგულიც შიგ იგივე შინაარსს ღებენ.

18 ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერაქნიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 113.

„მის სამეფოში შედიოდა არაბეთის ერაცუი, ბასრა, დიარბექირი, საქართველო-
და: — და დ ე ლ ი ძეგლყადარი ქვეყანა“¹⁹ და ა. შ.

ამრიგად, ამ ცნობაში მთელი დასავლეთი საქართველო კი არ უნდა ვიკა-
რაუდეთ, რაც ოსმალეთის მხოლოდ გავლენის სფერო იყო, არამედ სამცხის
ტერიტორიის ის ნაწილი, რომელიც უკვე მიტაცებული ქონდათ ოსმალებს და
ოსმალურ ყაიდაზე იყო მოქცეული.

რატომ მიიღო ამ ტერიტორიამ და დ ე ლ ი ს სახელი და სად გაქრა
კოლა? ამაზე ამომწურავი პასუხის გაცემა ჯერ-ჯერობით ძნელია. შეიძლება
მხოლოდ გამოვთქვათ ვარაუდი.

სახელი კოლა საერთოდ არ ჩანს ამ პერიოდის აღმოსავლურ წყაროებ-
ში, იგი არ ჩანს არც იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობებში, ეტყობა, იგი საერთოდ დარკარ-
გათურქულ მეტყველებაში, ან ენამ ვერ იგუა, ან სხვა რაღაც მიზეზის გამო. ამ
ოლქის გაოსმალების შემდეგ თურქებმა ქალაქსაც უცვალეს სახელი და კოლას
მაგიერ გ ე ლ ე შეარქვეს²⁰. ხოლო რაც შეეხება კოლას მეორე საკმაოდ ცნო-
ბილ გეოგრაფიულ პუნქტს, და და შე ე ნ ს იგი ცნობილი იყო როგორც საეპიზ-
კოპოზო ცენტრი „სრულიად კოლა და ხორცევეანისა“²¹. რომლის საკათედრო
ეკლესია მე-9—10 საუკუნეში უნდა ყოფილიყო აშენებული, როდესაც ბაგრა-
ტიონების რეზიდენცია ჯერ კიდევ არტანუჯი იყო. სწორედ და და შე ე ნ ს ა-
გ ა ნ უნდა მომდინარეობდეს აღმოსავლურ წყაროებში შესაბამისი ტერიტორი-
ის აღაწერწავად ხშირად გამოყენებული სახელი და დ ე ლ ი.

К. Г. ТАБАТАДЗЕ

К ТОЛКОВАНИЮ ДАД ЭЛИ (داد ايلي)

(Резюме)

Часто встречающийся в персидских и турецких нарративных ис-
точниках XVI—XVII вв. термин Дад эли (داد ايلي) в разное время был
по разному истолкован исследователями. Проф. С. Джикиа, исходя из
значения второй части термина — ايلي («страна»), толкует этот тер-
мин как «страна Дала», без указания ее местонахождения. Канд. ист.
наук Р. Кикнадзе Дад эли толкует как «Южная и западная Грузия».

Исходя из данных упомянутых выше источников, мы предлагаем
новое толкование этого термина, доказывая, что он применялся при на-
звании части Самцхе-Саатабаго, религиозного центра («Саэпископоз»)
Кола-Дадашени.

19 პაპან ჩემელს ცნობები საქართველოს შესახებ... გვ. 38.

20 ე. წ. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანვლში 1907
წელს, პარიზი, 1938, გვ. 9

21 ი ა ქ ე ე, გვ. 10.

ელენე მაჰაჰარიანი

ქართულ-სპარსული და სპარსული მოხატული ისტორიული
საბუთები

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებსა და საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივში დაცული სპარსული და ქართულ-სპარსული მოხატული ისტორიული საბუთების შედარებითმა შეაწავლამ მხატვრული თვალსაზრისით საინტერესო მასალა გამოავლინა.

ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში დაცულია 35, ხოლო საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივში 12 მოხატული სპარსული საბუთი. ყველა ისინი დედნების სახითაა წარმოდგენილი, შესრულებულია ქალღელზე, ერთია ნაბეჭდი Pd 434, ერთიც ეტრატისაა Pd 34. სპარსული საბუთები არ არის დიდი ზომისა, ისინი სწორკუთხა ფორმატისაა და მათი საერთო არქიტექტონიკა — მხატვრობისა და ტექსტის კომპოზიციური განაწილება — ყველა შემთხვევაში გარკვეულ პრინციპს ემორჩილება.

საბუთის ძირითად ნაწილს წარმოადგენს ტექსტი, რომელსაც ორმხრივ ფარგლავს ორნამენტირებული ჩარჩო (იგი ტექსტის ზემო და მარცხენა კიდეებს ესაზღვრება მხოლოდ). ტექსტი და დეკორატიული ჩარჩო, მართალია, ერთმანეთისაგან გამოყოფილია წვრილი ფერადხაზოვანი ზოლებით, მაგრამ მთლიანობაშია გააზრებული. ტექსტისათვის განკუთვნილი არე, ჩარჩოს ორნამენტის სტილში შესრულებული დეტალებითაა მოფენილი Pd 9, 46, 130.

საბუთის ტექსტი პატარაა, ზოგჯერ იგი 5—6 სტრიქონისგან შედგება. ამ შემთხვევაში სტრიქონები ერთმანეთს საკმაო მანძილითაა დაშორებული და მათ შორის არე შევსებულია დეკორატიული ზოლებით: მცენარეული ორნამენტების მწკრივით Pd 37, 42, 46, ან ოქროს სწორხაზოვანი ზოლებით Pd 14, 18. ხშირად გვხვდება სტრიქონებს შორის შეჭრილი ტალღოვანი ზოლები Pd 11, 47, რომელიც ზოგიერთ შემთხვევაში დაკბილულია წვრილი შავი კონტურიით Pd 44, 102.

ტექსტის ზემოთ, დეკორატიული ჩარჩოს ცენტრში. ყოველთვის დასმულია ბეჭედი. რომლის შემკულობა მნიშვნელოვან კოლორისტულ აქცენტს ქმნის საერთო კომპოზიციაში. ბეჭდები სხვადასხვა ფორმისაა: გვხვდება გუმბათიანი, ოთხკუთხა, წრიული და ისინი ყოველთვის გარშემოვლებულია ორნამენტებით. დეკორატიული ეარდულები (ბეჭდის მოხაზულობა აღნიშნულია ოქროსფერი ფურცლებით, რომელთა კიდეები დამუშავებულია შინდისფერი საღებავით Pd 14, 41, 48, 49), ან ზოგჯერ მინანქრისებური ტექნიკით შესრულებული დეკორატიული ჩარჩოს მხატვრობა (ნახატი შევსებულია სქელი გაუმჭვირვალე საღე-

ბავებთან Pd 9, 18, 47) მცვეთი და ინტენსიურია საერთო კოლორიტულ შეხამებაში.

საბუთის ძირითადი ნაწილი ტექსტი და დეკორატიული ჩარჩო თავის შიგნით ჩამოყალიბდა მხატვრულ ბორდურში, რომელიც წარმოადგენს განსხვავებულ ხარისხსა და ფერის ქაღალდს (ბორდურების გარეშე წარმოდგენილი საბუთებია Pd 14, 18, 42, 46). ეს დამოუკიდებლად შესრულებული მოხატული ჩარჩო, რომელიც მცტად ფაქიზად მიწებებული ტექსტის კიდეს, შეერთების ადგილზე კი ვახვლებულია ფერადხაზოვანი ზოლები (ასეთი მხატვრული ბორდურები ცნობილია მე-17 ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებში S — 500ი, H — 2074). არის შემთხვევები, როცა ბორდურები მოუხატავია, შეფერილი ოქროს ქაღალდით მხოლოდ გამოყენებული Pd 37, 44, 443.

საბუთებია ორნამენტულ შემკულობაში ძირითადად გვხვდება ატრიბუტული მცენარეული მოტივები. ისინი ხშირად ოქროსფერი საღებავითაა დაფერილი. ოქროს თხელი საღებავით შესრულებული ნახატი აქა-იქ აღნიშნულია ცფრო ინტენსიური კონტრით, რაც ორნამენტს მეტ გამომსახველობა ანიჭებს. ზოგიერთი მათგანი ძალიან მოგვაგონებს ბეგთაბეგისეული ვეფხისტყაოსნის H — 54 ბორდურების შემკულობას. Pd 41, 44, 49. ცისა ფონი, 1452.საბ. 33, 111.

ამრიგად, სპარსული საბუთი გაორმაგებული დეკორატიული ჩარჩოთაა წარმოდგენილი. სტილისტურად ბორდურების მოხატულობა განსხვავდება ტექსტის მოხატულობისაგან. თუ აქ იგრძნობა მხატვრის შემოქმედებითი ხასიათი (სტრიქონებს შორის დარჩენილი არე მხატვრის გემოვნებაა მიხედვით შევსებულია სხვადასხვა სიდიდის ორნამენტული დეტალებით. ტექსტისა და ბეჭდის აგებულებასთან შეფარდებულია ორნამენტაციის განაწილება). ბორდურები ტრადიციული ხასიათის მატარებლები არიან. არის შემთხვევები, როცა მაგ. Pd 19 და 40 საბუთების ბორდურები ერთმანეთისაგან არ განსხვავდებიან. როგორც ჩანს, მხატვრული ბორდურების წარმოება ფართოდ ყოფილა გავრცელებული და იგი სპეციალურად მზადდებოდა არა მარტო ხელნაწერების, არამედ საბუთების შესამკობად.

საბუთებზე დაკვირვებამ ნათელყო, რომ მხატვარსა და გადამწერს შორის მრავალი განაწილებული იყო: ჭერ იწერებოდა ტექსტი. ხოლო შემდეგ მხატვარი მოხატავდა. ხშირად ფერადხაზოვანი ჩარჩოს ზოლი წყდება ტექსტის ადგილას, მთელ რიგ შემთხვევებში სტრიქონებს შორის ტალღოვანი ან ფოთლოვანი შეკრებილები გამოხატავენ ასოებს შორის დარჩენილ თავისუფალ არეს

ფაქიზი და დახვეწილი წერის მანერით. დეკორატიულობით, კოლორიტით სპარსული საბუთების მხატვრობას ბევრი რამ აქვთ საერთო სპარსულ ხელნაწერებთან, მაგრამ ზოგიერთი თავისებურება, კერძოდ საბუთების საერთო აღნაგობა, დეკორატიული სიბრტყეების კომპოზიციური განაწილება მიგვითითებს საბუთების შედგენის თავისებურ, დამოუკიდებელ სტილზე.

სპარსულ საბუთებთან ქართულ-სპარსული საბუთების შედარებითმა მხატვრულმა ანალიზმა გამოავლინა ორენოვანი საბუთებისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი თავისებურება, რაც მათ ქართულ დოკუმენტებს უკავშირებს. მოხატული ორენოვანი საბუთები, ისევე, როგორც მხატვრული ქართული საბუთები, ძალიან ცოტაა, ერთეულებია საუკუნეების მიხედვით. მაგრამ მათი შესწავლის საფუძველზე შესაძლებელი გახდა ზოგიერთი იმ თავისებურების გამო-

მეცნიერებათა, ჭრუელ-ჭარბული და სპარსული მოხატული ისტორიული საბუთები.
 E. Machavariani, Perseidische u. gruzino-perseidische ukraine
 historische dokumente.

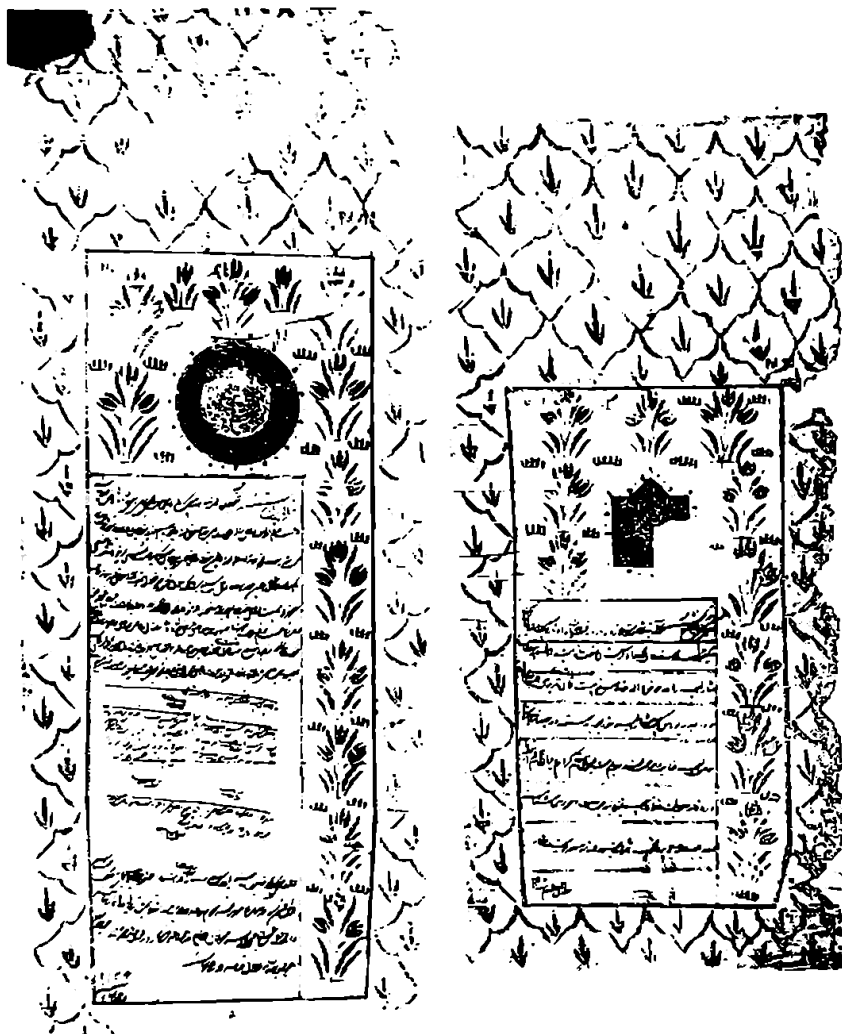

გ. შაჰავეარიანი, ქართულ-სპარსელი და სპარსელი მოხატული ისტორიული საბუთები.
E. Machavariani, Perenskie i gruzino-perenskie ukrasheniye
istoricheskiye dokumenty.

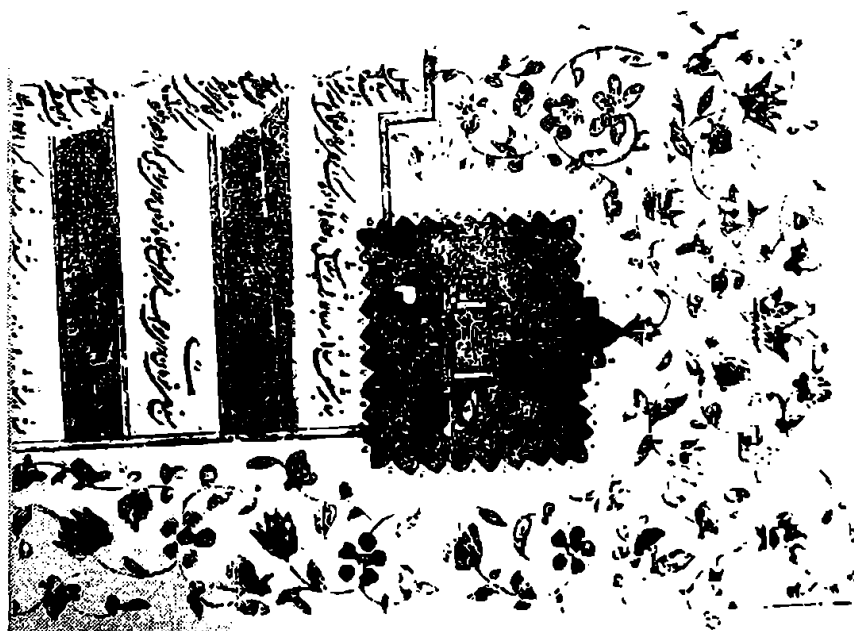
№ 49

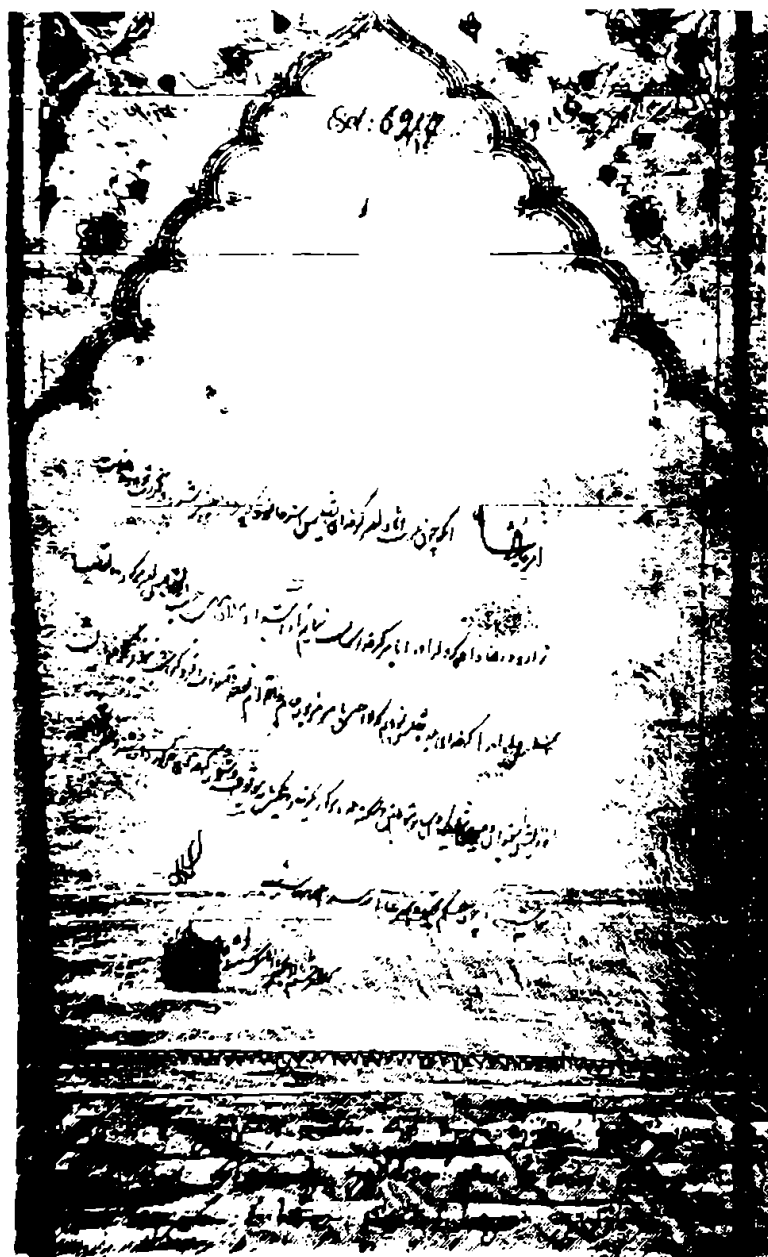

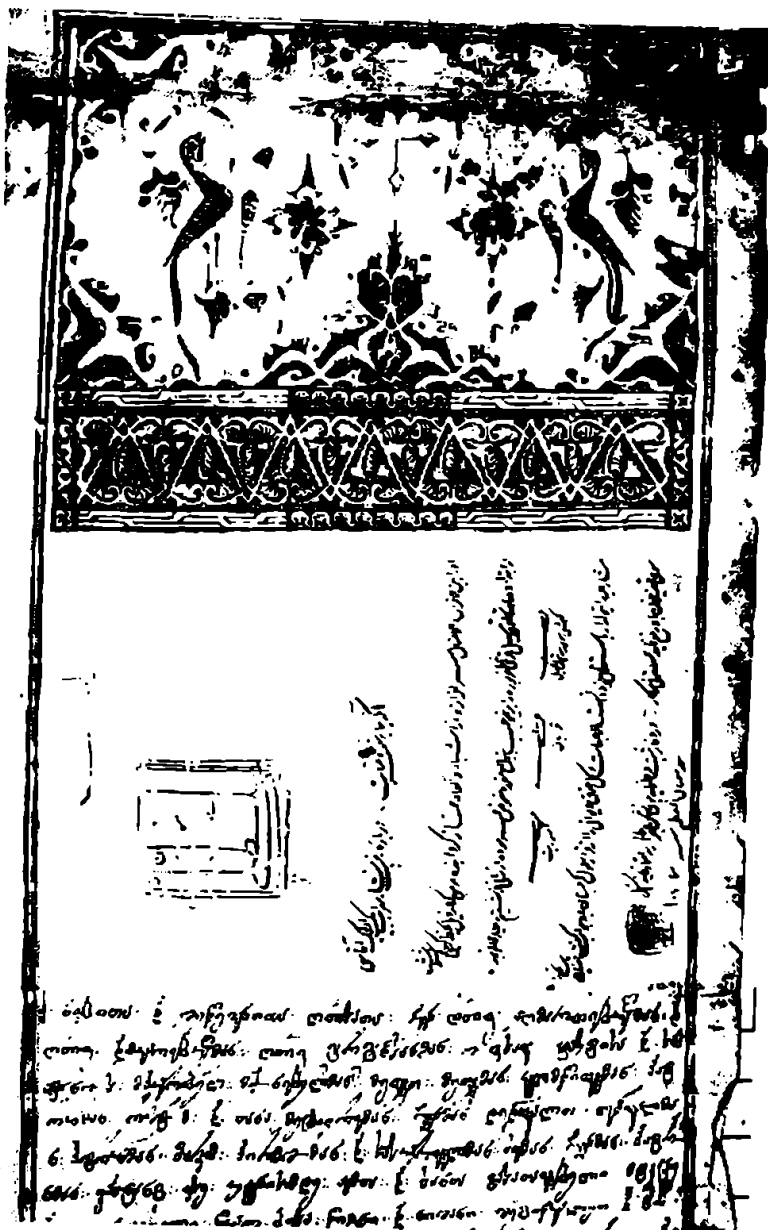
ქართული ხელნაწილის წიგნის ბეჭდული სურათები.
 II. Матаваргани. Перенятые и дружно-перенятые украшения
 исторические документы.

მეცნიერებათა აკადემიის სკოლის სკოლის მისთვის ისტორიული საბუთები.
 Мечта парина и, Персидские и грузинско-персидские украшенные
 исторические документы.

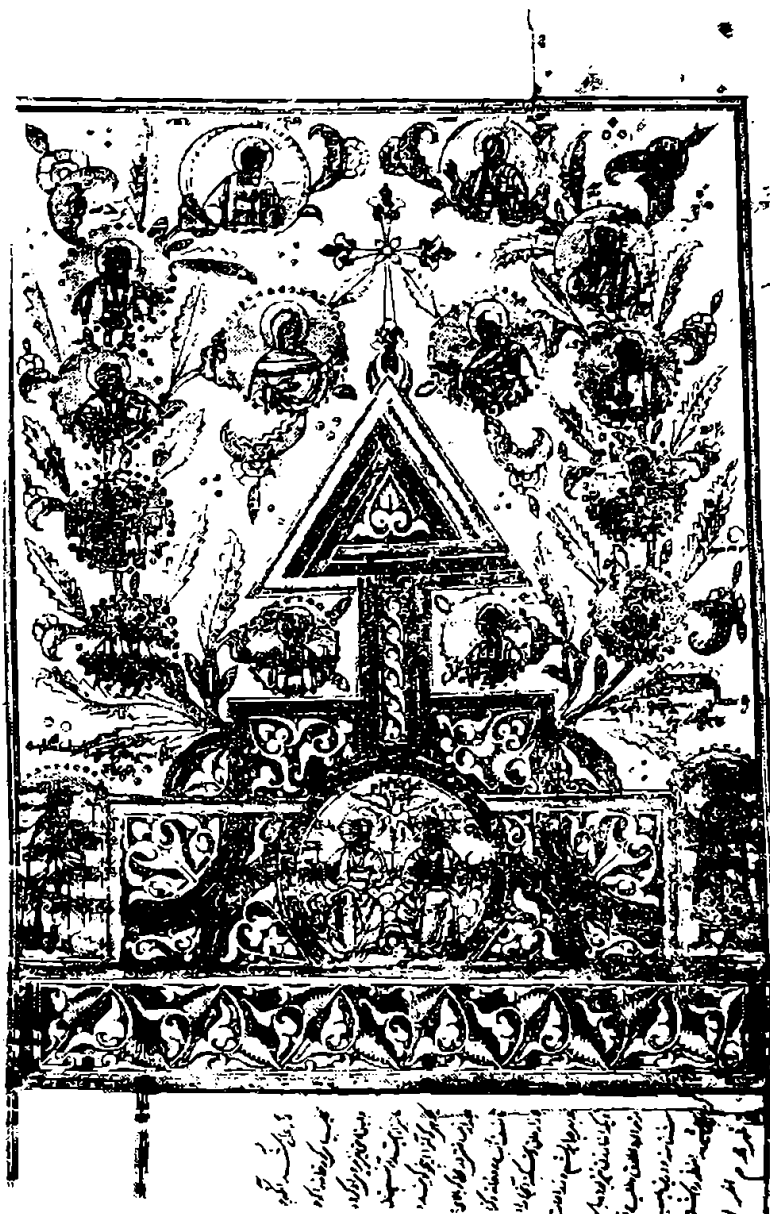

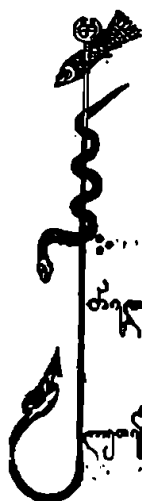
2. გრძელმანძრული ბრტყელ-ბრტყელი
 E. M. ვარიანტი, Передние грудно-переднее украшение

მაცუარია ნი. ქართულ-სპარსელი და სპარსელი მობატელი ისტორიული საბუთები.

E. Machavariani, Perenskie i gruzino-perenskie ukrashenie
istoricheskie dokumenty.

၁၀၀

တို့၏ ဦးစီးမှုဖြင့် ပြုလုပ်ခဲ့သော အလုပ်များကို အကျဉ်းချုပ် ဖော်ပြပါသည်။

အချို့သော အချက်အလက်များကို အောက်တွင် ဖော်ပြပါသည်။

၁။ အချို့သော အချက်အလက်များကို အောက်တွင် ဖော်ပြပါသည်။

၂။ အချို့သော အချက်အလက်များကို အောက်တွင် ဖော်ပြပါသည်။

၃။ အချို့သော အချက်အလက်များကို အောက်တွင် ဖော်ပြပါသည်။

၄။ အချို့သော အချက်အလက်များကို အောက်တွင် ဖော်ပြပါသည်။

၅။ အချို့သော အချက်အလက်များကို အောက်တွင် ဖော်ပြပါသည်။

၆။ အချို့သော အချက်အလက်များကို အောက်တွင် ဖော်ပြပါသည်။

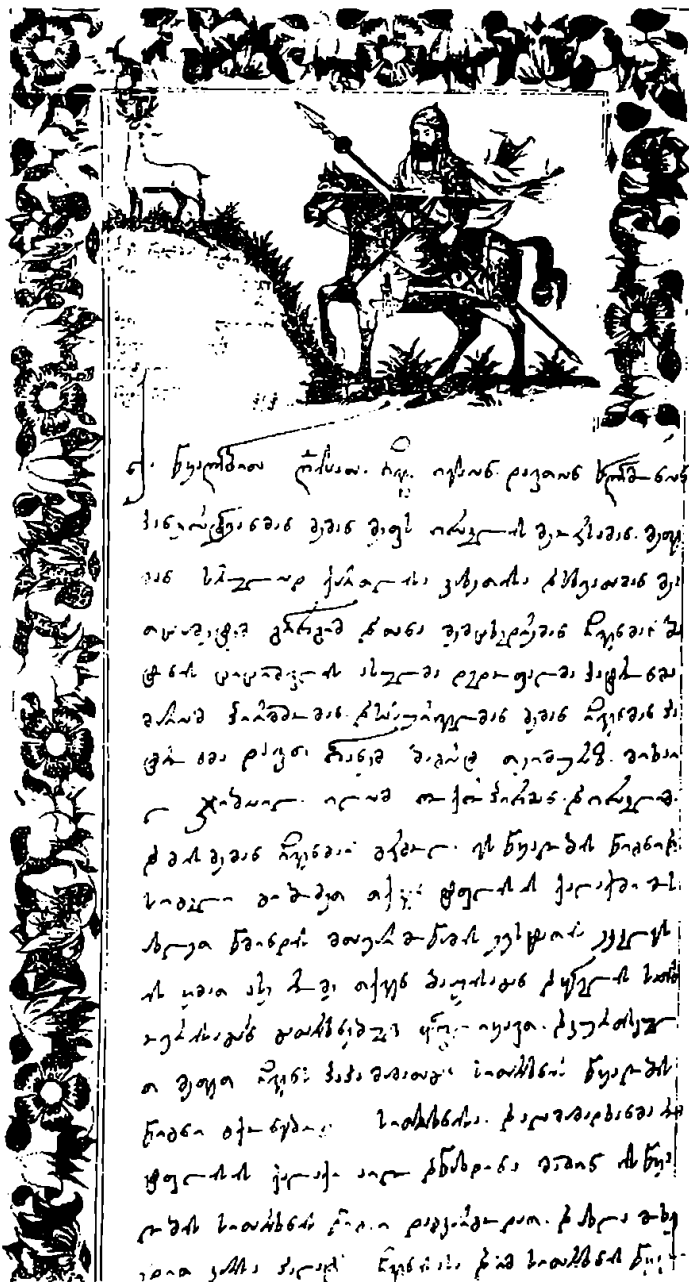
၇။ အချို့သော အချက်အလက်များကို အောက်တွင် ဖော်ပြပါသည်။

၈။ အချို့သော အချက်အလက်များကို အောက်တွင် ဖော်ပြပါသည်။

၉။ အချို့သော အချက်အလက်များကို အောက်တွင် ဖော်ပြပါသည်။

၁၀။ အချို့သော အချက်အလက်များကို အောက်တွင် ဖော်ပြပါသည်။

გ. შავკავაძიანი, ქართულ-სპარსელი და სპარსელი მოსტელი ისტორიკოსი სამუშაოები.
E. Machavariani, Perenskie i gruzino-perenskie ukrasheniye
istoricheskiye dokumenty.

ელენა, რაც ეროვნული ტრადიციების შენარჩუნებისათვის ბრძოლაზე მიგვი-
თითებს!

რაც შეეხება ჩვენამდე მოღწეულ მონათული ქართული საბუთების მხატვ-
რულ სახეს, საბუთის მონატვის პრინციპებს, ისინი არ ატარებენ ტრადიციულ
ხაზთან, როგორც ეს სპარსულ საბუთებში დაინახეთ. თუ ქართული ხელნა-
წერი წიგნის შემკულობის პრინციპი ჩამოყალიბებული და დამკონებულია,
განაზღვრულია მორთულობის ძირითადი ელემენტების შემადგენლობა. მათი
აგებულება, განაწილება თანმიმდევრულია. საბუთებში აქცენტი ძირითადად
ლამაზად დაწერილ ტექსტზეა გადატანილი. გადამწერს ხშირად თვითონ შეპ-
ქონდა მხატვრული ელემენტი: გოფიჯლად შეარღობული სახელი ან თუ
დეკორატიული ხეულები. მონატვის შემთხვევაშიც შემკულობა ანდივიდუა-
ლური, შემოქმედებითი სახითის მატარებელია.

ტექსტისა და ორნამენტების განაწილების პრინციპი, დამახასიათებელი სპარ-
სული საბუთებისათვის. განსხვავდება ორენოვანი საბუთის არქიტექტონიკისა-
გან. ორენოვანი საბუთისათვის უცხოა ცენტრის გამოყოფა ფერადხაზოვანი
აქცენტით — ბეჭდის შემოქმედარგვლელი დეკორატიული ჩარჩოთი. ბეჭდის ად-
გილი გადანაცვლებულია ტექსტის ბოლოა. საბუთის ზემო ნაწილში თავსარ-
თის სახით წარმოდგენილია შეკვრობა, რომლის ქვევით საკმაოდ თავისუფალ
არეზე სპარსული ტექსტია ხშირად პარალელურად განლაგებული სტრიქონე-
ბით. შემდეგ მას მოჰყვება ქართული ტექსტი, რომელიც თავდება საბუთების
გამცემის ხელრთვითა და ბეჭდით. საბუთის ტექსტი და შემკულობა ვერტიკა-
ლებულია უწყვეტ ფერადხაზოვან ზოლში.

ორენოვანი საბუთებისათვის ასევე უცხოა მხატვრული ბორღურები, რომ-
ლებიც ფართოდ იყო გავრცელებული სპარსულ საბუთებსა და ხელნაწერებში.
საინტერესოა რომ ქართულ ხელნაწერებში იგი შემოვიდა სპარსული ბელოვ-
ნების გავლენით და ფართოდ იყო გამოყენებული მე-17 ს. ხელნაწერებში.
ქართულ და ორენოვან ისტორიულ საბუთებს ეს გავლენა არ შეხებიათ. მიუხე-
დავად იმისა, რომ სპარსული და ორენოვანი საბუთები ერთ პერიოდშია გაცე-
მული და ქართველებს შეეძლოთ ნიშნულად გამოეყენებიათ ბრწყინვალედ მოხა-
ტული სპარსული დოკუმენტების შემკულობა. ორენოვანი საბუთები დამოუკი-
დებელ ხაზს ატარებენ, მათში ბევრია თვითმყოფადი და ნაციონალური.

ორენოვანი საბუთების მხატვრობა ასევე განსხვავდება იმ დეკორატიული
სტილისაგან, რომელიც სპარსულ საბუთებსა და საერთოდ სპარსულ სამინია-
ტურო ხელოვნებას ახასიათებს. როგორც ცნობილია, ეს სტილი გამოვლინდა
ამ პერიოდის ქართულ ხელნაწერებში შესრულების მანერაში. კოლორიტულ
გამაში, ფიგურებისა და პეიზაჟის განლაგებაში, პერსონაჟების ჩამკულობასა
და სახეების შესრულებაში. ორენოვანი საბუთები ამ გავლენის გარეშე დარჩ-

1 ჩვენ მიერ შესწავლილია ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდში დაცული ნაშრომები: Hd—1350. Ad—1837. Qd—6914. Ad—2233. Sd—752. Qd—1653 და ცენტრალური საისტორიო არქივში დაცული როსტომის მიერ გაცემული საბუთი
ფონდ. 1448, საბ. 5006. საბუთები ძირითადად ეტრატზეა შესრულებული.

ჩვენ მიერ განხილული სპარსული და ორენოვანი საბუთების ტექსტები შესწავლილი და
გამოკვეთიებულია ელ. ფეთურიძის მიერ: „სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს
წიგნთსაცავში“ ნაკვ. 1, 2, 3. „ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები“ 1955 წ. 2. ხე-
ბუას მიერ: „საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფორმანები და პოქები“. 1949 წ.

ნენ. ოსტატი ცდილობს შეინარჩუნოს ზომიერების გრძნობა (იხ. როსტომ მეფის გაცემული საბუთები Hd—1350, Qd—6914 და ცსსა, ფონდ. 1448, საბ. 5006). საინტერესოა ის გარემოება, რომ ეს სამი საბუთი, რომელიც ერთი პირის — მდივან-მწიგნობარ ბირთველ თუმანიშვილის მიერაა გადაწერილი, მხატვრული შესრულების მხრივ მსგავსია), იგი ერიდება მკვეთრ ფერებს. ფლტრამაჟინის ნაცვლად გამოყენებულია რბილი ცაფერი საღებავი. ფერების საერთო შეხამება ეტრატის ფონთან არ ქმნის კონტრასტის შთაბეჭდილებას. ერთი ლოკალური ფერის უარყოფა, აკვარელისებური საღებავების გამოყენება, ფონის ჩართვა საერთო კოლორიტში, ორენოვან საბუთებს სპარსულ საშემსრულებლო ტექნიკისაგან განასხვავებს. დეკორატიული თავსართი წარმოადგენს ერთ მთლიან ორნამენტულ სივრცეს, მისთვის უცხოა რამდენიმე დამოუკიდებელი ორნამენტული ზოლებისაგან შედგენილი სიბრტყე.

აღსანიშნავია, რომ ის ცვლილებანი მხატვრობაში, რაც ორენოვან საბუთებშია შესამჩნევი, კერძოდ მხატვრობისა და ტექსტის ჩართვა ფერადხაზოვან ჩარჩოში, დეკორატიული თავსართის შეისრული ფორმა — შესაძლებელია შემოღლი არაპაპარსული დოკუმენტების, არამედ უშუალოდ აღმოსავლური ორიენტაციის მქონე ქართულ ხელნაწერთა შემეულობის უშუალო გავლენით.

ორენოვანი საბუთი ფორმატის მხრივ სპარსულის მსგავსად პატარა ზომისაა (ქართული საბუთი ჩვეულებრივ გრავილია და რამდენიმე გადაკერებული კეფისაგან შედგება). ეს კი ხდება შესავლის — საღვთისმეტყველო ნაწილის შემცირების ხარჯზე. მაგრამ ორენოვანი საბუთი ყოველთვის ამ წესს არ ემორჩილება. მაგ. როსტომ მეფის მიერ გაცემულ ერთ-ერთ საბუთს (ცსსა, ფონ. 1448, საბ. 5006) დიდი შესავალი აქვს და იგი ქართული საბუთების მსგავსად ორკეფიანია. ესეც, თავის მხრივ, მიგვითითებს იმ გარემოებაზე, რომ ორენოვან საბუთში ძლიერი იყო ტრადიციების შენარჩუნების სურვილი.

შეიძლება დავასახელოთ კიდევ ერთი და მნიშვნელოვანი მომენტი, რაც ქართული საწმენდების შენარჩუნებისათვის ბრძოლის სურვილს ამტკიცებს. ეს არის ჯვრის გამოსახულების ჩართვა საბუთის დეკორატიულ შემკულობაში. გამაჰმადიანებული მეფის მიერ გაცემულ საბუთში ჯვარია გამოსახული! როსტომის მიერ გაცემულ Hd — 1350 და არჩილ მეფის მიერ გაცემულ Ad — 1837 ორენოვანი საბუთების დეკორატიულ თავსართში, კერძოდ პირველ შემთხვევაში ფრინველებსა და მცენარეულ ორნამენტებს შორის ცენტრალურ ადგილას, ხოლო მეორე შემთხვევაში წმიდანებსა და ისტორიულ პირებს შორის, ჯვრის გამოსახულებაა წარმოდგენილი. არჩილ მეფის მიერ გაცემულ საბუთში თავსართის შუაში საკმაოდ დიდ მედალიონში, სამების კომპოზიციაა ჩართული. ქრისტე და მამა-ღმერთი სხედან, მათ ზევით კი შუაში, მტრედის ერთ სფეროშია და გამოხატული.

ამრიგად, ზემოთაღნიშნული თავისებურებების გათვალისწინების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ ეს ორენოვანი საბუთები არა მარტო შინაარსით, არამედ მხატვრული ფორმითაც აშკარა ბრძოლას უცხადებდნენ უცხოურს. ისინი მკვეთრად უპირისპირდებიან სპარსულ საბუთებს და ინარჩუნებენ ეროვნულ სახეს. ორენოვანი საბუთების მხატვრობა ირანის პოლიტიკური ბატონობის ხანაში ქართველობის შენარჩუნების, რელიგიური რწმენის განმტკიცებისათვის ბრძოლა ერთ-ერთი შესანიშნავი გამოვლინებაა.

ПЕРСИДСКИЕ И ГРУЗИНО-ПЕРСИДСКИЕ УКРАШЕННЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ДОКУМЕНТЫ

(Резюме)

Сравнительный анализ украшенных персидских и грузино-персидских документов, дает возможность определить их художественные особенности.

Декоративная композиция грузино-персидских документов уклоняется от характерных черт персидских грамот (в персидских документах текст включен в двойное орнаментальное обрамление, художественные бордюры изготовлены отдельно и стилистически отличаются от орнаментального обрамления самого текста, над текстом поставлена печать, украшение которой вносит красочный акцент в общую композицию) и этим выявляет национальные особенности.

Художественный образ двуязычных документов выражает национальный дух и борьбу за религиозную веру (в орнаментации заставок включены изображения креста, св. Троицы)

ლევან ბილაშვილი, ჯავშილ გიუნაშვილი

ბრემში ნაკოვნი ჯამი სპარსული წარწერით

ნაქალაქარ გრემის ტერიტორიაზე საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიცია გათხრებს აწარმოებდა ხუთი სეზონის განმავლობაში 1963—67 წწ. პროფ. ა. ზაქარაიას ხელმძღვანელობით. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ირვევა, რომ კახეთის პოლიტიკური ცენტრი გრემი ხალხმრავალსა და მდიდარ ქალაქს წარმოადგენდა. როგორც ჩანს, იგი მხოლოდ და მხოლოდ პოლიტიკური ფაქტორების გამო არ უფილა დაწინაურებული. გრემიდან გადადიოდა გზები კავკასიის მთიანეთისაკენ, ხოლო სამხრეთით — ირანის პროვინციებისაკენ. ანტიკურ ხანაში აქ მთისა და ბარის შესაყარზე, გრემთან ახლოს ცნობილი ქალაქი ნეერესი გაჩნდა, გვიან შუასაუკუნეებში კი მის ადგილს გრემი ისაკუთრებს. ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით, გრემი 1466 წელს არის დაარსებული¹. იგი დაანგრიეს სპარსელებმა 1614—16 წწ.

არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დადგენილია, რომ ქალაქ გრემს ეკავა დაახლოებით 50 ჰექტარი ფართობი და შედგებოდა რამდენიმე უბნისაგან. ექსპედიციამ გათხარა ქალაქის სამი ძირითადი უბანი: 1. ქალაქის ცენტრში მდებარე „მთავარანგელოზის“ ტაძრის ანსამბლი, სადაც მდებარეობდა აგრეთვე ძველი სასახლის ნაწილი; 2. სამეფო რეზიდენცია, რომელიც გრემის ჩრდილო ნაწილს მოიცავდა და მდებარეობდა ინწობის მარჯვენა ნაპირზე და 3. სავაჭრო უბანი, რომელიც ქალაქის დასავლეთ ნაწილში მდებარეობდა.

არქეოლოგიური მასალებით განსაკუთრებით გამოირჩევა სავაჭრო უბანი. ეს არც არის გასაკვირი. რადგან აქ იყო თავმოყრილი საქალაქო ცხოვრების მთავარი დაწესებულებები — ქარვასლა, ფუნდუკი და სხვ. აღსანიშნავია, რომ აქვე მდებარეობს ე. წ. „მათარასა“ ეკლესია თავის კარგად ცნობილ სამენოვანი წარწერით (ქართულ, სომხურ და სპარსულ ენებზე)².

არქეოლოგიური მასალების უმთავრესი ნაწილი მოქიქულ და მოუქიქავ კერამიკას წარმოადგენს. ამჭერად ჩვენი განხილვის საგანია თიხის მოქიქული ჯამი, რომელიც შემკულია სპარსული წარწერებით. ჯამი აღმოჩნდა სავაჭრო უბანში 1966 წელს, ე. წ. „გვირაბიანი ნაგებობის“ მახლობლად, ორმოში. ორმოა ფსკერზე, რომლის სიღრმეც დაახლოებით ორი მეტრი იქნებოდა, აღმოჩნდა ქერქლების ნამტვრევები, რომელთაგანაც რესტავრირებულია ზემოაღნიშნული ჯამი, ფაიანსის ფილა, მოხატული ცისფრად და ფიურუზისფრად მოქიქული ცალყურა ღოჭი.

1 ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 99, 100.

2 ა. შანიძე, ვლ. ფურთუხიძე, სემენოვანი წარწერა გრემში, ენიშის მოამბე, V—VI. 1940.

ჩამი ვარდისფრად გამომწვარი თიხისაა, განიერი, პირგადაშლილი, ძირი ქუსლიანია. პირის დიამეტრი 32 სმ: ძირის დიამეტრი — 10,5 სმ, ხოლო სიმაღლე 6,7 სმ. ჩამს გადავლებული ჰქონია მოთეთრო-მოვარდისფრო ანგობი. ანგობიერებული კეცი ჰქიქურის გარეშე შემორჩენილია ჩამის ძირზე და მის ირგვლივ ორი-სამი სანტიმეტრის შემოყოლებით. ჩამის გარე ნაწილის დანარჩენი ორე დაფარულია მოთეთრო ჰქიქურით. ჩამის შიდა პირი ანგობიერების შემდეგ მოხატულია და შემკული სპარსული წარწერებით. წარწერებიც და ორნამენტებიც შესრულებულია მწვანე საღებავებით და კალმით. ჩამის შიდა პირის მთლიანი ფონი ღია მწვანე ფერის ჰქიქურით არის დაფარული. ჩამის შემკობისათვის ხელოსანს ჰურჰლის სამივე მთავარი ნაწილი გამოუყენებია. შემკობა იწყება ჩამის შიდა პირის ფსკერიდანვე, ცენტრში, 11 სმ. დიამეტრიანი წრე შედგენილია ოთხრიგად განლაგებული ყვავილოვანი ორნამენტით. პირველი მათგანი ექვსფურცლოვანი ყვავილია. ფურცლების რაოდენობა შემდგომ რიგებში თანდათან იზრდება, ისე რომ მეორე რიგი შედგენილია 14 ნაწილისაგან, მესამე რიგი 23-გან და მეოთხე კი 32 ფურცელია. ჩამის ფსკერის დანარჩენი ნაწილი უკირავს მცენარეულ და გეომეტრიულ მოტივებს და სპარსულ წარწერას. უნდა აღინიშნოს, რომ ორნამენტების ძირითად ხასიათად ხელოსანს წრიული მოტივი აქვს აღებული, რაც თვით ჩამის ფორმის გავლენას უნდა მიეწეროს. ამით უნდა აიხსნას ის ფაქტიც, რომ ორნამენტის საწყისი ჩამის ცენტრიდანვე იწყება. ჩამის მეორე ძირითადი ნაწილი — გვერდი განსხვავებული ორნამენტითაა შემკული. ჩამის გვერდებს ექვსი კონცენტრიკული წრე შემოუყვება ირგვლივ, რომლებსაც განივად ჰკვეთენ იმავე სისქის ხაზები. წრეების და მათი გადამკვეთი ხაზების კვეთებზე ქაღრავულად განლაგებულია წვარდი-ნები — ყველაფერი ეს სტოვებს „ექვსიანი მათულის“ შთაბეჭდილებას. ჩამის პირი რეანაწილად არის დაყოფილი, რომლებშიც ჩასმულია წარწერები. ჩამის მოპირდაპირე მხარეებზე სპარსული წარწერები შესრულებულია მსხვილი „სულსით“, ხოლო დანარჩენი ოთხი წარწერა, აგრეთვე ურთიერთ საპირისპირო, დაწერილია შედარებით წვრილი „ნასთალიკით“. „სულსით“ დაწერილი წარწერა შესრულებულია სადა ფონზე. ხოლო „ნასთალიკით“ შესრულებული კი, მსგავსად ჩამის ფსკერზე შესრულებული წარწერისა, ჩასმულია მცენარეულ და გეომეტრიულ ორნამენტში, სადაც ქარბობს ისრული მოტივები — ძლიერ გავრცელებული სახე აღმოსავლურ ორნამენტულაში.

ჩამი შემკულია ორი ლექსითა და ოთხი „სადღეგრძელოთი“. ფსკერზე შესრულებული რობაი:

نیا شد گر غمت یا [ر] دل من
 بدشواری کشد کار دل من
 مرا خورسندی خاطرهمین بس
 که خورسندی به آزار دل من

შენი ზრუნვა თუ არ იქნება ჩემი გულის მეგობარი,
 ჩემი გულის საქმეები წარიმართება სიძნელეებისაგან.
 იმიტად კმაყოფილდება ჩემი (გული),
 რომ გსიამოვნებს ჩემი გულის წაღება.

ჩამის პირზე შესრულებული ლექსი:

ای ماه بگو چه نامداری
و ندر چه ملک مقامداری
سرو تو مگر ز پا نشیند
کین دل نفسی بجا نشیند

ეი მთვარე, თქვი — რა გქვიან შენ?
რომელ კამარაზე გაქვს საყუდარი.
შენმა სარკამ იქნებ (ცოტახანს) შეისვენოს,
რომ ამ გულმა ცოტა ხნით დაისვენოს.

ჯამის პირზე შესრულებული „სადლეგრძელოები“:

იყოს დოვლათი	دَوْلَت باد
იყოს მხიარულება!	شاد باد
იყოს ბედნიერება!	سعادت باد
იყოს დალოცვილი	مبارک باد

მხატვრობისა და პოეტური მონაცემების მიხედვით ლექსები ხალხური შემოქმედების კუთვნილებას წარმოადგენენ. ცნობილი პოეტების თხზულებებში ეს ლექსები ჩვენ ვერ აღმოვაჩინეთ. ორნამენტების შესრულების მანერა, ჯამის ფსკერზე გამოხატული „ლოტოსის“ კონცენტრიკებული წრეების ასიმეტრიულობა, აღმოჩენის ადგილი, — სავაქრო უბანი, — მიგვიითითებენ იმაზე, რომ ეს ჯამი ეკუთვნის ფართო მოზმარების საქონლის კატეგორიას და არ წარმოადგენს ფუფუნების საგანსა და მაღალოსტატური შემოქმედების ნაყოფს. გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ ჯამი წუნიანია ფსკერზე ერთიმეორისაგან ტოლად დაცილებულ ადგილებზე ჰიქური ამომტვრეულია და ორნამენტიც ამის გამო რამდენადმე დაზიანებულია. ეს არის კვალი სამფეხასი, რომელიც იღვწებოდა ჯამებს შორის ქურაში ჰიქურის გამოწვის დროს, რომ ჯამები ერთიმეორეს არ მიჰკროდა. ჯამის გარეთა პირზეც შემორჩენილია სხვა მოქიქული ქურკლის ანაბეჭდი. ყველაფერი ეს მიუთითებს იმაზე, რომ ჩვენი ჯამი მასობრივი წარმოებისაა.

პალეოგრაფიული მონაცემებიც საეცებით ადასტურებენ აღნიშნულ მოსაზრებას. როგორც იყო აღნიშნული, ლექსები შესრულებულია „ნასთალიკით“. ხოლო „სადლეგრძელოები“ — „სულსით“. „სულსის“ ასოების მოყვანილობა საზოგადოდ უფრო კუთხვანია და გეომეტრიული, ვიდრე „ნასთალიკისა“. ამიტომაც ხელოსანს „სადლეგრძელოები“ უფრო ლამაზად და მოხდენილად დაუწერია, ვიდრე ლექსები. ش და د ასოების გადაბმა სიტყვა آتش-ში; س، ر، خ — ელემენტების განლაგება ერთმანეთის მიმართ სიტყვა خورشيد-ში ცხადყოფენ, რომ ხელოსან არ არის დაუფლებული „ნასთალიკის“ რთულ ტექნიკას. მიუხედავად ამისა თეფშის ორნამენტაცია, ასოების მოხაზულობა, ერთიანი კომპოზიციური რიტმიკა მეტყველებს იმაზე, რომ ჩვენ ეროი ოსტატის ნახელავთან გვაქვს საქმე. ისიც უნდა აღანიშნოს, რომ ოსტატი ამჟღავნებს წერა-კითხვის

3 ჩვენ კონსულტაციისათვის მივმართეთ ცნობილ კალიგრაფს, ხელოვნებამცოდნეობის მეცნიერებათა კანდიდატს ა. მანას, რომელმაც მხარი დაუჭირა ჩვენ მოსაზრებას და რამდენიმე ენაზე მოგვანოდა ამ საკითხის ირგვლივ, რის გამოც მაღლობას მოვახსენებთ.

დაბალ კულტურას. მაგალითად, იგი წერს اماری და اماماری , მაშინ როცა მართლწერის წესების მიხედვით უნდა დაეწერა اماری და اماماری . საქმე ისაა, რომ اماری და اماماری კომპოზიტებია და აღნიშნავენ „სახელოვანს“ და „თანამდებობის პირს“, ხოლო ლექსში შედგენილ შემასრულებლთან გუბებს საქმე და მიტომ ام და ام არ უნდა გადაებას ზმნის დროშას.

ძნელია გადაჭრით ითქვას, თუ სადაა დამზადებული ეს ჟამი. ერთი რამ კი თ-თქონ ცხადია, რომ ირანის სპარსულენოვან გარემოში შემოქმედების ნაყოფს არ უნდა წარმოადგენდეს. საქმე ისაა, რომ XV—XVI საუკუნეებისათვის სპარსულ ეოკალიზმში მკვეთრად არის გამოვლენილი ორი დიფთონგი — او ად ه (ჟამის დათარიღების შესახებ იხ. ქვემოთ). ეს ფაქტი ნაწილობრივ დასტურდება ფარსადან გორგიჯანიძის მასალებითაც. იგი წერს შეი (ه მაე). შეილ (ه მაჲლ)⁴; როშმან (ه რაეშმან), ნოვ (ه ნეჲ)⁵

იმდროინდელი სპარსელი წარმოთქვამდა დოულათ // დოულათ-ს და არა დავლათ-ს, როგორც არის გახმოვანებული ეს სიტყვა ჟამის პირზე. თუ ეს არგუმენტი საკმარისია იმისათვის რომ ირანი გამოირიცხო⁶, მაშინ რჩება ორი გეოგრაფიული არეალი: შუა აზია და ამიერკავკასია.

ჟამის შუააზიურ წარმოშობაზე შეიძლება მიუთითებდეს ერთი ფრიად სერიოზული და ანგარიშგასაწევი ფაქტი. ქალაქ ღუშანბეს ენისა და ლიტერატურის ინსტიტუტის თანამშრომელმა რ. აჰმედოვმა 1955 წელს მათის რაიონის მიუღველ სოფელ ფასთიდავში, კოლმეურნე დავლათ ოდინაევისაგან (დაბ. 1909 წ.) ჩაიწერა რომაი, რომლის ორი პირველი სტრაქონი უშნიშენლო განსხვავებით ეძთხვევა ჩვენი ჟამის ერთ-ერთი ლექსის ორ პირველ სტრაქონს⁶.

ეი მთვარე, თქვი რა გქვიან შენ,
კამარის განედზე რომ გქვენ საუდარი.
ქვეყნის კეთილებს შენი სურვილი აქვს,
ნეტავ შენ ეისი თავი (სურვილი) გაქვს.

ای ماه بگو چه داری
در عرض فلک مدام داری
خوبان جهان سرتو دارند
آینو سر کدام داری

ანგარიშგასაწევია ისიც, რომ აღნიშნული ინსტიტუტის ხალხური რომაიების უზარმაზარ კარტოთეკაში (40 ათასი რომაი) ამ ლექსის ვარიანტი ვერ დაიძებნა, ე. ი. თვით ტაჭიკურ ფოლკლორში ეს ლექსი იშვიათობას წარმოადგენს

⁴ ფარსადან გორგიჯანიძე, ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი, გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, თბილისი, 1941, გვ. 7, 20.

⁵ იქვე, გვ. 21, 11. ის გარემოებას გასათვალისწინებელია, რომ გორგიჯანიძე გადმოსცემს არა ლიტერატურულ ნორმებს, არამედ სასუბრო. სალაპარაკო ფორმებს (იხ. Дж. Ш. Г н у.

⁶ $\text{Ашвмлн, К во:росу о провозномении}$ ع/ق ن $\text{с современном персидском языке}$, თსუ შრომები, ტ. 91, 1960, გვ. 66). ფარსადან გორგიჯანიძის მასალას მხარს უჭერს ქართული ასოებით შესრულებული სპარსული ოთხთავის მონაცემებიც: ღეროვ (ه დერაჲ); ფეილამ-ბარან (ه ფაელამბარან) (იხ. მ. ხუბუა, ოთხთავის სპარსული ბელნაწერები XVII—XVIII სს. ქანაშის სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, აღმ. ენათა სერია I, თბილისი, 1954, გვ. 180, 183).

⁶ ლექსის პასპორტია $\text{ფ VII: 3583.2 TB-5}$. ინსტიტუტის რომაიების უზარმაზარ კარტოთეკაში ამ ლექსის მოძებნაში დახმარება გავციწა ბედნ. თანამშრომელმა ს. ფათულაევმა.

და მისი პოპულარობა სხვა რაიონებში (ირანი, კავკასია) გამორიცხულად უნდა მივიჩნიოთ. ვარდა ამისა XV—XVI საუკუნეებში სოჭენდის ოლქი (ახლანდელი ლენინაბადი). სადაც ჩაიწერეს აღნიშნული რობაი, ცნობილი იყო კერამიკული ნაწარმით და იქ გაჩაღებული იყო ჭურჭლით ვაჭრობა. მიუხედავად აღნიშნულისა, ჯამს შუაზიური წარმოშობა ჩვენ საექვოდ მიგვაჩნია. საქმე ააა. რომ. როგორც აღვნიშნეთ. ეს ჯამი ფართო მოხმარების ნივთს წარმოადგენს. ანელა დავუშვათ. რომ ასეთი ფართო მოხმარებისა და ძნელად გადასახადი ნივთები შუა აზიისა და საქართველოს ვაჭრობის საგანს წარმოადგენდნენ. ვაჭრები ფუნქციონირებდნენ როგორც მომხმარებლებს და ანტიკერო დაწესებულებებში ფონდებში არ აღმოჩნდა რაიმე მსგავსი ჯამი. ჩვენი ჯამის ორნამენტო. ღია ფერები და კომპოზიცია შესამჩნევად გამოირჩევა შუაზიური მასალაგან. აღნიშნული ქალაქების სპეციალისტებმა ჩვენ ჯამს ვერ მოუხახეს რაიმე პარალელი თავიანთ მასალაში ამრიგად. უნდა ვივარაუდოთ ჯამის კავკასიური წარმოშობა. რაც შეეხება რობაის ორი პირველი სტრიქონების დამოხვევას. ჩვენი აზრით ეს გარემოება რაღაც აუხსნელ შემთხვევას უნდა მიეწეროს.

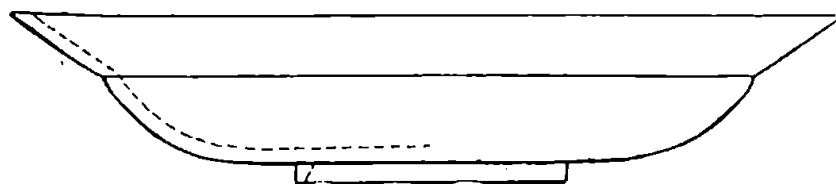
ჯამა ფორმა გვიან შუასაუკუნეების თიხის ნაწარმისათვის არ არის უცხო. გრემში აღმოჩენილი მოქიქული ნაწარმის დიდი უმეტესობა სწორედ ასეთი ფორმისა უნდა ყოფილიყო და მსგავსადვე დიდი ზომისა: ამით სხვებული ნაწარმი აშკარად გამოირჩევა XII—XIII საუკუნეების მოქიქული ნაწარმისაგან. გრემში აღმოჩენილი ასეთი ფორმის ჯამების ერთი ნაწილი მიეკუთვნება სპეციალურ ლიტერატურაში კარგად ცნობილ ე. წ. „ყუბაჩურ“ კერამიკას, თუმცა ეს სრულიადაც არ მიუთითებს მათს წარმომავლობაზე უშუალოდ ყუბაჩიდან. ზემოთ განხილული სპარსულწარწერიანი ჯამიც, რომელიც ასეთი ტიპის ნაწარმს განეკუთვნება, როგორც აღვნიშნეთ, კავკასიის მაჰმადიანური აშკაროს ნაყოფი შეიძლება იყოს.

გრემის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა თარიღდება გრემის არაბობის, მისი დედაქალაქობის პერიოდით — 1456 წლიდან 1616 წლამდე. ზემოთ განხილული ჯამი, ასევე მასთან ერთად აღმოჩენილი სხვა ორი ჭურჭელიც, როგორც აღვნიშნეთ, ორმოში იყო დადასტურებული დამტვრეული სახით. ჭურჭლები დაიმტვრა, სავარაუდოა, არა გრემის დანგრევა-განადგურების დროს, არამედ ადრე. ამიტომ შესაძლებელია ჯამი ძირითადად XVI საუკუნით დავათარიოთ.

7 ეს საკითხი იყო განხილვის საგანი უზბეკეთის სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიისა და არქეოლოგიის ინსტიტუტის არქეოლოგიის სექტორის სხდომაზე 1968 წლის 19 მარტს. ტბზე სპეციალისტებს გიუნაშვილმა მიაწოდა ინფორმაცია.

8 ათველ შემთხვევაში ქართულ ნაწარმისაგან მაინც, სადაც გავრცელებული იყო შედარებით პატარა ზომის ჯამები და თანაც კერამიკული გვერდებით.

9 A. P. P. A. Survey of Persian Art, II, L. NY 1939, გვ. 1651 — 1654; Э. К. К в е р ф е л ь д т. Керамика Ближнего Востока. Л. 1947, გვ. 125; A. L a n e, Later Islamic Pottery Glasgow, გვ. 78.

О. Ф. АКИМУШКИН

ЕЩЕ РАЗ О ХУДОЖНИКЕ СΙΑВУШ-БЕКЕ

В 1938 г. В. С. Путуридзе посвятил небольшой этюд художнику Сиявуш-беку, грузину по происхождению, работавшему при дворе Сеидов в последней трети XVI — начале XVII вв.¹ В последние годы этот мастер вновь привлек к себе внимание специалистов, и мы также решили обратиться к этой теме в связи с появлением новых материалов и источников, а также в связи с тем, что при воссоздании его биографии пересматривается его происхождение и этническая принадлежность².

Несмотря на то, что о нем сообщают три автора конца XVI — начала XVII вв., мы не можем сказать, что нам известны основные вехи жизненного и творческого пути этого мастера. Более того, нам не известны точные хронологические рамки его жизни, которые можно установить только с известной долей приближенности. Конечно, ценность этих сообщений многократно увеличивается тем обстоятельством, что все они были его современниками, а двое из них, несомненно, лично знали его. Сообщения эти знакомы специалистам, они частью изданы в тексте, частью в переводе на разные языки. Ниже они будут помещены в хронологической последовательности с нашим переводом и комментарием.

Первым автором, в труде которого содержится заметка о Сиявуш-беке, был османский поэт, историк и биограф Мустафа Дефтери, более известный как Али-эфенди (ум. 1008/1599—1600 гг.).

Сочинение Манāкиб-и хунарваран было написано им в 995/1587 г.³ Несомненно, этот памятник является первоклассным источником для истории турецкой живописи и каллиграфии. Вместе с тем заметим, что в отношении персидских мастеров кисти и калама пользоваться трудом турецкого биографа следует со значительной долей осторожности, поскольку многие сведения, которые мы встречаем у него, при проверке и сопоставлении с другими источниками оказываются весьма далекими от истины. Причина этого заключается не только в том, что Мустафе

¹ В. С. Путуридзе. Сведения Искандера Муши о художнике Сиявуш-беке Грузине. — «Известия ИЯИМК им. акад. Н. Я. Марра», т. III, Тбилиси, 1938, стр. 383—386 (на груз. яз.). В этой статье В. С. Путуридзе поместил текст сообщения Искандера-бека Туркмана об этом художнике, сопроводив его переводом и примечаниями.

² Например, А. Ю. Казиев. Об искусстве азербайджанской миниатюры конца XVI и начала XVII вв. — «Искусство Азербайджана», т. X, Баку, 1964, стр. 5—31 (Далее: Казиев, Об искусстве).

³ Труд издан в 1926 г. в Стамбуле Махмуд-Кемаль-беем. М у с т а ф а А л и, М а н ā к и б - и х у н а р в а р ā n, Истанбул, 1926. Об авторе см. предисловие издателя (стр. 3—130). Помимо издания мы пользовались также превосходным списком начала XVII в., хранящимся в Ленинградском отделении ИВ АН СССР за шифром В 599.

Дефтери не была знакома большая часть персидских, а следовательно, более точных источников, а главным образом в том, что свой труд он создавал вдали от тех мест, где жили и творили персидские мастера, о которых он писал и где, безусловно, память о них была более устойчива и свежа и поэтому, сведения значительно более точными. Существенный компонент среди его источников составляли также устные рассказы бежавших из Ирана персов-суниитов. Этот устный источник и нашел свое отражение на страницах книги, заменив собою отсутствовавшие письменные. Можно согласиться с тем, что трактат Мустафы Дефтери «самый достоверный первоисточник»⁴, но это справедливо лишь для истории турецкой каллиграфии и живописи, не более.

Текст по изданию Махмуда Кемаль-бея, стр. 64:

استاد سیاوش کرجی که استاد حنفی شاکریدر مذهبیکی آندن تحصیل اندکدن
صکره مصورک تکمیلی بعض استادلر بدابعدن حن تقلید و ایجادیدر.

«Мастер Сиявуш-грузин — ученик мастера Хасана. После того, как он постиг искусство музаххиба он добился совершенства как живописец, прекрасно подражая работам некоторых выдающихся мастеров и создавая сам [в свою очередь]».

Вторым трудом является трактат Казн Ахмеда б. Мир-Мунши ал-Хусейни, посвященный каллиграфам и художникам. Это сочинение в настоящее время широко известно и дошло до нас в двух авторских редакциях 1005/1596-97 г. и 1015/1606 г. Причем, видимо, вторая редакция носит название Гулистан-и хунар⁵. Трактат является источником первостатейной важности для истории персидской каллиграфии и живописи.

Текст по рукописи Музея восточных культур в Москве (стр. 147):

سیاوش بیک مملوک شاه رضوان بارگاه است در تصویر شاکرد سر آمد مولانا
مظفر علی نقاش است دران امر نادر وبقوت بیان قلم وقدرت بر رقم بغایت قادر
است اکنون ازان کار باز مانده وبدان مشغولی نمینماید

«Сиявуш-бек является рабом-пажем государя, чье место пребывания райские луга. В рисовании портретов он — ученик выдающегося мастера мауланы Музаффар-Али-накхъаша В сем деле он уника. А благодаря выразительной силе своего пера и своей способности к рисунку, может изобразить все. Ныне он оставил то занятие и более им не занимается»⁶.

К сожалению, мы не располагаем текстом второй редакции, поэтому ниже мы вынуждены привести фрагмент сначала в английском переводе В. Ф. Минорского, а затем в русском.

⁴ К. Д. Керимов, Азербайджанский художник XVI в. Мухаммеди. — «Искусство Азербайджана», т. X, Баку, 1964, стр. 34.

⁵ Обе редакции изданы в переводе: первая — Казн-Ахмед, Трактат о каллиграфиях и художниках, 1596—97/1005, введение, перевод и комментарии проф. Б. Н. Заходера, М.-Л., 1947 (Далее Казн-Ахмед); вторая — Calligraphers and Painters. A treatise by Qāḍī Ahmad, son of Mīr-Munshī (circa A. H. 1015/A. D. 1606). Translated from Persian by V. Minorsky, Washington, 1959 (Далее—Qāḍī Ahmad). См. также С. А. Storey, Persian Literature, A bio-bibliographical Survey, vol. I, pt. 2, London, 1953, pp. 1074—1075.

⁶ Ср. Казн-Ахмед, стр. 190.

Qaḍī Aḥmad, p. 191: «Siyāvush-Beg was a slave (mamlūk) of Shah Tahmāsp. He came from Georgia and while he was still a child, the Shah assigned him to the naqqāsh-khāna. He studied under Maulānā Muzaḥfar ‘Alī and excelled in portraiture. In this work he is a rare phenomenon, in view of the expressive force of his qalam and his power of design. Now he has abandoned that occupation and does not work any more. As one of the royal ghulāms, together with his (Georgian) countrymen, he is now in Shiraz and is employed on (various) commissions (yasāq); but he is a good artist».

«Сиявуш-бек был рабом (мамлук) Шаха Тахмаспа. Он прибыл из Грузии и, когда он был еще ребенком, государь определил его в художественную мастерскую (наккаш-хане). Он обучался под руководством Маулааны Музаффар-Али и проявил себя в портретной живописи. В этом деле он был редким явлением, принимая во внимание выразительную силу его калама и его способность к рисунку. Ныне он оставил это занятие и не работает более. Как один из государевых слуг, он вместе со своими соотечественниками [грузинами] находится сейчас в Ширазе и служит на [различных] должностях, однако он превосходный художник».

Наконец, в труде придворного историографа Аббаса I и одного из «старших мунши» Искандер-бека Туркмана (968—1043/1560—1634) Та’рийх-и ‘аламāра-йи ‘Аббāsī⁷ в разделе, посвященном художникам, помещен пассаж об интересующем нас мастере. Это сочинение получило широкую известность и распространение как в самом Иране, так и за его пределами, дошло до нас в значительном числе списков, несколько раз литографировалось и в 1954—1955 гг. было издано в Иране И. Афшаром типографским способом⁸.

После сравнения издания со всеми доступными нам списками Та’рийх-и ‘аламāра-йи ‘Аббāsī выяснилось, что только два списка, а именно список ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина ПНС-77 (закончен перепиской 1084/1674 г.) и список ИВАН Уз. ССР им. Бируні⁹, фотоконней которого мы располагаем, дают наиболее полный и точный

⁷ Сведения об авторе сочинения, а также об известных ныне рукописях см.: С. A. S t o r e y, Persian Literature, vol. I, pt. 1, section 2, pp. 310—312 pt. 2, p. 1280; Иасраллах Фалсафи, Зиндаган-и-шāх ‘Аббās-и аввал (на перс. яз.), т. II, Тегеран, 1334/1955; Материалы по истории туркмен и Туркмени, М.-Л., т. II, 1933, стр. 10—11; И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX в., Л., 1949, стр. 32 и сл.; А. Рахмани, «Тарих-и аламāра-йи Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960, стр. 8 и сл.

⁸ Та’рийх-и ‘аламāра-йи ‘Аббāsī, Тегеран, т. I, 1333/1954; т. II, 1334/1955. Это издание т.е. является критическим, а представляет собой простую перепечатку одного из литографированных изданий. Вместе с тем оно оставляет впечатление какой-то поспешности, изобилует опечатками и значительными пропусками текста. Это издание резко отличается от всех известных нам работ И. Афшара, для которых характерны большая точность, добросовестность и тщание.

⁹ Описание рукописи см. Н. Д. Миклухо-Меклай, Рукописи Искандера Мунши «Тарийх-и аламāра-йи» в собрании Института по изучению восточных рукописей АН Уз. ССР. — «Бюллетень АН Уз. ССР», 1945, № 4.

текст отрывка о Сиявуш-беке, отличаюсь незначительными расхождениями, обычными для рукописей. Нижеследующий текст взят нами из рукописи ГПБ ПНС-77, л. 161 а-б.

سیاوش یک کرجی غلام شاه جنت مکان بود و آن حضرت آثار قابلیت از اطوار او مشاهده فرموده اورا به کسب نقاشی دادند شاکرد استاد حسن علی مصور بود چون بقدر مهارتی در آن علم یافته تراکت قلمش خاطر نشان اشرف کردید بنفس نفیس متوجه تعلیم او گشته از شاکردی آنحضرت که بر حسب آخن صور گم تصویر یافته قلم قدرت مصور الاشیاء بود ترقی عظیم کرد بسیار نازک قلم بود ودقیقه کار و مصور بی قرینه بود سیاه قلم و گونه پردازی وتشعیر اورا هیچ استادی بدست نمی توانست کرفت مجلس سازی او بی عیب بود در زمان اسمعیل میرزا از اصحاب کتابخانه شد و در زمان توابع سکندرشان او و برادرش فرخ بیگ در سلك معتمدان شاهزاده جوان بخت کامکار سلطان حمزه میرزا منتظم بودند و در زمان حضرت اعلی شاهی مدتها ملازمت اشرف نموده در رکاب مقدس آن حضرت پیکر عمرشان نابود گشت.

«Сиявуш-бек грузин был рабом (гулам) государя, чье место обитания рай¹⁰. Его величество, узрев в нем признаки дарования, определил его к занятиям живописью. Он был учеником мастера Хасана-Али-живописца. Когда он достиг некоторого мастерства в том занятии, тонкость его кисти поразила его величество, так что он собственной персоной наблюдал за его обучением. Он чрезвычайно преуспел, находясь в ученичестве у его величества, который живописал согласно изречению, «и образы дает вам красивые»¹¹, и калям могущества которого был изобразителем всех предметов. Он (Сиявуш-бек) рисовал очень тонко, выписывая мельчайшую деталь, и был бесподобным живописцем. Ни одному мастеру не удавались его рисунки тушью. умение подобрать краски и трафаретные украшения полей. Многофигурные его композиции были безупречны. В правление Исма'ил-мирзы¹² он вошел в состав придворной библиотеки-мастерской, а во время наместника, равного положением Искандеру¹³, он и его брат Фаррух-бек поместились в ряду доверенных лиц счастливого и могущественного царевича Султан-Хамза-мирзы¹⁴. В правление его величества шаха-тени Аллаха¹⁵ они оба длительное время находились на государевой службе, и на священной службе его величеству исчезло изображение их бытия»¹⁶.

¹⁰ т. е. Шах Тахмасп I (1524—1576).

¹¹ Коран, X. 66.

¹² Шах Исма'ил II правил один год и три месяца (официально: 27 джумада I 984—13 рамазана 985/22 августа 1576—24 ноября 1577).

¹³ т. е. Мухаммед Худабенде (985—996/1578—1588).

¹⁴ Старший сын Мухаммеда Худабенде, наследник престола, убит 24 эл-л-хиджа 994/6 декабря 1586 г.

¹⁵ Т. е. Шах Аббас I (996—1038/1587—1629).

¹⁶ Ср. также переводы Т. В. Арнольда и А. Ю. Казиева: T. W. Arnold, *Painting in Islam. A study of the Place of Pictorial Art in Muslim Culture*, Oxford 1928, p. 143; А. Ю. К а з и е в, *Об искусстве*, стр. 11—12.

В свете только что приведенных данных — свидетельств современников можно следующим образом наметить контуры биографии художника: Сиявуш-бек, выходец из Грузии, еще ребенком очутился при дворе Тахмаспа I, где он состоял при особе шаха в качестве пажа-слуги. Нам представляется, что его появление в столице приходится на начало 50-х годов XVI в. Тахмасп, обратив внимание на дарование мальчика, определил его в художественную мастерскую, которая функционировала все же при дворе, но, очевидно, была значительно меньшей по числу мастеров, занятых в ней, чем это имело место в Тебризе. Мустафа Дефтери сообщает, что его учителем был мастер Хасан, в ученичестве у которого он постиг мастерство музаххиба; согласно Искандеру мунши, его учителем был художник (мусаввир) Хасан-Али. Отметим, что Дуст-Мухаммед посвятил очень краткую заметку художнику Хасану-Али, который работал в придворной библиотеке-мастерской в Тебризе¹⁷. И Казн Ахмед и Искандер мунши сообщают нам о знаменитом музаххибе Хасане Багдади, высоко оценивают его искусство в оформлении рукописей, однако они ничего не говорят о его ученике, ставшем впоследствии известным художником¹⁸. Вместе с тем, согласно Казн Ахмеду, его учителем был выдающийся художник, ученик Бехзада, маулана Музаффар-Али¹⁹. И. Шуккин полагает, что Хасан-Али был первым учителем Сиявуш-бека, а маулана Музаффар-Али — вторым²⁰. Мнение И. Шуккина представляется приемлемым, поскольку оно как-то объясняет расхождение источников в этом отношении. При Исма'иле II мы встречаем его в числе мастеров, работавших в восстановленной библиотеке-мастерской. Помимо занятий живописью он, видимо, занимал какие-то официальные государственные должности, о чем говорит Казн Ахмед²¹. В этой связи можно предположить, что при Аббасе I Сиявуш-бек был уже не столько художником, сколько государственным чиновником. Учеников, видимо, у него не было. Указание Мустафы Дефтери на Султан-Ибрахим-мирзу и мастера Вали-Джана, тебризца по происхождению, выехавшего в 1587 г. в Стамбул²², пока не получило подтверждение других источников. Кончина художника имела место в период между 1606 и 1616 гг., т. е. годами завершения Трактата Казн Ахмедом во второй редакции и второй части Та'рих-и 'алам-ара-йи Аббаси Искандером мунши, в которой говорится о его смерти.

Миниатюр, выполненных им, до нас дошло мало. Причем только одна, видимо, может считаться подлинной. Это миниатюра «Битва Исфендиара с драконом», находящаяся в Лувре и подписанная гүләм-и шах-и валаят Сийавуш-нахдэш²³. Опубликованная А. Ю. Казневым

¹⁷ «Другой тот, кто прекрасно рисует тонкой кистью, уповающий на милость Могущественного и Предвечного-мастер Хасан-Али. Он также уника и выдающийся мастер своего времени».

¹⁸ Казн-Ахмед, стр. 186; Q ā ḡ ī A ḥ m ā d, p. 189; Искандер мунши, рук. ГПБ, л. 1626.

¹⁹ Казн-Ахмед, стр. 186; Q ā ḡ ī A ḥ m ā d, p. 186.

²⁰ I. S t c h o u k i n e, Les peintures des Manuscrits Safavis de 1502 à 1587, Paris, 1959, p. 49.

²¹ Q ā ḡ ī A ḥ m ā d, p. 190.

²² М у с т а ф а 'А л й, Манāқиб-и хунарвардн, стр. 67.

²³ I. S t c h o u k i n e, Les manuscrits persanes. Musée National du Louvre, Paris, 1932, tabl. XIX (7150).

миниатюра из альбома ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина ПНС 148, л. 40 «Царский сокол»²⁴ с равным успехом может быть отнесена кисти любого персидского мастера конца XVI — начала XVII вв., поскольку издатель не пояснил почему эта миниатюра принадлежит Сиявуш-беку, а не кому-либо другому, т. к. «подпись», сделанная на полях уже после составления мураққа' — کار سیاوش, не является подписью художника, а представляет собой атрибуцию. Кроме того, формула ее совершенно не характерна для подписей сефевидских мастеров. Его подлинная подпись, как нам представляется, может до известной степени объяснить, почему до нас дошло так мало его миниатюр. Он называет себя наққашем, т. е. художником, который преимущественно работал над росписями дворцовых помещений, парадных залов и т. п. Известно, что к концу XVI — началу XVII вв. произошло семантическое размежевание терминов мусаввир и наққаш, которыми с той поры уже называли художников определенной профессии.

В заключение остановимся на происхождении Сиявуш-бека. В уже несколько раз упомянутой нами статье А. Ю. Казиев пишет, что вслед за К. Юаром все исследователи персидской миниатюры ошибочно полагали Сиявуш-бека грузином по происхождению. Эта ошибка, по мнению А. Ю. Казиева, произошла из-за того, что неверно переведился титул художника, который состоял при дворе «пажом-гвардейцем (Курчи)», а «так как термин «курчи» переводится и как «грузин» (разрядка наша — О. А.), поэтому Хьюар выражение Мустафы Аали «устанд Сиявуш Курчи» перевел как «устанд Сиявуш, грузин по происхождению»²⁵. Эти филологические экзерсисы абсолютно неверны и, к сожалению, показывают незнание автором темы, к которой он обратился. Потому что персидское слово گرجی (гурджи — грузин) никогда не было однозначно тюрксокому слову قورچی (хўрчй — оруженосец, гвардеец). Последнее обще для многих тюркских языков, происходит от корня قور со значением оружие. Другое дело, что в современном азербайджанском произношении этих слов наблюдается некоторая близость в связи с тем, что گی — это звонкий среднеязычный, слегка палатализованный смычный согласный, а ق — увулярный, звонкий и, в зависимости от фонетического положения, смычный либо целевой (в данном случае — смычный). Таким образом ясно, что گرجی и قورچی два совершенно разных слова, которые писались и произносились по разному. Указание А. Ю. Казиева на то, что его вывод подтверждается словами Искандера мунши²⁶, остается просто ссылкой, т. к. фраза историка ничего равным счетом не подтверждает, кроме как то, что «Сиявуш-бек, грузин, был гулямом государя, чье место обитания рай». Трудно даже предположить, чтобы османский историк турок Мустафа Дефтери и тюрк из племени туркмен персидский историк Искандер мунши переводили и понимали قورچی как گرجی и не видели в этих словах не только фонетического, но и смыслового различия.

Таким образом, Сиявуш-бек остается тем, кем он и был всегда, т. е. персидским художником, грузином по происхождению.

²⁴ Казиев, Об искусстве, стр. 13.

²⁵ Там же, стр. 12.

²⁶ Там же, стр. 12.

ანდუჟაზარ ბეიზვილი

ერევნის ხანის ბრძანება ეშიკაღასოგის თაობაზე

სომხეთის სსრ ძველ ხელნაწერთა სახელმწიფო საცავის, „მატენადარანის“, ხელნაწერი № 233 *كتاب حنين علي خان يرواني* საყურადღებო წყაროს წარმოადგენს ამიერკავკასიის მე-18 საუკუნის II ნახევრის ისტორიის შესასწავლად. ხელნაწერი არის იმ წერილთა პირების კრებული, რომლებიც ერევნის ხანებს პასან ცალბ-ხანს პოსეან ცალბ-ხანს. ღოღამ ცალი-ხანს და მოჰამედ ცალბ-ხანს გაუგზავნიათ ირანში, თურქეთში, საქართველოში და ამიერკავკასიის სახანოებში. ცნობა ამ ხელნაწერის შესახებ პირველად გამოაქვეყნეს კ. ნ. სმირნოვმა და ჯ. ლაიბოვმა¹. ხელნაწერი მოკლედ დაახასიათეს ი. პ. პეტრუშევსკიმ² და ა. ფაფაზიანმა³.

ხელნაწერი აღწერა და სანიწერილის ტექსტი, ქართული თარგმანითა და კომენტარებით გამოაქვეყნა ვლ. ფუთურჩიძემ 1960 წელს⁴. ამ ტატიაში ვლ. ფუთურჩიძე გვწოდის ბიოგრაფიულ ცნობებს ერევნის ხანების არქივის შემდგენელის მოჰამედ მოსლემ ყოდსის შესახებ, რომელიც თავდაპირველად პოსეან ცალბ-ხანის შვილების აღმზრდელი და შემდგომში მოჰამედ ცალბ-ხანის მუნში ყოფილა.

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის არქივში დაცულია ერევნის ხანების წერილების თარგმანი, შესრულებული კ. ნ. სმირნოვის მიერ 1936 წელს და ხელნაწერის ორი პირი⁵.

ერევნის ხანების „არქივში“ სხვადასხვა ხასიათის საბუთებია თავმოყრილი. აქ არის ერევნის ხანების მიერ თურქეთის, ირანის, საქართველოს და ამიერკავკასიის სახანოების მბრძანებლებთან და დიდებულებთან გაგზავნილი წერი-

¹ Передняя Азия в документах, кн. I. Нахичеванские рукописные документы XVII—XIX вв. Перевод и комментарий К. Н. Смирнова и Дж. Гамбова. Тифлис, Груз. филиал АН СССР, 1936, стр. 7.

² И. Г. Петрушевский, Персидские официальные документы XVI — начала XIX вв. как источник для истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении. — «Проблемы источниковедения. Сборник III». М.-Л., АН СССР, 1940, стр. 31.

³ Персидские документы Матенадарана, вып. 1 (XV—XVI вв.). Составил А. Д. Папазиш. Ереван, АН Арм. ССР, 1956, стр. 140—141.

⁴ ვლ. ფუთურჩიძე, ერევნის ხანების წერილები ქართლ-კახეთის მეფეებისადმი (XVIII საუკ. II ნახ.) თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, № 91. თბილისი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1960, გვ. 331—353.

⁵ საინვენტარო ნომრები: 19, 40.

ლები, თვითონ ყოფილი მიმოწერა მეგობრებთან და 10 ბრძანების პირი ვეზირობის, ყადიობის, ეშიკალასობის და სხვა თანამდებობათა ბოძების შესახებ⁶.

ქვემოთ ვაქვეყნებთ ერევნის ხანების „არქივის“ ერთი საბუთის ტექსტსა და თარგმანს. რომელთაც პოსიან ცალბ-ხანი 1192 წ. პიჯრით (1777-78 წ.) დივანის ეშიკალასად ნიშნავს განსვენებული ეშიკალასის ჰაჯი მაჩუნ-ბეგ დელველერ ყაჯარის ძმის შვილს ჰაჯი ებრაჰიმ-ბეგს.

ეშიკალასობა სეფიანთა ირანის სამეფო კარზე მნიშვნელოვანი თანამდებობა იყო. „თაჰჟერათ ალ-მოლუქის“ ანონიმი ავტორის ცნობით, სეფიანთა ირანში არსებობდა დივანის ეშიკალასიბაშისა და ჰარემის ეშიკალასიბაშის თანამდებობები. დივანის ეშიკალასიბაში ითვლებოდა სოჰბათ-იასაულების, დივანის ეშიკალაბაშის, ალფაშის, მეჟარეების, დივანის იასაულებისა და ჯარჩიების უფროსად, მის მთავარ მოვალეობას სასახლის ცერემონიალის დაცვა წარმოადგენდა. დივანის ეშიკალასიბაშის უნდა წარედგინა მთხოვნელები და მოხელეები შაჰისათვის, დაეყენებინა კარისკაცები ალაყაფის კართან და ეზრუნა წესრიგის დაცვაზე სასახლეში⁷.

ირანის საბეგლარბეგოების და სახანოების მმართველები, მათ შორის ერევნის ხანებიც, ცდილობდნენ თავიანთი კარი ირანის სამეფო კარის ყაიდზე მოეწყოთ. ერევნის სახანოში ზემოხსენებული არქივის მასალების მიხედვით არსებობდა ვეზირის, მუსთაოუფის, ყადის, ეშიკალასის, იასაულის, ჯარჩის თანამდებობები. როგორც ქვემოთ გამოქვეყნებულ საბუთიდან ჩანს, ერევნის სახანოში დივანის ეშიკალასის მოვალეობანი იგივე იყო, რაც ირანის სახელმწიფოში — მას უნდა წარედგინა მთხოვნელები ხანისათვის და ადგილი მიეჩინა მოხელეებისათვის აუდიენციის დროს, ეშიკალასის ხელქვეითები იყვნენ: იასაულები, ჯარჩიები და დივანის სხვა მოხელეები (საბუთში არ არის ჩამოთვლილი მათი თანამდებობანი), ხოლო ძალაუფლების ნიშნად იგი, ისევე როგორც ირანის სამეფო კარის ეშიკალასიბაში, კვერთხით იყო აღჭურვილი.

თალაღა, რომელიც ერთ-ერთი ჯიღებულისათვის ეშიკალასობის [ბოძების] შესახებ დაიწერა

გამოვიღა მაღალი ბრძანებულება მასზე, რომ ერევნის ოლქის წინანდელი ჩანებები დროს დივანის ეშიკალასობის დიადი თანამდებობა ცხონებული ჰაჯი მაჩუნ-ბეგ დელველერ ყაჯარის გვარის კუთვნილება იყო და ზემოხსენებული, იმ ბედნიერ თანამდებობაზე ყოფნისას, თავის ტოლებსა და მახლობლებზე ბევრად უკეთესი იყო. ამჟამად სახელმწიფოს მბრძანებლის წყალობისა და კეთილგანწყობილების დახმარებით აქაურობა მუდმივი გაზაფხულის ბაღად, ხოლო სიდიადისა და მბრძანებლობის ტახტი უუკლო ვარდად იქცა და უხვი ბატონის ხელგაშლილობამ სამართლიანობასა და პირუთვნელობაში სამოთხის სასახლეში შური გამოიწვია. ამის გამო მომდინარე ნაკალულებიდან გამოსული აშკარა და უდავო ბრძანებების და განკარგულებების ანკარა წყალი ამ მიმზიდველი მიწის წაღვრით ყოველ წაარეს აღწევს. ამიტომ მწირთა მღვიმისა და მექას მოძლიერ-

⁶ ხელნაწერის აღწერა იხ. ელ. ფუთურიძის ზემოდასახელებულ ნაშრომში.

تذكرة الملوك مشتمل بر تشکيلات اداری و سازمان حکومتی و درباری و طبقات و مشاغل و مناصب عهد صفویه بکوشش محمد دبیرسیاقی تهران ۱۳۳۲
خورشیدی. ۲۳. ۵-۹

ლი, სხენებული განსვენებულის ძმის შვილი, ჰაჯი იბრაჰიმ-ბეგი, რომელიც დიდ განწყალებული უმარანი დაგამოდილია სახანო საქმეების მოწყობაში, დიადი სასახლის სხვა მსახურებზე მეტად მივიჩნიეთ ამ მაღალი თანამდებობის ღირსად და შესაფერისად, დივანის ეშვიკლასობა ეუბოძეთ და, მიუვით რა ხელში კვერთხი, ამით თავის ამხანაგებზე მაღლა დაეაყენეთ. იგი ერთგულად უნდა შეუდგეს საქმეს და გულწრფელად და თავდადებით იღწვოდეს თავისი მოვალეობების შესასრულებლად. მან ყოველდღე დას-დასად უნდა შემოიყვანოს „დასწრების კრებულში“ ბედნიერის წინაშე წარდგომის მსურველნი, რომლებიც ამ სასახლის გარეთ მწყობრად, სხვადასხვაგვარი ყვავილების მსგავსად დგანან, და ახლოს დაუსვას ისინი [ხანს]. ბრწყინვალე იასაულები და კეთილსახოვანი ჯარჩიები, რომლებიც ფეხზე მდგომნი ორ რიგად არიან ჩამწყობებულნი კვიპაროზების დაჩაღ, შემოიყვანოს და დიად მზერას წარუდგინოს.

დადგენილია, რომ კარის იასაულებმა, განუზომელი სიდიადის შქონე სასახლის ჯარჩიებმა და კურთხეული დივანის სხვა თანამშრომლებმა ზემოხსენებული თავიანთ ნამდვილ უფროსად და ეშვიკლასად იცნონ და მის სიტყვას გადაუხვიონ.

ამის შესახებ [გამოცემული] ბრძანება იცოდნენ და სავალდებულოდ მიიჩნიონ. დაიწერა ამა და ამ თვეს 1192 წ.

تعينه که در باب ایشیک آقاسی کرى احدی از بزرگان قلمی کردید

حكم عالی شد آنکه چون در عهد خوانین سلف الکاء ایروان منصب جلیل ایشیک آقاسی کرى دیوان بسله مرحمت و غفران نشان حاجی مجنون بیک دولار قاجار اختصاص و مومی الیهم بان مرتبه ارجمند بین الاکفاء و الاقران امتیاز و مزیت خاص داشتند و اکنون بمساعدت کارکنان لطف و عنایت فرمان روای ممالک امکان عرصه کلزار همیشه بهار مسند عزت و حکمرانی بکل بیخس و خار وجود فایض الجود ثواب از روی عدل و عین داد دهی رشتک سرا بوستان چنان چه ماء معین اوامر و احکام و کلاه و اجلاء از جویباران نفاذ و جریان در ساحت کلشن این ملک دلکشا بهر سو روان است. بناء علی هذا عالیشان کشف الحاج و المعتمدين حاجی ابرهیم بیک برادر زاده مرحوم مزبور را که بنابر وفور قابلیت و کاردانی و نظر بمزید سررشته تنسيق امور و مهمات خانی باین منصب عظیم القدر از دیگران شایسته و سزاوار و بمرتبه بلند عنایت ترتیب و ترقی بر ازنده تر از سایر چاکران این درگاه عظمت انار بود ایشیک آقاسی دیوان و دست اورا بچوب این دستگیری بالا دست همکنان کرده مقرر نمودیم که از روی ارادت و اخلاص بادای لوازم امر مزبور قیام و از راه عقیدت و اختصاص بتقدیم شرایطان باقدام سعی و اهتمام اقدام نموده هر روزه عازمین دریات سعادت حضور که صف بسته بیرونه در این بارگاه اند بان کل های گوناگون دسته دسته بمجلس حضور آورد به محل قرب نشاند و یساولان بافر و جارچیان نیکو منظر را که بر پا ایستاده راسته خیابان مراتب دورند بمشابه عرعر صنوبر داخل کرده به پیشگاه نظر عالی رسانند مقرر آنکه یساولان حضور و جارچیان درگاه عظمت موفور و سایر عمله جات دیوان مناعت کنجور مومی الیه را در هر جهت بزرگ و ایشیک آقاسی خود دانسته از حروف و سخن او تجاوز و عدول نه نمایند و در این باب قدغن لازم دانسته و در عهده

شناسند تحریرا فی شهر فلان ۱۱۹۲

УКАЗ ЕРЕВАНСКОГО ХАНА О НАЗНАЧЕНИИ НА ДОЛЖНОСТЬ
ЭШИК АГАСИ

(Резюме)

Хранящаяся в «Матенадаране» рукопись № 233 представляет собою сборник копий писем, которые ереванские ханы Хасан Али-хан, Хусейн Али-хан, Гулам Али-хан и Мохаммед Али-хан посылали в соседние страны во второй половине XVIII века. Сборник содержит важные документы, дающие сведения о взаимоотношениях между ереванским ханством и соседними государствами, а также об административно-политическом строе ханства. К числу таких документов относится публикуемый нами указ, которым ереванский хан Хусейн Али-хан жалует должность эшик-агаси-баши одному из своих вельмож. Указанная должность являлась важным административным институтом в сефевидском Иране. Главной обязанностью эшик-агаси-баши было представление просителей, чиновников и послов шаху.

Как видно из публикуемого документа, обязанности эшик-агаси-баши в ереванском ханстве были те же, что и в сефевидском государстве.

ოთარ გვილავა

მართი წყარო მე-19 საუკუნის ირანელი თურქმენების შესახებ

სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების აღმოსავლეთმცოდნეთა არქივში დაცულია მე-19 საუკუნის 70-იან წლებში რუსეთის ასტრახადელი კონსულის ბაკუნინის პირადი არქივი (ფონდი 110), რომელიც შეიცავს მრავალ საინტერესო მასალას აღნიშნულ პერიოდში სპარსეთის ფარგლებში მცხოვრები თუ შობიბარე თურქმენული ტომების შესახებ. მათ შორის განსაკუთრებული ღირებულებისაა ანონიმური ავტორის ერთი რვაგვერდიანი სპარსულენოვანი ხელნაწერი პირველწყარო. ხელნაწერის დასაწყისზე. ابل يموت که در حوالی شهر استراباد سکنی دارند ...

ამ ხელნაწერ დოკუმენტში მოცემულია მე-19 საუკუნის 70-იან წლებში სპარსეთის ფარგლებში მცხოვრები თურქმენების გვაროვნულ-ტომობრივი შემადგენლობა მსხვილი ტომობრივი გაერთიანებებიდან ყველაზე უმცირეს ერთეულებამდე; მითითებულია თურქმენთა შობიბარეობისა და ბინადრობის ზონები და ადგილები (პუნქტები); მოცემულია თურქმენთა როგორც საერთო რაოდენობა, ასევე ცალკეული ტომების რიცხობრივი შემადგენლობა. ხელნაწერი შეიცავს საინტერესო ცნობებს მათი ცხოვრების ხასიათზე (წესზე) და, რაც მთავარია, სპარსეთის ადგილობრივი ხელისუფლების (ასტრახადის გუბერნატორისა და ბუქარდის ილხანის) მიერ თურქმენებზე შეწერილი სახელმწიფო გადასახადის ოდენობაზე.

ათაბაელები ორ ჯგუფად იყოფიან: ათაბაი და აყ.

ათაბაი იყოფა 15 თირედ: საჰნე, თაყი, იანფა, სარიჩონი, მოჰამედანლიყ, თემეჟი, ყანლი, ყაიზლი, ყანყარმა, თაანე, დუჟეხჩი, ქესარიხე, ქესე, აშურგეჟი, ყარადაშლი.

აყ იყოფა ორ ნაწილად: აზერინ აყ და ყესყე აყ. აზერინ აყ იყოფა სამ ნაწილად: შაყარ, გეჟ და ჰეზიბლი, ყესყე აყ იყოფა ხუთ ნაწილად: შირმოჰამედლი, ხურამჟამედლი, ყეზელჯე, იოლმა და ჰერე.

სხვა ტომები, რომლებიც ათაბაის ტომთან არიან დაკავშირებული, ოთხია: დაზი, ქოჩეჟი, ყანოხმაზ და იგდირ. დაზის ტომი ოთხ ნაწილად იყოფა: ფანყე, ჰალყე, დორდანა ყული და ჯინსილი; ქოჩეჟის ტომი ოთხ ნაწილად იყოფა: ასლანჯეყ, ასთაჯეყ, ხორთუმ და ქუიოჟუდთა. ტომები, რომლებსაც სადგომები გაშლილი აქვთ ქალაქ ას-

1 გვაროვნულ-ტომობრივი თვალსაზრისით თურქმენები წარმოდგენილი არიან რამდენიმე მსხვილი ტომობრივი გაერთიანებით, რომელთაგან უმთავრესია: იოჰედები, თეჟე, ერსარი, სარიჩი, ჩაუდორი, გოქლანები, საღირები (საღორები). წარმოდგენილ დოკუმენტში საუბარია

ტრაბადის მიდამოებში, უძველესი დროიდან ითვლიდნენ 40 ათასამდე ოჯახს. აზვამად ისინი შეადგენენ დაახლოებით 60 ათას ოჯახს². მათგან თითქმის 20 ათას ოჯახს უკავია ტერიტორია, რომელიც იწყება ქალაქ ასტრაბადის ჩრდილოეთი მხრიდან (იმ ადგილიდან, სადაც) ჰოსეინ ყულის სრუტე უერთდება კასპიის ზღვას, გომბედ-ე ყაბუსამდე, რომელიც ითვლება საზღვრად იომულებსა და გოქლანებს შორის³ და მიემართება სამხრეთისაკენ. დანარჩენთა (სადგომები) იწყება ბალახანიდან ალადალისაკენ და სუნუდანიდან ხივეჯის სრუტემდე. რომელთა შორის მანძილი 20 გაჩერებაა.

ზემოაღნიშნული ტომობრივი გაერთიანებანი იყოფიან ორ ჯგუფად. ყოველი ჯგუფი იყოფა სხვადასხვა ტომებად. მოხსენიებული ორი ჯგუფიდან ერთი ცნობილია ჩონის სახელით, მეორე შერეფის სახელით. ჩონის უწოდებენ ათაბაის, ზოლო შერეფს ქაფათიყარა; ყანოხმაზის ტომი იყოფა ოთხ თირედ: ჯელაქუ, ყულჯე, სარიჩექურ და მახდუმ; იგდირის ტომიც იყოფა ოთხ ნაწილად: აყა ერგეგლი, ბადრაყ, ეიმირ და ყარა ერგეგლი.

შერეფის (თურქმენები), რომლებიც ცნობილი არიან ქაფარბაის ტომის სახელით, იყოფა ორ (უფრო მცირე) ტომად: იარ ალად და ნურ ალად.

იარ ალის ტომი იყოფა 9 ნაწილად: ათრეხ, ქოლ, ქუსელი, ყეხელა საყალი, ბარხას ირითუმაჯ, მახნაყ და ჩუქან.

ნურ ალის ტომიც ამგვარადვე იყოფა 8 ნაწილად: (?), ფანაყ, ყარაინჯიქ, ყარაჯე, ოღურჯალი, ქელთე, ბეჰელქე და ყელაყ.

სხვა ტომები, რომლებიც ქაფარბაის ტომთან არიან დაკავშირებული, ხუთია: იელყი, დევეჯი, ყარადაღლი, თათარ და ყოჯუყ.

იელიყის ტომი იყოფა 7 ნაწილად: საყი, ყირ, მიზრალი, ვაქილი, ოულიყ, ჰარეშექერ, აფერი.

დევეჯის ტომი 9 ნაწილისაგან შედგება: ოურაქ, მიადათ, იჩ-

მხოლოდ იმ იომედ და გოქლან თურქმენებზე, რომლებიც მომთაბარეობდნენ ან ბინადრობდნენ სპარსეთის ტერიტორიაზე.

2 ირანის ფარგლებში მცხოვრები იომული თურქმენების ჩაოდენობა ეკვს იწვევს. მე-19 საუკუნის 50-იანი წლების ოფიციალური სპარსული მონაცემების თანახმად, იომულთა ჩაოდენობა იმ დროს შეადგენდა 9215 კიბიტს (ოჯახს) ანუ 46 ათას სულს (საშუალოდ ანგარიშობდნენ ხუთ სულს ყოველ ოჯახზე) (J. C. H ä n t z s c h e, Topographie und Statistik der persischen Turkomanen.—Zeitschrift für allgemeine Erdkunde, XIII. Berlin, 1862, S. 56—101; ყოვლად წარმოდგენელია მათი ჩაოდენობა 20 წლის მანძილზე ხუთჯერ გაზრდილიყო. ეფიქრობთ, ხელნაწერში საუბარი უნდა იყოს სულის ჩაოდენობაზე, და არა ოჯახის ჩაოდენობაზე.

3 იომულები და გოქლანები ერთმანეთს მტრობდნენ. ურთიერთ თავდასხმების თავიდან აცილების მიზნით მათს სადგომებს შორის დატოვებული იყო ნეიტრალური ზოლი ორ ფარსანგ-

ზე (فرسنگ دو یا سه فرسخ უდრის 6—7 კმ) მდ. ყარა-ლის გასწვრივ, რომელიც წარმოადგენდა ბრძნარე საზღვარს მათ შორის: (А в л, По Персии и Месопотамии. Л., 1931, стр. 245). იმედოთა სადგომებზე გაწვავებული იყო ამ ზოლის დასაცვლეთ. გოქლანებისა — აღმოსავლეთით (H. L. R a b i n o, Mazandaran and Astrabad. London, 1928, p. 97; К. Б о д е, О туркменского населения: юмудях и гокланах.—Записки Императорского Русского Географического Общества, кн. I и 2. СПб., 1849, стр. 273—274.

4 ამ ორი უკანასკნელის დადგენა ვერ მოხერხდა.

მექ. აზდალ, ზიველი, გერაი, ჩუბნაშერი, ბეყე და გორგანლი.

ყარადალის ტომი 7 ნაწილისაგან შედგება: ფაჰლეყან, ოუზინ, ფერეან, ბალთალი, ირექ, ყალთეყ და არუს.

ყოჯუყის ტომი 6 ნაწილად იყოფა: ქექე, ზივეჩი, ყარათე, აყჩელი, ყერეყ და დანყერეყ.

თათარის ტომი 3 ნაწილისაგან შედგება: საყერლი, აყ და თამეშლი.

ამ ტომების საცხოვრებელი ადგილია (მდ.) გორგანის მიდამოები. მათი სადგომები იწყება ყარაგოლ-თეფედან და (გრძელდება) მოლაქალემდე. ექვს ფარსანგზე ყარაგოლ-თეფედან მდებარეობს გომბედ-ე ყაბუსი (ყოფილი ჯორჯანი); აქედან ასტრაბადამდე 18 ფარსანგია.

ტომებს: იგდირს, ყანოხმაზს, ათას და მახდუმს სადგომები გაშლილი აქვთ ყარაგოლ-თეფეში, მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში; ყოჯუყისა და თათარის ტომები ბინადრობენ აყნურიდან ბიბშირვანამდე; აყნურიდან ასტრაბადამდე 11 ფარსანგია, ხოლო ბიბშირვანიდან — 10 ფარსანგია.

ეიშირისა და ქოჩექის სადგომები გაშლილია ფინდერისქის მიდამოებში, 9 ფარსანგზე ქალაქიდან. ბადრაცის სადგომები (გაშლილია) ქოთულის მიდამოებში, 7 ფარსანგზე ქალაქიდან. დევეჯის ტომი ბინადრობს იმავე ქოთულის მიდამოებში, 6 ფარსანგზე ქალაქიდან.

დაზის ტომის სადგომები გაშლილია ჰოსეინ აბადისა და მირ მაჰალეს მიდამოებში, 4 ფარსანგზე ქალაქიდან. იელყეს ტომის სადგომები გაშლილია სარხან ქელეთეს მიდამოებში, 3 ფარსანგზე ქალაქიდან. აყ-ათაბაის სადგომები გაშლილია 2 ფარსანგზე ქალაქიდან.

ჯაფარბაის ტომის სადგომები გაშლილია შადესა და დონ ქლანს შორის მდებარე ტერიტორიაზე, 9 ფარსანგზე ქალაქიდან ქორდ მაჰალემდე, რომელიც 5 ფარსანგზეა ქალაქიდან და უკავია ზღვისპირა ზოლი (სიტყვა-სიტყვით: პირით მიმართულია დასავლეთისაკენ, სადაც ზღვის ნაპირია).

იუომდთა ყოველ ტომში ჩომურიცაა და ჩარვაც. უმეტესობას შეადგენენ ჩომურელები, (რომლებიც) მდ. გორგანისპირა მიდამოებში ცხოვრობენ. (ისინი) ზამთარს ტყის მახლობლად ატარებენ, ხოლო ზაფხულს მდ. გორგანის ველზე. ჩორვა ზამთრობით მიემართება ბაირისაკენ, რომელიც ბუჯნურდის ახლოსაა. იქ ისინი რჩებიან მოსავლის აღებამდე.

5 ფინდერესქი (ფენდერესქი) და ქოთული (ქათული) აღებულ ხანაში წარმოადგენდნენ ასტრაბადის პროვინციაში შემავალ ცალკეულ სახანოებს (იხ. Б е и д е р е в, Астрабад-Бастамский район Персии. Поездки по району в 1902 году ген. штаба полковника Бендерова. Астрабад, 1901, стр. 153). რაბინო მათ სხვა დანარჩენ ზღო მახრასთან ერთად რაიონებად (district) მარჩევს (H. L. Rabino, დასახ. ნაშრომი, გვ. 78). თუმცა ისინი გაილეხბით მეტრ მნიშვნელობის ადმინისტრაციული ერთეულები იყვნენ. ეს ჩანს თუნდაც იქიდან, რომ ფინდერესქისა და ქოთულის მმართველები წარმოადგენდნენ დარულებს იოშუდთა იმ ტომების მიმართ, რომლებიც მათ მიდამოებში ბინადრობდნენ (Л. К. Артамонов, Астрабад-Шахрудский район и северный Хорасан. ч. 1. Тифлис, 1894, стр. 113).

6 ტერმინით „ჩომურ“ აღნიშნავენ მიწათმოქმედს, ხოლო „ჩარვა“-თი (საარსული სიტყვიდან $\text{چارسا} \rightarrow \text{چاروا} \rightarrow \text{چاروا}$ (მესაქონლეს) Материалы по истории туркмен и Туркмени. т. II. М.—Л., 1938, стр. 319. примеч. 1.

კლდე არის სამი ტომი, რომლებიც წარმოადგენენ (ხალიფების): აბუბექრის, ოსმანისა და ალის შთამომავლებს. ათა და მახდუმი ოსმანის შთამომავლები არიან, ფაკირ შიხ — აბუბექრისა და ხოჯა — ალის შთამომავლები. ეს სამი ტომი თურქმენებში ითვლებიან სეიდებად (მუჰამედის შთამომავლებად) და რაც კი აქვთ ხოში⁷ და ზაქათი⁸ მათ აძლევენ.

გოკლანები და იოშუდები ურთიერთს მტრობენ და სისხლს ღვრიან. პირტემატურად ესხმიან თავს, ხოცავენ და ძარცვავენ ერთმანეთს. მაგრამ ამ სამ ტომს, რომლებიც სეიდებად ითვლებიან, თავისუფლად შეუძლიათ მიმოსვლა ორივე ტომის (იოშუდებისა და გოკლანების) სადგომებს შორის და არავინ აქცევს მათ ყურადღებას (არ უშლიან ხელს).

ასტრახადის მიდამოებში მცხოვრები თურქმენები წარმოადგენენ ორ ტომს: გოკლანებსა და იოშუდებს.

გოკლანთა ტომი უძველესი დროიდან 12 ათას ოჯახს შეადგენდა. თანდათან მომთაბარეობის პროცესში ზივისაკენ გაემართნენ⁹ და ახლა ნას-რედუნი შაჰის მბრძანებლობის დროს დაახლოებით 5 ათას ოჯახს შეადგენენ.

ზემოხსენებული ტომი (გოკლანები) 12 ნაწილისაგან შედგება და ზოგიერთი მათგანი რამდენიმე სხვადასხვა ტომად (თაიფე) იყოფა. ამ ტომის სადგომები იწყება გომბედ-ე-ყაბუსში, რომელიც 18 ფარსანგზეა ასტრახადიდან და გორგანის (ველის) ცენტრს წარმოადგენს, და (გრძელებდა) ყარი-ყალამდე¹⁰, რომელიც 16 ფარსანგზეა გომბედ-ე-ყაბუსის იმ (ჩრდილოეთ) მხარეს. მათი სადგომები გაშლილია 4 ფარსანგზე გორგანიდან ნილ ქუჰის მთის ძირამდე, რომელიც ქუჰსარის ესაზღვრება. ეს სადგომები გაშლილია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ 16 ფარსანგის სიგრძეზე.

ამ ტომის (გოკლანების) ნაწილების სახელები შემდეგია: პირველია ნიყაყ, რომელიც ორი ქვეტომისაგან შედგება: თვით ნიყაყ, რომელიც შეადგენს დაახლოებით 150 ოჯახს, და ქუთი, რომლის რაოდენობაა 100 ოჯახი. მათი სადგომები გაშლილია გომბედ-ე-ყაბუსის ჩრდილოეთით, პირით აღ-

⁷ ხოში (خمش) წლიური შემოსავლია 1/5, ოასაც მორწმუნენი ყოველწლიურად გამოკიდულენ სეიდებისათვის.

⁸ ზაქათი (زکات და کت) მოსავლის ნაწილი, რასაც შარიათის თანახმად მდიდრები იხდიდნენ ღარიბებისა და სეიდების სასარგებლოდ.

⁹ გოკლანები ზივისაკენ გაემართნენ არა შემთხვევით, მომთაბარეობის პროცესში. მათი მეგრაცია ირანიდან სივში გამოიწვია ზივის ხანის გაუთავებელმა თავდასხმებმა, მტრულმა დემოკიდებულებამ მუზოხელ იოშუდებთან და განსაკუთრებით მოჰამედ შაჰის 1836 წლის გალაშქრებამ მათ წინააღმდეგ, რასაც მოჰყვა სპარსელ მოხელეთა თავგასულობა, გოკლანების ძარცვა და მათზე უზომო გადასახადების შეწერა (Г М е л ь г у н о в, О южном берегу Каспийского моря. Замечания. «Прилож. к III тому «Записок Императорской Академии наук» № 5, СПб., 1863, стр. 301, подстрочн. примеч.; К. Б о д е, О туркменских поколениях: номудах и гокланах., стр. 275; Е. Л. Ш т е й н б е р г, Очерки истории Туркменин. М.-Л. 1934. стр. 7.

¹⁰ ციხე-სიმაგრე ყარი-ყალა წარმოადგენდა თურქმენთა ყველაზე საიმედო თავშესაფარსა და ფორპოსტს, საიდანაც თურქმენებს არაერთხელ მოუწევიათ წარმატებითი საპასუხო თავდასხმები სპარსელთა წინააღმდეგ; ის იყო თურქმენთა „...აღმფთვების მთავარი წყარო“ (М у х а м е д Х а с а н - х а н, «Тарих-и-мунтазам-и-Насири» — МИТТ, т. II... стр. 233, примеч. 2).

მოსავლეთისაქენ, ასტრაბადიდან იქამდე (სადგომებამდე) ველის მხრიდან 14 ფარსანგია, ხოლო ზემო გზიდან, ე. ი. ფინდერისქიდან და ქუთულიდან 18 ფარსანგია.

გაჩერებები გზაზე შემდეგია: ასტრაბადიდან ყული აბადამდე 4 ფარსანგია, ყული აბადიდან ქოთულამდე 4 ფარსანგი, ქოთულიდან ფინდერისქამდე 3 ფარსანგი, ფინდერისქიდან რამიანამდე 2 ფარსანგი, რამიანიდან ნუღმდე 3 ფარსანგი, ნუღდან პირველ გოკლანებამდე (ე. ი. გოკლანთა უახლოეს სადგომებამდე) 3 ფარსანგი.

ამ ტომის (ქუთის) ზემოთ (ე. ი. ჩრდილოეთით) აყ შუ რ ა ს ტომია, რომლის რაოდენობა დაახლოებით 80 ოჯახია. აყ შურას ტომის ზემოთ ნ უ შ-ჩ ი ს ტომია 60 ოჯახის რაოდენობით. ორივე ამ ტომის სადგომები პირით აღმოსავლეთისკენაა (მიმართული).

ნუშჩის ტომის ზემოთ ხ ა რ ი ს ტომია 50 ოჯახის რაოდენობით. ხარის ტომის ზემოთ ყ ა რ ა შ უ რ ი ს ტომია 150 ოჯახის რაოდენობით. მათი სადგომები (პირით) აღმოსავლეთისაქენ არიან (მიმართული). ყარაშურის ტომის ზემოთ ჩ ა ყ ე რ ი ს ტომია 100 ოჯახის რაოდენობით.

ეს (ჩაყერის) ტომი რამდენიმე ქვეტომად იყოფა: ა მ ა ნ ხ ო ჯ ა. — 30 ოჯახი, ფ ა ნ ა ყ — 20 ოჯახი, ბ ო რ ა ნ — 40 ოჯახი, ყ ა რ ა ე ო ლ ქ უ ს ე — 60 ოჯახი, ყ ე რ ე მ შ ა ლ — 50 ოჯახი, ბ ა ი ა ნ დ ე რ — 70 ოჯახი, ყ უ ლ ყ ა რ ა — 30 ოჯახი. ყველა მათი სადგომები პირით აღმოსავლეთისაქენ არიან (მიმართული).

მოხსენიებული ტომების ზემოთ იმყოფება ა ი დ ე რ ვ ი შ ი ს ტომი, რომელიც შედის ჩ ა ყ ე რ ბ ე გ დ ე ლ ი ს შემადგენლობაში¹¹ და ჩაყერისადმი კეთილადაა განწყობილი. ის (აიდერვიში) დაახლოებით 200 ოჯახს ითვლის; მათი სადგომები პირით აღმოსავლეთისაქენ არიან (მიმართული). აიდერვიშის ტომის ზემოთ ყ ე რ ე ყ ი ს ტომია 100 ოჯახის რაოდენობით პირით აღმოსავლეთისაქენ. ყერეყის ტომის შემდეგ ყ ე რ ა ყ უ ზ ი ს ტომია, რომელიც ხ ო ჯ ა ე რ დ ი ყ ე რ ე ყ ი ს სახელითაა ცნობილი. ამ ტომის შემადგენლობაში შედის ფ ა ყ ი რ შ ი ზ ი ს ტომი, რომელიც ითვლის 150 ოჯახს.

ყერაყუჩის შემდეგ მოდის ქ უ ქ ჩ ე ყ ე რ ე ყ 100 ოჯახის რაოდენობით. მათი სადგომები გორგანის ველის გაყოლებასზეა. ქუქჩე ყურეყის შემდეგ ბ ა ი ა ნ დ ე რ ი ს ტომია, რომელსაც სადგომები გაზაფხულსა და ზაფხულში მდ. გორგანის ქვედა წელზე აქვს გაშლილი, ხოლო ზამთრობით გორგანის ველზე ტყის მასივებისა და მთის ფერდობების მახლობლად. მათი რაოდენობა 200 ოჯახია.

ბაიანდერის ტომის შემდეგ ღ ა რ ი ბ ა ლ ი ხ ა ნ ი ს ტომია. მისი კარეები და სადგომები მდ. სარი-სუს მახლობლადაა გაშლილი, რომელიც მდ. გორგანს ერთვის. მისი წყალი ანკარაა და მარილიანი. (ღარიბ ალი ხანის) ტომი დასახლებულია 2 ფარსანგზე მდ. გორგანიდან, მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

¹¹ აიდერვიში არასოდეს არ შედიოდა ჩაყერბეგდელის შემადგენლობაში. თურქმენთა გუაროვნულ-ტომობრივ შემადგენლობაში ორივე ისინი ერთ საფეხურზე იდგნენ, როგორც თანაბარი მნიშვნელობის ერთეულები (J. C. Hantzsch, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101—102). ა. ვამბერი ჩაყერსა და ბეგდელის განიხილავს როგორც ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ ტომს თავიანთი ქვედანაყოფებით (A. B a m b e r u, Путешествие по Средней Азии в 1863 году. СПб., 1865. стр. 152). ა. ვამბერის ვარაუდის სისწორე დასტურდება უცანსეცელი მოწაყეებით (ახ. Iran almanac and book of facts. 1963. Third edit. Tehran, p. 426).

იქ. ზღვის ნაპირას კელლად აღმართულია კაშხალი, რომელიც იწყება ზღვასთან და გრძელდება ფეშქე ამბარის სრუტემდე (ფეშქე ამბარი მთაა, რომელიც გორგანის ველიდან გრძელდება თექეს ტომის სადგომებამდე ბუჯნურდის მახლობლად)¹². ეს ტომი (ლარიბ ალი ხანი) ბინადრობს ამ მთის უკან. ამ მთიდან მდ. გორგანამდე 0,5 ფარსანგია, ხოლო ბარიდან 2 ფარსანგი. სადგომების პირისპირ 4 ფარსანგზე აკლდამაა. რომელიც ცნობილია ხალედე-ფეილანგარის (მოციქელის) სახელით. იგი გუმბათიანია; იქვე (მოედინება) წყარო.

მოახლოება სე ფარსე ქის ა¹³ და არაბის ტომების ხალხთან ერთად 300 ოჯახს შეადგენს. არაბის ტომი ორ ქვეტომად იყოფა: ერთი მათგანი არაბი ტომის გვერდით ბინადრობს. ხოლო მეორე — ჩაყერის ტომის გვერდით.

ლარიბ ალი ხანის ტომის შემდეგ ერგე ქლის ტომია, რომლის სადგომები ვაშლილია მდ. გორგანის მიდამოებში, მისი აღმოსავლეთით. (ამ ტომის) რაოდენობა შეადგენს 250 ოჯახს. ერგე ქლის (ტომის) შემდეგ ყაის ტომია. მისი სადგომებიც მდ. გორგანის მიდამოებშია, (მდინარის) აღმოსავლეთით. ეს ტომები სხვა ტომებთან შედარებით უფრო ძლიერნი არიან. ესენია გოკლანთა უკანასკნელი (ბოლო) ტომები. მათი ყოველი 10 ოჯახი ცალკე ხეობაშია განლაგებული.

(ყაია ტომი) შედგება რამდენიმე ქვეტომისაგან: ბოლჩე, დარი, თომაქ. მათ გარდა კიდევ 2-3 ტომია. მათი საერთო რაოდენობა შეადგენს 300 ოჯახს.

სახელმწიფო გადასახადი ყველა გოკლანი ტომებისაგან შეადგენს 6000 თუმანს¹⁴. აქედან 2000 თუმნით პირადად შაჰმა შეამცირა გადასახადი. დანარჩენ 4000 თუმანს უხდიან (ასტრაბადის) გუბერნატორს, ისიც იმ

12 მას შემდეგ, რაც რუსეთსა და სპარსეთს შორის საზღვარი დაიხურა. თექას მსხვილი ტომობრივი გაერთიანება ირანულ თურქმენთა შემადგენლობაში არ მოიხსენიება. დაწვრილებით ამ საკითხზე იხ. О. М. Г в и л а в а, Общественный строй и социально-экономические отношения туркмен Ирана (50-е годы XIX—40-е годы XX века). Автореферат кандидатской диссертации. Тбилиси, 1967, стр. 9.

13 ადრატექის ტომის არსებობა გოკლანთა შემადგენლობაში არც ადრეული და არც მოპლენო ხანის წყაროებსა და გამოკვლევებში არ დასტურდება.

14 მართალია გოკლანებზე შეწერილი ყოველწლიური გადასახადის ოდენობა 6000, ხოლო ზოგიერთი ცნობით 7000 თუმანს (ЦГА ГССР, фонд 545, опись 1, дело 1439, лист 57) შეადგენდა, მაგრამ, როგორც ეს ჩანს რუსეთის ასტრაბადელი კონსულის ბაქულის 1879 წლის 10 დეკემბრის მოხსენებითი ბარათიდან, ბუჯნურდის ილხანი (გოკლანებს სადგომები გაშლილი ჰქონდათ ბუჯნურდის სახანოს ტერიტორიაზე და ამიტომ მათ მიმართ სპარსეთის ადგილობრივი ხელისუფლებას განსახიერებდა არა ასტრაბადის გუბერნატორი, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა იომედთა მიმართ, არამედ ბუჯნურდის ილხანი. მხოლოდ 1877 წლის დამდეგიდან სპარსეთის ცენტრალური ხელისუფლების გადაწყვეტილებით გოკლანები აღმინისტრაციულ დაქვემდებარებაში ასტრაბადის გუბერნატორს და, როგორც გადასახადის გადასმულნი, ასტრაბადის პროვინციაზე იქნენ მიწერილი (ЦГА ГССР, фонд 545, опись 1, дело 1439, лист 31 об., მათგან კრებდა გადასახადს დაწესებულზე ოჯახურ მეტ ოდენობას (ЦГА ГССР, фонд 545, опись 1, дело 1439, лист 51 об.). შემთხვევითი არაა, ამიტომ, რომ ბუჯნურდის ილხანის ყოველწლიური შემოსავალი გოკლანებისაგან შეადგენდა 12 ათას თუმანსა და 40 საჭლომ ცხენს. რომ არაფერი უნდათ ზედმეტად შემოხვედოთ გადასახადებზე და ქრთამებზე (Л. К. Артамонов, Россия. Западная. № 2, № 1, 2, 142).

[illegible]

طایفه یوم هفت میباشند سفر میرزا وکیل اولی بر شکر ای طایفه در یوم هفت
 اودک میادوت ایچک عبدال قیوه که کرار چو سحر بقه کرمانه فرادایا هفت فرقه اند
 بملان ازین به آن یاقی ایک اقلتی اردوس نامرد و قوی در و نه اند فرقه قوی
 هم شش فرقه اند که قیوه چی فرقه آق قلی قرق و ان قرق فرقه نامرم سه فرقه اند سوزانی
 آغلش نشیمز این طایفه که ان ربع است ابتدا رویه ایشان از و اولی تپه گرد است از طایفه شش فرقه
 و اول تپه سلمان کنبد و پس است در سانی شهر بر بان بوده مجده و سنگ است نام شهر استرا با و
 طایفه ای که در و فان میگردانند و محمد هاس چهار طایفه در و اول تپه نشسته اند او به ایشان با این شرق و بدست
 طایفه قوی و نام ازاق نور ایلی بی ثرونی نشسته اند ازاق نور ایله شهر استرا با و دانه و سنگ است
 از بیلی ثرونی شهر و سنگ است نشیمز ایچک که یک زبده خدر که نو سنگ شهر است نشیمز طایفه
 بدراق سلمان که نو هفت فرقه شهر نشیمز طایفه دو بر سلمان کنول شش فرقه شهر است نشیمز و ارسان
 حسین آباد و میر محمد چهار فرقه شهر نشیمز غیر سلمان سرخ طایفه سه فرقه شهر است نشیمز آق آباد
 سلمان شهر و دو فرقه شهر است نشیمز جعفر و ارسان شاده در و نکلان که فرقه شهر است با

که چنانچه در این شهر است و به سمت مغرب میروند نشسته اند که لب دریا است
 طایفه بیوت از طایفه چمور دارد و چارو اچورشان بیشتر از چارو است چمور کرگان نشینند
 زمستان نزدیک بچمور نشینند و تابستان در صحرا کرگان چارو اچوران زمستان میروند بچمور
 که نزدیک بچمور میباشد در اینجا هستند اوقات درویدن غله اوقات بسر حاصلشان می آیند
 طایفه دیگر هستند هزار اولاد ایلی که در میان و طایفه باشند آنها و مخدوم اولاد خانسه
 و مغربی اولاد ایلی که خواهر اولاد علی ایلی هر سه قبیله ایلیان ترکمانها از جمله سادات آنها محسوب میشوند
 هر چه محسوس نکات که داشته باشند بایشان میدهند ایلی کوکلان بیوت یکدیگر دشمنی و غرضی میکنند
 همه ایلیات یکدیگر را چپول نمیروند یکشنبه مال یکدیگر را تجارت میزنند مگر این سه قبیله سادات
 ایشان هستند در میان مردو طایفه راه دارند که سر را ایشان رجوع نیست
 ایلی ترکمان که در حوالا است را اسکنی دارند کوکلان بیوت طایفه کوکلان از قدیم دوازده هزار
 خانوار بودند بمردو و چمور که بعد بیعت خیر و رفاه اند و حال که ایام سلطنت نیرالدین پناه است

قریب پنجره خانوار میشوند این برادر دوازده فرقه هستند و پاره از این فرقه به منشعب بچند طایفه
 نشین این طایفه از کتب قبوس که هجده فرقه شهر است را بدو سطر از کتب است گرفته از این طایفه که از نزد
 فرسخ نظرف کتب قبوس است محض بود به آنها چهار فرسخ است از کتب آن داد منتهی که در مسکن که مسکن است
 رو بست جنوب و طولش سانه دوازده فرسخ است اسامی فرقه فرقه از طایفه بدین موصیبت
 طایفه اول بنی قاق است و بنی قاق دو طایفه اند بنی قاق است تخمینا یکصد بیست و چهار خانوار است
 و کوته یکصد خانوار اند یورشان را سر کتب قبوس در بمشرق نشسته اند تخمینا از راه صحرای شهر از راه
 نایب چهار فرسخ است از راه بالا که در یک کنول باشد هجده فرسخ منازل راه بدین طایفه است
 از راه سر راه بالا که در چهار فرسخ از قلی آباد الا کنول سوزخ از کنول الا فدر یک سه فرسخ
 از فدر یک الا رامیان دو فرسخ از رامیان الا فدر سوزخ از فدر الا اول کوکان سوزخ بالا که
 بالا که از این طایفه طایفه قاق شهر است تخمینا هشتاد خانوار اند بالا که از این طایفه شهر است هشت
 خانوار اند تخمینا او به مرد و طایفه در بمشرق است بالا که سوزخ طایفه قاق شهر است تخمینا پنجاه خانوار

بلا شرقیة شور است تخمینا یکصد فاجه خانوارند یورتشانی رو بمشرق است بلا شرقیة شور
 طایفه قراست خود چاو یکصد خانوارند و این طایفه منسوب بچند طایفه اند اما فی الجمله سرخانوار
 یعنی بیت خانوار برای چهل خانوار و اول کومه شصت خانوار و بیست خانوار و بیست خانوار
 قول قرا سرخانوار یورتشانی رو بمشرق است بلا شرقیة شور و این طایفه آیه رویش است که از
 محاسبات که با حساب شوند و تعصبشان به چلویرسد تخمینا دویست خانوارند یورتشانی رو بمشرق
 بلا شرقیة شور طایفه قراست یکصد خانوار میشوند یورتشانی رو بمشرق بعد از قرق طایفه و اقوز است که
 پنجاه و یک در قرق مشهورند طایفه قراست هم و جمیع این طایفه است یکصد فاجه خانوارند بعد از قرا و اقوز
 طایفه که بقرق است یکصد خانوارند نشینش فی زیر کرکانت است بعد از که قرق طایفه بایندر است
 یورتشانی در باستان و باز زیر کرکانت و درستان در میان کرکانتی که بچلستان و در آن کرکانت در باستان
 بعد از بایندر طایفه غریب هستند است نشینش و یورتشانی در کنار سرکه و اهل رودخانه رود کرکانت
 میشود آبش سفید و شور مزه است بایستی شهر و شرق و احوال و در فرسح مسافت یک کرکانت دارد

سده در آنجا است که از قیام الایم در ازلایب ریاضیه اندالوسیه لشکر که هویت اندیز
 که گمان میشده بسلطان طایفه در چنور و سیردانیم طایفه در پشت جمیع که مسکنی دارند زیرا که بکرگان
 نیم فرسخ مسافت از دوازده فکمه دوزخ راه است و در دور این بورت در چهار روز و نیم مسافت زاده است
 و همش در غله پیغمبر که گنبد و خشتیابی دارد جمعی از این طایفه سفید و طایفه عرب سیاه فغان دارند
 طایفه عرب هم دو طایفه اند یک طایفه پهلوران طایفه است طایفه دیگر پهلور چادرات بعد از طایفه
 عرب غنایان طایفه ارکلا است که نشیمنشان دهنه رودخانه کرگان است سمت شرقه جمعی از این دولت
 پنجاه فغان دارند بعد از ارکلا قار است که نشیمنشان در یک دهنه رودخانه کرگان است سمت شرقه و جایشان
 از همه طوایف محکم تر است و افکار کلا است و دره فغان ارشان در یک دهنه نشینند چند طایفه از بنیم
 در ازلایب و در دو طایفه دیگر هم هستند جمعی از این سیاه فغان دارند مالیات دیوانی میپردازند
 که گاهی شش هزار تومان است و در ازلایب از پادشاه تخفیف داده شده چهار هزار تومان بکام میسرند
 اگر حاکم زور داشته باشد و الا سالی هزار تومان وصول نمیشود

შეზღუდვაში თუ შას ამისი უნარი ექნება, თუ არა და 1000 თუმანსაც ვერ აკრებს წელიწადში.

(გადმოგცემთ) სახელებს ყოველი ტომის მეთაურისას, დაწყებული შერიფიდან და ჩონიდან, რომლებიც ბინაღრობენ გომბედ-ე-ყაბუსის მიდამოებიდან (18 ფარსანგზე თვით ქალაქიდან) პოსეინ ყულამდე (რომელიც მდებარეობს კასპიის ზღვის ნაპირას) კომპაქტურად, ერთმანეთის გვერდით როგორც ბინაღრები, ასევე მომთაბარეები.

ათაბაის ტომის მეთაური ამირ ხანი,

აყ ტომის მეთაური მუსა ხანი და

ქაფაზაის ტომის მეთაური ყლიჩ ხანი იღებენ ჯამაგირს (უშუალოდ შაჰისაგან).

გადასახადის საერთო რაოდენობა, რასაც იომული (თურქმენები) უხდიან (ასტრაბადის) გუბერნატორს, 500 თუმანს შეადგენს. ჩომურელების (ბინაღრების) ყოველი ოჯახი გუბერნატორს სამ ყრანს აძლევს, ხოლო ჩორეა — (მომთაბარეები) — ერთ დინარსაც არ აძლევენ.

О. М. ГВИЛАВА

ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК ОБ ИРАНСКИХ ТУРКМЕНАХ

(Резюме)

Публикуемый нами персидский первоисточник об иранских туркменах хранится в «Архиве востоковедов» Ленинградского отделения Института востоковедения Академии наук СССР (фонд 110 Бакулина).

Рукопись относится к 70-м годам XIX века. В ней содержатся весьма интересные сведения о родо-племенном составе, расселении и налоговом обложении туркмен, обитавших в тогдашней Персии.

Предлагаемая публикация дается в грузинском переводе с комментариями.

სარგი ჯიქია

მაცუვანი და აბანი თურქულ საბუთებში

როგორც ცნობილია, ვახტანგ მეფე 1724 წელს თავის ოჯახითა და ამალითურთ მოსკოვს გაემგზავრა. 1723 წელს ოსმალებმა დროებით (1723-1735), მაგრამ კვლავ ჩაიგდეს ხელში ქართლი და შეეცადნენ დაემყარებინათ აქ ოსმალური სახელმწიფოებრივი წესები¹. ჩილდირის ვილაიეთის ვაზირი (ახალციხის საფაშოს მმართველი) ისპაჰ ფაშა შეთავსებით გადმოყვანილ იქნა თბილისში და თბილისის ვილაიეთის მართვაც მას დაეკისრა². ამ დროს, რომელიც საქართველოს ისტორიაში „მეორე ოსმალობად“ არის ცნობილი, ოსმალებმა მოასწრეს ჩაეტარებინათ ფისკალური მიზნებით თბილისის ვილაიეთის აღწერა, რის შედეგადაც 1727 წელს შედგენილ იქნა „თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ (Defter-i Mufasssal-i Vilâyet-i Tiflis), ამჟამად რომ დაცულია სტამბოლში ორ ცალად მინისტრთა საბჭოს არქივში (№ 897/418 და 900/831). „თბილისის დავთარი“ დიდი დავთარია და, რა თქმა უნდა, იგი ისეთივე ფრიად მნიშვნელოვანი და მრავალფეროვანი ცნობების შემცველია იმ დროის ქართლისათვის, როგორც „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ სამცხე-საათაბაგოსათვის. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია სულთნის მიერ გაცემული რამდენიმე ფირმანი, რომელშიც ქართლში ოსმალთა მიერ „ახლად ჩატარებული აღწერის“ (تجدید المسامع) მასალების შემცველი „თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთრიდან“ ამოწერილი სოფლები და სხვა მამულები ოსმალური მიწათმფლობელობის წესების მიხედვით „ეზოძება“ მაღალი თანამდებობის ამა თუ იმ ოსმალთა მოხელეს. ამჟამად ჩვენ აქ წარმოვადგენთ ორ ფირმანს: ერთი, № 8, ეხება საბარათიანოში მდებარე სოფლებს — მაწევანსა და სატრედოს, მეორე კი, № 9, — გორის სანჯაყის დაქვემდებარებულ ატენსა და წედისს (პირველი № 8 დოკუმენტი დათარიღებულია 1728 წლით, ხოლო მეორე № 9 — 1727-ით).

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, ი. კაჭარაია, გ. მელიქიშვილი, მ. მესხია, პ. რატიანი. საქართველოს ისტორია, თბილისი, 1958, გვ. 199.

² ნ. ბერძენიშვილი, XVIII საუკ. საქართველოს ისტორიიდან. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1, 1944, გვ. 179. ისპაჰ ფაშას შესახებ უფრო დაწერილებით იხ. ჩვენი: XVIII საუკუნის ორი თურქული დოკუმენტი: თსუ-ს შრომები, ტ. 99, თბილისი, 1962, გვ. 164.

საბარათიანო თურქულ წყაროებში საერთოდ ბარათი³ (براطی) ცნობილი და, ოსმალთა ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით, იგი, როგორც ბარათის ნაჭივე (احباس, დაახლოებით=რაიონი), თბილისის სანჯაყში შედის. ჩვენი № 8 საბუთის მიხედვით, საბარათიანოს ორი სოფელი მაწევანის და სატრედო შესაბამისად 8,500 და 4,300 ახჩიანი შემოსავლით ებოძება ვინმე აჰმედს. ორთავე სოფლის შემოსავლის ჯამია 12 800 ახჩა. აქედან აჰმედს ერგება ნახევარი 6 400 ახჩა (დოკუმენტში საერთო ჯამის ქვეშ ესეც არის ნაჩვენები), რადგანაც, ამავე თარიღით გაცემული სხვა დოკუმენტის მიხედვით, შემოსავლის მეორე ნახევარი ებოძება ვინმე მუსტაფას (ამ მეორე, № 11 დოკუმენტის გამოქვეყნება ახლა ვერ ხერხდება). საბუთში მოხსენებული სოფ. მაწევანი დღესაც არსებობს თეთრი წყაროს რაიონში (ჩიკეთის სასოფლო საბჭოში შედის)⁴. სოფ. მაწევანი სხვა წყაროებშიც ცნობილია. XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში (ალბათ „ოსმალთაშვილი“) მაწევანისა და ჩიკეთის მებატონედ დასახელებულია იოსაფათ საგინაშვილი⁵. ვახუშტისთან ალგეთის ჭეობაში იხსენიება სოფ. მაწევანი⁶. ამავე საბუთის მეორე სოფელი — სატრედო ამ სახელით დღეს არ არის ცნობილი, ვახუშტისთან მოხსენიებულია სატრედო: „სატრედოს, მაშავერზედ შენი არს ხიდი ქვიტიკრისა...“⁷. ამავე სოფელთან უნდა გვექონდეს საქმე ქვემო ქართლში, სადაც დასახელებულია სამტრედო-სატრედო... მაშავერის მარცხენა მხარეზე მწყნეთის დასავლეთით...⁸ სამტრედო (მებატონე—ერასტი ყაფლანიშვილი) მოხსენიებულია აგრეთვე იმავე ქვემო ქართლში⁹.

№ 9 საბუთში ლაპარაკია ატენისა და წედისზე. წედისთან დასახელებულია სოფ. ბნავისი და ერთი სათესველი, რომლის სახელი დამაჯერებლად ამოკითხული არ არის. საერთოდ რომ ფირმან-ბერათები დღემდე ხელით იწერება, ასეთ საბუთში ვინმესადმი ბოძებული ზოფლებისა და სხვა მამულების სახელები უთუოდ სიფაქტის ხელითაა შესრულებული¹⁰. ატენის სახელით დღეს გორის რაიონსა და ხიდისთავის სასოფლო საბჭოში ორი სოფელია ცნობილი: პატარა ატენი და დიდი ატენი. გორისავე რაიონსა და ხიდისთავის სასოფლო საბჭოში კიდევ ირიცხებიან სოფლები წედისი და ბნავისი¹¹.

თურქ. ზომა: 61×43; ხელი: დნენი; მელანი: შავი და წითელი; თულრა შესრულებულია შავი მელნით, ზედ მოყრილი აქვს ოქროს მტევრი.

საბუთის verso გვერდზე შემდეგი მინაწერებია: მარჯვნივ ზემო კიდეზე — „ქ: ამდს [=აჰმადის] სახელზეა ეს ბარათი [=ფირმანი] სატრედოსი და ჩი-

3 საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა. თბილისი, 1966, გვ. 52.

4 ი. ა. ს. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში. ნაწ. III. და IV. თბილისი, 1938, გვ. 169.

5 აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. თ. ლომოური და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. თბილისი, 1941, გვ. 196.

6 იქვე, გვ. 40, 192.

7 ი. ა. ს. ლორთქიფანიძე, იქვე, ნაწ. I და II. თბილისი, 1935, გვ. 342.

8 ი. ა. ს. ლორთქიფანიძე, იქვე, III-IV, გვ. 51. აგრეთვე „ქ. პლივანგის ნას-ყიდი სატრედო“. იხ. ე. თაყაიშვილი: მასალანი საქართველოს სტატისტიკური აღწერა-ლობისა მე-18 ს-ში“. გვ. 232.

9 იხ. მ. მაგალითაძე, „თსუ-ს შრომები“, ტ. 91: XVIII საუკუნის თურქული დოკუმენტი ოქროს ციხის შესახებ, თბილისი, 1960, ტაბულა II.

10 საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, გვ. 35. იქვე, გვ. 37.

ერთიანი გამოსაღებ-ს პოქეპა: მარცხნივ იქვე: **برات شريف عاليشان موجهه ضبط** ჩაიწერა [გვმლის დავთარში] თანახმად პატროსანი ۱۱۴۱ في اول شندر ۲۳ ص და მაღალღირსეული ფირმანის 1141 წლის საფარის 23-ს [= 1728 წ. 23. IX.] საბუთის 3-ეა აღვილას ახალი ნახით: **جماد الاخره سنه اربعين** დაიწერა ჯემად-აჲ-ახირეს 25-ს. ათას ათ ორმოც წელს [= 1728 წლის 7 II.]

தொடர்ச்சியாகத் தீர்மானம்:

هو الغنى

احمد خان بن محمد مظفر دائما

نشان شریف عالیخان سامی مکان سلطانی و طفرای غرای جهان ستان خفانی حکمی
اولد که

(1) سونه تعالى فتح و تسخيرى مير اولان تفليس ايالتنك قرا و مزارع و اراضيلى
با فرمان على تحرير و نظامى ويرملك بابنده صادر اولان خط همايون شوكتمقرونم
مضمونى اوزره (2) تفليس سنجاغنده براطى ناحيه سنده ماصوان نام قريه و غيريدن
التى بيك درتيوز اقچه تيمار اورته بويلو الاكوزلو اجق قاشلو رافع توقيع ربيع
ايشان خاقانى احمده سنه اربعين (3) و مائه والف جمادى الاخره سنك يكرمى
سنججى كونده دستور مكرم مشير مفخم نظام العالم جلدر ايالتنه متصرف اولوب
تفليس محافظلى وزيرم اسحق پاشا ادام الله تعالى اجلاله (4) طرفندن بر موجب
تحرير جديد توجيه اولنوب تحويل مكتوبى ويرملكه سنجاغنده ساكن اولوب الاى
يكسى پيراغى التنده سفره اشمك شرطيله ذكر اولنان التى بيك درتيوز اقچه تيمار
احمده (5) وجه مشروح اوزره بر موجب تحرير جديد توجيه اولنوب وزير مشار
البيك تذكره سى موجبينجه وردومكه ذكر اولنور

قر_____یه
صاطردو تابع براطی

قر. _____ 4
ماصوان تابع براطی

43.

人等...

یکو_____ن

۱۲۸۰۰

75..

و یوردومکه بعد الیوم تحت یدنده اولوب 6) تصرف قیلوب شولکه وظایف خدمات مبروره موفوره و مساعی مشکوره عساکر منصوره در بر موجب دفتر خاقانی بیقصور مرعی و مؤدی قیله اولباده هیچ احد مانع اولمه 7) شویله بلهلهر علامت شریفه اعتماد قلهله

قَطَنْطَنِيَه

المحور و سه

[„არწერა თულრაზე:“ აჰმედ ხან მეჰმედის ძე — მარადის გამარჯვებული

პატრიარქი, მძალადირსეული, ზეციური სამეფო ნიშნისა და ბრწყინვალე და ქვეყნისმპყრობელი, უზუნაესი თულრის ბრძანება ის არის, რომ: თანახმად ჩემი დიდებული და უზუნაესი სიგელისა, რომელიც გამოცემულ იქნა იმის შესახებ, რომ უმაღლესი ფირმანი ჩატარდეს აღწერა და წესრიგში იქნეს მოყვანილი სოფლები, სათესველები და ადგილ-მამულები თბილისის ვილაიეთისა, რომლის აღება და დაპყრობა მაღალი ალლაპის შეწევნით ჩვენ გვხვდა წილად. ამის შესაბამისად თბილისის სანჯაყსა და ბარათის ნაჰიჯეში მდებარე მაწევანად წოდებული სოფლისა და სხვათა ექვსი ათას ოთხასი ახჩა შემოსავლისა მქონე თიშარი კეთილშობილი ღესთურის, დიდებული მუშრის და ქვეყნის მომწესრიგებლის ჩილდირის ვილაიეთის მმართველის, თბილისის ციხისთავისა და ჩემი ვეზირის ისპაჟ ფაშის მიერ — ალლაქმა ხანგაძლივი ჰყოს მისი დიდებულება — ახალი აღწერის შესაბამისად ათას ას ორმოცი წლის ჯუმად-ალ-ახირის ოცდამეხუთე დღეს [= 1728 წლის 7. 11] ებოძა საშუალო ტანის, კრელთვალებიანა და შორი-შორწარბებიანა, ამა მაღალი სამეფო ფირმანს პატრონს აჰმედს და მიეცა მას სათანადო რწმუნების ქაღალდი. იმ პირობით, რომ თავის სანჯაყში იცხოვროს და თავისი ალაიბეგის დროშის ქვეშ ლაშქრობაში გამოვიდეს. ზემოაღნიშნული ექვსიათას ოთხასი ახჩიანი თიშარი განმარტებული წესით, ახალი აღწერის თანახმად და ზემოხსენებული ვეზირის თეზქერეს საფუძველზე აჰმედს გადაეცეო, რაც აქვე აღინუსხება:

სოფ. მაწევანი — ექვემდებარება ბარათის

8.500 [ახჩა]

სოფ. სატრედო — ექვემდებარება ბარათის

4.300 [ახჩა]

ჯუმალი — 12.800 [ახჩა].

6.400 [ახჩა].

და ებრძანე, რომ ამიერიდან მის ხელში იყოს და მის უფლებებში იყოს. ისე რომ, საკეთილო და უხვი საფადიშაჰო სამსახურებრივი მოვალეობანი და სამადლობელო სამსახური სამეფო და ძლევაშოსილი ჯარისაღმე სახელმწიფო დაეთრის შესაბამისად, უნაკლოდ და მტკიცედ შეასრულოს. ამ მხრივ არავინ ხელი არ შეუშალოს. ასე იცოდნენ, პატრიარქს ალაჰს ენდონ.

კეთილადდაცულ

კონსტანტინოპოლს.

Tur d 9. ზომა: 113×43; ხელი: დიენან-ჯელნის (ديوانى جلی); მელანი: შავი და წითელი; თულრა: წითელი მელნით.

საბუთის verso გვერდზე მოიპოვება სხვადასხვა შინაარსის მინაწერები: საბუთის ზემო კიდეზე „ქ: ატენისა და წედისის ფარვანი [=ფირმანი], რომე-

ლიც მუხტაფა ფაშას სწოს და ბოძებას [უბოძებს?] თავადს პატიოსანს ქართ-
 ლში მყოფს. რომელიც სახელი არა სჩანს [ასეთ!], ამის გამოსაღებს სა-
 ხელმწიფოს [ასეთ!]. საბუთის ზემოთ მარცხენა კიდეზე დევნან სელით:
 ١١٤٠. برات شريف عاليشان موجبہ عمل اولنوب ضبط اولمشدر في ٢٥ ص ١١٤٠.
 ..შესრულდა და ჩაწერა იქნა [იქმლის დავთარში] პატიოსანი და მაღალღირსე-
 ულ ფირმანის შესაბამისად. 1140 (წლის) საფარის თვის 25-ს [= 1728 წ. 30.
 IX.].. مصطفی پاشا اوغلی علینک زعامتی :تقدیرتسის იმევე აღწერა: "საბუთის დასა-
 რჯი აიკივზ გროშდრ თბილისში მუხტაფა ფაშის ძის დასა ზეამეთოსანაჲ
 تحریرا في ١٢ جماد الآخر ١٢٠٠ جماد الآخر :تقدیرتსის იმევე აღწერა: "საბუთის დასა-
 რჯი აიკივზ გროშდრ თბილისში მუხტაფა ფაშის ძის დასა ზეამეთოსანაჲ
 25. 1100

ფირმანის ტექსტი:

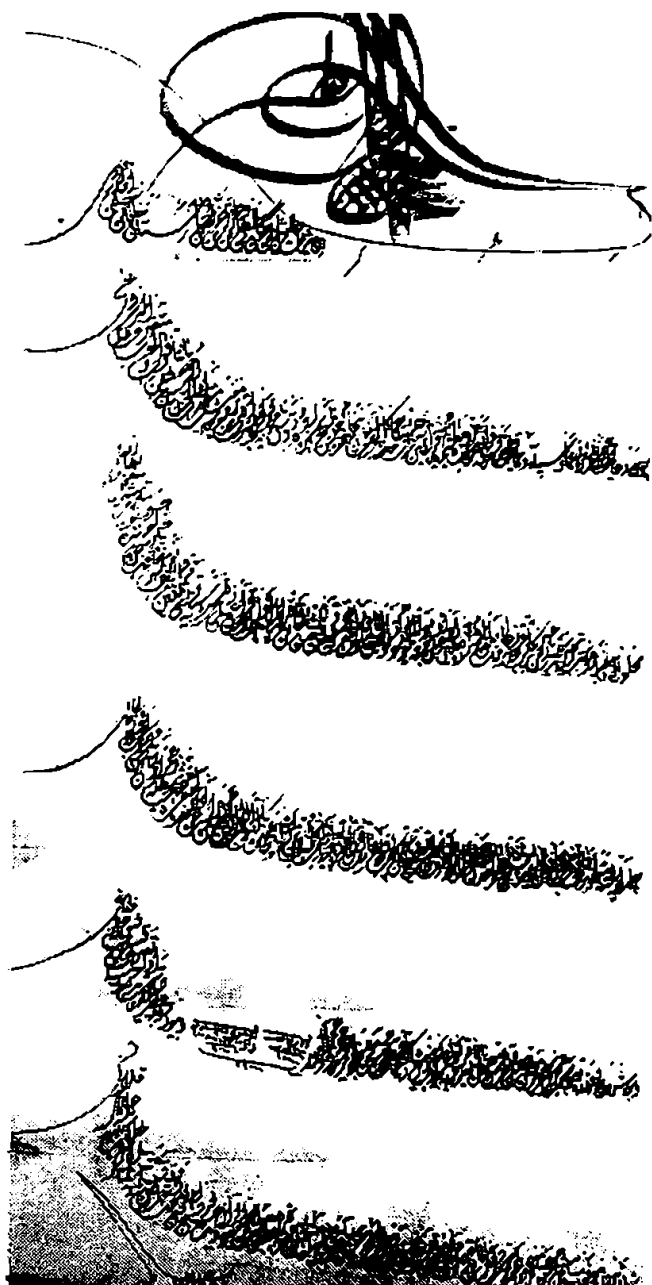
[წაიწერა თურქის ზემოთ:] حو الله العزيز المعنى المعين الوه
 [თურქაზე წაიწერა:] احمد خان بن محمد مظفر دائما
 نشان شريف عاليشان سامی مکان سلطانى و طفرای غرای جهان ستان خاقانى
 حکمی اولدر که
 1) چون رعایات اکرام زمره زعما و سیاه و حمایت و احترام فرقه اصحاب عز
 و جاه شمه کریمه خواجین سعادت دستکاهدر قلدر کوری سنجاغنده کوری
 ناحمه سنده ادن و زدیس نام قریه اره بوندن اقدام بر وجه همیشه متصرف اولان... مصطفی
 پاشا فوت اولوب متصرف اولد یغی 2) محلول اولمغه بر موجب تحریر جدید یکرمی
 بر سئک اقچه رعایت اولمق اوزره مرحمة طالبی اوغلی اورته بوبلو الاکوزلو اجق
 قاشلو رافع توقیع رفیع الشان خاقانی قدوة الامثال و الاقران علی زید قدره یه سنه
 تسع و ثلثین و مائه و الف شهر رمضانک یکرمنجی کونده دستور مکرم مشیر
 مفخم نظام العالم 3) چلدر ایالتنه متصرف اولوب تقلیس محافظی وزیر اسحق پاشا
 ادام الله عالی اجلاله طرفندن اجمالی تصحیح و یکرمی بر ییک اقچه زعامت اونمق
 اوزره توجیه اولنوب تحویل مکتوبی ویرلمکله سنجاغنده ساکن اولوب الا یکی
 بیراعی التنده سفره اشک شرطیله ذکر اولنان یکرمی ییک اقچه زعامت 4) وجه
 مشروح اوزره بر موجب تحریر جدید مومی الیه عالی ولد... مصطفی پاشا زید
 قدره یه توجیه اولنوب وریر مشار الیهک تذکره سی موجبجه ویردوم که ذکر اولنور
 قریه... قریه...

ادن مع محلات تابع کوری زدیس مع قریه بناویس و مزرعه داوا سیر (?)
 حاص ١٥٠٠ حاص ٦٠٠٠
 یکه... ٢١٠٠٠
 214

و بیوردومکه بعدالایوم تحت یدنده اولوب تصرف قیلوب شولکه وظائف 5) خدمات
 بیرونة موفوره و مساعی مشکوره عماکر منصوره در موجب دفتر خاقانی بقصور
 214

ქიქი ბაქრაძის და ატენი თერჯელ საბჭოებში.
Джикия, Маневани и Атенн в турецких

Tur d

مرعى و مؤدى قلا و زعامتى خلقى مومى اليبى سوباتى بابوب سوباشيلفه متعلق امورد
 مراجعتى مومى اليه ايدهار اولبابده هيچ فرد مانع اولميووب دخل و تعرض قلميه
 شويله بلالر علامت شريفه اعتماد قلالر
 بمقام سلطانطيه العليه
 المحروسه

თ ა რ გ მ ა ნ ი :

იგია (აღლწჳა) ყოელად ძლიერი, აღსაესე, უხვი და ყოელად შემწე.

[წარწერა თულრაზე:| აჰმედ ხან მეჰმედის ძე—მარადის გამარჯვებული

პატიოსანი, მაღალღირსეული, ზეციური სამეფო ნიშნისა და ბრწყინვალე და ქვეყნისმპყრობელი უზენაესი თულრის ბრძანება ის არის, რომ: როგორც რომ ზა'ნმეებისა და სიფჳანების წრეთა კეთილმა მოპყრობამ და კრძალულებამ და დიდებულთა დასის პატივისგებად და მზრუნველობამ კეთილბუნებოვანი ხა-კანები ბედნიერების საყრდენად აქციეს, ამას წინათ გორის სანჯაყსა და გო-რის ნაჰიეში ა ტ ე ნ და წ ე დ ის ა დ წოდებული სოფლების სარჩო-საკეების წესით მფლობელი მუსტაფა ფაშა გარდაიცვალა და ეს მამული გათავისუფლ-და. ამიტომ ახალი აღწერის შესაბამისად, ათას ას ოცდაცხრამეტი წლის რამა-ზნის თვის მეოცე დღეს [= 1727 წ. 11. V] პატივდებული დესთჳრის, დიდებუ-ლი მუშნრის, ქვეყნის მომწესრიგებლის, ჩილდირის ვილაიეთის მფლობელის, თბილისის ციხისთავისა და ჩემი ეეზირის ისჰაკ ფაშის მიერ — მრავალჯამიერ ჰყოს აღლწჳა დიდებულება მისი — იჳშლის დავთრის სათანადო შესწორე-ბით, ეს ოცდაერთი ათასი ახჩა შემოწვლის მქონე ზე'ნმეთი ეპოძა წყალობის მაძიებელს მის შვილს — საშუალო ტანისა, თვალჭრელსა და შორი-შორ წარ-ბეზიანს, ამა მაღალღირსეული და სამეფო ფირმანის პატრონსა და თანატო-ლებსა და თანასწორებში თაეკაცს — 'ა ლ ო ს — იმატოს მისმა ღირსებამ — და მიეცა მას რწმუნების ქაღალდი. ამიტომ აღნიშნული ოცდაერთ ათას ახჩიანი ზე'ნმეთი ზემოგანმარტებული წესის მიხედვით და ახალჩატარებული აღწერის შესაბამისად ვუბოძე ზემოხსენებულ 'ა ლ ო მ უ ს ტ ა ფ ე ს დ ე ს — იმატოს მისმა ღირსებამ — იმ პირობით, რომ თავის სანჯაყში იცხოვროს და თავისი ალაიბეგის დროშის ქვეშ ლაშქრობაში გამოვიდეს, და, ზემოხსენებული ვეზი-რის თეზქერეს საფუძველზე მიეცეი, რაც აქვე იხსენიება:

სოფ. ა ტ ე ნ ი უბნებითურთ, ექვემდებარება გორს
 შემოსავალი — 15 000 [ახჩა]

სოფ. წ ე დ ის ი სოფელ ბ ნ ა ე ი ს ი თ ჳ რ თ და სათესველით დაეპირი([?]
 შემოსავალი — 6 000 [ახჩა]
 ჯუმალი — 21 000 [ახჩა]

და ებრძანე, რომ ამიერიდან მის ხელში იყოს და მის მფლობელობაში იყოს, ისე რომ, საეკთილო და უხვი საფადიშაჰო სამსახურებრივი მოვალეობა-ნი და სამადლობელო სამსახური სამეფო და ძღვეამოსილი ჯარისაღმი სახელ-

მწიფო დავთრის შესაბამისად უნაკლოდ და მტკიცედ შეასრულოს. ზე'შემოთხე
მოზინადრე მოსახლეობამ ზემოაღნიშნული ქალწულ სუბაში'ად იცნონ და სასუბა-
შოსადში განუთენილი საქმეების გამო ზემოხსენებულს მიმართონ. ამ საქმეში
არავინ არ ჩაერიოს და არავინ ხელშემშლელი და წინააღმდეგობის გამწევი არ
იყოს, ასე იკიდნენ, პატიოსან აღაშა ენდონ.

მაღალ და კეთილადდაცულ
კონსტანტინოპოლს.

В. Г. ЧОЧНЕВ

К ТОЛКОВАНИЮ ТЕРМИНА «АРНАВУТ»

(По поводу одной ошибки Хаммера)

В турецком языке арнаву́тами (арнабу́дами) называют албанцев¹. Этот термин (преимущественно в форме арнабуд) часто встречается также в исторических сочинениях средневековых турецких летописцев.

В европейской историографии арнабут утвердился в значении албанца. Так толкует его в частности выдающийся австрийский исследователь истории Турции Хаммер.

Тем не менее анализ турецких источников нас убеждает, что их авторы под данным термином в определенных случаях подразумевали не албанцев а других народов. Однако это обстоятельство ускользнуло из поля зрения Хаммера.

Ошибка у Хаммера вкралась в той части его «Истории Османской империи», где рассказывается о походе Турции на Самцхе-Саатабаго в 1548 году.

Война между Турцией и грузинским княжеством началась еще раньше, после того как не мирившийся с турецким господством атабег Кайхосро II в 1545 году признал сюзеренитет иранского шаха. Пользуясь соперничеством двух агрессивных мусульманских государств, Кайхосро II попытался вытеснить турок из районов Олтиси и Арвина. В ходе борьбы с турецкими захватчиками восставшие грузины убили эрзерумского бейлербея Муса пашу².

Во время указанных событий Турция была занята войной с Габсбургами.

Султан Сулейман I (Кануни), заключив в 1547 году мир с императором Карлом V-ым и королем Австрии, Фердинандом I, сосредоточил военные силы в Анатолии, а в 1548 году пошел войной против Самцхе-Саатабаго и Ирана. Сообщая о причинах этого похода, султан в письме королю Франции Франсуа I-му отмечал, что он решил «наказать неверных грузин, которые, отвернувшись от его высокого порога, перешли на сторону осквернителя истинной веры, иранского шаха». По приказу султана поход на Самцхе-Саатабаго возглавил эрзерумский бейлербей Мехмед паша, сменивший на этой должности Мусу. В то же время султан с основными силами двинулся на Тавриз и занял его 27 июля. Однако, спустя некоторое время, он был вынужден оставить столицу Ирана, а поздней осенью направиться на зимовку в Сирию.

¹ А. Магазаник, Турецко-русский словарь. ОГНЗ, М., 1945, стр. 39. Dictionnaire Turk-français par D. Kélekian, Constantinople, 1911, стр. 15.

² Mufasssal Osmanli tarihi, с. II, Istanbul, 1958, стр. 900.

Приблизительно в то же время Мехмед паша известил султана о завершении похода против Самцхе-Саатабаго. Касаясь вышеуказанных действий турецкого войска, Хаммер следующим образом излагает результаты похода Эрзерумского бейлербея: «Везир Мехмед паша сообщил ему (султану), что он усмирил мятежников Албании, которые напали и убили эрзерумского бейлербея Мусу пашу и захватили у них семь крепостей (Le vizir Mohammed-Pacha l'informa qu'il avait réduit les rebelles de l'Albanie, qui avaient assailli et tué Mousa, beglerbeg d'Erzeroum et qu'il leur avait pris sept chateaux)³. Хаммер приводит названия этих крепостей: (Berakan), Niak, Koiki, Bernak, Koutschouk, Samaghan et Akha.

Ошибка Хаммера тут не подлежит сомнению. В данном случае речь может идти об усмирении эрзерумским бейлербеем не албанских, а грузинских повстанцев, которые в 1545 году убили Мусу. Кроме того, все захваченные Мехмед пашой крепости находятся не в Албании, а в Самцхе-Саатабаго.

Причину, обусловившую ошибку Хаммера следует искать в неправильном толковании им термина арнабуд. Хаммер не учел, что турецкие летописцы арнабудами называли не только албанцев, но и других народов. Как видно, героическая освободительная борьба албанцев в XV в. стала своего рода эталоном для турецких летописцев, которые их именем называли и тех, кто в последующий период оказывал турецким завоевателям такое же упорное сопротивление.

Хаммер упустил из виду, что турецкий летописец XVI—XVII вв. Ибрагим Печев, сочинением которого он пользовался, арнабудами называет, в частности, грузин. В параграфе своей «истории», который озаглавлен «Некоторые завоевания и газават Эрзерумского мирмирана⁴ Мехмеда пашы», Печев пишет:

فی سنه منه [۹۵۵] یوندن اقدم
پادشاه کردون سریر ارنبود عنود
تخیرینه متوجه اولدقلرنده کورجی
ارنبودلرندن بر نیجه غزاتی دخی
سالك خند سعید ایتمشیر ایدی
اولزماندنبرو ملاعیندن فرحتنه اخذ
انتقام مقصود پادشاه اسلام اولمشیدی
پس بو سنه مبارکده میرمیران مومی
الیهما فرمان اولنوب همت پادشاه ایلده
واروب فتح ایتدیلکی قلعه نرددر فتح
قلعه برکان فتح قلعه کریمکه
فتح قلعه بنک و قلعه برنک و قلعه

Год тот же (955 — 1548 — 1549).

До этого, когда подишах небесного трона направлялся для покорения упрямых арнабудов, несколько тысяч проклятых грузинских арнабудов⁵, напав неожиданно на эрзерумского бейлербея Мусу пашу, убили его и еще многих борцов за веру отправили в вечный рай. С этих пор падишах ислама ждал счастливого случая, чтобы отомстить проклятым. Поэтому в том же благославленном году вышеупомянутому мирмирану (Мехмед паше) было приказано направиться (против грузин). Он выступил и благодаря великодушию падишаха завоевал крепости: захват крепости Комки, захват крепости Банах

³ Hammer, Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, trad. de l'allemand par J. I. Hellert. Paris, t. VI, 1835. p. 14.

⁴ Мирмиран-синоним бейлербея, правитель крупной провинции.

⁵ Подчеркнуто нами.

کوچک و قلعه صماغار و قلعه آخا
ذکر اولنان قلاع متینه کیمی جنک
ایله کیمی امان ایله متوح اولدیغی

и крепости Бернак, крепости Кучик,
крепости Самагар, Аха. Некоторые
из перечисленных крепостей были
покорены силой, некоторые сда-
лись⁶.

Совершенно очевидно, что говоря о походе Мехмед паша против арнабудов Печевн имеет в виду грузин а не албанцев⁷. Однако упущение Хаммера привело к искажению содержания контекста турецкого летописца.

⁶ تاریخ پچوی т-I, Стамбул, 1281, стр. 289—281. Имеется грузинский перепод цитируемого места. см. Сведения Ибрахима Печевн о грузин и Кавказе, Турецкий текст с грузинским переводом издал, введенным и комментариями снабдил С. С. Джикия. Тбилиси, 1964, стр. 26—27.

გიორგი ფუთურიძე

ევლია ჩელები როგორც ისტორიკოსი

ევლია ჩელები თავისი ცხოვრების ამოცანად თვლიდა ქვეყნების მოვლას და თავიანთი თვლით ნანახის აღწერას. აი, რას ამბობს იგი თავისი „მოგზაურობის წიგნის“ მეორე ტომის შესავალ ნაწილში: „...სულ იმას ვფიქრობდი, როგორ გავითავისუფლო თავი დედამამის სასტიკი კლანკებისაგან, ქვეყნიერება პოლიარო და შევალთმარფლიოს მოგზაური გავხდე-მეთქი... ჩემი მთავარი სურვილი იყო წავსულიყავი წმინდა ადგილებისაკენ — მექას, მედინას, ეგვიპტეს, სირიას...“¹ ეს სურვილი სრულიად შემთხვევით აღსრულდა — ტარამოლის ქუჩებში ჭეირნობის დროს გაიგო, რომ მისი მეგობარი ბრუსას მიემგზავრებოდა და იქიდანვე გაჰყვა — სახლში არც შეუტყობინებია. ასე დაიწყო მოგზაურობა ევლია ჩელები 1040 (1630) წელს და დაასრულა 1672 წელს ეგვიპტეში მგზავრობით. ამის შემდეგ, სიცოცხლის უკანასკნელი წლები თავისი ჩანაწერების დამუშავებასა და ათტომიანი „მოგზაურობის წიგნის“ წერას მონაწილეობდა. დღეობების საფუძველზე რომაა შედგენილი მისი თხზულება, შემდეგი ადგილიდანაც ჩანს: ავტორი აზოვის ლაშქრობიდან ყირიმში ჩავიდა და მოულოდნელად მოუხდა გემით წასვლა. ამასთან დაკავშირებით იგი ამბობს: „რადგანაც სამოგზაუროდ მივდიოდი, საწერად დრო ვერ ვიშოვე. ამ ყირიმის ქვეყნის დახასიათება, მისი საქველმოქმედო დაწესებულებებისა და ძეგლების აღწერა ვერ გავხდე“².

მართლაც, სანამ ევლია ჩელები თავისი თხზულების წერას შეუდგებოდა, იგი, უპირველეს ყოვლისა, მოგზაური იყო. მისი თხზულების ღირსება კი იწოდება ის არაა, რომ მასში გარდა მოგზაურის დაკვირვებისა და ნანახი ქვეყნების დახასიათების შედეგად მიღებული უამრავი ცნობისა, ისტორიული ხასიათის მეტად საინტერესო მოვლენების შესახებ მსჯელობასაც ვხვდებით.

როდესაც ევლია ჩელები თხზულების წერას შეუდგა, ათეული წლები ამოწვდა მას მოგზაურობის წლებს. ამიტომ იგი თავისი ნაწარის აღწერას უკვე ისტორიკოსის თვლით უდგება. ამის კარგ მაგალითად მოგვჩინია შემდეგი: აზოვის ლაშქრობის შემდეგ (რომელშიც მონაწილეობა მიიღო ევლიამ), სულ რამდენიმე თვე იყო გასული და კრეტას ლაშქრობაში წავიდა (1640 და 1641). და აი, ამ ამბის შესახებ წერს, რომ იგი უამთააშწერლებს აუწერიათ და ლაშქრობისათვის მრავალი აღწერილობა მიუძღენიათ³. 1640—41 წლების ამბები

¹ ۱۳۱۹ اولیا چلبی سیاحتنامہ، در ۲ جلد (ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“), ტ. II, გვ. 4.

² А. Д. Желтяков, А. С. Тверитинова, Эвлия Челеби и его «Книга путешествия» (Эвлия Челеби. Книга путешествия, вып. I, Москва, 1961).

³ „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. II, გვ. 127. (იქ და ქვემოთ—ტარამოლის გამოცემა).

⁴ იქვე, გვ. 165.

XVII საუკუნის 70-იანი წლებისათვის როდესაც ევლია ჩელები თხზულების წერას შეუდგა, რასაკვირველია, უკვე ისტორია იყო.

შეხედულებას მოგზაურის მოვალეობის შესახებ ევლია ჩელები თავისი მამის სიტყვებით გადმოგვცემს: „დიდი წმინდანების სალოცაჲ ადგილები მოინახულე და ყველა აღწერე. აღწერე ყველა ქვეყნის საღვთოების [არე-მარეზე] არსებული ეკლესიები და უდაბნოები, მაღალი მთები, საოცარი ხეები და ქეები, ქალაქები, სამაგალითო ძეგლები, ციხეები, მათი დამპყრობნი და ამშენებელნი, მათი გარეშემოწერილობის ზომები და შექმენი თხზულება, რომელსაც უწოდებ „მოგზაურობის წიგნს“⁶. ეს ამოცანა ევლია ჩელები შეასრულა და მას დაურთო თავისი შეხედულება წარსულის მოვლენებისადმი; ასე ეთქვათ პრიმიტიულად შესრულებულ ისტორიულ ასპექტში წარმოგვიდგინა მის მიერ ნაბი.

საინტერესოა ევლია ჩელების შეხედულება ისტორიკოსის მოვალეობაზე. მისი აზრით, ისტორიკოსის უპირველესი მოვალეობაა მის განკარგულებაში არსებული უტყუარი ცნობების გადმოცემა, სადა და ნათელი ენით წერა. ევლია ჩელები გამოთქვამს შეხედულებას, რომ ისტორიული ამბის მაღალფარდოვანი აღწერით არ უნდა შეფასდეს მოვლენის მნიშვნელობა. მას დაწვრილებით აქვს აღწერილი კუნძულ კრეტაზე ლაშქრობა და გამოთქვამს აზრს, რომ „ეს ომი კეშმარიტად, ბალდაღსა და აზოვის ომებს აკარბებს. სიმართლე რომ ითქვას, უამთაღმწერლები იმ ომებს მაღალფარდოვნად აღწერენ. მაგრამ ამის დამწერ მწირს კი საამისო უნარი არ აქვს“⁷. ან უფრო კვეთით: „ჰანიეს დაპყრობის შესახებ კიდევ მრავალი აღწერა და ქებაა, მაგრამ მე, ცოდვებით სავსე მწირსა და არარაობას, მაინცდამაინც ნატიფად თხუა და ჩემ განკარგულებაში არსებული უტყუარი ცნობების ლამაზად მოხსენება არა მქონია მიზნად. ნათელი და სადა ენით აღწერ და ამას ვეჭვდები; ისე, როგორც ნათქვამია: „ადამიანთა სიტყვა — მათი ჭკუის მიხედვით“⁸. გარდა ამისა, შუა საუკუნეების ისტორიოგრაფიის ტრადიციის მიხედვით იგი თავის თავს „წრფელს“, „მართალს“ უწოდებს და მკითხველს არწმუნებს თავისი თხრობის სინამდვილეში.

მიუხედავად ამისა, ევლია ჩელები არ იყო ყოველთვის „წრფელი“. თავისი პოლიტიკური ტენდენციის გამოსაჩენად, მოსაზრების დასამტკიცებლად, „ურჯულოების“ დასამცირებლად და ზოგჯერ თხრობის გასახალისებლად ათასნაირ გამოგონილ ამბავს, სასწაულსა და საოცრებას მოუთხრობდა მკითხველს; აზვიადებდა ოსმალთა ძლიერებას, დიდსულოვნებას, სიბრძნეს და სხვ. ზოგჯერ იგი იძულებული იყო ხარკი გადაეხადა ოფიციალური პირებისათვის, ექო და ედიდებინა ისინი (თუმცა გამორიცხული არ არის დაფარული ირონიაც), თავისი სისულელით ცნობილი სულთნის — იბრაჰიმ პირველის შესახებ ერთ ადგილას ასეთი გამოთქმა აქვს: „არისტოტელით ბრძენმა ფადიშაჰმა“⁹...

ევლია ჩელების თხზულება შეიძლება სანიშნუშო მაგალითად გამოდგეს იმის მიხედვით, თუ რა მრავალფეროვანი მასალის საფუძველზეა იგი შედგენილი. „მოგზაურობის წიგნის“ ჩონჩხს წარმოადგენს დღიურები, სადაც აღწერილია განვლილი გზა და ყოველდღიური ამბები, რაც შეიძლება მოგზაურს

6 „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. II, გვ. 59.

6 იქვე, გვ. 158.

7 იქვე, გვ. 165.

8 იქვე, გვ. 147.

გადახდენოდა, ან მისი დაკვირვების ობიექტი ყოფილიყო. ამ ჩონჩხს ასხმული აქვს ავტორის შეხედულებანი ქვეყნებისა და ქალაქების ისტორიაზე, მოსახლეობის საქმიანობასა და ყოფა-ცხოვრებაზე, სასოფლო-სამეურნეო სავარგულეებზე. ხუროთმოძღვრების ძეგლებზე, ბუნებრივ პირობებზე და სხვა. თავისი შეხედულებების დასასაბუთებლად და ცნობების შესავსებად მას გამოყენებული აქვს თითქმის ყოველგვარი ისტორიული წყარო.

„მოგზაურობის წიგნი“ შესადგენად ევლია ჩელების გამოყენებული აქვს ისტორიული თხზულებები (თურქული, არაბული, სპარსული, ბერძნული და ლათინური). თურქული დოკუმენტები, ეპიგრაფიკული ძეგლები, ნუმისმატიკა-მონეტები, ფოლკლორი, მოგზაურობების, ნათესავეებისა და ნაცნობების ნაშრობი; ამის შესახებ ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე მაგალითს მოვიტანთ.

ისტორიული თხზულებანი ევლია ჩელების მაშინ უნდა გამოეყენებინა, როდესაც მოგზაურობა ანთავრებდა და დღიურების დამუშავებას შეუდგებოდა. მინდვნელოვანი ქალაქების, ციხეებისა და იმ ადგილების აღწერას, სადაც ღირსშესანიშნაო ამაღლებები იყო მომხდარი, ევლია ჩელები ისტორიულ ექსკურსებს მიმართავდა და სხვადასხვა ენაზე შედგენილ მატრიანეებს იყენებდა. ეს ცნობები ძირითადად შეეხება ქალაქების აშენებისა და მათი ჩიორ გადახდილი ბრძოლების ისტორიას, დინასტიების ისტორიას, სხვადასხვა ქვეყნებს შორის ომებს და სხვ. მაგრამ თუ რომელიმეზე ხელი არ მიუწვდებოდა, არ ერიდებოდა სხვა ისტორიკოსებისათვის მიეძღოდა. ამის ნიმუშია ქალაქ ბრუსას აღწერა: „აღამის მიწაზე დაშვების შემდეგ, დედამიწის ზურგზე პირველად რომ მისი ისტორია დაწერა, იყო იღრისი... შემდეგ არიან კოპტები, რომლებიც დღემდე მომხდარ ყველა ამბავს მიყოლებით წერენ, შემდეგ არიან ბერძნები, რომელთა უდიდესი მემკვიდრეა მადიანის ძე და იანკოს ძმა ბანკანი. თემცა ებრაელებს ისტორია აქვთ, რომელსაც ჰეჭამი ეწოდება, იგი სანდო არ არის. არსებობს ინდოეთის ისტორიები, ჩინეთის ხაკანისა, არაბეთის, ირანის, საფრანგეთის და ლათინთა ისტორიაც. სულ უკანასკნელია ბიზანტიის ისტორია. მე შევხვდი ყველა ისტორიკოსს, რომელთაც შესწავლილი ჰქონდათ ეს მატრიანეები. არცერთ მათგანში ბრუსის დამაარსებლის შესახებ თურმე არაფერი წერია. „სტრევიჰან-ნამედ“ და „თოპჰედ“ წოდებულ ძველ ისტორიებში კი შემდეგნაირადაა აღწერილი“⁹.

ევლია ჩელები ხშირად იშველიებს სულთნებისა და დიდი მოხელეების მიერ გაგზავნილ წერილებს თავისი მოთხრობის დასასაბუთებლად.

რაც შეეხება ეპიგრაფიკულ წყაროებს, ევლია ჩელებისათვის ისინი ერთ-ერთი ძირითადი თხზულების შესადგენად. ერთ ადგილას მას აღნიშნული აქვს: „მე, უკნინეს მონას რომ მკითხონ: „ამდენი სოფელი და ნაგებობანი რომ გაქვს აღწერილი, ამის შესახებ ცნობები საიდან გაქვს“, ვუპასუხებ, რომ მე ეს ცნობები მივიღე ძეგლებზე არსებული ასობით ათასი წარწერიდან, ყირიმის ყველა საქველმოქმედო დაწესებულების ვაკუფთა მფლობელების სიებიდან, მენგლი-გირეი ხანის მეჩეთის ახლოს [მდებარე] მარმარილოს სვეტებზე [არსებული წარწერებიდან]“¹⁰.

ქალაქ ბრუსის ძველი ციხის ბურჯზე ამოკვეთილი ბერძნული წარწერა ავტორს საშუალებას აძლევს დაასკვნას, რომ ბრუსა ერთხანს იზმირის მეფის ცოლის — ფიდაკას ხელში იყო¹¹.

⁹ „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. II, გვ. 8.

¹⁰ იქვე, ტ. VII, გვ. 661, 715.

¹¹ იქვე, ტ. II, გვ. 8.

ველია ჩელებისათვის არც ნუმისმატიკური ცნობებია უცხო. მაგალითისათვის შეიძლება მოვიტანოთ ტრაპიზონის ოქრომქედლობის დახასიათება, სადაც ველია ჩელების უნახავს ფული, რომელიც სელიმს მოუჭრია საკუთარი ხელით. სელიმი ტრაპიზონში დაიბადა და ყმაწვილობისას მეზარნაწნეობა უსწავლია და მამის სახელზე ფული მოუჭრიაო, დაასკენის¹².

ველია ჩელებისათვის დამახასიათებელია წყაროს მოუხსენებლობაც და მკითხველისათვის ძნელია გაერკვეს მოარულ ამბავთან აქვს საქმე, თუ ავტორის ფანტაზიასთან. 1647 წელს ველია ჩელები აზერბაიჯანზე გამოვლით საქართველოში შემოვიდა და მისი აღწერაც, თავისი წესის მიხედვით, საქართველოს მეფეთა შთამომავლობის ისტორიით დაიწყო. აქ ველია ჩელები აცხადებს: „მოსკოვის ხელმწიფის შთამომავლობა თუ ამოწყდება, საქართველოდან ვინმე ბეგს წაიყვანენ და გაამეფებენ“¹³. ველია ჩელებისათვის უცნობი არ იყო ის გარემოება, რომ რუსეთსა და საქართველოს შორის მკიდრო პოლიტიკური ურთიერთობა მყარდებოდა და შესაძლებელია, სწორედ ამიტომ სრულიად ბუნებრივად ეჩვენებოდა ზემოთ მოტანილი აზრი.

ველია ჩელების თხზულების ისტორიულ ნაწილში მთავარი ადგილი ომების ისტორიას უჭირავს.

ველია ჩელები თავისი კლასის — ფეოდალთა კლასის შვილი იყო. მან ოსმალთა ისტორიიდანაც იცის როგორ ძარცვავდნენ ქვეყნებს ოსმალები და თვითონაც მონაწილეობს ოსმალთა მძარცველურ ომებში. ამიტომაც მას, როგორც ისტორიკოსსა და როგორც ომში მონაწილეს ბუნებრივად, კანონზომიერ მოვლენად მიაჩნია „ურჯულოთა“ ქვეყნების ძარცვა. სრულიად ჩვეულებრივ ამბად მიიჩნევს და საქმის ცოდნით ჩამოთვლის ხოლმე ნადავლს. როდესაც აზოვის ლაშქრობა უშედეგოდ დამთავრდა, ველია ჩელების, ისევე, როგორც ლაშქრის სარდლებს, ვერ წარმოუდგენიათ სახლში ხელცარიელი დაბრუნება. ამიტომ „...ყველა ვეზირი, რწმუნებული და საქმის კაცები შეიკრიბნენ... ითათბირეს და დაადგინეს, რომ მოსკოვის მეფის სატახტო ქალაქამდე სარბევად გაეგზავნათ ბაჰადირ გირეიხანი სამოცდათ ათასიანი ჯარითა და ცხენოსნებით. ბაჰადირ-გირეი თანსლებულ თათართა ტომების ჯარით დაბრუნდა გამგზავრების მე-14 დღეს. ისლამის ჯარში მან ორმოცდათუთი ათასი ტყვე და ორასი ათასი ნადავლი ცხენი მოასხა. ურიცხვი ძვირფასი ქონება, სპილენძის, კალის სხვადასხვანაირი ქურქელი მოიტანა. როდესაც აზოვის ციხესთან მდგარ ისლამის ურდოში მოვიდა, ისლამის მეომართა მკელარი გულები კვლავ გაცოცხლდა... თათართა ჯარის ამგვარი ნადავლით მოსვლამ ისეთი სიუხვე შექმნა, რომ (თითო) ცხენი ერთ ყურუშად გაიყიდა და გაუფუფურჩქნავი ქალწული — ხუთ ყურუშად“¹⁴.

ჩვეულებრივი ტონით, ისევე როგორც რომელიმე სოფლის მცხოვრებთა სამეურნეო საქმიანობის შესახებ თხრობისას, ავეიწერს რუსეთისა და ყირიმის სახანოს საზღვრის გასწვრივ, მდინარე სუთის (МОТОНАЯ) ნაპირზე დასახლებული ადგილების მდგომარეობას, მაგ.: „ყირიმიდან კვირაში ერთხელ-ორჯერ რაზმები მოდიან, ციხის მიდამოებში დათარეშობენ, ნადავლს იღებენ. ყირიმში მიაქვთ და ჰყიდიან“¹⁵. მაგრამ იგივე ველია წყველა-კრულებით იხსენიებს

¹² შემდეგ სულთანი სელიმ I (1512—1520), იქვე, გვ. 91.

¹³ იქვე, გვ. 320.

¹⁴ „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. II, გვ. 120—121.

¹⁵ იქვე, გვ. 123.

ოსმალთა ჯარს პაშინ, როდესაც ანატოლიის თურქებით დასახლებულ სოფ-
ლებში მოწმე ხდება საკუთარი მოსახლეობის აწიოებისა; ამ ჯარის დიდი ზა-
რალი (მღინარის გადასახვისას რომ დაიხრჩო მრავალი და ნაძარცვი წყალში
ჩაეძირათ) ევლია ჩელები ალაჰის მიერ მოვლენილ შურისძიებად ჩათვალა.

ბოლეს სანჯაყის აღწერისას ევლია სიამაყით აღნიშნავს: „რადგანაც სოფ-
ლები ცუცაბო მთებზეა, განსვენებულმა ოსმანმა ამ მხარის ხალხი სისხლის
ცრემლებით ატირა, სანამ დაიმორჩილებდა“¹⁶.

ჩვენს ავტორს საკმაოდ სწორი წარმოდგენა აქვს მომთაბარეთა შემოსევე-
ბის ხაიათის შესახებ. იგი ყოველთვის სწორად აფასებს მონღოლების როლს
მათ მიერ დაპყრობილი ქვეყნების მეურნეობის დაქვეითებაში. გასაგები გარე-
მოების გამო ოსმალთა დაპყრობები კი პროგრესულ მოვლენად მიაჩნია. სანამ
ნახევანის აღწერას დაიწყებდეს, მის ისტორიას გადმოგვცემს: „ეს ქალაქი
ძველ დროს შამ აფრასიაბის აშენებულია... მისი მეფობის დროს ნახევანი იმ
ზომამდე კეთილმოწყობილი და გაშენებული ყოფილა, რომ მის ველებზე ერთი
ნაბოჯი მარცხე კი არ იყო თავისუფალი. შემდეგ მონღოლებმა ხარბად დაადგეს
თვალი. მიწაზე დაუტეველი ჯარით მოვიდნენ და ამ ქალაქის საქვეყნო ხატო-
ვანაზე წარბოცეს. დაანგრეს და გაავერანეს, მისი ციხე დაღუწეს და მტერად
აქციეს. შემდეგ ოსმალთა სულთნის — მეჰმედ-ხან მესამის დროს ოსმალების
ხელში რომ იყო, გზადანებული შაჰის გამოგზავნილი ზულფაქარ-ხანი მოვიდა
და ნახევანი დაიპყრო. შემდეგ მურად-ხან მეოთხის ჯარი მოვიდა და თბანი
იასი მეჰმედ-ფაშა აქაურობა დაიპყრო. საერთოდ ყველგან და ყოველთვის გა-
ვერანება ხდება, მაგრამ ისიც უეჭველია, რომ ყველაფერი წარმატალია. მუ-
რად მეოთხის შემდეგ აქაურობა კიდევ უფრო აყვავდა და გაშენდა“¹⁷.

XVI—XVII სს. მიქნა ოსმალთა სახელმწიფოს ისტორიაში გარდატეხის
პერიოდი იყო. ამ დროს ნათლად გამოჩნდა არა მარტო სახელმწიფოს დაქვეი-
თების, სამხედრო ძლიერების შესუსტების ნიშნები, არამედ მწუხარე სოციალუ-
რი წინააღმდეგობანი. ევლია ჩელები თავისი კლასის წარმომადგენლებთან
ერთად, გამოსავალს ისევ დაპყრობით ომებში ხედავს. მისი აზრით, ძლიერი
სულთნის დროს მოპოვებული დიდი გამარჯვებები არა მარტო უხვი ნადავლის
წყაროა, რომელიც შეავსებს ხაზინას და გაამდიდრებს ფეოდალებს, არამედ
სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკურ პრესტიჟს ზრდის და ამ მდგომარეობის
შენაარჩენებად ისევ ახალი ომები და გამარჯვებები საჭირო, მაგალითად:

„აზოვის ლაშქრობის“ მიზეზი — მურად-ხან მეოთხემ სამოთხის ქალაქი
ბლდადი ირანს წაართვა და ძლევამოსილი და გამარჯვებული სტამბოლს რომ
მოვიდა, ყველა ურჯულომ სიმშვიდე დაკარგა, და ელჩებმა ყოველი მხრიდან
იწყეს მოსვლა. მშვიდობიანობის აღსადგენად უხვი სიმდიდრე და მრავალი
ძვირფასი საჩუქარი მიართვეს. მხოლოდ მალტელებისაგან არ მოსულა არავინ.
მათ წინააღმდეგ გასალაშქრებლად ათასი ხომალდი მომზადდა“¹⁸.

ევლია ჩელები იტოვდა, რომ სულთნის მთავრობას საშინაო მდგომარეო-
ბის გაართულებისას დაპყრობითი ომების წარმოება მიაჩნდა გამოსავლად. ევ-
ლია ჩელების აქვს ერთი პატარა ცნობა, ჰაიდანაკ ჩანს, რომ როდესაც დაქი-
რავებული ჯარის მოთოკვა არ შეეძლო, მთავრობა ბრძოლის ველზე აგზავნი-

16 „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. II, გვ. 176.

17 იქვე, გვ. 236.

18 იქვე, გვ. 113.

და, რომ იქ ეყარა ჯავრი საკუთარ ჯარზე: „სულთან მურადის სიკვდილის შემდეგ დაქირავებულმა ჯარმა ურჩობა დაიწყო და დიდებულის თავზე დაადგნენ. მანაც იფიქრა, ამისთანა ჯარს ლაშქრობაში უნდა წაამტკრევიო ცხვირიო და მოინდომა რომელიმე მხარეს ლაშქრობის მოწყობა“¹⁹.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ევლია ჩელები სასტიკი მოწინააღმდეგეა ფეოდალთა შორის ბრძოლებისა, რომლებიც სახელმწიფოს ასუსტებენ, მაგრამ ძალაუფლებურად თვითონაც უხდება ამგვარ ბრძოლებში მონაწილეობა და როგორღაც ურიგდება ბედს. „ამ წუთისოფლის ამბავი ასეთია, იმისათვის, რომ პირველობა ჩაიგდონ ხელში და ერთი მეორე დაიმორჩილონ, როგორც წესი ბეგები და ფაშები ერთმანეთზე ილაშქრებენ და იბრძვიან“²⁰.

ევლია ჩელები, როგორც ისტორიკოსი, ჩვეულ ხერხს ხმარობს, როდესაც უნდა დაასაბუთოს ოსმალთა მიერ დაწყებული ომის კანონიერება და გარღვევალობა. იგი იშველიებს მოწინააღმდეგის „საღვთო წერილში ნაწინასწარმეტყველებ ამბავს“; მაგალითად, როდესაც კუნძულ კრეტას დაპყრობაზე მოგვითხრობს, ვრცლად აქვს აღწერილი, თუ როგორ დაიპყრეს და გაძარცვეს მალტელებმა ეგვიპტის შიმშილი კიზლარ-ალასის გეში. ეს გეში მალტელებმა მიიყვანეს კრეტაზე, რომელიც ვენეციელთა ხელში იყო. „სრული ერთი თვე დაჰყვეს ჰანიას ნავსადგურში და მთელი სიმდიდრე, ქონება, ყველა ქვეყილანის ცხენი, სხივებივით ლაშაზი, უმანკო, ვარსკვლავით ქალიშვილები, მშვენიერი ქაბუკი მონები გემიდან გადმოიყვანეს და ჰანიას ციხეში გაყიდეს. ამდენ ქალიშვილს მოუსპეს უბიწობა, სისაძაგლე და ურცხვობა ჩაიდინეს“²¹. ამის შემდეგ, ევლია ჩელები, რომელსაც უნდა დაასაბუთოს კრეტას ოსმალების მიერ დაპყრობის სამართლიანობა და გარღვევალობა, კრეტას სამღვდლოებას ათქმევინებს: „ვაი, რომ ამ ქალაქში არ უნდა გვენახა ოსმალთა გალიონი, ქალიშვილები და ცხენები! ამერიდან ხელიდან წასულია ეს კუნძული, რადგან ჩვენ საღვთო წიგნში ასე წერია: „და მოვა ამ კრეტას კუნძულზე ოსმალთა გალიონი; მოვლენ ცხენები, მოვლენ ქალიშვილები. მათ მოჰყევიან თურქნი და ჩასხდებიან თავიანთ გემში, შესხდებიან თავიანთ ცხენებზე, მიუღებნიან ქალიშვილებს, დაეპატრონებიან ამ კუნძულსა და გააჩენენ შთამომავლობას“²².

შემდეგ განაგრძობს თხრობას; აღწერს კრეტას ბრძოლებს და დასძენს, რომ აქ თურქები გაბატონდნენ და გამრავლდნენო.

ევლია ჩელები საკმაოდ კარგად ერკვევა ოსმალთა სახელმწიფოს სოციალურ ურთიერთობაში. ანატოლიის ტერიტორიის მოსახლეობის სოციალურ ფენებს, დიდი ხნის წინ დაპყრობილი ტერიტორიის ხალხებს იგი კარგად იცნობს და ინფორმატორი არ სჭირდება — მხოლოდ სხვა ქვეყნებში მოგზაურობის დროს აწარმოებს გამოკითხვას და მათი ნაამბობის მიხედვით მსჯელობს.

ოსმალურ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებული იყო შეხედულება, რომ ოსმალთა სახელმწიფოს საზოგადოება ოთხი ელემენტისაგან შედგებოდა. კერძოდ, ქათიბი ჩელების მიხედვით ეს იყო: ულემები, მხედრები, ვაჭრები და გლეხობა. ევლია ჩელები იგივე შეხედულებისაა და მთელი თხზულების მანძილზე ამ ოთხი ფენის შესახებ აქვს ხოლმე მსჯელობა, როდესაც აღწერილობ

19 „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. II, გვ. 113.

20 იქვე, გვ. 447.

21 იქვე, გვ. 143.

22 იქვე.

ბას იძლევა. მაგრამ ზოგ შემთხვევაში იგი საჭიროდ თვლის, ქვეყნის მეურნეობის თავისებულების აღსანიშნავად, ჩამოთვალოს საზოგადოების ფენები, რომელთა რიცხვი ამ ოთხს სცილდება, და როგორც წესი, გადასახადის გადამხდელი ქვეშევრდომების — რაიას ხარჯზე ზრდის ამ რიცხვს. მოსახლეობის ფენებად დაყოფას იგი იძლევა ხოლმე იმ თავებში, რომლებსაც უწოდებს „მოსახლეობის საქმიანობას“. მაგალითად, როდესაც იგი ტრაპიზონს აღწერს, ერთ-ერთი თავი მიძღვნილი აქვს ტრაპიზონის მოსახლეობის საქმიანობისადმი. ჩამოთვლილი აქვს ტრაპიზონის მოსახლეობის ფენები (წარჩინებულები, ულემები, ვაჭრები, ხელოსნები, მეზღვაურები, მევენახე-მეღაღეები და მეთევზეები), მათი საქმიანობა და როგორც ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანი სოციალური ფენისა — ტანისამოსი:

„ამ ქალაქის მოსახლეობა ძველთაგანვე შეიდი ფენია. ერთი ფენია წარჩინებულები; დიდებული ბეგები და ბეგთაშვილები არიან, რომლებიც სიასამუქის ქერქმოვლბულ ბრწყინვალე ტანისამოსში არიან ჩაფლულნი. ერთი ნაწილიც ულემები, კეთილმორწმუნეები და სხვა საპატრიო მღვდმარეობის ხალხია. ეს ულემები, დიდად განსწავლული ხალხია, რომლებიც განსაკუთრებულ ტანსაცმელ-მორთულობა ატარებენ და დიდ პატივისცემას იწვევენ. მესამეა ვაჭრები, რომლებიც აზოვში, კაზაკებთან, სამეგრელოში, აფხაზეთში, ჩერქეზეთსა და ყირიმში დაიარებიან და ვაჭრობენ. შალის ფარაჯას, კონთუსს, ხიფთანს იცვამენ.

მეოთხეა ხელოსნები და ყველანი შალის ფარაჯასა და ნარმის ხალათს იცვამენ²³.

მეხუთე, შავი ზღვის მეზღვაურები არიან, რომელთაც აცვიათ მათთვის დამახასიათებელი სამოსელი — ლუწის ამწეებისათვის შარვალი, შალის ხიფთანი. თავზე ნარმის ჩალმას იხევენ. ზღვაზე ვაჭრობენ და საქმიანობენ.

მეექვსე, მევენახეები და მებაღეებია, იმიტომ, რომ ბოზ-თეფეს მთები მთლიანად ბღნარია და სულ დავთარში აღნიშნულია 31 ათასამდე ბაღი და ვენახი.

მეშვიდე, მეთევზეებია, რადგანაც ტრაპიზონელებს თევზი ძალიან უყვართ²⁴.

არზრუმის გარეუბანში მცხოვრები სომხური მოსახლეობის რაიათებში ევლია ჩელები ქონებრივ განსხვავებას ამჩნევს: „რადგანაც ამ გარეუბანში მეტწილად სომეხი რაიათები სახლობენ, ცამეტი ეკლესია აქვთ. დაწინაურებულები, მათი წეს-ჩვეულების მიხედვით, ცისფერი შალის ტანისამოსს იცვამენ. თავზე პირსახოცი აქვთ წაჭრული. მათი მღაბიონი შალის გვაბანაჯს იცვამენ და ფეხზე მსუბუქი ქალამანი აცვიან. მეტად შრომელი რაიათები არიან“²⁵.

ევლია ჩელები კარგად ზედაედა გლეხთა მღვდმარეობას და გლეხის მეურნეობის გაჩანაგების მიზეზად თვლიდა კლიმატურ პირობებს, მიწის სიმწირეს, მტრთაგან აოხრებას, აჯანყებულთა „აეაზაკობას“. ფეოდალთა კლასის ინტერესების დამცველი ისტორიკოსისაგან მეტი არც იყო მოსალოდნელი. მაგრამ თხზულების მთელ მანძილზე ყრუდ ისმის ფეოდალური ექსპლოატაციის ზრდით, საგადასახადო ვალდებულების დამძიმებით გამოწვეული გაღა-

²³ ტრაპიზონის ხელოსნები ამქრები ცალკე აქვს აღწერილი ქვემოთ.

²⁴ „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. II, გვ. 90—91.

²⁵ იქვე, გვ. 214.

ტაყების მიზეზები. არზრუმის ვილაიეთში მოგზაურობისას ავტორი აღნიშნავს, რომ კანლი ფინარის „მიდამოებში მდებარე სოფლები კეთილმოწყობილი და გაშენებულია... ძველი ფადიშაჰების [დროიდან] მოყოლებული, მათ ხელთ აქვთ სულთნის ხელმოწერილი პატების სიგლები იმის შესახებ, რომ ისინი გათავისუფლებული არიან ურფის გადასახადებისაგან“²⁶. (ხაზი ჩვენია — გ. ფ.). ე. ი. ურფის გადასახადებისაგან გათავისუფლება გლეხს საშუალებას აძლევდა მეურნეობა წესიერად მოეწყო. ოსმალეთის აჯანყებული გლეხობის ძირითადი მოთხოვნებიც ხომ ურფის გადასახადებისაგან გათავისუფლება იყო.

თავის დროის მრავალი განათლებული მოღვაწის მსგავსად ევლია ჩელებასაც მიაჩნია, რომ საჭიროა მეტი სიფრთხილით მოქცევა ძირითადი მწარმოებელი მოსახლეობისადმი, მისი რაციონალური ექსპლოატაცია, რადგანაც კარგად ესმის, რომ რაღაც იყო სახელმწიფოს კეთილდღეობის საფუძველი და ხაზინის შემავსებელი წყარო. დარუბანდის ციხის აღწერისას ევლია გადმოგვცემს, რომ იგი მურად-ხან მესამის დროს ოზდემირის ძე ოსმან-ფაშას სარდლობით დაპყრობილ იქნა და „რადგანაც სამართალი და მართლმსაჯულება დაცული იყო, მისი სანახები გაშენდა და კეთილმოწყობილი გახდა“²⁷. ოსმან-ჩიქის სანახების სოფლების შესახებ წერს: „ამათაც გავერანებისაყენ აქეთ პირი, მაგრამ ისეთი ადგილია, რომ შეიძლება მისი აყვავება“²⁸.

ევლია ჩელები სასტიკი მოწინააღმდეგეა გლეხების შევიწროებისა, ძარცვისა და რბევისა: „ნაძირალა სეკბანებმა და სარიჩაებმა [გლეხების] ცოლ-შვილი თავიანთი სახლებიდან გამოყარეს, აყენები ჩეილი ბავშვებიანად თოელში დაყარეს. კარების ზღურბლები მოგლიჯეს და მერზიფონიდან მოყოლებული აქამდე პაჩაჩისებური ძალადობა გაიმეორეს“²⁹. ან კიდევ: „სოფელ კურდ დერესში მივედით. ღვთისმოსაეების ცოლ-შვილი გარეთ გამოყარეს და აყენები ბავშვებიანად თოელში გაისროლეს. ამ ამბების შედეგად მრავალი სახლი დაინგრა და დაიღწა, სამი ჩეილი ბავშვი მოყვდა. მე, მწირმა, ეს ამბავი რომ ვენახე, მღელვარებამ ამიტანა და ჩემთვის ვთქვი: „ნეტავ კიდევ რა უბედურებას გამოუგზავნის ამ ქარს ის ღიღებულები შურისმგებელი ღმერთი მეთქი“³⁰.

ასევე ძლიერად, გულიდან ამოსული სიტყვებით აქვს აღწერილი ცენტრალური ანატოლიის აწიოკებული გლეხების მწუხარება, განუკითხავი ბედი, მათი უმწურო მდგომარეობა. ევლია ჩელები ფაშის ქართან ერთად მოგზაურობის დროს სასაფლაოზე მივიდა წმინდანის აკლამის მისალოცად და ამბობს: „კარებში გამოჩნდა ქალი, რომელსაც ჩეილი ბავშვი ჩაეხუტებინა. ბავშვი წმინდანის საფლავის წინ დასდო. თავიდან საბურავი მოიხსნა და თმები გაიწეწა. „შვილოო“ დასძახოდა და მოსთქვამდა. თურმე ნაძირალები ამ ქალის სახლში დამდგარან და ბავშვი თოელში გადაუგდიათ. ისიც ღამე ყინვისაგან მოგვედარა. ქალს უკან მოჰყენენ მრავალნი საწყალნი და უმწეონი, ცულითა და შუბით დაკრული მოხუცები და ღირსეული ადამიანები... მათ ერთხმად დაიწყეს წყევლა-კრულვა“³¹.

26 იქვე, გვ. 220.

27 იქვე, გვ. 308.

28 იქვე, გვ. 143.

29 იქვე, გვ. 410.

30 იქვე, გვ. 412.

31 იქვე, გვ. 413.

როგორც ვხედავთ, ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“ არა მარტო გეოგრაფიული, ეთნოგრაფიული, ლინგვისტური, ეკონომიური ხასიათის ცნობებს შეიცავს ევროპის, აზიისა და აფრიკის იმ მრავალი ქვეყნის შესახებ, რომელიც ათეული წლების განმავლობაში მოიარა ავტორმა, არამედ დიდი ადგილი უჭირავს ისტორიული ხასიათის ცნობებსაც. როგორც ისტორიკოსი, ევლია ჩელები თავის დროის ისტორიკოსთა დონეზე დგას, ტიპიური წარმომადგენელია XVII საუკუნის ოსმალური ისტორიოგრაფიისა; ეს საუკუნე კი, როგორც ცნობილია, ოსმალური ფეოდალური ისტორიოგრაფიის აყვავების ხანად ითვლება.

ლიანა ღაფლიანიძე

აბრამ ერევანცის ერთი ცნობის გაშრო

აბრამ ერევანცის „ომების ისტორია“ პირველად 1938 წელს დაიბეჭდა ძველ სომხურ ენაზე¹ მისი არსებობის შესახებ იცოდნენ ვენეციელმა მხითარისტებმა, რომელთა ბიბლიოთეკაშიც ინახებოდა ამ ნაწარმოების ერთადერთი ხელნაწერი.

ერევანცი მე-18 საუკუნის მოღვაწეა, — ქ. ერევნის მცხოვრები და ეკუთვნის ძველ სომეხ ისტორიკოსთა იმ მცირე გამოცემის, რომლებიც სასულიერო წოდებაში არ შედიოდნენ. თავის ნაშრომში ის, უმეტესად როგორც თვითმხილველი, აღწერს თანამედროვე ამბებს. „ომების ისტორია“ გადმოგვცემს 1721—1736 წლების ბრძოლების შესახებ, რომლებსაც აწარმოებდნენ თურქ-ოსმალები იმის შემდეგ, რაც ავღანეთის სულთანმა მაჰმუდმა გაილაშქრა ირანის მეფის — შაჰ-ჰუსეინის წინააღმდეგ.

როგორც ცნობილია, ეს პერიოდი მეტად მძიმე ხანაა ირანის სამეფოსათვის. აბრამ ერევანცის გადმოცემით, ავღანელებმა დაიკავეს ირანის დედაქალაქი ისფაჰანი, მოკლეს შაჰ-ჰუსეინი და მისი შვილები, რომელთა შორის მხოლოდ ერთი, — თამაზ მირზა გადარჩა. მათ დაამხვეს სეფიანთა დინასტია და თავი გამოაცხადეს ირანის მფლობელებად. ამასთან დაკავშირებით ავღანელებმა ქვეყანაში ანარქია და არეულობა შეიტანეს.

შაჰ-ჰუსეინის გადარჩენილმა შვილმა თამაზმა თავრიზში ჯარი შეაგროვა ავღანეთის სულთანის წინააღმდეგ, მაგრამ მის მიერ დანიშნული მხედართმთავარი დამარცხებული დაბრუნდა თავის მბრძანებელთან. შემფოთებული შაჰ-თამაზ II ამ დროს დახმარების მისაღებად მოციქულებს გზავნის ქართლში მცხეთის მთავარ „ვალდანთან“. ეტყობა ვალდანში ერევანცი გულისხმობს ქართლის მეფე ვახტანგ VI-ს, რომელიც მაშინ იტყუებული იყო მცხეთას, ზანკი გორს შეფარებოდა, რადგანაც თბილისში ირანის ჯარი იდგა. მცხეთის მთავარი ამ თხოვნაზე უარყოფითად პასუხობს, იმ საბაბით, რომ მისი ქვეყანაც მტრებით არის გარემოცული და მიტოვება არ ძალუძს. ასეთი პასუხით შეურაცხყოფილი შაჰი უბრძანებს საქართველოს ერთ-ერთი მხარის გამგებელს მაჰმად-ყული-ხანს წავიდეს „ვალდანთან“ და ძალით მიიყვანოს მასთან. ვახტანგი გებულობს კახეთის მმართველის მის წინააღმდეგ წამოსვლის ამბავს და საომრად გამზადებული თავის ჯართან ერთად ქალაქკარეთ ელოდება მტერს.

¹ И. Е. Ереванец. «История войн». Тбилиси, 1938.

კახეთის მფლობელს, კონსტანტინე ერეკლეს ძის, ანუ მაჰმად-ყული-ხანის ქართლზე ვალაშკრებას, წინააღმდეგ აბრამ ერევანცისა. ქართული წყაროები სხვა მიზეზს ასახელებენ. იმ ხანებში ვახტანგ VI უკავშირდებოდა რუსეთის მეფე პეტრე I-ს. სეხნაის გადმოცემით, ეს ხდება მიზეზი კახეთის მფლობელისათვის, რათა ვახტანგის წინააღმდეგ აემხედრებინა ირანის შაჰი, რა შეიძლოა რუსეთთან დაკავშირების ამბავი „გაგზავნა კახმა ბატონმა ყაენთან კაცი და შეაპყნინა მეფე ვახტანგ: ამაზე არის მტერი შენით და ეყმობ ხელწიფესა რუსეთისასა, ამოსწყვიტა რკულისა თქვენისა მოსავნიო, მიბოძე საქართველო, გიახლო ქართლისა და კახეთისა ქარითა და ვაწლიო ბეჭათა შენთაო“². ვფიქრობთ, ვახტანგ VI-ის მიერ რუსეთთან ურთიერთობის დამყარების ცდა მეტი საბაზი იქნებოდა ირანის შაჰის განსარჩევნად. აბრამ ერევანცი მოკლედ გადმოგვცემს პირველი შეტაკების ამბებს. როგორც მაჰმად-ყული-ხანის მარცხით სრულდება. ამის შემდეგ ის გადადის ლეკებთან, მოჰყავს იქიდან 6 ათასი კაცი და კვლავ საომრად ემზადება, რადგანაც. ვახუშტის გადმოცემით, „აქუნდა შიში ყვენიისა, ვინად-გან მოცთუნებით კო შფოთი ესე“. ამჟერად ბრძოლა ვახტანგის სრული მარცხით თავდება, აქ ერევანცი ბრალს დებს ქართლის კათალიკოსს, რომლის ვერაგობამ და მეფის მიმართ ლალატმა ბრძოლის ბედი გადასწყვიტა. ვიღრე ამ გადმოცემის მართებულობას შევეჩებოდეთ, მოკლეთ მიმოვიხილავთ ქართლის მაშინდელი კათალიკოსის დომენტის შესახებ არსებულ ცნობებს.

ვახუშტის სიტყვით 1705 წელს აკურთხეს კათალიკოსად დომენტი. 1707 წელს „კათალიკოსს დომენტის არა აუფლეს კახთა კახეთს მამული თვისაჲსათვის წარვიდა წინაშე ყეენისა ქს. ჩლზ, ქრ. ტყე. მისრულსა კათალიკოსს პატივ-სცა ყეენ-შან და მისცნა ყოველნი მამულნი თვისნი და ნიჭი დიდი... მერმე შთავიდა კათალიკოზი კახეთს, იმანყულის ხანისა თანა და აუფლეს მამულსა თვისსა და იყოფებოდა მოსრული მცხეთას“³. როგორც აქედან ჩანს დომენტი კათალიკოსს კახეთის მამულები სადაოდ გახდომია, მაგრამ ირანის შაჰის დახმარებით, იმამ-ყული-ხან ერეკლეს-ძეს წინააღმდეგობა ველარ გაუწევია მისთვის.

1713 წელს შაჰმა თბილისში გამოგზავნა ვინმე ხოლოფა, რომელსაც ევალებოდა ქართლის ტახტზე სამეფო კანდიდატურის შერჩევა. ამ დროს ქართლის კათალიკოსს და მთელ სამღვდელოებას ვახტანგის საწინააღმდეგო პოზიცია დაუკავებიათ. ამასთან დაკავშირებითაა, რომ ვახუშტი მწუხარებით ამბობს: „ესა ეცხო-რანეთუ ქრისტესთვის აიძლებულისა ვახტანგისათვის სება-მოწმობა სცეს კათალიკოზსან, ეპისკოპოსთა და სამღვდელთაჲმან“⁴.

ამასვე აღასტურებს პოლონელი მწერალი თ. კრუზინსკი, რომელიც მაშინ კათოლიკური მისიის მეთაური ყოფილა ისპაჰანში და ამ ამბების თანადამხე-

² სეხნია ნ. ხეიძე. საქართველოს ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოცემა, 1913, გვ. 35.

³ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოცემა, თბილისი, 1913, გვ. 107.

⁴ ვახუშტი, გვ. 119-120.

დური. მისი გადმოცემით, როდესაც შაჰის კარზე წუდებოდა საკითხი ქართლის მეფედ ვახტანგის დასადგენად. კათალიკოს დომენტის მოუსურვებია ცოლის შერთვა და სამეფო ტახტის მოპოვების მიზნით — გამაჰმადიანება, რასაც შედეგად მოჰყოლია მამის რისხვა და ამ სურვილის უკუგდება.⁵

მეორე ცნობა დომენტის ამ განზრახვის შესახებ. დატული ყოფილა ერთს იმდროინდელ მემუარულ უწყებაში — ფრანგულ ენაზე, რომლის ავტორად სულხან-საბა ორბელიანი მიჩნეული, ამ ცნობით, დომენტის თავისი მიზნისათვის თითქმის მიუღწევია. ის წასულა ციხისაკენ, რათა იქ თავი გამოეცხადებინა მეფედ, მაგრამ ქართველებს შეუპყრიათ და გაუსახლებიათ.⁶

არც ვახუშტი და არც სეხნია ჩხეიძე პირდაპირ არაფერს ამბობენ დომენტის ამ მოქმედებაზე, მაგრამ მას რომ რაღაც დანაშაული ჰქონდა ჩადენილი ეს ვახუშტის სიტყვებითაც დასტურდება: „შეიპყრა სვიმონ კათალიკოზი დომენტი ზაკეით და წარმოუგლინა ბაქარს, რათა აღმოხადოს თვალნი“⁷. კათალიკოსის დასჯა არ მომხდარა, რადგანაც რუსულან დედოფალს მთავრელობა გაუწევია მისთვის და სასჯელს გადაურჩენია. იესეს თავის მეფობაში 1714 წელს ის კვლავ კათალიკოსად დაუდგენია.

აქვე გავიხსენებთ ვახტანგ VI-ის ავტობიოგრაფიულ ლექსს, სადაც ის ზიჯის „ბერთა“ მუხანათობას ნიკი გაქრობის განზრახვის განიშ.⁸

ასეთია მოკლედ ის გადმოცემები, რომლებიც დომენტი კათალიკოსს ახასიათებენ, როგორც ტახტის მაძიებელს და მეფე მამის ორგულს.

ახლა დავუბრუნდეთ 1723 წლის ამბებს. მაჰმად-ყული ხანი დაღესტნიდან წამოყვანილი ლეკებით და კახთა ჯარით ხელმეორედ უტევეს თბილისს. ამ დროს, როგორც აღენიშნეთ, ერევანის მიხედვით, კახეთის მფლობელს დიდ დახმარებას უწევს ქართლის კათალიკოსი. მაჰმად-ყული-ხანი სამაგიეროდ მას კახეთის მხარეებს საჩუქრად ჰპირდება. ქართული წყაროები ამ დროისათვის დომენტის დანაშაულზე არაფერს ამბობენ, თუმცა მეფის საწინააღმდეგო მოქმედებას მართლაც ჰქონია ადგილი: კახ-ლეკების შეერთებული ლაშქარი მოადგა აელაბრის ხიდს, მათ მიერ ხიდის დაკავება ბრძოლის ბედის გადაწყვეტას ნიშნავდა. ვახუშტის სიტყვით, მისი დაცვა ძნელი არ უნდა ყოფილიყო „რამეთუ ტალანი მრავალ, მტკვარი განდიდებული და ხიდი იწრო, (მაგრამ) მუნ მდგომმა სვიმონ არა აპყარა ხიდი, არცა განამაგრანა საფარნი. ეგრეთვე ქართველთა დაუტყვევეს მეფე ზელთა შინა მტრისათა“⁹. ამ ნაწყვეტის მიხედვით ვახტანგის ძმის სვიმონის გულგრილობა საქმე უკუღმა დაუტრიალებია.

მეორე ისტორიკოსი სეხნია ჩხეიძე, რომელიც მეფესთან დაახლოვებული და საქმეში ჩახედული პირი იყო, ხიდის დაკარგვას ვახტანგის დაუდევრობის შედეგად მიიჩნევს: „მოუხიდა ამბავი მეფეს ვახტანგს ქარის შოვნისა (მაჰმად-ყული-ხანის მიერ), არად ჩააგდო მოსტლა მისი, არცა ხიდთა აყრა: მოვიდა

5 ვ. დონდუა, საისტორიო ძიებანი, თბ., 1967, გვ. 152.

6 იქვე.

7 ვახუშტი, გვ. 120.

8 ვახტანგ VI, ლექსები და პოემები, აღ. ბარამიძის რედაქციით და შენიშვნებით, გვ. 21—22.

9 ვახუშტი, გვ. 129.

დღლა ბენდზედა სამ პირად, ერთი ავლაბარსა ზედა, ერთი ხიდის პირსა: რა მსცენს მოსულა მათი, ხიდის აყრა ველარ დაასწრეს¹⁰. „კათალიკოს-ბაქარიანის ავტორსაც აღნიშნული აქვს ეს ამბავი, თუმცა დამნაშავეს არ ასახელებს:

„ღვარს ლაშქარი გამოჰყავა, ხიდი არ ჩაჰციესო,
ოპარბე ვახტანგს დაესხნენ, იქილამ ვაჟციესო“¹¹.

როგორც არ უნდა ყოფილიყო, ის კი ცხადია, რომ ქართული წყაროები სრულიად არ ასახელებენ ამ ბრძოლის დროს დომენტი კათალიკოსს როგორც დანაშაულს ჩაწევენ. პირიქით, ექსტრა აღნიშნავენ, რომ როდესაც „იხილა ესე ვითარება კათალიკოსმან დომენტიმ, წარვიდა ლორეს, რამეთუ ჯერეთ ოსმალთა არა დაეპყრათ“¹², ხოლო შემდეგ „ვევდრა ფაშას ხონთქართან წარვლენაჲ, რამეთუ ჰგონებდა მუნილამ ლხინებასა რასმე ქართლისასა“.

დაასარულ, მივმართოთ იესე ტლაშაძეს — „ბაქარიანის“ ავტორს, რომელიც კათალიკოსთან დაახლოებული იყო და მასვე ახლდა ოსმალეთში მოგზაურობისას. თავის ავტობიოგრაფიულ ნაწარმოებში, უცხოეთში ხეტიალით თავმოკრებული ტლაშაძე, უჩივს კათალიკოსს შინ დაბრუნებას, მაგრამ როგორც ჩანს, ის არ ჩქარობს, რადგანაც ძმებს ელოდება რუსეთიდან:

„მაგრამ მე რა ვქნა მარტოჲ. იქ აღარა მყავს ძმებო,
აგერ ღვთით მოვლენ ისინიც. წავალ მეც ვიახლებო“¹³.

კათალიკოსის ეს სიტყვები საეცებით მოულოდნელი იქნებოდა მას რომ მართლა ჩაედინა ის მძიმე დანაშაული, რომელზედაც სომეხი მემკრიანე ლაპარაკობს. ამავე ნაწარმოებში კათალიკოსი დომენტი ახსენებს თავის მტრებს, რომლებიც მას სამშობლოში ეგულებად:

„ბრძანა ქართლში მყავს მტერები, გამოვეცალე მათო,
გადამეცა კეცყანა, მე შემაძულეს ძმათო,
ეთილი არაეინ მიუო, მერმე მაწამეს უმათო“...

იქნებ სწორედ ამ მტრებმა მოუგონეს მას მეფის ლალატი და კახთ ბატონის დახმარება, იქნება როგორც უწინ, კახეთის მამულები იმ ხანებშიც სადაო ჰქონდა დომენტის მამამდ-ყული-ხანთან, რამაც შექმნა აზრი, თითქოს ლალატის სამაგიეროდ მას კახეთის მხარეები მიეცემოდა, როგორც ამას ერეკაცი აღნიშნავენ, ვფიქრობთ, რაიმე საფუძვლის გარეშე მემკრიანეს გაუტყირებოდაცოდენ მძიმე ბრალი დაედო ქართლის კათალიკოსისათვის, ხოლო ჩანს, რომ ყველა ცნობის შემოწმება და მათი სანდოობის დადგენა მას არ შეეძლო.

მიუხედავად დომენტის შეცოდებებისა თავისი ძმის ვახტანგის მიმართ წარსულში, მთელი მისი შემდგომი საქმიანობა ისე წარიმართა, რომ საფუძველი გაჩნდა სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნული ყოფილიყო: შემდგომში დომენტი აღარ გაპყოლია სპარსულ რეაქციას, არამედ ის შევიდა საქართვე-

10 სეხნია ჩეიძე, გვ. 36.

11 იესე ტლაშაძე, ბაქარიანი, გამოსაცემად მოამზადა სოლ. ყუბანეიშვილმა, თბილისი, 1962, გვ. 24.

12 ვახტანგი, გვ. 134.

13 იესე ტლაშაძე, გვ. 55.

14 იქვე.

ლოს ისტორიაში როგორც „აქტიური საეკლესიო და პოლიტიკური მოღვაწე, ტყვეთა სყიდვება და გამაჰმადიანების წინააღმდეგ ენერგიული ბრძოლის“¹⁶.

სომხური ტექსტი

§ 3. *Հիշատակս արձակեսց շահ
Թամազն ի Վիրս առ Վաղդան իշ-
խանն Մցխիթայ՝ պալ, հաստնիլ յիւր
թիկունս: Հրովարտակս ուսուցեսց առ
նա սակ, թէ «Խոռոզն օպխանից
վտարանջեսց ր տիրութենէս մերմէ-
զումարեսցաւ ի վերաց հոր իմոյ, էսու
դճօշ քաղաքն և իսկան գնայրն իմ և
զնւրարս իմ և բոնասցիսլ յաւեր արժէ
զթաղաւորութիւնն մերս Արք փո-
թա՝, արձապարեա՝ գալ առ իս, և
հասցուք վանել վերծանիչս թաղա-
ւորութեան մերոյս:*

Պատահականի արար անդէն Վաղ-
դանն, թէ «Այլ կարիւմ անսէր թո-
գուլ զերկիրս և պալ, քանզի և ի վե-
րայ իմ յարուցիսլ են թշնամիք ի
մարտ պատերազմիս: Ընդ որ բար-
կացիսլ շահ Թամազն՝ հրաման ետ
Մանգեղուլի իսանին, որ իշխանն
էր միւս ի կողմանցն Վրաստանի
իրթալ, բռամբ արձկ զնա առ ինքն:

Ադդ իկէ Վաղդանայ գալուստ նո-
րա, իլ արուսքս ի քաղաքէ անտի
զօրօքն հանդերձ և ալլ ևս բազում
երկրորդաբարձօք քաղաքին ի դաշու
տեղի և միայլը պալատեան նորա:
Իբրև ետիս, զի յամիսց նա, ել ի
ճանապարհ՝ պատուիր ի նա, որ և
գտցէ: Եւ եգիտ զնա ի տեղի մի, որ
յալկապցեսց բարբառս Անուդ-քօբրի
անուանի: Ի վերայ յարձակցեալ,
ևհար և սաստիկեսց զզօրս նորա և
դարձա ի քաղաք իւր՝

ქართული თარგმანი

შაჰ-თამაზმა მოციქულები გაგზავ-
ნა ქართლში მცხეთის მთავარ ვალ-
დანთან და (შეუთვალა) მასთან სა-
შველად მისვლა. სიგელიც გაგზავნა
მასთან, სადაც ამბობდა. „ავლანეთის
გაბრბი აღიმართა ჩვენს სახელმწი-
ფოზე, ეომე მამაჩემს, აილო ქალაქი
შომი¹⁷, მოკლა მამაჩემი და ჩემი ძმე-
ბი, მოძალადობით ააოხრა ჩვენი სა-
მეფო. ახლა იჩქარე, ჩემთან სწრა-
ფად მოსვლა, რათა შევეძლო ჩვენი
სამეფოს დამანგრეველის განდევნა“.

ამის გამო ვალდანმა (შემდეგი)
პასუხი გასცა: „არ შემიძლია უპატ-
რონოდ დავავდო ჩემი ქვეყანა და
წამოვიდე, რადგანაც ჩემს წინააღმ-
დეგაც საომრად მოემართებიან
მტრები“. ამაზე განრისხდა შაჰ-თა-
მაზი, უბრძანა მაჰმედ-ყული ხანს,
რომელიც საქართველოს მხარეთა
ერთ-ერთი მთავარი იყო, წასულიყო და
ძალით მოეყვანა ის მასთან.

როდესაც ვალდანმა მისი წამო-
ვლის ამბავი გაიგო, გამოვიდა ქალაქ-
გარეთ თავის ჯართან და ქალაქის
სხვა მრავალ ახალგაზრდასთან ერ-
თად მიწოდო ადგილას და მის მოსე-
ლას დაელოდა. როდესაც დაინახა,
რომ იგვიანებდა, გზაზე გავიდა, რათა
იქ შეხვედროდა, სადაც იპოვიდა.
შეხვდა კიდეც იმ ადგილას, რომელ-
საც უცხო ტომთა ენაზე ანულ-ქობ-
რის უწოდებენ¹⁸. თავს დაესხა. და-
ამარცხა, მოსპო მისი ჯარი და უკან,
თავის ქალაქში დაბრუნდა.

¹⁶ აგრეთვე იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, [I. თბილ-
სი, 1965. გვ. 156; ვ. დონდუა, დასახ. ნაშრომი; გვ. 164.

¹⁷ ქ. ისფაჰანი.

¹⁸ ჩვენ ვერ დავუზუსტებთ რა უნდა იგულისხმებოდეს ამ სახელის ქვეშ. იქნება ანულ-ქობ-
არი, იგივე კრწანისი ან თაბორია, სადაც მოხდა პირველი შეტაკება კახთ ბატონსა და ეახტანეს
შორის.

§ 4. *სკი წარმტყოილი ათანე*
 ღორე გინო. ქაქათათასი ზესალ
 ქრესაე ჳაღეანაქ ათ ქსეჲ ქათ-
 ქარან ჳანე: სე ჳათ ი ზიგანე
 ქირ ქრესან გქსე ზაღარ ქსეჲ ს
 გქმსაე ვალ ი ქსრაქ ჳაღეანაქ,
 ი მსქ სესალ ქანსარბასქ ქსეა-
 სარბილ გეზესრან ზათანსქ ი ქსრაქ.
 გეგონი ჳაღაქრან ანსიქ, ანსიასქ
 ვთანსქ ს გეგონ ზანსილბ ქაღეა-
 ვასქ ი სსრქს მქსქ ს ვთანსან
 გეგონ ჳარსაე ქათქმანსასქ ი მქსმ
 ძამო მქარსქ: სე ი სსქ გეგონ გქათ-
 ქიქსიქსან ქრანე იგნასქან სსრ ანსქ.
 ირ ი სსრქსათ ი ჳაღაქს ანსიქ
 ძათილ სსნგოქსამქ მათნთი. ჳა-
 ვაქრან სსნქ: სე ვასქ ქან სსსქ
 გეგონ ქანბან ათსალ სქ, გქ *წან-*
მსიგოქსან, ირ ორანგი ომს სქ, ომს
 აგნასქს სქ ს გეგონ ს რანსა გეა-
 სან სსსქსქს აქარგესქ სსსთა-
 სსქ. სქს მათნთიქსამქ სორს
 ვქსქსქს ს ვქაღეანს ი ბანს სსრ
 არქსსქს: ოქ ს სსნქ სსსქიქ-
 სიან ქაღათ სორსქ სსქ აჯარ-
 სსსან სქსანთიქსამქ სს ვასა-
 თან სსნქ ᳊რათანსქ სსსთასქ სქ ს
 გქასქსქს სს ი ქსრაქ აქსიქსქ ქა-
 სსსქლ ვანსსქარ:

§ 5 *მამან ზაღარსიქიქ ზარსიქ-*
სიქიქ ხიქმანანსიქიქ სსსიქიქ
ზაქსაქსანს ქოასანსქ კათანსან მ-
ქსიქ ქალსან სსსიქიქ ქაქიქსიქს
ანს გქრს სსნქ ი ძათილ გრსალ ათ
წანმტყოილი ათანე. ძამაქიქ,
 აქამანსაქიქ ზამ სსნქ: ანსიქ,
 ანსიასქ გეგონი ჳაღაქრან ქიქიქ:
 სე ვასქ სსსიქსქსან სორს ჳაღ-
 ეანს ოქ ქმანთიქ: ი ქსრაქ სსსრ
 ამსსასქს სსრძამ სსქ ომს ვსსრ
 გეგონ ს ვასსსანსან წანმტყოიქს
 ზათიქსანსქ ჳაღეანაქ, ი ზამქ
 ძამო ქაქიქსიქსან ათ ზამ სეს-
 სქ გრანს ვასქ სსს ს სსიქსან
 ვთიქსანსქ, ს ჳაღეანს ანსიქსაქს-

ხოლო მაქმედ-ყული უქაროდ და
 უიაროდ გაქქა ვალდანს სანბან
 და ლეექის თათრებთან გადავიდა.
 წამოიყვანა იმათგან რათასი ლექი და-
 სანმარებლად და ვალდანს წინააღ-
 მდეგ გამოეშურა. აზრად ჰქონდა მო-
 ულოდნელად, ღამით დასხმოდა თავს,
 რათა ქალაქის კარები უშურდულოდ,
 დაუქეტავი დახვედროდა, თავისი ჯა-
 რითურთ სწრაფად შექრილიყო შიგ
 და ყველა ბოროტი საქმე, სწრაფად,
 ერთ საათში დაესრულებინა. ამ საქ-
 მეში მას თავის მშველელად ჰყავდა
 ქართველთა კათალიკოსი, რომელსაც
 ფარული ცბიერებით შიგნიდან უნდა
 გაეცა ქალაქი. ამისთანა საქმეზე მან
 თანხმობა მისცა იმის გამო, რომ მაქ-
 მედ-ყული, რომელიც (სარწმუნოე-
 ბის) უარყოფელი ვინმე იყო, მას
 ენათესაებოდა და წერილობით და
 სიტყვით კახეთის მხარეს საჩუქრად
 ჰპირდებოდა, თუკი მისი ღალატის
 საშუალებით მცხეთასა და ვალდანს
 ხელთ ჩაიგდებდა. თვითონ კათალი-
 კოსი დიდგვაროვანთაგანი იყო და
 საქართველოს ზოგიერთ მხარეებზე
 საერო უფლებითაც სარგებლობდა.
 ახლა სურდა დამატებით კახეთითაც
 გამდიდრებულიყო.

სომხური წელთაღრიცხვის 1172
 წელს (-1723 წ.), მაისის თვის მეორე
 დღეს, კათალიკოსმა ფარულად დაწე-
 რა რაღაც წერილი და მაქმედ-ყუ-
 ლი-ხანს გაუგზავნა. უთანხმდებოდა
 მას, რომ გარკვეულ დროს ქალაქის
 კარებს დაუქეტავს დასტოვებდა. მი-
 სი ამ ცბიერების შესახებ ვალდანმა
 არაფერი იცოდა. როდესაც ერთი
 კაცი შეეცადა ყოველი ამ საქმისა და
 მაქმედ-ყული-ხანის მოსვლის შესა-
 ხებ ვალდანისათვის ეცნობებინა, იმ
 დროს კათალიკოსი მასთან იმყოფე-
 ბოდა და ეს ამბავი სიტყუედ მიაღე-
 ბინა. რადგანაც ვალდანმა არ იცოდა

აღ წინაყოფიანზე ზირა¹ ზალათაქრ
ზნაო ზ ანსკასკაბ ქინტი, ქსაყთა ზ
ღვრიან ზანაყაღ ზ აყათრათსოქს-
თან აყანტი;

ზინტი ორანგიონ აქნ კათაღმტ
ღსაქოქსიან ღაღსინტი წინაყოფს-
ათრ ღინტნ მტნათი ზღრ ზ ზქსა-
ნტნ ლაღღანაჟ ზალათორქმ სრს-
ვოღანსღ ზორრღაყსესღ ზღრ, ზ ზა
აქსაქსი ზორამანსოქსიანრ ღამ-
თან ლაღღანაჟ ღიღანაჟღ.

ზღ სღსტი ჭამათიქსაღ ალღრნ,
ამტი ჰღ სოღაყსაღ ზღ ორნ, ზათნ
ლსღღტნ ზ მღსტიჭ ღაღაღ, ზ სრ-
ღს მათნ ლანსარბსტი ზ ღვტნ ღღა-
ღოღნ ამსნანაჟ; ზატიწ ღნიოთ,
ორღ ღწიღტმ ზღტნ, ზ ათწ ლღარ
ღსათაღოღაღ ღაღაღტწ, ღიღსღსწ
ღ ღორბაქსღტწ ზ ღოქღ რაღოღ
ტწ, რაჟღ ღმარღაღსტი ოღ არარტწ;
ლათწ ღტი ღიღტწ, ორღ აყანაყანღ
რსტიწ ზტწ, თსსაღ ღამრიქწ მ-
ქსარაღ² მარათ სტიწ სარბსღ ღღა-
რქან ზიღა, ზ ზიღა აწიღსთს
ათსარათსაღღ ღსტი ღარსღ³ ლღარწ
ტიქსაყან;

სღ ლაღღანს ზ ლტსღ ზთიქს-
ანწ აყსაყთა ქიღსარბტი⁴ ოღტწ ლ-
რან ზთსღ, რაჟღ მტიან ათსაღ
ღსტწ ზ ღიღტი ზღრ⁵ სღ ზ ღაღაღტ
ანთტი ლანბანტი⁶ ზ ათსსაღ ზ
მოსიქსათან;

საღ საქოქსიან, ორ მათწტწ
ღღ ღაღაღტწ, ზღრ სღტწ ლსღღტწ
ზ ღაღაღტ ანთტი ზ მსტწსაღწ, სღ ზ
ტწტწ რწღ ზიოთ ზ ღსაყსაღ ლარ-
ყაღ ზ მანამსოღოქსწ, ზ ღიღი რ-
ღოღამ ოღიქსწ ლარბსტი⁷ მსს
ათწღამ ზ ᦒსრაჟ მწსტიქსაჟ;

მისი ვერაგობის შესახებ, ენო მას
და ექვი არ შეუტანია, თუმცა თავისი
ჯარები გამზადებული ჰყავდა.

ურწმუნო [მაჰმედ-ყულიმ] წინა-
წარ ურჩია კათალიკოსს, რომ მას
ფარული ცბიერებით თავის (მაჰმედ-
ყულის) მტრად და ვაღდან მთავრის
ერთგულად მოეჩვენებინა თავი. აჰ-
გვარი ეშმაკობით [ცდილობდა] ვაღ-
დანის ექვების გაფანტვას.

დანიშნულ დროა, გათენებაჟღ ლე-
კებმა ქალაქ მცხეთას¹⁸ მიღწეეს, მო-
ულოდნელად შევიდნენ შიგ და მთე-
ლი ქალაქი გაავსეს. დაამარცხეს ისი-
ნი, ვინც მათ წინაღმდეგ გამოვიდა.
ქალაქის ქონება — ოქროს და ვერ-
ცხლის ნივთები და სხვა მრავალი რამ
ნაღველად წაიღეს. ხოლო ტყვეები
არ წაუყვანიათ. როდესაც იმ ჯარმა,
რომელიც ციხეს იცავდა, დანახა
თათართა ბრბო, შეებრძოლა მას,
რათა შეეჩერებინა მათი ბორო-
ტება. ამის შემდეგ იმათ დააჩქარეს
ალაფის წაღება, რადგანაც ტყვეების
წყევანას ველარ შესძლებდნენ.

რადგანაც არეულობა სწრაფად
მოხდა, ვაღდანმა ვერაფრის გაკეთე-
ბა ვერ შესძლო. მხოლოდ წამოიყვა-
ნა თავისი ცოლ-შვილი, შეუშინე-
ლად გავიდა ქალაქიდან და მოსკო-
ვასტანს გაიქცა.

ხოლო კათალიკოსი, რომელმაც ქა-
ლაქი გასცა, როდესაც ლეკები ქალა-
ქიდან გავიდნენ და დაშორდნენ მას,
ისიც გამოვიდა მათთან ერთად და
მაჰმედ-ყულის მხარეს წავიდა. მათ
დიდი ჯარი შეაგროვეს, რათა კიდევ
დასხმოდნენ თავს მცხეთას.

¹⁹ ქართული წყაროების მიხედვით ამ ბრძოლას თბილისთან ჰქონდა ადგილი.

ПО ПОВОДУ ОДНОГО СООБЩЕНИЯ АВРААМА ЕРЕВАНЦИ

(Резюме)

Армянский писатель Авраам Ереванци является автором сочинения «История войны», содержащего историю бытия 1721—1736 годов, которые вели Турки-Османцы с целью завладения иранских и армянских городов.

Этот труд впервые был напечатан на армянском языке в 1938 году. Среди других рассказов в труде есть сведения, непосредственно относящиеся к некоторым вопросам истории Грузии.

В статье рассматривается сообщение, которое освещает ход войны между Картлийским царем Вахтангом VI-м и Махмуд Кули-Ханом, владельцем Кахети. По сведению Ереванцы во время сражений царю изменяет Картлийский патриарх. Это сообщение не подтверждается грузинскими источниками.

По одному тогдашнему автобиографическому произведению выясняется, что у патриарха были враги, которые могли назвать его предателем. Вероятно такими сведениями и пользовался наш историк. Последующая деятельность Католикоса Грузии полностью подтверждает наше предположение.

ლელია ზვართალი

„ქართული ენის გრამატიკა და ლექსიკონი“
ლატინურ ენაზე

საქართველო უძველესი დროიდან იზიდავდა უცხოელთა ყურადღებას. ბევრ მათგანს დაუწერია და დაუბეჭდავს კიდევ ცნობები საქართველოს შესახებ. ამ საქმეში სათანადო ღვაწლი მიუძღვით მისიონერებს, რომლებიც გარკვეული მიზნებისათვის იყვნენ გამოგზავნილნი საქართველოში რომის პაპის მიერ. ბუნებრივია, ემზადებოდნენ რა საქართველოში სამოღვაწეოდ, ისინი რომში ქართულ ენას სწავლობდნენ. ამ მიზნებს ემსახურებოდა 1629 წელს რომში გამოცემული იტალიურ-ქართული ლექსიკონიც.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია უცნობი პადრეს მიერ ლათინურ ენაზე შედგენილი „ქართული ენის გრამატიკა და ლექსიკონი“, ხელნაწერი (A—1455), რომელიც ამაჟამად 48 გვერდისაგან შედგება. აქვს პირვანდელი პაგინაცია და ზოგიერთი ფურცელი აკლია. ქაღალდი ზომით 23 X 16,4, უყდო დაშლილი, დალაქავებული. ზოგან შემოხეული ფურცლები. აქვს აკად. ა. შანიძის მინაწერი: „ქართული ენის გრამატიკა და ლექსიკონი უცნობი მისიონერის მიერ შედგენილი, რომელიც ინახებოდა სოლორავილების სახლში ქუთაისში. უნივერსიტეტს შემოსწირა და გადმოჰყა გრიგოლ სოლორავილმა 29/X—1922 წელს. ა. შანიძე“.

ხელნაწერთა აღწერილობაში კი, ეს გვარი სოგორავილად არის მოცემული (ალბათ რუსული ენის გავლენა).

აღნიშნული ხელნაწერი სამი მთავარი ნაწილისაგან შედგება:

1. ქართული ენის გრამატიკის მოკლე ექსკურსი ლათინურად,
2. მოკლე ლათინურ-ქართული ლექსიკონი,
3. სასაუბრო.

ხელნაწერის ავტორს წარმოდგენილი აქვს 38 ასო *U*, *a*, *z*, *g*, *z* ასოების ჩათვლით. ასოთა რიგი ანბანში დაცულია ზუსტად. შემდეგი ქვეთავი „გამოთქმის შესახებ“ — ფონეტიკურ მასალას წარმოადგენს. ქართულ წარმოთქმას ავტორი ლათინურს უდარებს: გვაძლევს იდენტურობასა და სხვაობას; ზოგჯერ ამა თუ იმ ბგერას ურთავს ახსნა-განმარტებას და შენიშვნებს: გამოითქმის ყრუდ, რბილად, სუსტად, ნაზად და ა. შ. ზოგ შემთხვევაში ჩვენი ავტორი ბგერებს არასწორ კვალიფიკაციას აძლევს: „*შ*—იგივე *H*, გამოითქმის რბილად“. აქ—*შ*, რომელიც თავდაპირველად დიფთონგს აღნიშნავდა, ხოლო შემდეგ მარტივად ე-ბგერას, აღრეულია *ჰ*-სთან.

ქართულ *თ*, *ფ*, *ღ*-ს გადმოსაცემად, პადრე ხმარობს *Th*, *Ph*, (*F*), *Ch*-ს; *შ*, *ჩ*, *წ*, *ხ*-ს განხილვისას იშველიებს გერმანულის მონაცემებს; *ჰ*-სა და *გ*-ს

იგი აიგივებს ერთმანეთთან. დაბოლოს, კ-ს შესატყვისად მოჰყავს ბერძნული უ და ფრანგული u.

ავტორი ეხება მორფოლოგიის ზოგიერთ საკითხსაც. კერძოდ განხილული აქვს არსებითი სახელის ბრუნება. მაგრამ ვინაიდან ავტორისათვის ამოსავალი პოინტია ლათინური ენის ნორმები, არსებითი სახელის ბრუნება არა სწორად აქვს მოცემული:

Sing.	homo	Plural.
Nom. — კაცი		Nom. — კაცები
Genit. — კაცისა		Genit. — კაცებისა
Dativ — კაცს		Dativ — კაცებს
Accus. — კაცი		Accus. — კაცები
Vocat. ზო კაცი!		Vocat. ზო კაცებო!
Ablat. კაცისაგან		Ablat. — კაცებისაგან

ნაცვალსახელების განხილვას ავტორი მიმართებითი ნაცვალსახელით იწყებს, ხოლო შემდეგ ეხება კითხვითს, პირის და კუთვნილებით ნაცვალსახელებს.

ზედსართავსა (adiectivum) და ზმნიზედას (adverbium) ხელნაწერის ავტორი ერთად გვაძლევს. იგი დასძენს, რომ ზმნიზედა ფორმა-უცვლელი სიტყვაა, ზედსართავი კი მხოლოდ მხოლოდობითში იხმარება: კარგი კაცი, კარგი კაცები.

თუმცა ე. წ. არქაულში მრავლობით რიცხვთან ზედსართავი სახელიც მრავლობით რიცხვში დაისმის.

შემდეგ მოდის ზედსართავი სახელის ხარისხების წარმოება და ლათინურთან შედარება.

ჩვენი ავტორი კარგად ვერ გაერკვა ქართული ზმნის სტრუქტურაში. ამის დასტურია ციტატი ხელნაწერიდან:

De Conjugatione Verborum

De Conjugatione Verborum vix dari posunt¹ Regula;

Praenotandum primo, quod vix non omnia Verba in lingua giorgiana vulgari nec futurum indicativi², nec imperfectum:

Perfectum, Plusquamperfectum, ac futurum optativi et conjunctivi habent.

Sed loco futuri indicativi utuntur praesenti³ indicativo:⁴ et loco Imperfecti, Perfecti et Plusquamperfecti Optativi et Conjunctivi utuntur Imperfecto, Perfecto et Plusquamperfecto indicativo⁵.

Imperativi habent sicut et Praesens⁶ Optativi et Conjunctivi: idem infinitivum, quod etiam substantivi inslar declinare solent.

უნდა იყოს:

¹ possunt,

² indicativi

³ praesenti,

⁴ indicativo

⁶ praesens

— Disco⁷ვისწავლი
ვისწავლითისწავლა
ისწავლით

Doceo ვასწავლა

ისწავლის
ისწავლიან

ხელნაწერის მეორე ნაწილს მოკლე ლათინურ-ქართული ლექსიკონი წარმოადგენს. მისი სათაურია: „შედარებით უფრო ხშირად სახმარი სახელების სახელწოდებანი“. ლექსიკონში სიტყვები განლაგებულია თემატიკურად, მნიშვნელობის მიხედვით:

ადამიანი და სხეულის ნაწილები,
ტანისამოსი,
სასმელ-საქმელი,
სახლი,
ოფიციალური პირების დასახელებანი,
საეკლესიო პერსონალის წოდებანი,
იარაღი,
სახელოსნოები,
მდელო,
ოთხფეხები,
ფრთოსნები,
თევზები,
ხეები,
ხილი (ნაყოფი).

შეცდომებს აქაც ვხვდებით: „გარეგანი ღორი“, „გარეული ღორის“ მაგვირად; „თევზებთან“ კიბოსა და წურბელს იხსენიებს ავტორი, და უფრო მეტიც — თახეს — ეს ზომ ოთხფეხია.

Nucleus — ნიგეზის ხე, უწერია პადრეს, ეს ლათინური სიტყვა კი ბირთვს, კერქას ნიშნავს.

ლექსიკონის მეტად დიდ ნაწილს ცალკე გამოყოფილი ზმნისართი წარმოადგენს. ეს მეტყველების უცვლელი ნაწილია და ამდენად ადვილად დასამახსოვრებელია მისთვის, ვისთვისაც იყო ეს ლექსიკონი განკუთვნილი.

უნდა შევნიშნოთ რომ ეს ნაწილი უკეთ არის გაკეთებული თარგმანის მხრივ. შეცდომების რაოდენობა მცირე არ არის, მაგრამ ნაკლებსაყურადღებოა.

ზმნისართის შემდეგ გვაქვს ზედსართავი. აქ სულ რამდენიმე სიტყვაა, რადგანაც სწორედ აქ აკლია ოთხი გვერდი და იწყება ლექსიკონის ბოლო ნაწილი — ზმნა. ზმნის სახით ჩვენ მხოლოდ-და მხოლოდ 86 სიტყვა გვაქვს. ავტორი ლათინურ ზმნას, კლასიკური ენების ლექსიკონების შედგენის წესის თანახმად, აწმყო დროის პირველ პირში გვაძლევს, ხოლო ქართული შესატყვისი თუშტა პირველ პირშია, მაგრამ არაზუსტად იცავს გრამატიკულ დროს. აქ არის როგორც აწმყო, ისე მომავალი დროის ფორმები. გარდა პირველი პირის ზმნისა, ქართულ თარგმანში გვაძლევს ზმნის მეორე პირის ფორმასაც და საწყისს. ზოგჯერ ლათინური ზმნის მაგივრად, ავტორი იტალიურ ზმნას გვაძლევს.

ხელნაწერის მეტად საინტერესო ნაწილს ბოლო თავი — სასაუბრო — წარმოადგენს.

აქ ძირითადად მოცემულია ყოველდღიური სასაუბრო ენისათვის დამახასიათებელი ფრაზეოლოგია.

ეს სასაუბრო, როგორც წესი, მისალმებითა და მოკითხვით იწყება. მოსაუბრე მაშენელს ხან თქვენობითა (ე. ი. პატივისცემით) და ხან შენობით მიმართავს. თითქმის ყოველი წინადადება იწყება პატარა ასოთი. კითხვის შემცველ წინადადებას უმეტეს შემთხვევაში კითხვის ნიშანი არა აქვს, როგორც ლათინურ, ასევე ქართულ ტექსტში. საერთოდ ხელნაწერის ავტორი ამჟღავნებს შედარებით დაბალ ფილოლოგიურ მომზადებას. ხშირია შემთხვევა გრაფიკული შეცდომებისა ლათინურ ტექსტში და, რა თქმა უნდა სცოდავს ავტორი ქართულ სინტაქსშიც.

მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ეს ხელნაწერი საინტერესოა როგორც ქართული ენის სტრუქტურის გაგებისა და გადმოცემის ცდა უცხოელის მიერ, რომელსაც, საფიქრებელია, არავითარი მსგავსი შრომა ქართული ენის გრამატიკისა ხელთ არ ჰქონდა. ავტორი ნაშრომს თითქმის მთლიანად ლათინური ენის გრამატიკული პრინციპების მიხედვით აგებს, ამიტომაც მრავალ შეუსაბამობას ვხვდებით.

Joachim OELSNER

(Jena, DDR)

ZUR PROBLEMATIK DER KLASSIFIKATION DER SEMITISCHEN SPRACHEN

Ihre Ansichten über die Einteilung der semitischen Sprachen haben schon viele Forscher dargelegt. Dennoch hat sich bis heute keine einheitliche Meinung durchgesetzt und es sind noch manche Probleme zu klären. Die folgenden Ausführungen sind als ein kleiner Beitrag zur Diskussion zu verstehen. Um zu einer umfassenden Lösung des Fragenkomplexes zu gelangen, müßten sie durch ausführlichere Einzeluntersuchungen erweitert werden. Wir beschränken uns auf die herkömmlich „semitisch“ genannten Sprachen. Das Problem der semitisch-hamitischen Sprachverwandtschaft soll hier außer Betracht bleiben, da es uns zu weit führen würde. Der Verfasser ist der Ansicht, daß es auch heute durchaus legitim ist, die semitischen Sprachen für sich allein zu untersuchen, da sie in dem Zeitraum, aus dem sie überliefert sind, eine relativ einheitliche Gruppe darstellen.¹ Bei dem traditionellen Verständnis von „semitisch“ bleibt auch das „Libysche“ unberücksichtigt, das O. Rössler den semitischen Sprachen zuordnen will.² Aus dem Gesagten folgt, daß wir auch keine Stellung zu der These nehmen, nach der die semitisch-hamitischen Sprachen ursprünglich in Afrika beheimatet waren.

Solange die semitischen Sprachen durch direkte Zeugnisse überliefert sind, sind sie zunächst auf der arabischen Halbinsel und in den angrenzenden Gebieten Vorderasiens (Mesopotamien, Syrien-Palästina) nachweisbar. Erst sekundär dringen sie über diesen Bereich hinaus vor, z. B. nach Ost- und Nordafrika. Im allgemeinen werden die semitischen Sprachen nach ihrer geographischen Verteilung im vorderasiatischen Raum eingeteilt. Heute sind vor allem zwei Schemata verbreitet:

a) Einteilung in 4 Gruppen, so etwa zuletzt I. M. D'jakonoff³:

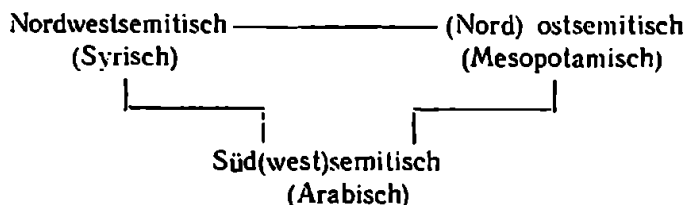
¹ Zur Definition „semitisch“ vgl. E. Ullendorff, What is a Semitic Language?, *Orientalia* NS 27 (1958) 65—75. Wenn dort die Ansicht vertreten wird, daß es Sprachstufen gibt, die als „noch nicht semitisch“ oder „nicht mehr semitisch“ zu betrachten sind, so ist das zwar richtig. Die historisch bezeugten Sprachen Vorderasiens treten uns jedoch immer bereits als ausgeprägt „semitisch“ entgegen; höchstens bei einigen modernen semitischen Sprachen Äthopiens mag eine „Semilisierung“ zu erkennen sein.

² Vgl. zuletzt: Libysch—Hamitisch—Semitisch, *Oriens* 17 (1964) 199—216.

³ И. М. Дьяконов, Семито-хамитские языки, Москва, 1965 (englische Übersetzung: *Semito-Hamitic Languages*, Moscow, 1965).

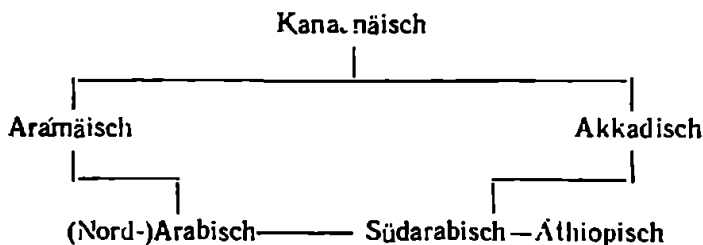
Nordwestsemitisch (nördlich—zentrale Gruppe)	Nordostsemitisch (nördlich—periphere Gruppe)
Südwestsemitisch (südlich—zentrale Gruppe)	Südostsemitisch (südlich—periphere Gruppe)

b) Einteilung in 3 Gruppen, besonders von S. Moscati (und seinen Schülern) in mehreren Arbeiten vertreten⁴⁾:

Dabei ist zu beachten, daß mit diesen Klassifizierungen bewußt auch genealogische Beziehungen zwischen den einzelnen Sprachen der jeweiligen Gruppe zum Ausdruck gebracht werden sollen.

Gegen die von Moscati vorgeschlagene weitgehende Zusammenfassung der semitischen Sprachen hatte bereits vor Jahren W. von Soden Einspruch erhoben und sich stattdessen für eine starke Differenzierung derselben ausgesprochen⁵⁾. Er wies darauf hin, daß wir mit einer Anzahl semitischer Sprachen und Dialekte rechnen müssen, die nie schriftlichen Niederschlag gefunden haben und uns deshalb unbekannt bleiben müssen. In diesem Zusammenhang erwähnt er auch eine Einteilung der zur Debatte stehenden Sprachen, die Benno Landsberger vorgenommen hatte⁶⁾. Es handelt sich um eine kreisförmige Anordnung der herkömmlichen Einzelsprachen:

Diese Einteilung wird unseres Erachtens den morphologischen (und mit Einschränkungen auch den phonologischen) Beziehungen zwischen den fraglichen Sprachen am besten gerecht. Wenn man will, könnte man dies noch in

⁴ S. z. B. S. Moscati, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Wiesbaden, 1964 (Porta Linguarum Orientalium NS VI) 4.

⁵ W. von Soden, *Zur Einteilung der semitischen Sprachen*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 56, (1960), 177—191.

⁶ A. a. O. 177 (ohne Angabe eines Literaturnachweises; aus der Leipziger Tradition ist mir diese Ansicht ebenfalls überliefert, aber ich kann im Augenblick nicht feststellen, ob Landsberger sie nur mündlich geäußert oder auch schriftlich niedergelegt hat).

einen nördlichen und einen südlichen Bereich unterteilen (Nord- und Südsemitisch, vgl. die gestrichelte Linie). Als Kriterium könnte man das Vorherrschen des äußeren oder inneren (gebrochenen) Plurals ansehen.

Allen genannten Schemata ist gemeinsam, daß in ihnen die historische Entwicklung der Sprachen kaum bzw. überhaupt nicht zum Ausdruck gebracht wird. Die einzelnen semitischen Sprachen sind jedoch aus ganz verschiedenen Zeiten überliefert, wodurch die Frage kompliziert wird. Es ist vorzusetzen, daß sich die einzelnen Sprachen bereits zu dem Zeitpunkt, an dem sie uns entgegentreten, auf verschiedener Entwicklungsstufe befinden. Ihre weitere Entwicklung läßt sich dann oft über einen Zeitraum von mehreren Jahrtausenden mehr oder weniger übersehen. Es erhebt sich also die Forderung, bei einem Einteilungsschema nach Möglichkeit auch den historischen Faktor mit zu berücksichtigen. Ferner ergibt sich die Notwendigkeit, zur Ermittlung der näheren verwandtschaftlichen Beziehungen von den jeweils ältesten Sprachstufen auszugehen, da diese einer zu postulierenden Gemeinsprache (die selbst schon Dialekt-Unterschiede aufwies; nicht im Sinne des früheren „Ursemitisch“) am nächsten stehen. Die Spätstufen der Einzelsprachen sind für unsere Fragestellung nur bedingt brauchbar, da hier oft durch anders geartete sprachliche Einflüsse das Bild verändert wurde. Dies zeigen z. B. die Fälle, in denen wir über einen längeren Zeitraum die Entwicklung einer Sprache beobachten können, etwa im Bereiche des Aramäischen die neuaramäischen Dialekte. Trotzdem muß auch öfter auf jüngere Sprachstufen zur Ergänzung nur mangelhaft bekannter älterer zurückgegriffen werden, etwa im Bereiche des Südarabisch-Äthiopischen.

In der Sprachwissenschaft war es lange Zeit—und ist es teilweise heute noch—üblich, für die historischen Beziehungen zwischen verwandten Sprachen von einem Stammbaumschema auszugehen. In gewisser Weise ist von einem solchen auch die im Bereich des Semitischen heute übliche Unterscheidung von Alt- und Jungsemitisch abhängig.⁷ Es hat sich jedoch in vielen Fällen gezeigt, daß dies zu einfach ist, um der Kompliziertheit des historischen Geschehens gerecht zu werden. Neben einer linearen Entwicklung von einzelnen Sprachen bzw. Sprachgruppen ist vielmehr auch mit einer gegenseitigen Beeinflussung zu rechnen. Dabei kann diese sowohl zwischen Sprachen verschiedener Herkunft (dieser Faktor hat in N. S. Trubetzkoy's Annahme von Sprachbünden seinen Ausdruck gefunden) als auch zwischen verwandten Sprachen erfolgen. In der von Georgi W. Tsereteli entwickelten sogenannten „allogenetischen“ Theorie scheint uns ein Weg gewiesen zu sein, der nicht nur für die Aufhellung der Beziehungen zwischen den hamitischen und semitischen Sprachen fruchtbar sein kann,⁸ sondern auch im Hinblick auf die Verhältnisse innerhalb der semitischen Gruppe sich als nützlich erweist.

⁷ Vgl. O. Rössler, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 100 (1950), 461 und das Schema S. 511.

⁸ Г. В. Церетели, О языковом родстве и языковых союзах, Вопросы Языкознания, 1968, 3, стр. 3—18 (14 и сл.); ders., Zur Frage der Beziehungen zwischen den semitischen und hamitischen Sprachen, Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, 16., (1970), 271—280.

Wenn wir mit W. von Soden⁹ damit rechnen, daß es außer den uns zur Zeit bekannten semitischen Sprachen auch noch eine Anzahl verschollener Idiome dieser Gruppe gegeben hat, und weiterhin in Betracht ziehen, daß neben einer ungestörten linearen historischen Entwicklung und Abspaltung von Sprachen auch wechselseitige Beeinflussungen zwischen verschiedenen semitischen Sprachen stattgefunden haben können, so darf folgende Aussage gewagt werden: die uns aus älterer oder neuerer Zeit überlieferten semitischen Idiome können als Ergebnis eines mehr oder weniger komplizierten Prozesses angesehen werden. Dabei können ursprüngliche Verwandtschaftsverhältnisse durchaus verwischt sein. Wollte man diesen Sachverhalt grafisch darstellen, so wäre anstelle der üblichen Darstellung durch eine Fläche (Viereck, Dreieck, Kreis) ein räumliches Gebilde, ein Körper, zu verwenden. Dies ist im einzelnen heute jedoch noch nicht durchführbar. Sicher ist jedoch, daß sich ein unregelmäßig geformtes Modell ergeben wird. Dabei darf nicht vergessen werden, daß bereits die älteste Sprachstufe, die den Namen „Semitisch“ verdient, Dialekt-Unterschiede aufwies. Allerdings wird uns diese nie direkt greifbar, da sie bereits vor dem Beginn der schriftlichen Überlieferung ihr Ende gefunden hatte. Sie läßt sich nur aus den gemeinsamen Zügen der einzelnen Sprachen rekonstruieren (Protosemitisch, Gemeinsemitisch).

Wir wollen nun versuchen, an einigen Beispielen auf Erscheinungen hinzuweisen, die als Ergebnis solcher gegenseitiger Beeinflussungen angesehen werden könnten. Dabei ziehen wir besonders die älteren semitischen Sprachen heran.

Bekanntlich zeigen vor allem Eigennamen in mesopotamischen Denkmälern des ausgehenden 3. und beginnenden 2. Jahrtausends v. u. Z., daß damals neben dem Akkadischen noch mindestens eine andere semitische Sprache im Lande existierte. Obwohl die Mehrzahl der Forscher alle diese nicht-akkadischen Elemente nur einer Sprache westsemitischen Typs zuordnet (über die Benennung ist noch keine Einmütigkeit erreicht, heute meist amurritisch, aber auch proto-aramäisch genannt, früher ostkanaanäisch), rechnet W. von Soden¹⁰ jedoch (im Anschluß an B. Landsberger) mit zwei verschiedenen Sprachen: dem westsemitischen „Ostkanaanäisch“ und einer Sprache ostsemitischen Charakters, die er „altamoritisch“ nennt. Unabhängig davon, wie diese Frage zu entscheiden ist, darf als sicher angesehen werden, daß zwischen den verschiedenen im Lande gesprochenen Sprachen Berührungen und gegenseitige Beeinflussungen stattgefunden haben. Auf dem Gebiete der Morphologie sind solche jedoch meist nur schwer zu erkennen (im Wortschatz gelingt es in der Regel besser). Aber es kann die Frage aufgeworfen werden, ob Sonderentwicklungen des babylonischen Dialekts gegenüber dem Altakkadischen und dem Assyrischen durch solche Einwirkungen zu erklären sind. Zu denken wäre hier z. B. an die Bildung des Doppelstammes

⁹ A. o. O. (o. Anm. 5) 184 f.

¹⁰ Ebd. 185ff.—G. Buccellati, *The Amorites of the Ur III Period*, Naples 1966, erkennt in seiner Untersuchung diese Teilung nicht an (hierin I. J. Gelb folgend; von Sodens Beitrag wird gar nicht erwähnt), s. besonders S. 360—362.

(dem hebräischen *Piʿel*, arabischen II. Stamm entsprechend) der Verben mit schwachem 2. Radikal (*Verba mediae infirmae*). Während assyrisch die starke Bildung des Altakkadischen beibehalten wird (*uka²²in*, *uka²²inū*; *kanu* „fest, wahr sein“), erfolgt babylonisch eine schwache Bildung: *ukin*, bei Antritt vokalischer Endung mit Verdoppelung des letzten Radikals: *ukinnū*. Parallel dazu herrscht in den westsemitischen Sprachen ebenfalls die schwache Bildung vor. Allerdings erfolgt sie hier (mit Einschluß des Ugaritischen) auf eine andere Weise durch Reduplikation des letzten Konsonanten (mit Vokaleinschub; sogenanntes *Pöel* des Hebräischen). Es liegt also keine genaue Entsprechung vor. Obwohl eine innerakkadische Entwicklung nicht auszuschließen ist (im südlichen Mesopotamien besteht unter sumerischem Einfluß eine Tendenz zum Laryngalschwund), fällt auf, daß die angeführte Erscheinung mit dem verstärkten Eindringen westsemitisch sprechender Bevölkerungselemente zeitlich zusammentrifft. Könnte von daher ein Zusammenhang bestehen? Sicherheit ist nicht zu gewinnen. Dabei ist auch zu bedenken, daß einzelsprachlich unabhängig voneinander ähnliche oder gleiche grammatische Formen entwickelt werden können.¹¹

Ein weiteres Problem, das auch heute noch gelegentlich verhandelt wird und in diesen Zusammenhang gehört, bildet die Einordnung des Ugaritischen. Im allgemeinen ist man sich heute über die Zugehörigkeit dieser Sprache zum kanaanäischen Zweig einig. Abgesehen von der Tatsache, daß hier zwei Schichten zu erkennen sind (eine ältere des altsemitischen Typs und eine jüngere, jungsemitische),¹² weist das Ugaritische jedoch eine Anzahl von Erscheinungen auf, die in den übrigen nordwestsemitischen Sprachen keine Entsprechung finden (vgl. z. B. die Kausativbildung, s. den folgenden Absatz). Aus diesem Grunde bestimmt W. von Soden¹³ es als eine „mehr oder {minder stark kanaanäisch beeinflusste altam/oritische Sprache“. Wenn dieses Urteil richtig ist, so müssen wir voraussetzen, daß die gegenseitige Beeinflussung sich bereits vor der Zeit, aus der wir schriftliche Überlieferung besitzen, abgespielt hat. Ein solcher Vorgang ist nach unseren einleitenden Ausführungen durchaus denkbar.

Die bisher angeführten Beispiele für Beeinflussungen semitischer Sprachen untereinander waren unsicher. In der Bildung der Kausativa sind unseres Erachtens jedoch die Berührungen zwischen verschiedenen semitischen

¹¹ Vgl. dazu z. B. W. Leslau, *The Position of Ethiopic in Semitic: Akkadian and Ethiopic*, in: *Akten des XXIV. Internationalen Orientalisten-Kongresses München 1957*, Wiesbaden 1959, 251–253.

¹² Für die ältere Schicht werden in der Regel zwei präligierende „Tempora“ wie im Akkadischen (Präsens-Futur *yaqattal* neben Präteritum *yaqtul*) als charakteristisch angesehen; die Existenz der ersteren wird neuerdings bestritten, s. T. L. Fenton, *The Absence of a Verbal Formation *yaqattal from Ugaritic and North-West-Semitic*, *Journal of Semitic Studies*, 15 (1970) 31–41.

¹³ A. a. O. (o. Anm. 5) 188. Vgl. auch die Nebereinanderstellung des Ugaritischen und der nicht-akkadischen Elemente in Kellschrifttexten (hier „altmesopotamisch“ genannt) bei J. Aistleitner, *Studien zur Frage der Sprachverwandtschaft des Ugaritischen*, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 7 (1957), 251–307; 8 (1958) 51–98.

Sprachen besonders deutlich zu erkennen. Aber auch hier liegt in den überlieferten Sprachen der Vorgang in der Regel bereits abgeschlossen vor uns. Nur auf dem Wege der Rekonstruktion können wir uns an ältere Verhältnisse herantasten. Bekanntlich sind zwei Bildungen des semitischen Kausativs bezeugt: 1. die Präfigierung von S (š), die im allgemeinen als wesentliches Merkmal des Ostsemitischen angesehen wird, 2. die Präfigierung von H bzw. Alef vor allem in den westsemitischen Sprachen. Beide Bildungselemente werden auch bei der Bildung der Personalpronomina verwendet, worauf hier nicht weiter eingegangen werden soll. Aber nun gibt es gerade bei den Kausaliven eine Reihe von Erscheinungen, die von dem angedeuteten geografischen Schema abweichen:

Einheitlich sind die Verhältnisse im Akkadischen (S-Bildung) sowie im Hebräisch-Phönizischen und weithin im Aramäischen (H bzw. Alef; S-Kausative im älteren Aramäisch nur bei Verben, die aus dem Akkadischen entlehnt sind). Im Ugaritischen jedoch stehen S und H/Alef nebeneinander. Sie lassen sich hier nicht auf die ältere und die jüngere Schicht in dieser Sprache verteilen. Nehmen wir jedoch an, daß hier eine längst vergangene Beeinflussung widergespiegelt wird, so wird das Nebeneinander der Formen verständlich.

Ähnliche Verhältnisse treten uns bei den auf der arabischen Halbinsel gesprochenen Sprachen entgegen. Im klassischen Arabisch (Nordarabisch) und der sich davon herleitenden modernen Schriftsprache sowie vielen Dialekten haben wir im IV. Stamm die Bildung mit Alef (*af'ala*), im X. Stamm tritt jedoch auch das Reflexivum eines S-Kausativs entgegen (*istaj'ala*). Diese unterschiedliche Bildungsweise läßt sich am leichtesten erklären, wenn man annimmt, daß in diesem Bereich einstmals Sprachen der S-Gruppe und solche der H-Gruppe in Berührung gekommen sind. Ähnlich liegen die Verhältnisse im Altsüdarabischen. Hier werden in der Regel die Kausative mit S gebildet, aber im sabäischen Dialekt treten auch H-Bildungen auf. Entsprechende Erscheinungen sind auch im Äthiopischen zu beobachten, das ja von Südarabien nach Ostafrika gekommen ist. Offensichtlich haben sich die nebeneinander bestehenden Formen in der Berührungszone von Sprachen der S-Gruppe und der H-Gruppe herausgebildet. Am Rande sei noch erwähnt, daß wir die S- und H-Formen beim Personalpronomen der 3. Person nicht auf eine protosemitische Genusdifferenzierung (H = Masculinum, S = Femininum) zurückführen möchten¹⁴. Wir halten es für wahrscheinlicher, daß hier Dialektunterschiede erkennbar werden, die schon in einer sehr frühen Stufe der semitischen Sprachentwicklung entstanden sind. Übrigens scheint ein Übergang S—H auch phonetisch nicht abwegig, da dieser in den indoeuropäischen Sprachen belegt ist.

Damit sollen die Ausführungen abgeschlossen werden. Sicher ließen sich noch manche Beispiele anführen, die am besten mit einer gegenseitigen Beein-

¹⁴ S. dazu Moscati (o. Anm. 4) 104f. Vgl. auch die Bemerkungen von F. Rundgren. Über Bildungen mit š- und n-t-Demonstrativen im Semitischen. Uppsala, 1955, 27.

flussung verschiedener semitischer Sprachen zu erklären sind. Unsere Absicht ist es, mit dem vorliegenden Beitrag darauf hinzuweisen, daß die Entwicklung der semitischen Sprachen nicht geradlinig verlaufen ist. Ein Modell, nach dem sich von einer ursprünglichen Gemeinsprache einzelne Sprachen bzw. Gruppen von Sprachen abgespalten haben und diese dann unter Umständen weiter aufgespalten wurden, erscheint uns zu einfach, wenn damit ausgedrückt werden soll, daß sich die so entstandenen Sprachen dann nur linear weiterentwickelt haben. Vielmehr dürften im Verlauf der semitischen Sprachgeschichte auch Wechselwirkungen zwischen den einzelnen Sprachen stattgefunden haben. Es gibt Stellen, an denen auf diese Weise das jeweilige Sprachsystem verändert wurde und das vorliegende Material dies erkennbar werden läßt. Abgesehen vom Akkadischen, das unter starkem sumerischen Einfluß stand, sind die semitischen Sprachen im Altertum und Mittelalter nur am Rande des Bereiches, in dem sie gesprochen wurden, auf Sprachen andersgerichteter Familien gestoßen. Es ist deshalb notwendig, der Frage nach möglichen Einwirkungen verschiedener semitischer Sprachen aufeinander entsprechende Aufmerksamkeit zu schenken. Dabei ergibt sich, daß viele Phänomene bei der Annahme einer größeren Differenzierung innerhalb der semitischen Sprachfamilie leichter zu erklären sind als bei einer extremen Zusammenfassung zu nur drei ursprünglichen Sprachen (wie im eingangs erwähnten Schema von Moscali). Unseres Erachtens kann letzteres nur dann geschehen, wenn damit zwar bestimmte Untergruppen der semitischen Sprachen mit einer Anzahl von Gemeinsamkeiten zusammengefaßt werden, aber keine ausschließlich genetische Abstammung von einer einheitlichen Grundsprache impliziert wird.¹⁵

იოანე ელსნერი

სემიტურ ენათა კლასიფიკაციის პრობლემისათვის

(რ ე ზ ი უ მ ე)

სემიტურ ენათა (აქ განხილულია ცალკე ისე, რომ მხედველობაში არაა მიღებული სემიტურ-ჰამიტურ ენათა ოჯახის ჰამიტური შტო) კლასიფიკაციის შესახებ ჯერ კიდევ არაა ერთიანი აზრი. ამჟამად უმთავრესად ორი სქემა გავრცელებულია: ა) დაყოფა 4 ჯგუფად (უკანასკნელად ი. მ. დიაკონოვი), ბ) დაყოფა სამ ჯგუფად (პირველ ყოვლისა S. Moscali). გენეტიკურად ამ ჯუფიდან განვითარებულად ივარაუდება ცალკეული ენები. უკვე 1960 წელს W. von Soden-მა გაილაშქრა ამ შორსმხედველი დასკვნების წინააღმდეგ და სემიტურ ენათა დიდი დიფერენციაციის თვალსაზრისზე დადგა. ამასთან იგი იხსენიებს აგრეთვე სემიტური ენების წრიულ განლაგებას, რომელიც Benno Landsberger-მა წარმოადგინა.

¹⁵ Vgl. dazu auch R. Meyer, Hebräische Grammatik I, Berlin, 1966, 15 mit Anm. 2. Wenn K. Beyer, Allhebräische Grammatik, Göttingen, 1969, 11, die Ansicht vertritt, daß sich das Nordwestsemitische spätestens im 4. Jahrtausend in einen kana-anäischen und einen aramäischen Zweig spaltete, so handelt es sich unseres Erachtens um eine reine Vermutung; die sich aus dem überlieferten Sprachmaterial in dieser Form kaum bestätigen läßt.

სხენებული სქემებისათვის საერთოა ის, რომ ისინი ძნელად ან სულ არ გამოხატავენ სემიტურ ენათა ისტორიულ განვითარებას. რამდენადაც სემიტური ენები შემონახული არიან სხვადასხვა ეპოქიდან და შესაძლებელია არც თუ იშვიათად თვალი გავადევნოთ მათ განვითარებას ასეული წლების მანძილზე, საჭიროა საკლასიფიკაციო სქემაში შეძლებისდაგვარად, ისტორიული ფაქტორიც იყოს გამოხატული. სემიტური ენების კლასიფიკაციისას უნდა ამოვიღოთ ენის განვითარების უპველესი საფეხურებიდან, რადგან ისინი პოსტულირებული საერთო ენასთან ყველაზე უფრო ახლოს დგანან.

თუ შესაბამის ენათა კლასიფიკაციისას ჩვენ ამოვალთ გენეალოგიური ხის სქემიდან, რომლის მიხედვითაც ცალკეული ენები სხვადასხვა დროს არიან საერთო ენიდან გამოყოფილი და შემდეგ პირდაპირი ხაზით განვითარებული, მაშინ ისტორიულ მოვლენათა სირთულე არ იქნება მხედველობაში მიღებული. პირიქით, სემიტურ ენათა ურთიერთგავლენას უნდა გაეწიოს ანგარიში. ამ მხრივ, ჩვენ ვფიქრობთ, გზა ნაჩვენებია გიორგი წერეთლის ალგენეტური თეორიაში, რომელიც სასარგებლო ჩანს არა მარტო ქამიტურ და სემიტურ ენათა ურთიერთობის შესასწავლად, არამედ აგრეთვე სემიტური ოჯახის შიგნით ენათა ურთიერთობის თვალსაზრისითაც. ჩვენამდე შემონახული ცალკეული ენები განხილული უნდა იქნენ როგორც პროდუქტი პროცესისა, რომელშიც სხვადასხვა ენების გავლენებსაც ჰქონდა ადგილი. ცალკეული კომპონენტები, გარკვეულ პირობებში არ არიან ცნობილი, რამდენადაც W.v.Soden-თან ერთად უნდა ვივარაუდოთ არსებობა ისეთი სემიტური ენებისა, რომლებიც წერილობით ძეგლებში არ არიან შემონახული. სამიტურ ენათა შორის ურთიერთობის გრაფიკულად გამოსახვისას საჭიროა მივმართოთ სიერცისეულ მოდელს. ცალკეულ შემთხვევებში ეს ჯერ კიდევ შეუძლებელია.

ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ის გარემოება, რომ სემიტურ ენებში არსებობს მოვლენები, რომლებიც ცოტა თუ მეტი სიზუსტით შეიძლება განხილულ იქნენ როგორც გავლენათა შედეგი. ჩვენ წელთაღრიცხვამდე მესამე ათასეულის დასასრულისა და მეორე ათასეულის დასაწყისის მესოპოტამიური ლურსმული წარწერების ძეგლებში, პირველ ყოვლისა საკუთარ სახელებში, შესაძლებელია ამოვიცნოთ არსებობა, ყოველ შემთხვევაში კიდევ ერთი სემიტური ენისა აქადურის გვერდით (სადავოა, ერთი თუ ორი არააქადური ენაა შემონახული); შეიძლება დაისვას საკითხი: ზომ არაა ბაბილონური დიალექტის თავისებური განვითარება, ძველი აქადურისა და ასურულისაგან განსხვავებით, გამოწვეული დასავლეთსემიტური ენის გავლენით, მაგ., ცარიელი ზმნების ინტენსივის ფორმის წარმოება. თუმცა ამ ფორმის წარმოება ცნობილ დასავლურ სემიტურ ენებში ცოტა სხვაგვარადაც ხდება, ასეთი შესაძლებლობა გამოირიცხული არაა. რა თქმა უნდა, ეს არ შეიძლება ზუსტად დამტკიცდეს, რადგან განვითარება აქადურის შიგნითაც გასაგები იქნებოდა.

უგარიტულშიც, რომელიც საერთოდ ქანაანურს უნდა მიეკუთვნოს, არაის მოვლენები, რომლებსაც სხვა დასავლეთსემიტურ ენებში არ მოეპოვება შესატყვისობა. აქაც არსებობს შესაძლებლობა რომ ეს იყოს შედეგი სხვა სემიტური ენის გავლენისა.

განსაკუთრებით ნათლად შეიმჩნევა, ჩვენი აზრით, სხვადასხვა სემიტური ენების გავლენა ერთმანეთზე კალხატივის წარმოებაში. აქ არ ხერხდება თანაბრად განაწილება: S (Š) და H/Alef-ის საშუალებით ნაწარმოები ფორმებისა აღმოსავლურ და დასავლურ სემიტურ ენებზე, აშკარაა, რომ არსებობს S- და

H- ფორმების მქონე ენების შეხების ზონა, საიდანაც წარმოების სახეობანი გარემოების შესაბამისად სხვა მხარეებში შევიდნენ. მესამე პირის ნაცვალსახელის S და H ფორმებში, ჩვენი აზრით, შენახულია არა პირველადი განსხვავება სქესის მიხედვით, არამედ ეს უნდა განვიხილოთ როგორც აღრინდელი დაილექტთა დიფერენციაციის შედეგი.

მოტანილი მაგალითებიდან გამომდინარეობს, რომ ცალკეული სემიტური ენების განვითარება მიმდინარეობდა არა მარტო პირდაპირი ხაზით. შემდეგში ურთიერთშეხების წერტილები რეკონსტრუირებული უნდა იქნეს, რა თქმა უნდა იმის გათვალისწინებით, რომ იმ დროისათვის, როდესაც ჩვენამდე მოღწეული მასალების ფიქსაცია ხდებოდა, პროცესი უკვე დამთავრებული იყო. მაინც სემიტური ენების შიგნით დიდი დიფერენციაციის მიღების შემთხვევაში რიგი მოვლენები უკეთესად აიხსნება ვიდრე შორსმიშავალი გაერთიანებისას. სემიტური ენების დაყოფა სამ ჯგუფად მხოლოდ იმ შემთხვევაში მიგვაჩნია ჩვენ მისაღებად, თუ ამით გამოხატული იქნება არა გენეტური ურთიერთობა, არამედ ნაჩვენები იქნება ქვეჯგუფები საერთო ნიშნების გარკვეულ რაოდენობათა მიხედვით.

კ რ ი ტ ი კ ა ლ ა ბ ი ზ ლ ი ო ზ რ ა ფ ი ა

მ ა ზ ა ლ ი თ ო ლ უ ა, კ ი ლ ი ლ ა და ღ ა მ ა ნ ა ს სა ბ ა ს ე უ ლ ი პ ე რ ს ი ა, თ ბ ი ლ ი ს ი,
1967, 346 გვ.

ქილილა და ღამანა¹ მსოფლიოში ერთი ანელაზე უფრო გავრცელებული მხატვრული ძეგლია. იგი მოიპოვება მწიგნობრობის ქონე თითქმის ყველა ზალხის ენაზე, მათ შორის. რა თქმა უნდა, ქართულზეც.

პროფესორ კ. კეკელიძის სიტყვებით რამე უთქვამთ, „ქართულ ენაზე სათარგმნ არც ერთ თხზულებას ისეთი რთული ისტორია არ აქვს, როგორც იგავ-არაკთა იმ კრებულს, რომელსაც ქილილა და ღამანა ეწოდება“².

სხვაგან იგივე მეცნიერი შენიშნავს: „მგონია, სახარების ტექსტზედაც კი არ გუეწევიათ ძველი დროის ქართველებს იმდენი სარედაქციო მუშაობა, რამდენიც მეთვრამეტე საუკუნეში გასწიეს ჩვენში ქილილა და ღამანას ტექსტზე. განსაკუთრებით ეახტანგ მეექვსესმ და სულხან-საბა ორბელიანმა“³.

ქართულ ქილილა და ღამანაზე ბევრი ითქვა და ბევრი დაიწერა. სარეცენზიო მონოგრაფიის ავტორის მოსაზრების თანახმად, თმცა ქილილა და ღამანას ქართული ვერსიის საკითხებს ეხებოდნენ ჭერ კიდეც თეიმურაზ ბატონიშვილი (1782—1846) და აკადემიკოსი მარი ბროსე (1802—1880) მისი მეცნიერული შესწავლის ერთ-ერთი პირველი ეტაპი იყო ე. თაყაიშვილის ცნობილი შრომა⁴. შემდეგ მ. თოდუა ამბობს, რომ ჩვენმა გამოკვლევამ — „ანეკარი სოპალიის ანუ ქილილა და ღამანას ქართული ვერსიები“ — მთელი ეპოქა შექმნა ამ ძეგლის შესწავლის საქმეში⁵. მართლაც-და პროფ.

კეკელიძე სვამს კითხვას: რა გამოამყდა-

ნა უკანასკნელი წლების სპეციალურმა კვლევა-ძიებამ ქილილა და ღამანას თაობაზეო, სქოლიოში მიუთითებს ჩემს უკვე დასახელებულ ნაშრომზე და მოკლედ გადმოსცემს ამ კვლევა-ძიების შედეგს⁶.

ამრიგად, ქილილა და ღამანას ქართული ვერსიების რთული ისტორიულ-ლიტერატურული საკითხები ძირითადად სწორად გადაწყვეტილი აღმოჩნდა. ამისდა მიუხედავად, ქილილა და ღამანას პრობლემა საერთოდ, კერძოდ კი მისი ცალკეული მხარეები, რასაკვირველია, კიდევ საჭიროებს შემდგომ გაღრმავებულ შესწავლას. ერთი ასეთი სოლიდური შრომა მავალი თოდუას სარეცენზიო მონოგრაფია. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ იგი ახალი საფეხურია ქილილა და ღამანას ქართული ვერსიების სრულყოფილად შესწავლის გზაზე. მ. თოდუამ ბევრი რამ, რაც ვიცოდით, დაადასტურა და ახალი საბუთებით გაამყარა, ზოგი რამ დააზუსტა, რიგი ახალი საკითხიც დასვა და მართებულად გადაჭრა. ქილილა და ღამანას კვლევა-ძიების სფერო მ. თოდუამ გააფართოვა და გაღრმავა, რის შედეგადაც საუურადღებო დასკვნები წარმოგვიდგინა. ზოგი მისი დასკვნა უდაოა, ზოგიც საცილობელი, მაგრამ უთუოდ საინტერესო და ანგარიშგასაწევი.

ნაშრომის შესავალში საქმის ცოდნით არის განხილული ქილილა და ღამანას წარმოშობა და გავრცელება სპარსული ვერსიების ჩამოყალიბებამდე. ნაშრომის მეორე თავში ასევე დიდი ცოდნითა და სისრულით მიმოხილულია ქილილა და ღამანას სპა-

¹ ქართული ლიტერატურის ისტორია. ძველი ლიტერატურა, II, თბ., 1958, გვ. 462.

² ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I თბ., 1956, გვ. 193.

³ ქილილა და ღამანას საბაჟეული ვერსია, გვ. 81.

⁴ იქვე, გვ. 84.

⁵ ეტიუდები, I, გვ. 194—195.

სული ვერსიები. განსაკუთრებით ვრცლად ჩე-რდება მეკლევარი ქილილა და დამანას რუდა-ქისეული რედაქციის ფრაგმენტებზე, აგრეთვე ნასარ ალ-ლასას, ყანე-ისა და ქაშეფის ვერსიებზე. მთავარია ისაა, რომ მ. თოდუა იძიებს ქილილა და დამანას სპარსული ვერ-სიების წყაროებს და დამარწმუნებლად არ-კვევს ამ ვერსიების ურთიერთ მიმართებას. იგი იჩენს სპარსულ მწერლობაში კარგ განსწავლულობასა და ნაკითხობას, მეკლევ-არმა დაძებნა რუდაქის ნაწერებში ქილილა და დამანას ახალი ფრაგმენტები და გამო-იძია ქილილა და დამანას ნაკლავები ნიზ-მის შემოქმედებაში. საგანგებოდ ჩერდება ავტორი ყანე'ის გალექსილ ვერსიებზე იმ მოსაზრებით, რომ სპეციალურ ლიტერატუ-რაში მას მხოლოდ გაკერით თუ შეხებიანო (გვ. 52). მეკლევარს გარკვეული აქვს ყანე'-ის გალექსილი ვერსიის თავისებურებანი და მისი დამოკიდებულება ნასარ ალ-ლასისადმი (ყანე'-იმ გალექსა ნასარ ალ-ლასის პროზაუ-ლი ვერსია). დიდძალი პროზაული ციტატა და ლექსია ჩართული ქაშეფის „ჩექერთ-მოვან“ ქილილა და დამანაში, რომელიც ანვარ-ე სოაილის სახელით არის ცნობილი. ანვარ-ე სოაილის ბევრი ლექსი სხვადასხვა ძეგლიდან არის აღებული, მაგრამ მათი ავ-ტორი დასახელებული არ არის. ძნელია ქა-შეფისეული ციტატების ავტორთა ვინაობის გარკვევა. რიგ შემთხვევაში ეს სიმძნელე მ. თოდუამ გადალახა. მან წინ წასწია ქი-ლილა და დამანას სპარსული ვერსიების შესწავლის საქმე, შუქი მოჰფინა ამ ვერსიე-ბის როგორც თავისთავად რაობას, ისე მათ ურთიერთ მიმართებას, დაადგინა რიგი უცნობი წყარო, გაარკვია ზოგი ლიტერა-ტურული ფრაგმენტის ავტორის ვინაობა. ერთი სიტყვით, სარეცენზოო ნაშრომით მ. თოდუამ გარკვეული წვლილი შეიტანა საკუთრივ სპარსული მწერლობის ისტორი-აში.

მეორე თავის მიმართ ჩვენ ვაქვს ერთი, არცთუ კერძო ხასიათის შენიშვნა. ავტორი გაკერით და უაღვრეოდ ეხება აქ კუფხის-ტყალისნის ფაბულური ორიგინალობის პრო-ბლემას, ამასთან საკითხის განუხილავად გა-მოაქვს საჩიოთირო დასკვნა (გვ. 23—26), რომელსაც შემდეგ იმეორებს რუსულ რე-ზუმეში (გვ. 336).

სარეცენზოო ნაშრომის ენტრალური ნაწილია მესამე თავი — „ქილილა და დამანას საბასეული ვერსია“. დღემდის ვიც-ნობლით ქილილა და დამანას მეტნაკლები მნიშვნელობის ხელ ქართულ ვერსიას:

1. XVII—XVIII საუკუნეებში შესრუ-ლებულ ე. წ. კოლექტიურ თარგმანს, რო-მელიც ეახტანგმა ნაწილობრივ შეაქსო და შეასწორა (—A ვერსია).

2. ეახტანგის საკუთარ პყარედელ თარ-გმანს (=B ვერსია).

3. საბასეულ ვერსიას (=C ვერსია).

4. ონანა შიღინსეულ ვერსიას (=D ვერსია).

5. ბებუდაშვილისეულ ვერსიას (=E ვერსია).

მ. თოდუას მონოგრაფიით ცნობილი ხდე-ბა ქილილა და დამანას თითქო მეექვსე (F) ვერსია. იგი ფრაგმენტის სახით ყოფილა შემონახული, გადარჩენილა გადამკეთე-ლის მხოლოდ პატარა ანდერძი („მწერლის ანდერძი“), რომელიც ერთ სამღიერო წიგნ-ში უთოვია გ. მიქაძეს და დასაშუაშეებ-ლად გადაუცია მ. თოდუასათვის. მ. თოდუ-ასაც დაუბეჭდავს ანდერძის ტექსტო თავისი კომენტარით. „მწერლის ანდერძის“ დამ-ბოლოვებულ შიარში ნათქაშია „ს რ უ ლ ე ყ ა ე წიგნი უებრო... ეახტანგ მეფისა ზა-ლუფნი“. ამის კვალობაზე მეკლევარი ასკე-ნის, რომ უცნობ მწიგნობარს „თავიდან ბო-ლომდე გადაუკეთებია „ქილილა და დამა-ნას“ „შეშალოდ ეახტანგის თარგმანი“. იგი (F ვერსია) საკმაოდ ყოფილა პოპუ-ლარული და შეფასებული, რადგან ნიშე-შად შეუტანიათ სამღიერო კრებულში“.

ქერ უნდა შევნიშნოთ, რომ სამღიერო წიგნში შეუტანიათ არა ქილილა და დამა-ნას ტექსტი, არამედ მწერლის ანდერძი. ნი-შეშად სწორედ ეს იქნებოდა საინტერესო. კერაფერს ეიტყვიოთ საგულეებელი ვერსიის პოპუ ლ ა რ ბ ა ზ ე, იგი რომ პოპულა-რული და გავრცელებული ყოფილიყო, ერთი ცალი მაინც მოაღწევდა ჩვენ დრომ-დის. არც იმის თქმა შეძლება თითქოს F ვერსიას „საფუძვლად დადებია უშუალოდ ეახტანგის თარგმანი“, თუ ამ უშუალო თარ-გმნად მეკლევარი თვლის ეახტანგის პყა-რედს (B ვერსიას). საქმე ისაა, რომ B ვერსიისათვის ერთად ეახტანგი ფაქტობრი-ვად თავის ნაღვწად თვლიდა A და C ვერ-სიებსაც. ჩვენ საეჭვოდ გეჩვენება არსე-ბობდა კი საერთოდ ქილილა და დამანას F ვერსია? თუ არსებობდა, მაშინ უფრო მოსალოდნელია, რომ უცნობ მწერალს ბე-ბუდაშვილის მსგავსად საბასეული ვერსიის ტექსტი შეემოყლებინა. ისიც შესაძლებე-ლია, რომ „სამღიერო წიგნის“ მიზანდა-სახელობის შესაფერისად მის შემდგენელს საგანგებოდ მოეზადებინა, თუ მოეზადე-

ზინგბონა ლავისი კრებულისათვის „მწერ-
ლის ანდერძის“ სანიშნო ტექსტი. ოღონდ
საქვირველია, რად არ გამოიყენა მან ნიშ-
ნად ეახტანგის ან სულხან-საბა ორბელი-
ანის ანდერძები! ასეა თუ ისე, ქილია და
დამანას ანდერძის უცნობი ტექსტი ისტო-
რიულ-ლიტერატურული ხასიათის საყურა-
დღებო დოკუმენტია, რომლის მოტანითა და
გაანალიზებით მ. თოდუამ გაამდიდრა თა-
ვის ნაშრომი და ახალი ფურცელი შემატა
ქილია და დამანას ქართული ვერსიების
ნაშთებების რთულ ისტორიას.

საბასეული ვერსიის რაობის რიგი ძი-
რითადი საკითხი მ. თოდუას გადაჭრილი
დახვდა. ძირითადად ძირითადაა საბას ვერ-
სიის უშუალო წყაროს საკითხი. მ. თოდუამ
თავი აღრიხედ ნაშრომში — „ქილია
და დამანას დაკითხვული თარგმანი“ —
გაიზიარა ჩვენი თვალსაზრისი და აღნიშნა:
„არ უნდა დაგვაიწყდეს, რომ საბას ორი-
გინადიდან არ უთარგმნია ქილია და და-
დამანა, მან მხოლოდ სხვისი, ეახტანგის,
თარგმანი (ე. ი. B ვერსია, — ა. ბ.) გაწა-
ლა. ეს შეხედულება ქვეყნებდად უდევს
სარეცენზიო ნაშრომს. არსებულ შეხედუ-
ლებას მკვლევარი აღმაშვებს, აფართოვებს.
აქედან გამომდინარეობს და ამოღებებს
საინტერესო დაკვირვებებით. ამასთან იგი
არ იზღუდება აღიარებული დებულების
ფარგლებით, მას ახალი მომენტები შემო-
აქვს გადაწყვეტილად მიჩნეულ პრობლემა-
ში, ახალი ასპექტით იხილავს პრობლემის
მხრებით მხარეს.

მ. თოდუას თავიდან ბოლომდე სერუ-
ბელობური ბეჭითობით შეუდარებია სპარ-
სული დედნისათვის ქილია და დამანას სა-
მივე უმთავრესი ქართული ვერსია
(A, B, C), კერძოდ და განსაკუთრებით ეახ-
ტანგისეული და საბასეული ვერსიები
(B, C). შეჩერების პროცესში ავტორს შე-
უძინებია ქართული ვერსიების რაღაც შედო-
ნები და უზუსტობანი. მისი სიტყვით, „წი-
ნაშთადი შრომის ერთ-ერთი ძირითადი
მოზანი სწორედ ამ უზუსტობათა და შეც-
დომათა მოთხოვნა და ახსნა“ (გვ. 164).
მართალია, ქართულ-სპარსული ტექსტები
აღრე ჩვენ მიერაც იყო შედარებული და

სავლისხმო შედგევი გეჟონდა მიღე-
ბული, მაგრამ ეს საქმე მ. თოდუას შესრუ-
ლებული აქვს მეტი სისრულეთა და ზედ-
მიწვენილობით. გაწეულია კოლოსალური
შრომა, დადგენილია მნიშვნელოვანი ფაქ-
ტები როგორც ქართული, ისე სპარსული
მწერლობის ისტორიისათვის. ავტორისეუ-
ლი კრიტიკული შენიშვნები ქილია და
დამანას საბასეული ვერსიის ახალ გამო-
ცემაზე, რომელსაც იგი საერთოდ დიდად
აფასებს, უთოდ ყურადსაღებია და ანგა-
რიშვასაწვეი, უმეტეს წილად უყოყმანოდ
გასაზიარებელი (შდრ. გვ. 157—160, 163—
164, 220, 257, 275, 287, 291, 307, 336 და
სხვ.).

ქილია და დამანას სპარსული ტექს-
ტის კრიტიკული გამოცემა არ არსებობს.
მ. თოდუა საბუთიანად ამტკიცებს, რომ
ეახტანგს თავის ღრვზე ხელთ უნდა ჰქო-
ნოდა აწინდელი გამოცემებით თუ ხელნა-
წერებით უცნობი ვარიანტული ტექსტი⁷.
ზოგჯერ ამ ტექსტს შედომებში შეუყვანია
მთარგმნელი, მაგრამ ზოგჯერ ეახტანგისეუ-
ლი ტექსტის წყითხვები უკეთესი ჩანს.
ამისი მაგალითები სარეცენზიო მონოგრა-
ფიაში საქმარისად არის მოყვანილი. სწო-
რია მ. თოდუას შენიშვნა, რომ: „ანვარე
სოპილის ქართულ თარგმანებს მეტად
დიდი მწიშნელობა ენიჭება ორიგინალის
ტექსტის დასადგენად“ (გვ. 170).

ჩვენი მოსაზრების თანახმად, ქილია
და დამანას ეახტანგისეული (B) ვერსია
სპარსული დედნის სიტყვა-სიტყვითი ანუ
პყარედი თარგმანია, რომელიც სულხან-
საბა ორბელიანს ძირიან-ფესვიანად გადა-
უმუშავებია. მ. თოდუას სიტყვით: „ეახტან-
გისა და საბას რედაქციათა ურთიერთ შე-
დარებით ალ. ბარამიძემ გაარკვია საბას
მთარგმნელობითი პრინციპები, შეისწვლა
მისი სტილი და დაახასიათა თვითონ თარ-
გმანი“ (გვ. 92). „საბა თითქმის არაფერს
ტოვებს ეახტანგის ტექსტისგანო, შენიშნავს
მკვლევარი (გვ. 93). საბას რედაქციას იგი
აფასებს როგორც შედევრს (გვ. 335).
„საბამ შედევრი შექმნა... ალ. ბარამიძეს
შესანიშნავად აქვს ეს დამტკიცებული“
(გვ. 102).

ეახტანგის თარგმანზე დაკვირვებისას.

6 სულხან-საბა ორბელიანი, უნივერსიტეტის საიუბილეო კრებული, თბ., 1959, გვ. 117.

7 ქილია და დამანას ქართულ-სპარსული ტექსტების შედარებითი შესწავლა, რასაკვირ-
ველია, ჩვენც გვაკარუდებინებდა ეახტანგის ხელში მყოფი დედნის ტექსტის ვარიანტულ თა-
ვსებებებს. მაგალითებიც დამოწმებული გეჟონდა (ნარკვევები, I, 1945, გვ. 277, 308, 311, 312, 315, 321).

ჩვენი ურადლება მიიყრო იმ გარემოებამ, რომ ქართულ ტექსტში არაიშვიათია სპარსული კონსტრუქციის მქონე ფრაზეოლოგია, რომ ვახტანგს უთარგმნელად, ქართული ტრანსკრიფციით, გადმოუღია რიგი სპარსული სიტყვები, რომ მთელ თარგმანს დასტუბომა ბარბაროზების (ზოგჯერ უხეში ბარბაროზების) ძლიერი დაღი. თავის მხრივ საბას საერთოდ და მთლიანად საუცხოოდ გაუქართულებია ვახტანგისეული თარგმანის ტექსტი. ოღონდ საბას ყოველთვის სწორად ვერ გაუგია ქართული ტექსტის სპარსული სიტყვები თუ სპარსული ილიმპტური გაგმოთქმების ვახტანგისეული ბუნდოვანი თარგმანები. ამას ჩვენ იმით ეხსნიდით, რომ საბას საეპარისად, თუ სათანადოდ („ზედმიწეწიწით“) არ უნდა სცოდნოდა სპარსული ენა (ნარკვევები, I, გვ. 304, 331, 334 და სხვ.). ამიტომაც გასაჩაღხავად მიღებული ვახტანგისეული ვერსიის ბელნაწერის აშეებზე ჩაუსვამს საგანგებო ნიშნები და შოუთხოვია მისთვის გაურკვეველი სიტყვების მნიშვნელობის ასხნა-განმარტება (იეს ლექსი გამარტებით დამიწერეთ, დამჩრო-მია?). ზოგი ადგილი საბას გაუჩაღხავად დაუტოვებია, რომ განმარტების მიღების შემდეგ დაბრუნებოდა მათ (დაუბრუნდა კიდეც!). ჩვენი ვარაუდით, საბა თვითონ ვახტანგისაგან ითხოვდა განმარტებების მოწოდებას (ნარკვევები, I. 303—305, 331—334). ე. მეტრეველისა და ალ. გვახარიას მოსაზრებით, ქილილა და დამანას-გაჩაღხვის დროს საბა „სპარსული ენის კარგი სცოდნის დახმარებას მიმართავდა“.

მ. თოდუა დაწერილებით იხილავს საკითხს იმის შესახებ, თუ რით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული ვახტანგისეული პუკარედის მოკარტებული „სპარსოზებში“ და როგორ გაართვა თავი მათი გაჩაღხვის სირთულეს სულხან-საბა ორბელიანმა.

სარეცენზიო წიგნის ავტორი კითხულობს: „რა ხდება? ნუთუ ქართლის ასე უმეცარი და თარგმანში ასე ხამი იყო ვახტანგ მეექვსე?“ პასუხიც იქვეა გაცემული: „ამ კითხვას ალ. ბარამიძე, ე. მეტრეველი და ალ. გვახარია, რომლებიც ღრმად იცნობენ ვახტანგის ლიტერატურულ მოღვაწეობას, არ პასუხობენ, რადგან მას ისინი არც

სეამენ. ხოლო საკითხის ნათელაყოფად ჩვენ ამ კითხვას პასუხის გაცემა მიგვაჩნია არსებითად“ (გვ. 94. დაეოდა ჩემია, — ა. ბ.). მეკლევას მართლაც აქვს ამ კითხვებზე გაცემული დამარწმუნებელი პასუხი. იგი ამბობს, რომ ვახტანგის თარგმანი „სტრიქონთარგმანია და აქლია კიდევ დიდი საქმე — გაჩაღხვა. ასე რომ, ვახტანგის თარგმანი მხატვრული არ არის და არც მთარგმნელს მიაჩნდა იგი ასეთად გვ. (96—97: დაეოდა ავტორისა, — ა. ბ.). მ. თოდუა საუკლედის გამოთქვამს მეკლევარებას მიმართ (მათ შორის ჩვენს მიმართაც), არამსტერული აწკარუდი თარგმანი რად შეუდარესო მხატვრულ თარგმანს (გვ. 102, 112, 338).

მ. თოდუა მართალია. როდესაც ვახტანგის ვერსიას სიტყვა-სიტყვით, პუკარედ თარგმანს უწოდებს. უდავოა. რომ „ვახტანგი ოღნადაც არ თვლიდა თავის თარგმანს დასრულებულად და მანვე ცნო საკიროდ, იგი ვინმეს გაეჩაღხა“, ე. ი. ქართული სტილით გაეწყო“ (გვ. 96). ეს ყველაფერი სწორია, მაგრამ განა ჩვენ სხვა მოსაზრებას ვიცავთ? ჩვენ ეამბობდით და ვამბობთ, რომ „ვახტანგის თარგმანი ერთგვარ წავსწავლადაა. ტექსტის ქერი კიდევ სკირდებოდა რედაქციული ჩაღხი... მთარგმნელი შედგომია ლექსის პროზაული ტექსტების გაწობას და მთელი თხზულების რედაქცია. მაგრამ ამ დროს შეიცვალა პოლიტიკური კონიექტურა. ვახტანგი დიდ სახელმწიფოებრივ საქმიანობაში ჩაება. ქილილა და დამანა კი გაუწყო მუშელო და გაუჩაღხა ედარჩა. ხოლო ეს საქმე ქერი ონანას მიენდო, მერმე საბასმ. ვახტანგისეული და საბასეული ვერსიები ჩვენ ერთმანეთს მხოლოდ იმიტომ შეედარებთ, რომ თვითველი მათგანის რაობა გაგვერკვია. არსებითად ასე იქვეა მ. თოდუა. ჩვენ ვაღასტურებთ, რომ მ. თოდუამ სერიოზული მუშაობა ჩაატარა. მან დააზუსტა და უფრო მკაფიოდ ნათელყო ქილილა და დამანას B და C ვერსიების სპარსულთან მიმართების ხასიათი, ახალი მუჭი მოაქვინა ამ ვერსიების ურთიერთდა-

8 სულხან-საბა ორბელიანის მთარგმნელობითი მეთოდის შესწავლისათვის (სულხან-საბა ორბელიანი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საიუბილეო კრებული. თბ., 1959, გვ. 184).

9 ქილილა და დამანას 1949 წლის გამოცემის წინასიტყვა, გვ. IX—X; ქილილა და დამანას 1962 წლის გამოცემის წინასიტყვა, გვ. 12; სულხან-საბა ორბელიანი, თბ., 1959, გვ. 122 (დაყოფი ახალია — ა. ბ.).

მოკლებულებს საკითხსაც. ეს მივყავართ აბრეცენზიონ ნაშრომის ერთ უმთავრეს მიღწევად. ილინ ჩვენი ფიქრით გველეხარი აწარბებს და გეთავაზობს ზოგ საეკვერ დებულებას. 2. ოიღუას მონოგრაფია მკითხველს საკონტრულში აგდებს. გაართვეს თუ არა რაღაც თემათ ამოცანებს ქილილა და ღამანას B და C ქართული ეერსიების ავტორებმა. ვახტანგმა და სელხან-საბა ორბელიანმა?

ჩვენი დაციკრების თანახმად, თუმცა ვახტანგის თარგმანი უნაკლო არ არის, მისი ღირებულება უდავოა. ეს „თარგმანი შეესრულებოა ქართულ და სპარსული ენების შედარებით კარგ მკოდნე ზირს. განაწივლელ მწიგნობარსა და მეცნიერს“ (ნარკვევები, I, გვ. 302, შირ. გვ. 254). საბას საუცხოოდ გაუზაღბავს ვახტანგისეული აწკარედი თარგმანი, მაგრამ იგი ზოგჯერ შეუდომში შეუყვანია ამ აწკარედის ტექსტს. საბასთვის გაუგებარი ყოფილა ვახტანგის აწკარედის ზოგიერთი სპარსული არტყუა თუ სპარსული ყარდის ზოგიერთი გამოთქმა (ნარკვევები, I, 331—334). ეს იმით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული, რომ საბას ეძიებოდა „სათანადოდ“ („ზედმოწეწნიო“) მაინც არ უნდა სეოდნოდა სპარსული ენა“ (გვ. 304, 331, 334). როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საკირი შემთხვევაში საბა დამატებით ტექსტუალურ განმარტებას ლებელობდა ვახტანგისაგან

მაგალი თოდამ საკითხი შეაბრუნა, ივრ ცვლილბს დავარწმუნოს, რომ თვითონ ვახტანგმა არ იცოდა სპარსული „ზედმოწეწნიო“ (გვ. 97). თითქო ვახტანგი დარწმუნებული ყოფილა, რომ გამაზაბავი გაიგებდა მის აწკარედში დარტყვულ უცხოურ სიტყვებს, რადგანაც იმან იცოდა სპარსული (გვ. 269). თუმცა არა ზედმიწეწნიოთ. საბამ სპარსული იცოდა, ოლინ ზედმოწეწნიო — არა, აცხადებს მველუარტი (გვ. 109). საბამ იცოდა სპარსული და ამის ერთადერთი დამაჯანტერებელი საბუთი ჭერჭერობით მისი ქილილა და დამანაო“, უკონტროლბთ სარეცენზიო მონოგრაფიაში (გვ. 115). უფრო მეტიოა რესული რეზუმეს დაცემა: -Вахтанг не знал в совершенстве персидского языка, вникать в язык «Аншир-е Сохайли» был понят им не всегда правильно, а знавший персидский язык С.-С. Орбелиани при исправлении поправок не всегда обращался к

оригиналу и полагал по этому поводу все шашки персидского» (გვ. 335).

იქმნება უცნაური ვითარება: დედნის ენის შესაფერისად მაინც უცოდინარი ვახტანგს უთარგმნია მტრისმეტად ენაწყლიანი სპარსული ძეგლი, ხოლო სპარსულის მკოდნე საბას ტექსტის გაზაღბვის პროცესში განუშეოებია თარგმანის „თითქმის ყველა შეცდომა“. სხვაგვარად რომ ეთქვათ, ქილილა და დამანას თარგმნა-გაზაღბვის საქმე წილად რგებიათ ამისათვის შეუფერებელ პირებს: მთარგმნელი არ ყოფილა დაუფლებული სპარსულს, სპარსულის მკოდნე გამაზაღბავს კი არ გამოუყენებია თავისი ცოდნა და მხოლოდ იშვიათად თუ ჩუხუხედავს დედანში.

2. თოდამ დაასაბუთა, რომ ვახტანგი ზოგჯერ მართლაც არასწორად კითხულობს ორიგინალის ტექსტს ზელწყარის დიაციკრული ნიშნების მოუწესრიგებლობის გამო (حلق ყელი — خلق ხალხი, გვ. 199), ან სიტყვების დაწერილობის მსგავსების გამო (كه სასწორის პინაჟ — كف ქეფი, გვ. 210; დრო — زمان ქალიბა, გვ. 249), ან ურევს ერთმანეთში სიტყვის პირველად და მეორად მნიშვნელობას (هوا ქარი, ცთუნება, ენება — გვ. 221), ანდა ბრმად ენლობა მისი ზელწყარი დედნის შე-

უფერებელ წაკითხვას (مرغى مراد გვ. 216) და სხვ. აღნიშნულის (თუ აღვნიშნავის) გამო არა გვევონია მართებული იყოს ვახტანგის მხრივ სპარსულის ცოდნაში დარტყვა... მეორე მხრივ 2. თოდამ შესაფერისად არ აფასებს ქილილა და დამანას ეერსიიდან ამოკრეფილ საგულისხმო ფაქტებს.

საბას ვერ გაუგია ვახტანგის აწკარედის ბევრი არცთუ ძნელი სპარსული სიტყვა:

1. ვახტანგისეული აწკარედის ანთაბის თესლი (ანთალი მიღებულთა სპარსული სიტყვისაგან ქანზალ حفظ კოლოცინტი, დვარძლი) საბას გაუგია როგორც ხიანათალი — ანთალის თესლი დასთესოს — „სთესვილდეს თესლი და ნათალსა ხიანასა“¹⁰.

2. ვახტანგის ნახში ან ნაყში

(სურათი, ნახატი). რაც სპარსული نقش-ქართული გამოთქმა, საბას უქცევია ნახში-

¹⁰ იქმი მაგალითია (ნარკვევები, I, 331—332).

რად¹¹. მაშასადამე, მისთვის უცნობი ყოფი-
ლა სპარსულის გავრცელებული, მარტივი
სიტყვა.

3. ეახტანგის აწკარედის ფიქსი
(**ჲტჷ ფეთნა, ფითნა**) ნიშნავს შფოთს, არე-
ულობას, აჟანყებას, საბას ჯგუფებია ფი-
ქსი და შეუცელია ღ ნ ო შ ი თ¹².

მოტანილ სამ მაგალითს ვიმარებთ.
აშკარაა, რომ საბა ვერ ერკვევა უთარგმნე-
ლად გადმოღებული სპარსული სიტყვების
მნიშვნელობაში და მათ ეკლის ბგერითი
მსგავსების ნიადაგზე. საბას არ სცოდნია
შედარებით უბრალო სპარსული სიტყვების
მნიშვნელობა, ე. ი. საბა არ ყოფილა დაუ-
ფლზელი სპარსულს. მაგალი თოდუა კი
გვარჩმუნებს, საბამ იცოდა სპარსული,
სპარსული უქირდა ეახტანგსო. მ. თოდუას
დებულებანი არ არის დასაბუთებული. და-
უსაბუთებელი დებულებიდან კი მკვლევარს
გამოაქვს შორს გამწვდომი დასკვნები.

თავის წიგნში მ. თოდუას მოჰყავს ერთი
ფრაზა სანტერესო მაგალითი¹³. ერთგან
სპარსულ დედანში იკითხება:

თვალის ტყვილს ნ ე კ ე ს ი ს ა გ ა ნ
ვერ არჩევდა.

ეახტანგის აწკარედში ამისა შესატყუ-
სია:

თვალსა და ხელშუა ვერ იცნობდა და
მაქუნის...

საბასეული ვერსიით გვაქვს:

თვალის ტყვილსა და ნიკირისს ვერ
გაქყოფდა.

დამოწმებული მაგალითიდან ეახტანგის
აწკარედი ძალზე ბუნდოვანია, საბაჲ ტექს-
ტი მკაფიოა. მთავარი აქ ისაა, რომ საბას
ტექსტში გაჩნდა დედნისეული ნიკირისს.
რად აწკარედში არ გვქვას. აღნიშნულის
კვალობაზე მ. თოდუა ასკვნის: „საბა სპარ-
სულ დედანში იხედება და ისე ასწორებს
ზოგჯერ ეახტანგის თარგმანს¹⁴“.

რასაკვირველია, ეს მაგალითი საუუ-
რადღებოა და დამაფიქრებელი. მაგრამ.
როგორც ენახეთ, საბა ჩვეულებრივი სპარ-
სული სიტყვების მნიშვნელობაშიც ვერ ერ-

კვევა. როგორღა ახერხებს იგი სპარსულის
მოშეუღლებით ეახტანგისეული აწკარედს,
გასწორებას?

უნდა ვფიქროთ, რომ ზოგ შემთხვევა-
ში საბა სარგებლობდა სპარსულის შიგნით
პირების დახმარებით¹⁵. ამას ზომ საბას მი-
ნაწერებში ადასტურებს (ეახტანგისეული
ვერსიის დედან-ხელნაწერს რომ შემოუნა-
ხავს ამოვებუ).

ზემოაღნიშნულთან დაკავშირებით აქ
უნდა შევხებით ერთს, შედარებით კერძო
მნიშვნელობის საკითხს. თავის ანდერძში
ეახტანგი ამბობს, რომ ქილილა და დამანას
ენაწულიანი ტექსტი მან გადმოიღო „აღვი-
ლისა და მსოფლიოს სიტყვით“, თუმცა არ
ვიყუე სულად უცოდნი, ვიცოდი ენა მძი-
მებით“. ჩვენი დაკვირვებით, ეახტანგს არ
ემარჯებოდა რიტორიული ენაწულიანობა
და მწიგნობრული - ენა მძიმობა“, „ჩვენი
ეკვიტ გვეპარება ეახტანგის სრულს
გ ე ლ წ რ ფ ე ლ ო ბ ა შ ი ანდერძის“ და-
მოწმებული განცხადების გამო-თქო, შეე-
ნიშნავდით (ნარკვევები, I, 334). საგულის-
ხმოა, რომ მსგავსი შთაბეჭდილება მიუღიათ
ელენე მერტრეველსა და ალექსანდრე გვახა-
რიას. რამდენიც მაგალი თოდუას სიტყვით,
„ღრმად იცნობენ ეახტანგის ლიტერატუ-
რულ მოღვაწეობას“ (გვ. 94). და, აი, პა-
ტივესეული კოლეგები იუწყებიან, ეახტან-
გის „ანდერძის გულწრფელობაში სამართ-
ლიანად შეიტანა ეკვი ალ. ბარამიძეშო“¹⁶.
მ. თოდუა კი ასეთ კვალიფიკაციას აძლევს
ჩვენს მორიდებულ შენიშვნას: ალ. ბარამი-
ძე „აღვილად უსწორდება ეახ-
ტანგ მეექვსეს და ბოლის და ბოლის
ბ რ ა ლ ს დ ე ბ ს მ ა ს ს ი ც რ უ ე შ ი“.
ხელმწიფეს ტ ე უ ო ლ ს სწამებსო (გვ. 102
—103, დაყოფა ჩემია — ა. ბ.). ამანე სი-
ტყუას. არ გვაჯარძელბთ. ასე გვეჩვენება.
რომ პატრიკეუმმა მკვლევარმა დაუმსახუ-
რებელი, უსაფუძვლო და უდარიოსი საქცი-
ელი დაგვწამა. დასანანი და საწუხრი.
ოღონდ ერთი შენიშვნა. როგორც ცნობი-
ლია, ქილილა და დამანას A ვერსიის ტექს-
ტის ღიდი ნაწილი ეახტანგმა გადმოათარგმ-

¹¹ ე. მერტრეველისა და ალ. გვახარიას მაგალითია (სულხან-საბა ორბელიანის მთარგმნე-
ლობითი მეთოდის შესწავლისათვის. საიუბილეო კრებული, გვ. 187—188).

¹² მ. თოდუას მაგალითია (ქილილა და დამანას საბასეული ვერსია, გვ. 296).

¹³ მ. თოდუას მაგალითია (ქილილა და დამანას საბასეული ვერსია, გვ. 110).

¹⁴ იქვე, გვ. 110.

¹⁵ ე. მერტრეველი, ალ. გვახარია, სულხან-საბა ორბელიანის მთარგმნელობი-
თი მეთოდის შესწავლისათვის, გვ. 184.

¹⁶ იქვე, გვ. 182.

ანა იო უცნობ უცხოელს. სპარსელსა და სომეხს. თავის ანდერძში ვახტანგი ამბობს, რომ სპარსელმა საქმიანად არ იყოდა ქართველი ენა და წიგნი (-მკირდ ქართული ენა და წიგნი ეწაველა) და ამიტომაც უცხო დინარობით ვერც

იგა გამოიღო. სომეხს კი „ლექსი. აიტევა და გაწეობა ბევრი დააქლდა“. წინააღმდეგ ვახტანგის განცხადებისა, მ. თოღუას მოაზრებით, უცნობი მთარგმნელები მოაქცნადიერენ „ქართული ენის ზედმეტი ენითს ცოდნას“ (გვ. 82). ერთმან დიდი ხელმწიფე და მწიგნობარი ტუშეთა (თუ კრუბლად), რომელსაც ქართულად უცოდინარობას უჩიოდა ანონიმ მთარგმნელს?

სარეცენზიო ნაშრომში ერცლად და საუფუძლთანად არის განხილული ქილილა და დამანას ტექსტში ჩართული ლექსების ფორმის საკითხი (გვ. 116—156). ამასაც ჩვენ ვთვლით გამოცდის უსათრთ საუკეთესო ნაწილად. მკვლევარი თავიდანვე წიორ პრინციპზე დადგა, რომელსაც ერთმანეთთანაგან განასხვავა ლექსის ფორმა და ზომა (გვ. 118). ქართული ლექსის რიგ ღოიმას მან დაეძებნა დამაქრებელი ბარადელი აღმოსავლურ პოეზიაში, თუმცა გარკვეულად დაასვენა, რომ ეს ბარალელები, რა თქმა უნდა, ამ ფორმითა გენეზისის საკითხებს გამოორცხავსო“ (გვ. 154), კერძოდ, მან გაარკვია, რომ იმ ლექსის ფორმა, რომელიც ჩვენ მივიჩნიეთ „მუხამბაზური ტიპის“ ლექსად, კონკრეტულად მუხამბაზური (გვ. 146—147). ამ ლექსს საბა უწოდებს „უცხოის“, მ. თოდუას მოსაზრებით. „უცხო აქ არ ნიშნავს საუცხოოს, კარგს, არამედ ლექსის ფორმის სდაურობაზე უთიერებს“ (გვ. 146, 148). ლექსს უცხოის ჩვენ ვთვლით ქართული პოეზიის ისტორიაში არქაული პოეტური სალექსო ნორმების დეფორმაციის პირველ ნიშნად. ამდენადვე საბას ვაღიარებთ ნოვატორად ქართული ეკლესიოგრაფიის დარგში¹⁷. მ. თოდუა თავს იკავებს ასეთი დასკვნისაგან, თუმცა შენაშნავს: „თუ მაინც მაინც გვინდა, საბას ნოვატორობა მივაწეროთ, მაშინ ეპიკურეს უოვლისა ამ ლექსში ნახმარ

სარეცენზიო გამგებარცვლებზე უნდა ეილაპარაკოთ, რადგან, როგორც ფიქრობენ¹⁸. იგი პირველად საბასთან გვხვდება“ (გვ. 149) კეთილი და პატიოსანი. მკვლევარი გვიდასტურებს, რომ საბა ქართულ ლექსში პირველად გამოიყენა რეცენზიის სისტემა და გამგებარცვლელი საზომი. მაშასადამე, საბა მართლაც უოფილა ახალი სიტყვის მთქმელი ქართული ლექსთწერობის სფეროში. შემდეგ მკვლევარი ცდილობს თავისივე დასკვნის შერბილებას და მსჯელობას ასე განაგრძობს „ეს ლექსი ნოვატორული იქნებოდა, რომ მისი ფორმა ასე პირწმინდად არ იყო აღმოსავლურიდან გადმოტანილი და ამავე დროს ქართულ პოეზიაში დამკვიდრებული“ (გვ. 149). საიდანაც არ უნდა აედო საბას თავისი ლექსის ფორმა, იგი მაინც ნოვატორია, რადგანაც ეკლესიოგრაფიის ძველ ქართულ სისტემაში შეაქვს ახალი ნაკადი. ქართულ პოეზიაში „უცხოის“ ფორმა დამკვიდრდა, მას იყენებს მამუკა ბარათაშვილი და „ნარგიზოვანის“ უცნობი ავტორი, მისი გავლენითა დაწერილი პეტრე ლარაძის „მუშაყური“¹⁹. მ. თოდუა ვერ უარყოფს იმას, რომ „უცხოის“ წამადებით დაწერა ანალოგიური ლექსი მამუკა ბარათაშვილმა. მაგრამ მკვლევარი საეჭვოდ ხდის „ნარგიზოვანის“ გვიანდლობას და მასზე საბას ზემოქმედებას. „უცხო შეიძლება საბას შემოტანილი არ იყო“, ამბობს (გვ. 149) და იმოწმებს კ. კეკელიძეს, რომელსაც ნარგიზოვანი XVII საუკუნის ავტორის, გარსევან ჩოლოყაშვილის ნაწარმოებად მიიჩნდა (გვ. 149—150). საშუხაროდ, მკვლევარი ანგარიშს არ უწევს და არ ცდილობს გააბათილოს ჩვენი და გ. მიქაძის დასაბუთებული მოსაზრებანი „ნარგიზოვანის“ წარმოშობის თაობაზე. იგი მხოლოდ ყრუდ შენიშნავს: „ამას წინათ გ. მიქაძე შეეცადა დაემტკიცებინა, რომ ნარგიზოვანის ავტორი იესე ბარათაშვილია და, მაშასადამე, იგი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარშია დაწერილი“ (გვ. 150, შენ. 216). მერე და, თუ „უცხო“ საბაზე აღრეა ქართულში დამკვიდრებული და იგი საბამ ჩოლოყაშვილისაგან შეიტანა ქილილა და დამა-

17 ნარკვევები, I, 1945, გვ. 340.

18 სქოლიოში დამოწმებულია ე. გაწერელის და მ. ინგოროვას შრომები.

19 ტ. რუხაძე, ქართული ეპოსი „გარდამავალი ხანის“ ლიტერატურაში, თბ., 1939, გვ. 153; გ. მიქაძე, ქართულ ლექსთა სახეები (ლიტერატურის თეორიისა და ესთეტიკის საკითხები, 3, 1966, გვ. 203—204).

ნაში, რატომ არაფერი თქვა ამის შესახებ. ჩვეულებრივ საბა ზომ ასახელებს მის მიერ გამოყენებული სალექსო ფორმების ავტორებს? ამასთან, თუ უცხო ცნობილი იყო როგორც ქართული ავტორის სალექსო ფორმა, რაღა იგი უცხოური, უცხოეთიდან შემოტანილი?

სადაოა მონოგრაფიული ნაშრომის ამ ნაწილის სხვა ზოგიერთი მოსაზრება, მაგ. რამ, საერთოდ, ეიმეროვს, საბასეული სალექსო ფორმების თოდესეული ანალიზი ძლიერ კარგ შთაბეჭდილებას სტოვებს.

ფრიად საინტერესოა ნაშრომის პირველ დამატებად დაბეჭდილი ნარკვევი „ქილილა და დამანას“ საბასეული ვერსიის მინიატურა“ (გვ. 305—311). სწორია ავტორის მოსაზრება, რომ ქილილა და დამანას ქართული ვერსიის მინიატურებისათვის ჩვერთან უფრადლება არაეის მიუქევეია (გვ. 305). ჩვენ დამარწმუნებლად გვეჩვენება მ. თოდესას მოსაზრება, რომ ქილილა და დამანას ცოხობი ზელნაწერი-გამოცემის მინიატურები სამი სხედასხეა მხატვრის მიერ უნდა იყოს მომზადებული და ერთი მხატვართაგანი უცხოელი, თითქო რუსი უნდა ყოფილიყო. უოველ შემთხვევაში ქილილა და დამანას ილუსტრაციებს მართლაც რუსული სამხატვრო ელტურის ზემოქმედების ნაკვალევი უნდა ჰქონდეს აღბეჭდილი.

დასასრულ ორიოდ სიტყვა გამოკვლევის რუსული რეზუმეს შესახებ. თუმცა მოცულობით რეზუმე ძალზე პატარაა (გვ. 334—340), იგი ღირსებას მატებს შრომას. ქართულის უციოდინარ მკითხველს გარკვეულ წარმოდგენას უქმნის ქილილა და დამანას ქართული ვერსიის რაობაზე. ოლონდ, ჩვენი ფიქრით, რეზუმე ცალმხრივად აშუქებს ქილილა და დამანას ქართული ვერსიის შესწავლის საქმეს და საცხებიო სწორად არ გამოხატავს გამოკვლევის ძირითადი. ქართული ნაწილის შინაარსს. რეზუმე, ასე ეთქვას, უფრო კრიტიკული ასპექტით გადმოსცემს ქილილა და დამანას შესწავლის შედეგს.

მკვლევარი ერთგან სამართლიანად ამბობს, რომ ქილილა და დამანას გამოცემებს უნდა დაერთოს საკირო კომენტარები. სახელდობრ, რეზუმეს მე-9 თეზისი ასე იყთხება: «Многие места «Каллилы и Димны» нуждаются в комментариях, в грузинских изданиях их нет («Писатель пишет

и в м о л о к с, между львом и молодым имеется разница; в оригинале имеется §1г. А. Г. Барамидзе в свое время объяснял, что от г и л и ი значит «двушшше», но не было сказано, что здесь подразумевается «Месневи» Руми и. т. д.)».

ვიმეორებთ, სწორია, რომ ქილილა და დამანას ტექსტი საკიროებს კომენტარებს. რასან მკვლევარმა სიტყვა ჩამოაგდო კონკრეტული საკითხის კომენტარზე, ჩვენი მას კონკრეტული კომენტარით ეუბასებებთ. დასმელი კითხვა ისე უბრალო არ არის, როგორც, შეიძლება ერთი მიხედვით მოეჩვენოს კაცს.

ქართული ქილილა და დამანას პირველად გამოსცა ილია კუონიამ 1886 წელს. ტრადიციისამებრ ამ გამოცემის პროზული ტექსტი (ე. ი. გამოცემის ძირითადი ნაწილი) პიუწებოდა ვახტანგ მეექვსეს, ხოლო ლექსები — საბას. ექვთიმე თაყაიშვილი შეეცადა დაესაბუთებინა, რომ კუონიას გამოცემის ტექსტი მთლიანად ნათარგმნია სპარსული ღელნიდან სულხან-საბა ორბელიანის მიერ, რომ ამ ტექსტთან ვახტანგ მეექვსეს კავშირი არ აქვსო. ე. თაყაიშვილის თვალსაზრისი არ გაიზარეს. ამ თვალსაზრისის საკვოდ განსაკუთრებით ის გარემოება ზდილა, რომ ერთგან გამოცემულ ტექსტში იკითხება: „როგორათც მას იგავის მ ეო დ ი ნ ა რ ე ს ო რ ბ ე ლ ს ა წიგნსა შინა უთქვამს“ (გვ. 68). ამ გარემოების გამო კ. კეკელიძე შენიშნავდა: „დაბეჭდილი ტექსტი ქილილა და დამანასი არა მთლიანად საბას შრომა... ეს ტექსტი თვითონ იმოწმებს საბასს... ჭერ ერთი, საბა თავის თავს მოწმედ არ მოიყვანდა, და მეორე — თაყისთავზე ის ასე, შესამე პირში, არ იტყოდა²⁰. მართლაც, კ. კეკელიძის მოსაზრება, რომ საბა თავის თავს მოწმედ (და ისიც ქებით!) არ მოიყვანდა, ურყევ საბუთად ჩანდა. ამიტომაც შემთხვევითი არ არის, რომ ე. თაყაიშვილის დებულება არაეის გაუზიარებია. მაგრამ გაურკვეველი რჩებოდა, მაშ. ეისია ქილილა და დამანას გამოცემული ტექსტი. კ. კეკელიძე გადაკრით აცხადებდა: „პროზა გამოცემული ტექსტისა უეჭველად ეყუთვნის ვახტანგისო“²¹. კ. კეკელიძის ფიქრით, ვახტანგს საბასთვის ლექსების ჩასართავად უნდა გაეგზავნა ქილილა და დამანას A ვერსია²². საქმეს ისიც ართულებდა, რომ

20 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1924, გვ. 308.

21 იქვე, გვ. 309.

22 იქვე, გვ. 309—310.

დამოწმებული ტექსტი საბაჟო მოხსენიებით ვაშლითა თანახმად იყოფებოდა ყველა ენობილ ხელნაწერში. გამონაკლისი „ღმრთისა“ ერთდერითი ხელნაწერი S 31, რომელიც ი. კუონის ხელს იყო, მაგრამ გამოკვეთილი სურათი უნდა იყოს დაიშვას თანისა გარეგნობის გამო. კალიგრაფიულად იგი უიჭერესია, ტექსტები ნაწილობით, პირი აღვლი დაიშვას. ზოგან ძველ ნაწილებს ქაღალდის ახალი ნაწილები დაწებებული ახალი მასალით (გამოკვეთილი უნარტყობა მიუთითებს კიბულით გადაწერილობა). კალიგრაფიულად გაფორმებული ხელნაწერებისათვის. S 31 ხელნაწერმა ჩვენი სურათი სწორედ იმით მიიქცია, რომ იგი თავი წესის, სამეზაო ცალის ანუ ავტორის შთაბეჭდილებას სტოვებდა. ჩვენი ინტერესი კლდე უფრო გახარდა საცალკეოდ ფრანკი, რომელიც ამ სხვაანოდ იყოფებოდა „აროგორად“ მის იგავის შიგნითა ირმ [ე]კლსა წიგნსა შინა უაქვას. კალიგრაფიულ ფრანკებში ჩასმული უნა მწერალს გამოჩენია. ვიღაც უნაში პირს შემდეგ უცდია ამ დაკლებული ასის აღდგენა და ჩაწერია კლდე განსხვავებული ხელით, მაგრამ მელანი დადღა-ბელა და ასო უნა მიუღია ენის სახე. გადმეხატვისა ნაცვალ სიტყვისა ირმ ეკლსა ამოუკითხავს ირმ ეკლსა. აქედან გავსაძებნავთ ის საბედისწერო შეცდომა, რომელიც მთლად დაიშვას ქილია და დამანა ქართული ვერსიის ავტორობის სა-კითხი. სპარსული დღიანი ამართლებდა კონტრასტს ირმ ეკლსა („ჩვენა ჩე ფირე მაწავი დარ ქითაბე მასნავი ფერმდე“). მასანი სწორედ ირმ ეკლს, ირ ტავიდან ლექსს ნიშნავს. დამოწმებულ ფრანკს ტექსტში მართლაც მიიქცება ორ-ტავიდან ლექსი. ამან და მთელმა რიგმა ასე: გარემოებამ (რომელზედაც აქ სიტყვის უნარ ვაგარელებთ) მიმავებინა ქილია და დამანას ეხატვისიული თარგმანი (B ვერსიამ). ამასთან დაეხატებოდა, რომ S 31 ხელნაწერი საბას ავტორათია (მანადის სა-ბას ავტორათი ენობილი არ იყო) და რომ ე. წ. უნობი ავტორის ანდერძი ეუთვნო-და სულხან-საბა ორბელიანს. ამ ანდერძს კი დაეწვევებოდა მნიშვნელობა აქვს ქილია და დამანას რიგი ისტორიულ-ლიტერატურული საკითხის გასაშუქებლად. საჭიროდ მიმაჩნია ისიც აღვნიშნოთ, რომ ჩვენმა მასწავლებელ-

მა კ. კეკელიძემ მაშინ არ გაიზიარა S 31 ხელნაწერის ავტორათობა და უნობი ან-დერძის საბასელობა (ეს კი ეკვის ქვეშ სტოვებდა, როგორც ეთქვით, რაც მნიშვნე-ლოვან ისტორიულ-ლიტერატურულ სა-კითხს). კ. კეკელიძე ბეჯითად იყავდა დებუ-ლებას, რომ ანონიმური ანდერძი „შემდეგი დროის ინტერპოლაცია ეხატვისა და სა-ბას შრომაში“²³. სიამოვნებით უნდა დავს-ძინო, რომ თავის ბოლოდროინდელ სეკი-ა-ლურ ნაშრომში სულხან-საბა ორბელიანზე კ. კეკელიძემ მთლიანად გაიზიარა ჩვენი მო-საზრებანი საბასეული ანდერძის თაობაზე და საბას ავტორათობა²⁴.

ერთი სიტყვით, ირმ ეკლ-ის საკითხმა დაამწვევებოდა როლი შეას-რულა ქილია და დამანას ქართული ვერ-სიების პრობლემატიკის გარკვევაში. იმის ნაცვალად, რომ მ. თოდუას ეს აღვნიშნა, იგი საუველურის კილოთი ამბობს: A. Г. Ба-рминдзе в своё время объяснял, что ор-м и е-л значит «двушнские», но не было сказано, что здесь подразумевается «Месневи Руми». მაშინ ჩემთვის არავი-თარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა იმას, თუ ე-ს იყო მასნავი (ირმ ეკლს) ლექ-სი, ჩემთვის მთავარი იყო გამეხსოვებინა დამახინჯებული ირმ ეკლსა სიტყვით ირმ ეკლსა, ცხადი გამეხატა S 31 ხელნაწერის ავტორათობა. გამეყვია უ-ნობი ანდერძის ავტორობა და, საერთოდ, დამეხატებინა ქილია და დამანას ცნო-ბილი ქართული ვერსიის საბასელობა. თუ ამ მიზანს მივაღწივს (მ. თოდუა იზიარებს ყველა ამ დებულებას), საუველური რით დაეიმსახერე?

მ. თოდუამ კარგი და დიდი საქმე გააყ-თა, მან გამოიძია და გამოიკვლია ქაშეფის ქილია და დამანას წყაროები, გაარკვია, რომ იგავის შიგნითა „გადმეხატება“ სპარსული პოეტი რუმი. ეს გვიდასტურებს მეკლევრის სპარსულ მწერლობაში განსწავ-ლელობასაც, მაგრამ იგი ხომ ჩვენ მიერ მოპოვებული და დადგენილი ფაქტების ნი-ა-დაგზე დავს, აგრძელებს და აღრმავებს ამ ფაქტების მეცნიერულ ანალიზს. რად და-ი-იწყა მეკლევრამ და ერთხელაც არ შენი-შნა თავის დიდ მონოგრაფიაში, თუ რა რო-ლი შეასრულა ქილია და დამანას რიგი პრობლემატიკის გადაწყვეტაში საბას ავტო-

²³ ქართული ლიტ. ისტორია, II, 1924, გვ. 310.

²⁴ ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, VIII, 1962, გვ. 305, 318.

გრაფის აღმოჩენამ და ანონიმური ანდერ-
პის ავტორის ეინაობის გარკვევამ? ქილილა
და დამანას ავტოგრაფული ნუსხის არსებო-
ბის დასაბუთებამ ხომ გარდატეხა მოახდინა
საბას ლექსიკონების შესწავლის საქმეშიც?

ამოქმადებელთა ჩვენს იძულებითს
კომენტარს მ. თოდუას ცალმხრივ კომენ-
ტარზე. უკვე ნათქვამი გვაქვს, რომ მ. თო-
დუას გამოცემა ახალი და მნიშვნელოვანი
საფუძვრია ქილილა და დამანას სპარსულ-
ქართული ვერსიების სრულყოფილად შეს-
წავლის საქმეში. მაგალი თოდუამ ეს საქმე

ძლიერ წასწია წინ. მან მოგვცა სოლიდური
მეცნიერული გამოცემა, რომლითაც რიგი
ძველი დებულება დადასტურა, რიგიც ახა-
ლი პრობლემა დასვა და მართებულად გა-
დაჭრა, თუმცა შიგადაშიგ რიგი საღაო მო-
საზრებაც გამოთქვა.

საერთოდ და მთლიანად მაგალი თო-
დუას ნაშრომი „ქილილა და დამანას საბა-
სეული ვერსია“ ქართული ფილოლოგიური
მეცნიერების სერიოზული შენამუნია.

ალექსანდრე ბარამიძე

Р. РЫЛОВА. Грамматика сирийского языка Ильи Тирханского, XI в. (Пале-
стинский сборник, вып. 14), Москва-Ленинград, 1965, 158 стр.

უკანასკნელ ხანებში ერთგვარად გამა-
ხილდა უფრადლება აღმოსავლეთში გავრ-
ცელებულ გრამატიკულ მოძღვრებათა მი-
მართ. ძირითადად ეს ეხება არაბულ და ებ-
რაულ გრამატიკულ ტრაქტატებს, რომლე-
ბიც საშუალო საუკუნეებში იქმნებოდა. ამ
მხრივ საკანონო სამუშაო ჩატარებს საბჭო-
თა ორიენტალისტებმა. რ ი მ ა რ ი ლ ო-
ვ ა ს წინამდებარე გამოცემა იმაზე მიუ-
თითებს, რომ საბჭოთა აღმოსავლეთმცოდ-
ნეებმა ხელი მოჰკიდეს სირიული გრამატი-
კული აზროვნების მონოგრაფიულ შესწავ-
ლასაც. ამ მხრივ XI საუკუნის სირიული ავ-

ტორის ილია ტირხანელის ნაშრომი **ܩܪܝܬܐ**

ܩܪܝܬܐ („სირიული მეტყველება
სისწორე“, ანუ „სირიული გრამატიკა“) განსაკუთრებული უფრადლების ღირსია.
რამდენადაც იგი ჩვენამდე მოღწეულ უძვე-
ლეს სირიულ გრამატიკას წარმოადგენს.
წინამდებარე გამოცელების ავტორმა რ. რი-
ლოვამ მიზნად დაისახა შეესწავლა ეს
ტექსტი (იგი სარგებლობს Fr. Baethgen-ის
გამოცემით, ლაიფციგი, 1880) და გაერკვია
ამ გრამატიკული თხზულების მნიშვნელობა
და ადგილი სირიულ გრამატიკულ ლიტერა-
ტურაში.

გამოცელება შეიცავს 82 გვერდს, რო-
მელსაც წინ მიუძღვის შესავალი (გვ. 3—
11), სადაც მოცემულია სირიული გრამატი-
კული ლიტერატურის მოკლე მიმოხილვა.
გამოცელებას დაერთვის გრამატიკის რუსუ-
ლი თარგმანი (გვ. 94—139) და თხზულება-
ში ნახშირი გრამატიკული ტერმინების საძი-
ებელი (გვ. 140—153). გამოცელება რამდე-
ნიმე თავდადა დაყოფილი. პირველად უკო-
ლისა; რ. რილოვა არკვევს იმას, თუ რო-
გორ ესმის გრამატიკის ავტორს ტერმინი

„გრამატიკა“. მართალია იგი, როდესაც ამ
საკითხს მიიხიწევს განსაკუთრებული მნიშ-
ვნელობის მქონედ მარ ილიას თვალსაზრი-
სის გასარკვევად. ამას მოსდევს თავი ასო-
ებისა, ბგერებისა და წიწვნების შესახებ, ე. ი.
მარ ილიას ფონეტიკური ხასიათის მისაზ-
რებანი, მეტყველების ნაწილების განსაზღვ-
რა. რასაც უშუალოდ მოსდევს მსჯელობა
თვით ამ მეტყველების ნაწილებზე. სახელ-
ზე მსჯელობისას (იუარადლება არსებითი სა-
ხელი) განხილულია სახელის ფორმა (თუ რა
დაბოლოებით გვხვდება სახელი), მისი კ-
ტეგორიები (სქესი, რიცხვი, სტატუსი). აქვე
მოცემულია სათანადო ტაბულები. ანალო-
გიური ეითარებაა ზმნაზე მსჯელობისას: გან-
ხილულია ზმნის კატეგორიები (ღრო, პირი,
სქესი, რიცხვი, კილო, თემები). სპეციალუ-
რი მსჯელობის საგანია ზმნათა ზოგადი
ქგული, როგორიცაა ე. წ. გუბერალინი
ზმნები (ზმნები, რომელთა ძირი შეიცავს
ხორხისმიერ თანხმოვანს ან r-s), სუსტი
ზმნები (ზმნები, რომელთა ძირში გვხვდება
თანხმოვნები p, k, ' ან l ძირეულად n),
გემინირებული ზმნები. ცალკე თავში გან-
ხილულია არაბული ტერმინების შესატყვი-
ები მარ ილიას გრამატიკაში, რასაც დიდი
მნიშვნელობა აქვს წინამდებარე გრამატი-
კის არაბულ გრამატიკულ მოძღვრებასთან
მიმართების გარკვევისათვის. ეფიქრობთ.
განსაკუთრებით საუფრადლებოა ავტორის
მიერ შედგენილი ინდექსი მარ ილიას გრა-
მატიკული ტერმინებისა. სირიულად დაწე-
რილ ტერმინს ახლავს სინონიმები სირიულ-
სა და არაბულ ენაში, ტერმინის რუსული
თარგმანი და სათანადო მითითება ტექსტზე.
იქვე ფრჩხილებში მოცემულია ამ ტერმინე-

ბის Baethgen-ისეულ გერმანულ თარგმანი, ასევე Moberg-თან ნაწევნები შესატყვისებია, რომლებსაც სხვა სირიულ გრამატიკაში ვხვდებით (A. Moberg-ის წიგნი—Buch der St. ah-ten. Die Grössere Grammatik des Barhebräus, Leipzig, 1907-ის მიხედვით), ტერმინები დაღვრულად მიჩნეულა. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ სასურველია ტერმინთა რეგულარული ტრანსკრიფცია უფრო ზუსტი იყოს (მაგ., გვ. 143: **ܒܒܬܬܐ** „BAB ḫḫṯā“ ნაც.

ელად „BAB ḫḫṯā“-ი, შდრ. იქვე Baethgen-ის ტრანსკრიფცია ამ ტერმინისა „Vau Hbhištā“, სადაც bh v-ღ წარმოითქმის, და ზოგჯერ სხვა).

წიგნის დასასრულს მოცემულია დასკვნითი ნაწილი, სადაც ავტორი აქამებს მსკეულობას ამ გრამატიკული თხზულების შესახებ და აღნიშნავს, რომ ეს არის უძველესი სრული სირიული გრამატიკა, რომელიც სირიული ენის გრამატიკული სისტემის თითქმის ყველა საკითხს მოიცავს. გრამატიკაში შემცნეული ბერძნული გავლენა ავტორის მიანა უფრო ძველი სირიული გრამატიკებიდან მომდინარედ. ხაზი გაესმის არაბულის განსაუთრებელ გავლენას. ეს პირველი სი-

რიული გრამატიკის არაბული ნიმუშის მიხედვით გაკეთებული. აღნიშნულა ამ გრამატიკის ძირითადი მიზანდასახულობა—მსურველს გაუადვილოს სირიული ენის შესწავლა.

წიგნში მოცემულია ილია ტირქანელის გრამატიკის რუსული თარგმანი. მაგრამ უდაოდ მოიგებდა ნაშრომი, რომ რუსული თარგმანის გვერდით ორიგინალიც ყოფილიყო მოცემული. Baethgen-ის მიერ გამოქვეყნებული სირიული ტექსტი მისი კარგა ხნის წინ გამოცემის გამო უთუოდ ხელახლად გამოცემას მოითხოვს. გრამატიკული თხზულების ავტორისეული ინტერპრეტაცია მეთხველში ზოგიერთ შენიშვნას იწვევს, მაგრამ წინამდებარე წიგნის გაცნობის შემდეგ ერთი მაინც ცხადია: სირიული გრამატიკული თხზულებების გათვალისწინება და, მათ შორის, მარ ილიას ტირქანელისა უაღრესად სასურველია. ეფიქრობთ, რ. რილოვას გამოკვლევა კარგ სამსახურს გაუწევს არა მარტო სირიულის სპეციალისტებს, არამედ ყველა სემიტოლოგს საერთოდ.

კონსტანტინე წერეთელი

ეურნალი „ალ-ლისან ალ-არაბი“. VII ნომერი, ტ. I, II. მაროკო, რაბატი.

ახლანდელ ორ ტომად გამოვიდა მეშვიდე ნომერი არაბული პერიოდული ეურნალისა „ალ-ლისან ალ-არაბი“—„არაბული ენა“ (I ტ. 462 გვ., II ტ. 400 გვ.).

ეს ეურნალი იბეჭდება მაროკოში, ქ. რაბატში. იქვე 1961 წელს დაარსებული „არაბულ სამყაროში არაბოზაციის კორინდიაციის მდღეობი ბიუროს მიერ“, რომელიც ჩამოყალიბდა „არაბული ქვეყნების კავშირთან“.

ცხრა წლის განმავლობაში ამ ბიურომ მეტად დიდი სამუშაო ჩაატარა არაბული ევლტურული მეშვიდობის დაცვისა და არაბული ენის შესწავლისა და არაბოზაციის სკემეში. მდღეობი ბიუროს საქმიანობის განმტკიცებასა და სისტემატიზაციაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ზემოდასახელებულმა ეურნალმა „ალ-ლისან ალ-არაბი“, რომელიც, როგორც მის თავფურცელზეა აღნიშნული, განკუთვნილია ენათმეცნიერული კვლევითვის, მთარგმნელობით მეშობოზთვის და ლექსიკის არაბოზაციისთვის არაბულ სამყაროში. იგი გამოდის წელიწადში ერთხელ და ეგზავნება საჩუქრად ყველა არაბულ ქვეყნასა და ევროპისა და

აზიის მთელ რიგ სახელმწიფოებს მოწოდებით — სპეციალისტებმა ითანამშრომლონ ამ პერიოდულ გამოცემაში. მისი ტირაჟი გაიზარდა ორი ათასიდან (პირველი ნომერები) შეიღ ათას ცალამდე (VII ნომერი); ბოლო ორი ნომერი მიიღო ჩვენმა რესპუბლიკამაც; თითო ნომერი მოიცავს 700—800 გვერდს.

ამ ეურნალის მუშაობაში მონაწილეობას იღებენ არა მარტო მაროკოელები, არამედ არაბული სამყაროს ყველა გამოჩენილი მოღვაწე. მის ფურცლებზე იბეჭდება დამასკოს, კაიროს და ბაღდადის ენის აკადემიების მეცნიერთა წერილები, სხვადასხვა არაბული უნივერსიტეტებისა და ინსტიტუტების პროფესორ-მასწავლებლების სტატეიები, ტექნიკისა და ხელოვნების სხვადასხვა დარგებში მომუშავე სპეციალისტების ნაშრომები, მწერლებისა და სხვა მოაზროვნეების გამოკვლევები და კოლექტიური შრომებიც. ამ ეურნალში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ყოველგვარ სპეციალურ ლექსიკონებსა და ცნობარებს.

აღსანიშნავია, რომ ეურნალ „ალ-ლისან ალ-არაბი“-ს ფურცლებზე ქვეყნდება არა მარტო არაბული სამყაროს წარმომადგენ-

ლების ნამუშევრები, არამედ მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნების არაბული კულტურის მკვლევარების სტატიები ფრანგულ და ინგლისურ ენებზე.

ამ ეურანალის VII ნომრის I ტომში მოთვსებულია რამდენიმე სტატია ზოგადი ხასიათისა: „ენების ერთიანობა“ (ამ ეურანალის მთავარი რედაქტორისა და მუდმივი ბიუროს პასუხისმგებელი მდივნის აბდალაზიზ ბენ აბდალაჰისა, გვ. 5—17), „კულტურული ურთიერთგავლენები ენის ჩამოყალიბებასა და მის განვითარებაში“ (მუჰამად ალ-მუბარაკისა, გვ. 49—51), „როგორ გაჩნდა ენა ადამიანთა საზოგადოებაში“ (ხალილ აბდალაჰისა, გვ. 169—192), „ენა და საზოგადოება“ (გვ. 193—202) და „არაბული ენა სხვა სემიტურ ენებს შორის“ (ამჰად აბდარაჰიმ ას-საიჰის, გვ. 32—44), „სემიტური ენების ადგილი ზოგად ენათმეცნიერებაში (მუჰამად სალიმ რუშდანისა, გვ. 44—49), „არაბები და მსოფლიო ცივილიზაცია (მუჰამად მარუფ ალ-დავალიზისა, გვ. 74—79).

პირველი სტატიის გარდა ყველა წერილი დამყარებულია მხოლოდ და მხოლოდ არაბულ წყაროებსა და არაბულ სპეციალურ ლიტერატურაზე და, როგორც წესი, ამა თუ იმ დებულების საილუსტრაციოდ და დასამტკიცებლად მოყვანილია ციტატები ყურანიდან.

სტატიების უმრავლესობაში (11 სტატია) განხილულია არაბული ენისა და ისლამის და კერძოდ ენისა და ყურანის ურთიერთგავლენა. მაგ., აბდარაჰიმან ალ-ქაილის წერილში „არაბული ენის განვითარების ფაქტორები“ (გვ. 79—89) არაბთა დაპყრობებთან ერთად ხაზგასმულია ყურანისა და პაღისების როლი არაბული ენის განვითარებასა და გავრცელებაში. შემდეგი შრომების სათაურებიც კი თავისთავად შეტყუებენ სტატიების შინაარსზე: „ისლამი და ყურანის ენა“ (სირიის უნივერსიტეტი), „არაბული ენა და ისლამი წარსულსა და აწმყოში“ (ტაუფიკ ბერეისა), „არაბული ენა და ყურანის გავლენა მის განვითარებაზე (ალ-ფარუკ არ-რაჰალისა), „მუსლიმანური შეგნების გაძლიერება არაბული ენის გავრცელების გამო“ (სირიის ენის კვლევითი ცენტრი, გვ. 117—119) და სხვ.

აქვე განხილულია „ყურანის ენის გავლენა მუსლიმანთა არაარაბულ ენებზე“ (სამი ქიალი, გვ. 131—134) და „არაბული

ენის კვალი ესპანურში“ (სამი ალ-ჟაფუარი ალ-ქაზბარი). მუჰამედ ალ-თაფასი კი თავის სტატიაში იკვლევს „არაბულ-სპარსულ ენობრივ ურთიერთობას“, კერძოდ სპარსულ ნასესხებ ლექსიკას არაბულში (გვ. 126—131). საინტერესოა აბდალაჰი ფადლის წერილი „შემოსული თუ ძველი“ (გვ. 18—32), სადაც ავტორი გვერდს ვერ უვლის სხვა ენების გავლენას არაბულ ლექსიკურ ფონდზე, თუმცა სხვა სტატიების ავტორები იბრძვიან წმინდა არაბული ლექსიკისა და ტერმინოლოგიის შექმნისათვის. იხ. მაჟიდ სარუჟი „ლექსიკის არაბიზაცია ჩვენი მეცნიერული პროგრესის ყველაზე მნიშვნელოვანი საშუალება“ (გვ. 68—74), იუსუფ ალ-ხური „არაბული ენა და ახალი ტერმინოლოგია“ (გვ. 149—152) და სხვ.

აბდალაზიზ შატარი ძველი არაბი გრამატიკოსების ტრაქტატების საფუძველზე ცდილობს დაამტკიცოს, რომ „არაბი ფონეტიკონები რჩებიან თანამედროვე ლინგვისტებზე“ (გვ. 52—59), ხოლო შამპუზ ალ-ჰალაბის წერილი ეხება არაბული ფონეტიკის ერთ-ერთ ვიწრო საკითხს, კერძოდ „ჩქმ“-ის დახასიათებას (გვ. 152—155).

ეურანალის რედაქტორი ბენ აბდალაჰი თავის სტატიაში „აზროვნებისა და ენის განვითარება ახალ მაროკოში“ მშობიანადეს მაროკოს ისტორიის ძველი დროიდან დღემდე და ხაზს უსვამს მის წარმატებებს არაბული ლიტერატურისა და პოეზიის დარგში.

ამ ტომის ერთი ნაწილი მთლიანად ეთმობა ლექსიკონებსა და ცნობარებს. ასეთებია: „კალბარიობის და ცივილიზაციის გამოჩენილი პირები“, რომელიც ფაქტურად მორიყეს ცნობებს მხოლოდ არაბული ქვეყნებისა და კერძოდ მაროკოს ლიტერატურაში ნაპოვნი, „მაროკოს ცნობილი ქალები“ და სხვ.

აქვე განხილულია არაბული ენის შემსწავლელი სხვადასხვა ორგანიზაციის საქმიანობა, მაგ., ენათმეცნიერების აკადემიისა ერაყში, უნივერსიტეტებისა ეგვიპტეში, სამეცნიერო უმაღლესი საბჭოსი სირიაში და სხვ., სხვადასხვა კონფერენციების შეუშობის ანგარიშები და გადაწყვეტილებანი და ა. შ. აქვე დაბეჭდილია გ. მინეჟანის, „ალ-ლისან ალ-არაბის“ მოსკოველი კორესპონდენტი, სტატია „აღმოსავლეთმცოდნეობა საბჭოთა კავშირში“ (გვ. 381—384), რომელიც სინამდვილეში წარმოადგენს აღმოსავლეთმცოდ-

ნეობის V კონფერენციის ანგარიშს ერევანში.

ამავე ტომში მოთავსებულია მ. ეატის სტატიის „არაბული ენისა და ისლამის შეწყველა შერტლანდიაში“ (გვ. 384—395) და პოლინელი ორიენტალისტის ი. ბელაესკის — „არაბული ენის როლი და მნიშვნელობა შუა საუკუნეებში და ამჟამად „თარგმანი ანალიზითა და კომენტარებითურთ, თუმცა უკანასკნელი დაბეჭდილია აგრეთვე ეურნალის ბოლის ფრანგულად. ფრანგულადვე გამოქვეყნებულია ი. ბელაესკის და საბჭოთა ორიენტალისტის ს. ბაკიუეას მიერ 1966 წელს წაითხული მოხსენებები რაველოში (იტალია) „იბნ ხალდუნის შეხედულებანი არაბული ენის შესწავლაზე“ (გვ. 19—24) და „იბნ ხალდუნი და მისი სოციალური დონე“ (გვ. 13—18).

„ალ-ლისან ალ-არაბი“-ს VII ნომრის II ტომი ძირითადად განკუთვნილია სხვადასხვა დარგის არაბული ახალი ტერმინების ჩვეულებისა და ტერმინოლოგიური ლექსიკონებისათვის სათანადო კომენტარებითურთ, ასეთებია: მათემატიკური (არაბულ-ინგლისური), საეკონომებლო (არაბულ-ფრანგული), ტერმინების (არაბულ-ინგლისური), გეზების (არაბულ-ფრანგულ-ინგლისური), ნავთობის (არაბულ-ინგლისური). აქვე მოუვანილი ერთი და იგივე ცნებისათვის განსხვავებული ტერმინების ხმარება სხვადასხვა არაბულ ქვეყნებში: ეგვიპტეში, ქუვეითში, ერაყში, ლიბანში, ლიბიასა და საუდის არაბეთი, ლარინგოლოგიის (არაბულ-ფრანგულ-ინგლისური), კარტოგრაფიის (არაბულ-ფრანგულ-გერმანული). ფილოსოფიის (არაბულ-ფრანგული).

ეს ლექსიკონები, ისევე როგორც სხვა სტატიებიც, შედგენილია ან ცალკეული სპეციალისტებისა ანდა მთელი ორგანიზაციების მიერ, როგორიცაა, ნავთობის საქმეების სამმართველო, ლექსიკის არაბიზაციის მუდმივი ბიურო, არაბიზაციისა და თარგმანის კომიტეტი იორდანიაში და სხვ.

ცნობილი არაბი შერლის მაჰმუდ თეიმურას სტატიაში „ახალი რამ ცივილიზაციის ლექსიკაში“ (გვ. 16—20) განმარტებულია სერთაშორისო თანამედროვე ტერმინები და მოცემულია მათი არაბული თარგმანი, ანალოგიური ხასიათისაა. აბულაჰაჟ ფადლის

წერილი „ნეოლოგიზმები“ (გვ. 52—56) და პასან ალ-ილმის „ახლად არაბიზებული სიტყვები“ (გვ. 185—187). სადაც ახალი, წმინდა და არაბული ლექსიკის გეერლით ჩვენ ეხედებით არაბიზირებულ უცხო ტერმინებსაც, როგორიცაა, მაგ., „ანეშია“—არაბ. „ანიმა“ და სხვ.

რამდენიმე წერილი წარმოადგენს შენიშვნებს უკვე არსებულ ტერმინებზე და დასაბუქად მომზადებულ ან უკვე დაბეჭდილ ტერმინოლოგიურ კრებულებზე, როგორიცაა, ფიზიკის, ქიმიის, ასტრონომიის, ფოსტა-ტელეგრაფიის და სხვ.

„არაბულ ლექსიკონთა ლექსიკონში“ (შეადგინა სადიკ ბენ ალ-არაბიშ) მერტაყელები სისრულით ქვეყნების მიხედვით ჩამოთვლილია არაბული განმარტებითი და თარგმნითი ლექსიკონები, გამოქვეყნებული უკანასკნელი ასი წლის განმავლობაში (აყად. გ. წერეთლის არაბულ-ქართული ლექსიკონი მოთავსებულია არაბულ-რუსულ ლექსიკონებში, ხოლო თვით აყად. გ. წერეთელი ნახსენებია როგორც რუსი ორიენტალისტები).

„ალ-ლისან ალ-არაბი“-ს ამ მოკლე მომხილვაში ჩვენ ვცადეთ თემატიკის მიხედვით დაგველაგებინა საკლავი მასალა და ხაზი გავესვა იმ ძირითადი მიმართულებებისთვის, რომელიც ახასიათებს ამ ყველაზე ურცელ და ყველაზე დიდტრიაჟიან ეურნალს არაბულ სამყაროში.

როგორც ეხედავთ, თავიდან ბოლომდე ეს ეურნალი ემსახურება არაბული ენის ისტორიის შესწავლას და მის განვითარებას (ზოგჯერ ზედმეტად ტენდენციურადაც კი) და არაბულ ქვეყნებში ყველაზე აქტუალურ და მტკივნეულ პრობლემას — საკუთარი სამეცნიერო ტერმინოლოგიის შექმნისა და უნიფიკაციის საქმეს.

ამისთვის ამ პერიოდულ გამოცემაში მომუშავე სპეციალისტები, პირველ რიგში, აკროებენ და ითვალისწინებენ უკვე არსებულ და გავრცელებულ არაბულ ტერმინებს, იყენებენ ძველ არაბულ ლექსიკურ მასალას ახალი ცნებებისა და საგნების გამოსახატავად ანდა არაბული მოფოლოგიური მოდელების მიხედვით ჰქმნიან ახალ ტერმინებს და აღარებენ მათ ფრანგულ და ინგლისურ ექვივალენტებს; როგორც წესი, ამ ტერმინოლოგიურ კრებულებსა და ლექსიკონებში ჩვენ თითქმის არა ეხვდებით უცხო ლექსიკურ ერთეულებს.

მარიამ ნედოსპასოვა

ქართველებს საეყენათ განმავლობაში მკიდრთა ელტერული და პოლიტიკური ურთიერთობაჲ ჰქონდათ აღმოსავლეთის ხალხებთან, კერძოდ ირანული მოღვმის ტომებთან, რომელთა ენები წარმოადგენდნენ ერთერთ ყველაზე უფრო დიფერენცირებულ მონათესავე ენათა ჯგუფს ამ კონტაქტების შედეგად ქართულმა ენამ შეითვისა მრავალი ირანული წარმოშობის სიტყვა. ზოგ შემთხვევაში შეთვისებული ლექსეპედიუ შეგუების პროცესი მსესხებელ ენასთან იმდენად შორს არის წასული, რომ სერიოზული და ღრმა კვლევა-ძიების გარეშე შეეძლება ლია სესხების ეპოქისა ჯა შემოსვლის გზების დადგენა.

მ. ანდრონიკაშვილის მონოგრაფიული ნაშრომი მრავალი წლის მუშაობის შედეგია და წარმოადგენს მნიშვნელოვან გამოკვლევას. ავტორი მოზნად ისახავს „გამოავლინოს ქართულ ენაში არსებული ირანული ელემენტები მისი განვითარების მთელ გზაზე“ (გვ. 7), ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად შეცნობრმა დაადგინა, რომ „ქართულში შემონახულ ირანულ ელემენტებს შორის შეიძლება შევხვდეთ სიტყვებს, რომლებიც განეკუთვნებიან ძველ საშუალო და ახალ ირანულ ეპოქებს, რომლებიც ატარებენ კელის სხვა და სხვა დიალექტური წრებისა“ (გვ. 8).

მ. ანდრონიკაშვილის მონოგრაფიაში განხილულია სხვადასხვა ეპოქისა და სხვადასხვა ირანული დიალექტური წრიდან ქართულში შემოსული მრავალი სიტყვა. ამ გამოკვლევის რეცენზენტს უნდა ჰქონდეს საფუძვლიანი თეორიული მომზადება, იგი კარგად უნდა ერკვეოდეს ირანულ ენათა სტრუქტურის საკითხებსა და ასტორიასში. გარდა ამისა, მას ხელი უნდა მიუწვდებოდეს ქართველური და კავკასიური ენების მასალაზედაც. ამ ასპექტში ჩვენი ინტერესები იფარგლება ოსური ენით და შევეხებით სარეცენზიო ნაშრომის მხოლოდ იმ ნაწილს, რომელშიც შესწავლილია ოსური ნასესხობანი.

ოსურ-ქართული ექლტერული ურთიერთობა თავისი სიძველით, სიმდიდრით, სირთუ-

ლით და ანტერესით ღრმა იმისა, რომ გახდეს საეტილოური კვლევის საგანი². ამ ურთიერთობის ისტორიაში მკვლევრები ორ ეტაპს გამოყოფენ პირველ ეტაპზე გავლენა იყო ორმხრივი, ე. ი. ორივე მხარე განიცდიდა ურთიერთ გავლენას. მეორე პერიოდში კი ძლიერდება ქართლის გავლენა ოსურზე³. ცხადია, საერთო ჯამში ქართულ ნასესხობათა რიცხვი ოსურში ჰარბობს ოსურ ნასესხობებს ქართულში. გარდა ამისა, ქართველური ენების გავლენამ საგრძნობი კვალი დააშინია ოსური ენის ფონეტიკას, მორფოლოგიასა და სინტაქსურ წყობას.

პირველ პერიოდში, როცა ოსურ-ქართული ენების ურთიერთ გავლენა თანაბრად ძლიერი იყო, ქართულმა ოსურიდან შეითვისა რიგი სიტყვებისა. როგორცაა მაგალითად, ქართ. ხიდი<ოს. xid, ქართ. ქული<ოს. xud; ქართ. დოლი<ოს. dōg; ქართ. ბეჭა<ოს. bewa⁴ და სხვა. ამავე პერიოდს განეკუთვნება ოსურში ქართულიდან შეთვისებული სიტყვები, როგორცაა მაგალითად. ოს. k'azma<ქართ. კაზმი (ასაკაღარი, თოკი); ოს. k'ira<ქართ. კირი; ოს. caxqal (ტალა)<ქართ. წყალი; ოს. bicaxw<ქართ. ბიჭი და მრავალი სხვა⁵. ამ პერიოდის ნასესხობანი მრავალადა შემონახული ორივე ენის დიალექტებში: ოსური ნასესხობანი ქართული ენის მოხუცრ. რაქულ. მთიულურ. ხევისურულ დიალექტებში, ხოლო ქართული ნასესხობანი — განსაკუთრებით ოსური ენის დიგორულ დიალექტში.

ოსურ-ქართული ლექსიკური ურთიერთობის საკითხები საქმოდ ერტლად არის შესწავლილი პირველში ნაშრომში (40—142 გვ.). მასალა შემდეგნაირადაა დალაგებული: სკვითურ-სარმატული და ალანურ-ოსური ელემენტები ქართულში (40—57), სკვითურ-ალანურ-ოსური ბგერების გადმოცემისათვის ქართულში (57 — 75 გვ.). სკვითურ-ალანურ-ოსური ენებიდან შეთვისებული სიტყვათა ეტიმოლოგიური ანალიზი (75—130 გვ.), სკვითურ-ალანურ-ოსური წარმოშობის საკუთარი სახელები (130—142 გვ.);

¹ გამოკვლევებული რეცენზიები: L. Zgusta, Archiv Orientalni, XXX, 3, Praha, 1967, გვ. 491—492; F. Machalski, Folia Orientalia, IX, 1968, გვ. 350—351; ა. შანიძე, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, XI, 1968, გვ. 145—158; В. И. Аббаев, Вопросы языкознания, № 4, 1969, 127—130; G. Pálisch, OLZ, № 9/10, 1971, გვ. 481—491.

² В. И. Аббаев, Происхождение и культурное прошлое осетин по данным языка, Осетинский язык и фольклор, М.-Л., 1949, стр. 86.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ В. И. Аббаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, М., 1958, стр. 620, 652, 502, 260.

განხილულია 108 სკვითურ-ალანური სიტყვა, მოცემულია აგრეთვე 30 ოსური საკეთარი სახელის ეტიმოლოგიური ანალიზი.

მ. ანდრონიკაშვილის ნაშრომის ღირსებად უნდა მივიჩნიოთ საანალიზო მასალის სიუხვეც. ამ თვალსაზრისით სარეცენზიო ნაშრომი გამოირჩევა მანუ დღემდე დაწერილ გამოკვლევებშიდან. აქვე ისაა, რომ წიგნში მოთავსებული ლექსიკური მასალის ნაწილის ოსური წარმოშობა ანუ ბუნებრივების მიერ უკვე იყო აღნიშნული. მაგრამ სარეცენზიო ნაშრომის ავტორის მათი ეტიმოლოგიური ანალიზი უფრო ღრმად და სრულად აქვს მოცემული და სათანადო ქართული ლიტერატურული წყაროების მონაცემებით დამოწმებული. გარდა ამისა, მთელ რიგ შემთხვევაში სკვითურ-ალანურ-ოსურ ნასესხობათა გამოკვლევის პრიორიტეტი ეკუთვნის ჩვენს ავტორს. ამ სიტყვათა რიგიდან სრულიად დამაჩრებლად მიგვაჩნია შემდეგი:

ქართ. ბუნიობა < ოს. bon — „ღღე“;

ქართ. გავ < ოს. gawyn — „უგრება“, ზედვა“;

ქართ. გურდემლი < ოს. kurd — „მკვდელი“;

ქართ. დენ- დენ- დენ-ობა < ოს. don — „წყალი“;

ქართ. მონა < ოს. monax — „ქმარი“;

ქართ. ხახარი < ოს. sexwar — „სადილი“;

ქართ. ფრ (ფრ-ილი, უფრ-ო) < ოს. [yr] iur — „ძალიან ბევრი“;

ქართ. ფათენ < ოს. faetan — „ფართო“;

ქართ. ცინ- ცინ- < ოს. cin | cinax — „სახარელი“;

ქართ. ყვენ (თმა) — < ოს. qayin | qun — „თმა“;

ქართ. არნი (გარეული ცხვარი) < ოს. ar-nax — „გელური“;

ქართ. მუხი < ოს. mux | mox — „ღრბელი“ და სხვა.

ასეა ჩვენ ვესურს რამოდენიმე სიტყვის

შესახებ მკითხველს გავაცნოთ ჩვენი მოსაზრებანი.

ავტორის ქართული კელ—(კელ-ობს) სიტყვისათვის ამოსავალ ფორმად ოსური koyl—k'oyr მაჩნია (გვ. 91). ოსურში koyl—k'oyr ფორმანტები მთელ რიგ სიტყვებში მოუთითებენ ფიზიკურ ნაელებზე, მაგ., k'oylx — „იკოქლო“, cænkoyl—„უხელი“ და სხ. ჩვენი ყურადღება გვიანდა შეეპიროთ სიტყვაზე cænkoyl—„უხელი“, რომელიც ავტორსაც აქვს პოტანული (გვ. 91). ოს. „cænkoyl—<cong—(ახელი) + koyl (ფიზიკური ნაელის აღნიშვნა: ლი ფორმანტი). საინტერესოა, რა კავშირია ძველი ქართულის ცანკოლო—„კეტი“⁶ ოსურის cænkoyl-თა? koyl, koyr ელემენტების სადავრობა, როგორც ამას ავტორიც აღნიშნავს, ჭერ გაურკვეველია. ვ. აბაევი, მაგალითად, მას რუსულ кур-, кар-ს (кур-носый, карзыйн) უდარებს⁷. ხოლო ზოგი ქართველოლოგი კელ-ს ქართულური ენების საკუთრებად მიიჩნევს⁸. ქართული კელ—(კელ-ობს)-ის წარმომადგომის დადგენა, როგორც ჩანს, ჭერ კიდევ მოითხოვს კვლევას.

სულევენი — „გადაზეული ბრტყელი ყველი“ (საბა). ვ. აბაევი და მ. ანდრონიკაშვილი უკავშირებენ ამ სიტყვას ოს. (დიდ) sulu-xun < sulu—(„შრატა“) + xun—(„იან აფიქ-სი). ამ სიტყვაში sulu-ს ეტიმოლოგია გაურკვეველი რჩება. აქ გვინდა შევნიშნოთ, რომ ქართული ენის რიგ დიალექტებში შრატს უწოდებენ სულელი (მხოვეური)⁹, სულელი (ლენხუბური)¹⁰. ხომ არ არის ოსურის syly | sulu სიტყვისათვის ქართულის „სულელი“ ამოსავალი? გამოირიცხელი არ არის, რომ ოს. sulu < ქართ. „სულელი“, შემდეგ ოსურმა ენამ აფიქსით გააფორმა იგი და — xun ღირთული სიტყვა ქართულმა უკან დაიბრუნა. ანალოგიური შემთხვევა გვაქვს სიტყვა „ქარჩინასთან“: ოს. kærçyn < kar („ქერი“) + çyn („იან აფიქსი) —

⁶ უფრო სწორად — 109, უნომროდაა სიტყვა „ქარჩინა“ (იხ. გვ. 117).

⁷ ოსურში სიტყვა qayin-იდან არის ნაწარმოები qayni'yz — „გაფთხორილი, შუბლშვრული“ < qayin (თმა, ბეწვი) + 'yz (უღრ). შდრ. ირან. duz-xauna — „სუდი შატელი“ (ოსურში ინიერ-სიაა შიზდარი), ქართული ენის ჭიხუფრ დიალექტში გვაქვს სიტყვა ყვინიზი — „ყოყლონიობა, მამლაყვინობა“ (იხ. სტ. მეფთქაშვილი, „ჭიხუფრის ლექსიკონი, თბილისი, 1943, გვ. 207), ასევე ძვ. ქართულში ყვინიზი — ფრინველთ ყვინილობა (იხ. საბა, „ქართული ლექსიკონი, თბილისი, 1928, გვ. 334). ვთქვამთ, ქართული „ყვინიზი“ < ოს. qayni'yz (ოსურის i' — ქართულში დაცარდა).

⁸ В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, стр. 301.

⁹ საბა, სულხანი, ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, თბილისი, 1928, გვ. 216, ეგვე სიტყვა გვაქვს „ცანქუბელელი“ < „ცანქუ+ბელელი“ — „უღელი, წყვილი“.

¹⁰ В. И. Абаев, Ист. этим. словарь осетинского языка, стр. 301.

¹¹ Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, Москва, 1964, стр. 106.

¹² იხ. ქართული დიალექტოლოგია, I, 1961, თბილისი, გვ. 563.

¹³ იქვე, გვ. 679.

„ქაროვანა“. აქ ოს. *kar* (კარ) - ქარი. შემდეგ მას თითქმის დაუთხო აქვს — *ჭყ* და ქართულ-მა დაბრუნდა თავისი სიტყვა ოსურ აუქს დარ-თელ¹⁴.

ქარა. ძველი ეტიმოლოგიურად ოსურ *zyu* | *zin* „ძველი“ სიტყვის უკუპირუდად. ავტორი ძველი სიტყვასთან იხილავს ძველ (— ძლე) სიტყვას და შეადარებლად მოჰყენებს ოსური *zy-na nas zy-na* (გვ. 126). ჩანს, ავტორს ოს. *zy-na nas zy-na*-ში ძირეულად *zyu* — „ძველი“ სიტყვა ზიანია. სინამდლეში კი აქ გააქვს ზნა *zy-nu* (*внудеться*): *zy-na nas zy-na* — სიტყვა სიტყვის „ჩანს არა ჩანს“ (*есть не есть*), *ესე вину*).

ავტორს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, აქვს წარმოდგენილი სკვითურ-ალანურ-ოსური ენებიდან შეთვისებული სიტყვათა ეტიმოლოგიური ანალიზი. ზოგიერთ სიტყვასთან კი იგი მხოლოდ სესხების ფაქტის აღნიშვნით კმაყოფილდება, ე. ი. არა აქვს მოცემული ოსური სიტყვის ეტიმოლოგიური ანალიზი, ასეთი სიტყვებია:

ოს. *livze* (ლარწა) > ქართ. „ღებუ“ (გვ. 96);

ოს. *myzra* > ქართ. „მეჯირა“ (გვ. 100);

ოს. *kiesez* (ყაბარდოელი) > ქართ. „ქაშა-გი“ (მოზრდელი ტყე);

ოს. *caem* (ქონი მდინარეზე) > ქართ. „ცე-ლი“ (გვ. 122);

ოს. *tyuzyu* (სწრაფა) > ქართ. „ტუნჯული“ (გვ. 126);

ოს. *c'itt* (წაფება) > ქართ. „წილელი“ (გვ. 127);

ოს. *vaizet* (ვაი) > ქართ. „ხიზა“ (გვ. 129);

ოს. *ghonit* > ქართ. „ვინოლი“ (გვ. 83);

ოს. *gyuz* (გუზ) > გუნს. გუნება (გვ. 83);

ოს. *qad* (კად) > „ტყე“-¹⁵ (გვ. 109);

ოს. *hox* (ხოხ) > ქართ. „ხობი“ (გვ. 81);

ოს. *lappu* (ბუკ) > ქართ. „ლაპი“ (გვ. 96);

ოს. *syvaz* (საწი) > ქართ. „სასაწი“-¹⁶ (შეღებია) (გვ. 107);

ოს. *syvaz* (საწი) > ქართ. „საწი“-¹⁷ (გაწევი 5 წლადან 10 წლამდე) (გვ. 111);

ოს. *mas* > ქართ. „მას“-¹⁸ (გვ. 97);

ოს. *nyxas* | *nixas* (საღებარე, სასაღებარე აღ-გილ) > ქართ. „ნახაზი“-¹⁹ (გვ. 101);

ოს. *law* (ლა) > ქართ. „ლა“-²⁰ (გვ. 90);

ოს. *xast* (ოძი) > ქართ. „ხასტი“ (ფრცხელი) (გვ. 66);

ოს. *cauyin* > ქართ. „ცუ“-²¹ (გვ. 73);

ოს. *wara* (მეღლი) > ქართ. „ვარაგა“ (ნამ-გლის ყუა) გვ. 56

ოს. *kaw* | *kawo* (ბევს) „ქაუ“-²² (გვ. 68);

ოს. *k'ord* (ხვეუ, ჭოგა) > ქართ. „კორტი“-²³ (გვ. 69);

ოს. *law* (ქეჩლი) > ქართ. „თაყთაყი“ (გვ. 77);

ოს. *tewa* (აქლუმი) > ქართ. „სტევი“-²⁴ (აქლ-მის მატყული) (გვ. 85);

ოს. *kaex* | *kaexa* > ქართ. „კე“-²⁵ (გვ. 69), ჩამოთვლილი სიტყვებიდან ზოგიერთის ეტიმოლოგია სპეციალურ ლიტერატურაში ცნობილია, ასეთია მაგალითად,

¹⁴ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, стр. 59.

¹⁵ В. И. Абаев, О некоторых осетинских элементах в грузинском, Труды Института языкознания, Т. VI, Москва, 1956, стр. 410.

¹⁶ სარკუნეზი ნაშრომის ავტორი წერს, რომ შესაძლოა ქართ. ტყეს კავშირი აქვს ოს. *qad* | *ghad* ფორმასთან და მიუთითებს ვ. აბაევის ისტორიულ-ეტიმოლოგიურ ლექსიკონს. მკითხველს რჩება შთაბეჭდილება, თითქოს ეს აზრი ეუთვნოდეს ვ. აბაევს, მაშინ როცა ლექსიკონში წერია შემდეგი: „*ghad* — *лесная поляна* — см. *qad* — *лес* и *micar* — *полюна*“ (Историко-этимологический словарь, I, стр. 554).

ასეთი შემთხვევები სხვა სიტყვებთანაც გვხვდება, ასე მაგალითად სიტყვა „აბრაგა“ ავტორი უკავშირებს ოს. *abyraz* | *abxaz* (ყაჩაღი, აბრაგა) და წერს: „ვ. მილერი და მ. ფსაგერი აღნიშნულ ოსურ ფორმას *abyraz* — უკავშირებდნენ სკვითურ საყეთარ სახელს *Abra-gas* აბაევის აზრით კი მას საფუძვლად უდევს ირანული *abra* — „ღრუბელი“. ოს. *arv* — „ცა“ (გვ. 76). როგორც ეხლავეთ, შთაბეჭდილება რჩება, თითქოს ვ. აბაევი ოს. *abyraz*-ს საფუძვლად უდებს ირანულ *abra* „ღრუბელი“, ოს. *arv* — „ცა“. ვ. აბაევთან კი ასე ვკავს: „Поэтому ехид...“ *Abra-gas* (Вс. М и л е р, ЖМНП, 1886, окт., стр. 249; *Vasmer*, *Ir. i. S.* 30) следует считать *корень с иран. abra*, *ос. arv* — *небо*“ (Историко-этимологический словарь, I, стр. 26).

¹⁷ ავტორის შეცდომით უწერია „*mas*“

¹⁸ ავტორის შეცდომით უწერია „*cauau*“ (რომელიც ნიშნავს „სკლა“)

¹⁹ უკანასკნელი 8 სიტყვა (*xast*, *cauyin*, *cazag*, *kaw*, *k'ord*, *law*, *tewa*, *kaex*) ავტო-

ოს. ხოვ—ხოვა (მდრ. ავ. ხv̄za-, სპარს. buz—ხოვა)²⁰;

ოს. tynzyt | tunzun — სწრაფვა (შესაძლოა ძველი ინდ. tynjati, tujati, tunākli—(दाप्ति नाप्ताए, पोत्रोप्ताए):²¹

ოს. xaxax—სახლარი (<ав. xāro, ახ. სპ. xar, ძვ. ინდ. karas):²²

ოს. syvax | suvax—სამი (< sū-bara სადავ სū—ნიშნავს „ამობერილი, ნაყოფი“. მდრ. ავესტ. sū—ნაყოფი; სასარგებლო; და სანსკრ. śvayati (sūra):²³

ოს. caevyn—„ცემა“ (მდრ. სოლდ. *čep — შიპარვა, გატაცება; სპარსული čāpīdan — „გამარცხა“ და სხ):²⁴

ოს. k'ord—„გუფი; მრავალი“ (შესაძლოა ნახესხებია ვუთ. *kaurdr—„ქოფი“):²⁵

ოს. kaxec | kaxecax იხის გობი“ (სპარს. kaxec, სოლდ. kpc-):²⁶

ოს. kaw | kawax — „წნელი ღობე“ (მდრ. ევანგ. kawa, შორდ. kav—წნელი, რუს. kava, ქართ. კავი, სვან. k'aw):²⁷

არ არის გამოჩენილი შესაძლებლობა იმი-

სა, რომ ჩამოთვლილი „ეტიმოლოგია“ სიტყვების ნაწილი ქართულიდან იყოს შესული ოსურში, მითუმეტეს, რომ ზოგიერთ მათგანს ქართველურ ენებში გააჩნია შესატყვისობები, ოსურში კი მათი წარმომავლობა ცნობილი არ არის. ასე მაგალითად, ოს „აჯო“—ქონი მღონარზე (ე. ი. გაყინული თოვლი მდინარეზე) ავტორის აზრით, ქართ. ცმ-ელი<ოს „აჯო“. ე. აბავეისათვის ამ სიტყვის წარმომავლობა გაურკვეველი რჩება²⁸, ქართულ ცმ-ელს კი ქართველურ ენებში შესატყვისობები აქვს: მეგრ. cyma „ნადელი“, ქან. cimu—„ქონი“²⁹. ასევე ოს. c'elun—c'ill—„ნათება“ ავტორის ქართულში წით-ელი სიტყვის წყაროდ მიაჩნია. ოსურში ამ სიტყვის ეტიმოლოგია არ არის ცნობილი³⁰; ქართველურ ენებში კი მას გააჩნია შესატყვისობები: მეგრ. კით-ა, ზან. კითა³¹.

ოს. tax — „ქეჩილი“ ავტორი ქართული „თივა“-ს ამოსავლად თვლის. არც tax—სიტყვის ეტიმოლოგიაა ოსურში გარკვეული³², ქართველურ ენებში კი „თივა“—სიტყვას აქვს შესატყვი-

რის შივრ შიტანილია მაგალითებად, როცა იხილავს სკეითურ—ალანურ—ოსური ბგერების გადმოცემას ქართულში, ეტიმოლოგიურ ნაწილში ისინი არ არიან მოხსენებული.

ზოგი სიტყვა ავტორის სკეითურ—ალანურ—ოსური ბგერების განხილვისას მოცემული აქვს, როგორც ოსური ნასესხობანი, ეტიმოლოგიურად კი განხილულია ისინი როგორც ქართული ანუ საშუალო სპარსული წარმომავლობის სიტყვები, ასეთებია: ავაჯანი (გვ. 58, 218), ავაჯიკი (გვ. 58, 217), მიჯი (გვ. 60, 342); სიტყვა „ქელი“ კ ისრულიად სამართლიანა არის როგორც სკეითურ—ალანურ—ოსური ენებიდან შეთესიებული სიტყვა (გვ. 119), მაგრამ იგი საშუალო სპარსულსა და ქართულს შორის ფონეტიკურ შესატყვისობის განხილვისას საშუალო სპარსულის წარმომავლობის სიტყვად გვევლინება (გვ. 199, 203).

20 В. И. Абаев, Ист. этимологический словарь осетинского языка, 1, стр. 264.

21 В. Миллер, Язык Осетин. М.-Л., 1962, стр. 1С8.

22 იქვე, გვ. 50.

23 Э. Бенвенист, Очерки по осетинскому языку, Москва, 1965, стр. 55.

24 В. И. Абаев, Ист. этим. словарь, 1, стр. 306.

25 იქვე, გვ. 637.

26 იქვე, გვ. 592.

27 В. И. Абаев, Ист. этим. словарь, 1, стр. 574.

ხეცურულში „ქევი“ — „მეორე მონაკვეთზე გაკეთებული მაღალი კედელი“. თ. გამყრელოძე და გ. მაკუარაიანი შესაძლოდ ხლიან „კევი“ — ფუძესთან ქე — (ქე-ა) ფუძის დაკავშირებას. იხ. თ. გამყრელოძე, გ. მაკუარაიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965, გვ. 44—45.

28 В. И. Абаев, Ист. этим. словарь, 1, стр. 300.

29 Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, стр. 225.

30 c'elun | c'ill არც კია შეტანილი ე. აბავეის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში.

31 ა. ჩიკობავა, კანერ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1939, გვ. 235.

32 თუ არ მივღებთ მხედველობაში ე. მილერის აზრს: tax—(av-un, დ. ос. itavun — сеять, возможно < *vitava-yāti — укре-пляю, заставаю уродиться“, В. Миллер, Язык Осетин, стр. 112.

სობები: ქართ: თი-ა, მეგრ. თბ-ს, მეგრ. კან. თაფი (<თი), სეან. ლი-შდჷბ (პრომა)³¹.

არ არის გარკვეული ოსურში ეტიმოლოგია—*goyz*, *kəssəg* და *goiṇon* სიტყვებისა:

—*goyz* სიტყვის მნიშვნელობა ოსურში არ არის ცნობილი, ე. აბავეი—*goyz* სიტყვის შესახებ ამბობს, რომ ეტიმოლოგური ძიებანი, როცა სიტყვის მნიშვნელობა ბერუსით არის მოცული, სარისყო საქმეაო³².

ოს. *goiṇon* — სიტყვის წარმომავლობაც ე. აბავეისათვის გაურკვეველი რჩება და იგი ეჭაუოფილდება მხოლოდ ამ სიტყვის ბაღყალ. და ქართ. რეგინოლ—თან შედარებით³³.

არც სიტყვა „*kəssəg*“—ოს წარმომავლობა არის ცნობილი. ტერმინი *kəssəg* გვხვდება რუსულ, ბიზანტურ, არაბულ, ქართულ წყაროებში. თვითონ სიტყვა *kəssəg*-ის წარმომავლობა, როგორც ამას ე. აბავეი აღნიშნავს, არ არის დადგენილი³⁴.

ზოგი ამ სიტყვათაგან არ არის სკიოთურ. ირანული წარმომავლობისა, ასე მაგალითად, ოს. *lewa* „აქლემი“ <თურქ. *deve*, აღმ. თურქ. *liva*, *liva*³⁵.

ავტორს ზოგიერთი ნასესხობანი განხილული აქვს ორჭერ, ერთხელ იქ, სადაც შესწავლილია სკიოთურ-ალანურ-ოსური წარმომავლობის სიტყვები, მეორედ კი იქ, სადაც საშუალო სპარსული წარმომავლობის სიტყვებია წარმოდგენილი. ასეთი სიტყვებია: ბევრი (გვ. 79, 289), დიღეგი (გვ. 85, 311—312), ზრახ ძრახ (გვ. 88—89, 328), ხაზ/ზას (გვ. 107, 325), ქად — (გვ. 116, 389), ხიდი (გვ. 129, 414).

მაგალითად:

„დიღეგი—ხარო, ორმო, საპატირო—<ოს *dəllag*—ქედა, ქეშთი, ძვ. ირ*. *adaryāka*—ოს. *dəll*—ძირს, ქვე+დგ—სუფიქსი (შდრ. ქართ. ქვევრი) იხ. საშ. სპარსულ სიტყვებში“ (გვ. 85).

„დიღეგი — სატუსალო, საპყრობილე, ქართული ფორმის მიხედვით ფალაურში უნდა გვეკონოდა, თუ ეს სიტყვა აქიდან არის შემოსული. „*dilak* საგულისხმოა ამ მხრივ ოსური სიტყვა *dəllag*“ (გვ. 311—312).

პირველ შემთხვევაში დიღეგი განხილულია როგორც ალანურ-ოსური წარმომავლობისა, მე-

ორეში კი—როგორც საშუალო სპარსული წარმომავლობისა, თანაც ლიტერატურული წყაროებიდან დასაბუთება ორივე შემთხვევაში ერთი და იგივეა.

ასევეა სიტყვა ხიდი:

„ხიდი—წყალზე გადასასვლელი საშუალება“ ოს. *xid | xed* — ხ-ლი უნგრ. *hid*, ავ. *haēlu*, სანსკ. *selu*, ავ. *haētumant* — მდინარის სახელი „პილმენტი“, სიტყვა სიტყვით „*reich an Dämmen*“ (გვ. 129).

„ხიდი, ქრლ. ავ. *haēlu-Damm*, სკრ. *selu*—ხიდი, შდრ. *haētumant*, ავლ. *hēlmand* „პილმენტი“ (სიტყვა სიტყვით დამბებით ან ხიდებით მდიდარი). ოს *xid | xed* — ხიდი, დაწერალებით იხილეთ პირველ თავში, სკიოთურ-ალანურ-ოსურ სიტყვებში“ (გვ. 414).

რაც შეეხება საკუთარ (პირის) სახელებს, აქაც სასურველი იყო ყველა ოსური წარმომომის საკუთარი სახელი ერთ თავში ყოფილიყო განხილული. ავტორს საეცოაღერ ქვეთავად გამოყოფილი აქვს „სკიოთურ-ალანურ-ოსური წარმომავლობის საკუთარი სახელები“ (გვ. 130—142) და ზოგი, კარგად ცნობილი ოსური წარმომომის საკუთარი სახელები არ არის ამ თავში შეტანილი (ასეთებია — ასფავურ, ანბა-ზუჯ, არსუჯ, ბაზუჯ, საურმაგი, ხსართან). ეს უკანასკნელი განხილულია თავში „ირანული წარმომავლობის პირის საკუთარი სახელები“.

ჩვენ ავტორს ზოგ შემთხვევაში ესა თვის აზრი ან დებულება ზუსტად არა აქვს გადმოცემული და ჩამოყალიბებული; ოსურ ენას ორი დიალექტი აქვს, — ირანული და დიგორული, ქავეური კი ირანულის ეოლოკავია. ხოლო ცნებები ქავეური და დეალური ჭეარავენ ერთმანეთს. სარკეცნობი ნაშრომში ვკითხულობთ: „*с. з-с* ნაყალა *з.гъг* (з) ჩვეულებრივად ოსური ენის *е. в. д* ვალურ ანუ ქავერ დიალექტებში“ (გვ. 141).

არ არის სწორი ავტორის შენიშვნა ამის შესახებ, რომ ოსურში *к, г, к'* თანხმოვნები *у, ј, е* ხმოვნების წინ გადარს *с. з, с'-დ* (გვ. 69). ოსურში, უფრო სწორად ირანულში, *к, г, к,* თანხმოვნები *у, і, е* ხმოვანთა წინ გადარს *შ-*

33 თ. გა-მ-ყ-რ-ე-ლი-ძ-ე, გ. მა-კ-ა-ვ-ა-რ-ი-ა-ნ-ი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, გვ. 111, 170, 253.

34 «...этимологические поиски при неясности значения риксованных» В. И. Абдеев, Ист. этим. словарь. I, стр. 449.

35 ი-ქ-ე-ე, გვ. 519.

36 ი-ქ-ე-ე, გვ. 588—589.

37 В. С. Миллер, Язык Осетин, стр. 22.

ჩვენა შენაშენები ეხება ცალკეულ ოსურ ნაწილებს: ქართულში და არავითარ შემთხვევაში ვერ ნათქვამს ჩრდილს იმ დიდ მღვწე-მღვწე ავტორს მოპოვებულა აქვს

ოსურ ნაწილები და დევნასა და ინტერპრეტაციას სიქეზი. როგორც იყო აღნიშნული მ. ანდრონიკაშვილის მონოგრაფია წარმოადგენს სერიოზულ გამოკვლევას. იგი ქართული ირანისტიკის მნიშვნელოვანი შენაშენია.

ოლეა თეგევი

C. G. HARTMAN, *Emphasizing and Connecting Particles in the Thirteen Upanishads*, Helsinki, 1956, 180 стр.

Яз. Вед и Упанишад всегда привлекал исследователей. Этот неиссякаемый к ведийскому материалу объясняется в основном тем, что язык Вед, достигший формы языка, присоединяемого к ведическому материалу, сохранил в себе ряд архаичных черт языка, которые отсутствуют в позднейшей литературе². Интерес также тот факт, что наряду с вышедшими из архаизма, восходящими к общиндоевропейскому периоду, языку Вед свойственно также большое число словообразований, развитых уже на индийской почве³. «Упанишад» представляют собой т. н. связующую линию (bridge) между Ведами и более поздним индуизмом, последнее слово первых и первый источник вторых⁴.

Вероятно, как раз эти свойства ведического языка привлекали внимание Хартмана, автора рецензируемой книги.

Как видно из заглавия книги автор ставит целью исследовать эмфатические и связующие частицы в тринадцати основных Упанишадах. Однако, при знакомстве книгой становится ясным, что исследователь выходит далеко за рамки поставленной задачи.

В книге дается характеристика частиц вообще, и в частности в Упанишадах, описывается стиль Упанишад вообще и затем стиль т. н. «Упанишадских частиц» и т. д.

Книга состоит из введения, пяти глав и заключения. Прилагается обширная библиография.

Во введении дается попытка определения термина «частица» вообще, который истолковывался по-разному разными лингвистами. Приводятся определения всех авторитетных (как индийских, так и западных) грамматиков и лексикографов по этому вопросу: J. Monzeau, H. Pouyeat, W. Entwistle, L. Renou, W. Whitney, B. Delbrück, M. Macdonnell, T. Burrow, Thurn-Hauschild, M. Kail, M. Maerhofer, а также о разделении Paṇini и других индийских грамматиков). Исследователь приходит к выводу, что грамматика в основном не проводят четкую линию между частицами и другими исключаемыми частями речи. Такую же неточность находит автор в определении этих частиц в словарях и для большей убедительности приводит целый ряд примеров иллюстрирующих, как одна и та же частица определена по-разному в различных словарях (в основном он берет словари Macdonnell, Apte, Rhys Davis and Stede; Grassmann; Sischupak-Nilli-Rénou; Moniere Williams;

Автор подробно (на десяти страницах) излагает противоречивые мнения других исследователей. Читатель ожидает, что автор даст свое решение спорного вопроса, или же, прикнувшись к мнению какого-либо автора, тем самым вынудит свою точку зрения. К сожалению в рецензируемой работе этого нет.

Далее автор переходит к классификации частиц. Автор приводит классификации частиц, предложенные отдельными

² «თავისებურად კ. გ. კ' თანხმობენ უ. ი. ე სპიკანთა წინ მხოლოდ პალატალდებთან.

¹ Т. Я. Елизаренкова, Аорист в «Ригведе», М. 1960; J. Gonda, Four studies in the Language of the Veda, 1954; J. Gonda, La place de la particule négative «Na» en vieux Indien, 1950.

² См. Г. А. Зограф, Языки Индии, Пакистана, Цейлона и Непала, М., 1960, стр. 10.

³ Т. Я. Елизаренкова, Аорист в «Ригведе», стр. 13.

⁴ S. Dasgupta, A History of Indian Philosophy, I, стр. 28.

исследователями (H. Hirt, B. Dolbrot, J. Spreyer, A. Macdonell, L. Rétor и другие).

Таким образом, автор излагает лишь существующие определения и классификации и заключает, что трудно определить частицу в ее взаимоотношении с другими составляемыми словами, особенно с наречиями и союзами, и классифицировать различные виды частиц. Поэтому сам он не предлагает ни своего определения, ни своей классификации. Однако, следуя определенной группе частиц «Эмфатически ситуационных» (по его определению) Харман был показан, по какому признаку он их отобрал, какой классификации придерживался. Также неясно сформулировано в книге, чем обусловлен выбор исследуемого места тринадцатилетнего Упаннишада. Из приведенного им перечня всех изданий Упаннишада можно лишь предположить, что автор руководствовался изданием Mukti Ka Upanishad, который, давая тридцатисемь перечней 103 Упаннишада, выделяет из них 13 ведийского и 95 послеведийского периода.

Однако, переходя к самому исследуемому материалу, автор создает четкую и определенную схему исследования.

Привлекает внимание сформулированный им в начале книги метод исследования частиц. По его мнению, каждая частица должна быть исследована с трех основных точек зрения: частоты употребления, места в предложении и значения, причем последнее самое важное.

По этой схеме в первой главе только простые частицы; типов комбинации их исследованы в второй главе. В остальных трех главах рассмотрены стиль и язык Упаннишада с точки зрения употребления частиц.

Таким образом, несмотря на нечеткость во введении, в целом рецензия безусловно, представляет большой интерес и принесет пользу изучающим структуру древнеиндийских языков.

Э. Г. Александров

M. G. H. A. T. A. G. E., *Phonetic and Morphemic Frequencies in Hindi*, Poona, 1961.

Учеными Индии за последние годы проведена значительная работа в области приращения элементов статистического анализа в изучении языков Маратхи, Гуджарати, Кашмида, Орья, и Малайялам¹.

Приоритет в применении метода статистического исследования языка хинди принадлежит доктору А. М. Ghatage. Автор перед собой ставил задачу выявить и рассмотреть все виды существующих лингвистических информационных статистического характера в языке хинди². Автор собрал исходный фактический материал приблизительно в 100 000 словоформ. Отсюда около 45000 слов из газет и периодических изданий, около 15000 из художественной литературы, около 13000 из научной литературы и около 14000 — из различной литературы (детская, тексты

для радио, переводы с английского и из других индийских языков). Автор установил, что в основу 100000 словоупотреблений лежит 19.000 лексических единиц.

А. М. Ghatage установил частоту употребления каждой словоформы. Вычислено также число слогов и предельная частота их употребления³. Автор устанавливает частоту употребления каждой фонемы и морфемы. Вышеуказанные данные автор дает в следующей последовательности:

1. Полный список слов, расположенных в алфавитном порядке, с указанием частоты употребления.

2. Список слов с частотой употребления 10 и больше, расположенных в исходном порядке (с точки зрения частоты).

3. Список слогов, расположенных в ал-

¹ Подробно см. S. M. Katre, Предисловие к книге А. М. Ghatage, *Phonetic and Morphemic frequencies in Hindi*, Poona, 1964.

² Указ. Предисловие S. M. Katre.

³ По А. М. Ghatage — максимальное число слогов в слове может быть равным

фавитном порядке, с указанием частоты употребления каждого слога.

4. Список всех слогов (перечисленных в третьем списке), расположенных в нисходящем порядке.

5. Список фонем, расположенных в алфавитном порядке, с указанием частоты употребления.

6. Список всех фонем (перечисленных в пятом списке), расположенных в нисходящем порядке.

7. Список флексивных морфем, расположенных в алфавитном порядке, с указанием частоты употребления.

8. Список всех флексивных морфем (перечисленных в 7 списке), расположенных в нисходящем порядке.

Таким образом, на основании большого фактического материала автор проводит очень важную и интересную работу. Данные этой книги могут быть успешно использованы как для исследования ряда проблем языка хинди, так и для типологических разысканий.

Значительным упущением автора книги, с нашей точки зрения, следует считать факт отсутствия статистического анализа классифицируемого материала. Дело в том, что автор представляет лишь статисти-

стические данные частоты употребления того или иного элемента языка. Однако отношения и система отношений в этой связи не даются автором. Например, исследователь не выявляет многообразий сочетания фонем, не дает фонетико-фонологическую модель слов, не дается дистрибуция фонем.

Как известно, на протяжении многих веков народы Индии имели тесные экономические и культурные связи с соседними народами. Эти контакты отразились в частности на звуковом составе языка хинди. Результатом иноземного влияния является проникновение звуков *f* и *z* в хинди, которые, «произносятся всеми говорящими на литературном хинди... *f* и *z* представляют собой самостоятельные фонемы языка Хинди»⁴. К сожалению транскрипция, применяемая доктором А. Ghalage, не различает *ph* от *f* и *j* от *z*. Поэтому значительно снижается ценность статистических данных, характеризующих например, символ «*ph*»⁵.

Несмотря на вышеуказанные недостатки, монография А. Ghalage является интересной и полезной книгой.

М. С. Модебадзе

Fr. MACHALSKI, *La Littérature de l'Iran contemporain, II (La poésie de l'époque de Reḡā Šāh Pahlavī, (1921—1941))*, Wrocław—Warszawa—Krakow, 1967, 195 стр.

Рецензируемая книга известного польского востоковеда Фр. Махальского представляет собой вторую часть широко задуманного автором монографического исследования и освещает вопросы, связанные с поэзией периода правления Резашаха.

Книга состоит из одиннадцати глав, заключения, библиографии и алфавитного указателя. Автор начинает с краткого предварительного анализа социально-политических и культурных условий указанного периода. Специальная глава посвящена вопросам состояния науки и литературы.

Этот период является значительным в

истории развития современной персидской поэзии. В это время получает распространение новое реформаторское течение в персидской поэзии, т. е. «свободный стих», возникают острые противоречия между сторонниками классического направления и реформаторами поэзии. Эти два лагеря четко и ясно предстают перед читателем в работе Фр. Махальского.

Представителей классического направления ученый подразделяет на ярых консерваторов — сторонников абсолютизации канонов аруза, старых тем и форм в современной поэзии; умеренных, к числу которых примыкали поэты, стремившиеся вписать новое содержание в старые рамки

⁴ Т. Я. Елизаренкова, Дифференциальные элементы согласных фонем хинди, Вопросы языкознания, № 5, 1961, стр. 23.

⁵ На это кстати указывает S. M. Kalre в вышеуказанном предисловии.

¹ Fr. Machalski, *La Littérature de l'Iran contemporain, I*, 1965. См. рец. W. Zajączkowski, *Przegląd orientalistyczny*, 1969, № 3, стр. 287—288.

газелей и касид; прогрессистов, которые были новаторами и фактически создателями современной политической, социальной и личной лирики. Рассмотрению творчества представителей каждой из этих трех групп автор посвящает отдельную главу.

Большое внимание уделяет автор творчеству выдающихся представителей современной персидской поэзии, таких как Малек ош-Шоара Бахар, чье творчество проанализировано в книге подробно и со знанием дела, Парвин Этесами и др.

Одна из глав книги охватывает современную юмористическую и сатирическую поэзию. Отдельная глава посвящена лирике, где Фр. Махальский исследует поэзию таких видных деятелей персидской литературы, как Рашид Ясеми, Халиб Ягмаи, Мохаммад Шахрияр и др.

Далее автор переходит к исследованию представителей модернизма в современной поэзии, в числе которых находим Нима Юшиджа и др. Лагерь модернистов Фр. Махальский делит на умеренных и правых, творчество которых рассматривает раздельно.

Отдельную главу посвящает автор исследованию таснифов.

В результате своих разысканий автор убедительно доказывает нам, что поэзия периода правления Реза-шаха представляет собою важное звено в цепи эволюции в современной литературе в Иране. Эта поэзия весьма богата и разнообразна. Но своеобразные политические условия определили то, что поэзия этих лет утратила свою патристическую целенаправленность, свой пафос борьбы, черты столь характерные для эпохи конституции (1906—1911 гг.).

Это эпоха настойчивых поисков. Автор ярко обрисовывает борьбу в поэзии того периода, борьбу острую и непримиримую между меньшинством, представля-

емую между меньшинством, представителями левой литературы, и большинством, представителями правой литературы. Меньшею послужил «новый стих», поэзия решительно отвергающая классические каноны. Большинство поэтов склонялось к традиции в вопросах формы, но допускали незначительные изменения в содержании. Однако тяжкие оковы правительственной «опеки» заставляли поэтов избегать политических тем и толкали их к личной лирике. Этим и объясняется большое развитие в этот период лирической поэзии в европейском духе.

Совершенно справедливо замечает автор, что борьба прогрессистов против консерваторов не увенчалась победой, но она явно расшатала почтенное здание традиций. Новал поэзия в конце концов привилась с успехом на старом дереве персидской литературы.

Многоаспектность освещения темы обусловила как отбор материала автором, так и широту круга включенных в монографию поэтов. Круг их действительно весьма велик. Фр. Махальский охватил в своем исследовании огромный поэтический материал. Следует отметить тонкие, скрупулезные наблюдения ученого, в которых чувствуется чуткость к малейшим деталям стиля и слога поэтов. Фр. Махальскому принадлежит право первого исследователя некоторых поэтов, например, С. Нафиси. Автор рецензируемой работы впервые освещает, хотя и кратко, поэтическое творчество Саида Нафиси, признанного литературного критика и прозаика.

Труд профессора Фр. Махальского, несомненно, займет достойное место в монографической литературе, посвященной проблемам современной персидской художественной мысли.

Л. С. Гунашвили

შ ი ნ ა პ რ ს ი

სტატები

ა. წანიძე. შენიშვნა ელ. ფეთურიძის სამეცნიერო მოღვაწეობის შესახებ	7
ბ. ჯიქია. ირანის მკვლევარი შრომის შესახებ	10
ბ. ჯიქია. ვლადიმერ ფეტურაძის ცხოვრება და მოღვაწეობა	17
ბ. ჯიქია. ვლადიმერ ფეტურაძის გამოქვეყნებული და გამოუქვეყნებელი ნაშრომები	27
გ. ჯიქია. ლ. ბაღაშვილი და ბაღაშვილი ვეფხისტყაოსანში	41
დ. ბუდეგინი. ტერმინი „ნიაფროზი“-ის მნიშვნელობისათვის	41
ე. ბახარაძე. სიტუაციის „სელა“	44
ვ. ბოგოლიუბოვი. ორი არამედიკალური წარწერის შესახებ პონიონის კოლექციიდან	48
ზ. ბაბაძე. აშვილი. ებრაელი ეპიტაფია ბორჯომიდან	55
ი. ბეგიძე. შენიშვნები საშუალო სპარსული სინტაქსის შესახებ	58
კ. ბიძიძე. დამუშავებული	64
ლ. ბაბაძე. სლამა სვეციის პოემა „ქაშვილი და ხორშილი“	70
მ. ბაბაძე. ლ. ზოგიერო. შენიშვნა ხოსრო დეჰლევის პოემის „შირინ ო ხოსრო“ ქართულ თარგმანთან დაკავშირებით	79
ნ. ბახარია. სპარსული არაქების ა. სელხანაშვილისეული თარგმანები	87
ო. გიუნაშვილი. კემალზადეს პოეზია „შურაბადის“ შესახებ	93
პ. ბაბაძე. ი. შარი და სპარსულ-რუსული ლექსიკონის შედგენის საკითხები	104
რ. ბაბაძე. ნიკოლაშვილისეული ენციკლოპედიის ფუნქციები კლასიკურსა და თანამედროვე ლიტერატურულ სპარსულ ენაში	114
ს. ბაბაძე. ბერძენი გალასელა ამდარიანზე	119
ტ. ბაბაძე. ნიკოლაშვილისეული ზოგადი ბერძენი დაპყრობის ისტორიისათვის	127
უ. ბაბაძე. ზოგადი ბერძენი (XV—XVI სს.) ასლად აღმოჩენილი დოკუმენტები	135
ფ. ბაბაძე. ისეთ ფარსულ გოგონაშიც ერთი სპარსულენოვანი წყაროს შესახებ	147
ყ. ბაბაძე. VI პოლიტიკური ორიენტაციის ძიებაში	153
ჩ. ბაბაძე. სპარსულ დოკუმენტურ წყაროთა პუბლიკაციები საქართველოში	160
ც. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	171
ც. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	176
ძ. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	183
წ. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	189
კ. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	193
კ. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	199
ლ. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	203
ლ. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	210
მ. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	217
ნ. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	220
ი. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	229
ი. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	237
ი. ბაბაძე. ფილოსოფიის საკითხები	241

- ბ. აშქიძე, მაგალითი თოდუა, ქილა და ღამნას საბავუელი ვერსია
- კ. წერეთელი, P. F. Rylova, Grammatika cirilickogo jazyka Iazyk Turxanckoro, XI n.
- მ. ნიკოლაძე, ჯერნალ ჯალისან აღარ ბე. VII ნომერი, ტ. I, 11
- ო. თედეველი, მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, 1966
- ე. ალექსიძე, C. G. Hartman, Emphasizing and Connection Particles in the Thirteen Principal Upanishads 268
- მ. შოღებაძე, A. M. Ghatage, Phonetic and Morphemic frequency in Hindi, 1961 270
- გიორგიშვილი, F. Machalski, La Littérature de l'Iran contemporain, li 270

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Г. Шанидзе, Заметка о научной деятельности Владимира Сардинопоегича Путуридзе .	
С. С. Джикия, Об ученых трудах ираниста	10
Р. К. Кикиладзе, Жизнь и научная деятельность В. Путуридзе .	17
Д. С. Ченшвили, Список опубликованных и неопубликованных работ В. С. Путуридзе .	27
Г. Б. Церетели, Балахи и бадахи в «Вепхисткаосани»	35
Б. Г. Ахвледиани, О значении термина «Niapog»	41
Н. А. Махарадзе, К толкованию слова «сулва» .	44
М. И. Боголюбов, О двух арамейских надписях из собрания Поппона	48
Н. И. Бабалякашвили, Еврейская эпитафия из Боржом	55
Г. Д. Чхендзе, Заметки о среднеперсидском синтаксисе	58
Д. И. Кобидзе, Дашуши	64
Н. Б. Каладзе, Поэма Сальмана Саведжи «Джамшид о Хоршид»	70
И. Ш. Гишашвили, Некоторые замечания о грузинском переводе поэмы Амира Хосро Дехлеви «Ширин о Хосро» .	79
А. А. Грахурия, Персидские хекаяты в переводах А. Сулханашвили	87
Л. С. Гиунашвили, О рассказе М. Джамал-заде «Шурабад»	98
Т. А. Чачавадзе, Ю. Н. Марр и вопросы составления персидско-русского словаря	104
Л. Ю. Асатиани, Функции местоименных энклитик в классическом и современном литературном персидском языке	111
В. Ф. Минорский, Греческая переправа на Амударье	119
А. К. Арендс, К истории захвата Хорезма Махмудом Газневи	127
О. Д. Чехович, Новые находки документов Ходжа Ахрара .	135
Д. Б. Кацитадзе, Еще раз об одном персоязычном источнике Парсадана Горгаджанидзе	147
Б. Д. Дондуа, Бахтанг VI в поисках политической ориентации	153
Б. И. Габашили, Публикация персидских документов в Грузии и вопросы персидской дипломатики	160
К. К. Куция, Чобанбег-Кодав-Саргале	171
Г. Г. Табатадзе, К толкованию дад эли	176
Е. Мачавариани, Персидские и грузино-персидские украшенные исторические документы	183
Чилашвили, Дж. Ш. Гиунашвили, Чаша с персидской надписью из Греми	188
О. Ф. Акимушкин, Еще раз о художнике Сиявуш-беге	193
А. С. Ченшвили, Указ ереванского хана о назначении на должность эшк-гаси	199
О. М. Гвилава, Ценный источник об иранских туркменах	203
С. С. Джикия, Мацевани и Атени в турецких документах	210

В. Г. Чочиев, К толкованию термина «арнапут»	217
Г. В. Путуридзе, Эвлия Челеби как историк	220
А. С. Давлианидзе, По поводу одного сообщения Авраама Ереванци	229
Л. С. Церетели, «Грамматика и словарь» грузинского языка на латинском	237
Н. Эльснер, К проблеме классификации семитских языков	241

Критика и библиография

А. Г. Барамидзе, М. Тодуа, Орбеллиановская версия «Калилы и Димны»	250
К. Г. Церетели, Р. Г. Рылова, Грамматика сирийского языка Илья Тирханского, XI в.	259
М. Е. Недоспасова, Жур. «Ал-лисан ал-араби», номер VII, т. I, II	260
О. Г. Тедеева, М. К. Андрошкашвили, Очерки ирано-грузинских языковых взаимоотношений	263
Э. Г. Алексидзе, C. G. Hartman, Emphasizing and Connecting Particles in the Thirteen Principal Upanishads	268
М. С. Модебадзе, A. M. Ghatage, Phonemic and Morphemic Frequencies in Hindi	269
Л. С. Гиунашвили, F. Machalski, La Littérature de l'Iran contemporain, II	270

CONTENTS

Articles

A. Shantidze, A Note on the Scientific Activities of V. Puturidze .	
S. Jikia, The Iranistic Studies of the Scientist	
R. Kiknadze, The Life and Activities of V. Puturidze	
A. Cheishvili, A List of the Works of V. Puturidze	
G. Tsereteli, <i>Bulakhshi</i> and <i>Badakhshi</i> in the Rustaveli's poem "The Knight the Panthers Skin"	35
V. Akhvlediani, On the Signification of the term "Niaphor"	41
N. Makharadze, Zur Bedeutung des Verbum's „Salva“	44
M. Bogolubov, On two Aramaic Inscriptions from the Collection of Poznon	48
N. Babalikhachvili, A Hebrew Epitaph from Borjomi	55
T. Chkheidze, Notes on Middle Persian Syntax	58
D. Kobidze, Etymology of the Word <i>Dashushi</i>	61
I. Kaladze, The Poem „Jamshid o Khorshid“ by Salman Saveji	70
N. Gigashvili, Some Notes on the Georgian Translation of the Poem „Shirin o Khosro“ by Khosro Dehlevi	79
A. Gwacharia, Übersetzungen der persischen Fabeln von A. Sulchanaschwili	87
L. Giunashvili, On the Story „Shurabad“ by M. Džemalzade	96
T. Chavchavadze, Y. Marr and Problems of the Persian-Russian Dicti- onary	101
L. Asatiany, The Functions of Pronominal Enclitics in the Classical and Modern Persian Literary Languages	114
V. Minorsky, A Greek Crossing on the Oxus	119
A. Arends, From the History of the Capture of Khorezm by Mahmud Ghaznevi	127
O. Chekhovich, Newly discovered Documents of Khoja Ahrar	135
D. Kalsitadze, Once more about the Persian Source of Parsadan Gorgidjanidze	147
V. Dondua, King Vaxtang VI-th in Quest of Political Orientation	153
V. Gabashvili, The Publications of Persian Documental Sources in Georgia and Problems Concerning Persian Diplomacy	160
K. Kutsia, Chobanbeg-Kodav-Sargale	171
K. Tabatadze The Meaning of the Word Dad Eli	176
E. Machavariani, Georgian-Persian and Persian Illuminated Historical Docu- ments	183
L. Chilashvili, J. Giunashvili, A Bowl from Gremi with a Persian In- scription	188
O. Akimushkin, Once more about Siavush-Beg the Painter	193
A. Chershvili, The Order of the Khan of Yerevan on the Appointment to the Office of Eshik-agäsi	199
O. Gvrlava, A Dokument about Iranian Turkomans	203
S. Jikia, „Macevani“ and „Ateni“ in Turkish Documents	210
V. Chochiev, Concerning the Meaning of the Term „Arnavut“	217
G. Puturidze, Ewlija Tshelebi as a Historian	220
L. Davlianidze, About some Information recorded by Abraham Erevanc'i	229
Leila Tsereteli, Grammatik und Wörterbuch der griechischen Sprache in Ieteinischer Bearbeitung	237

A. Baramidze, შავური თარგმანები, შავური და დამახასიათებელი სიტყვები	250
K. Tsereteli, P. E. Рыллова, Грамматика сирийского языка Ивана Тирханского. XI в.	259
M. Nedospasova, I-II, № 7 اللسان العربي	260
O. Tedeeva, M. Andronikashvili, Studies in Iranian-Georgian Linguistic Contacts, I, 1966	263
Aleksidze, C. G. Hartman, Emphasizing and Connection Particles in the Thirteen Principal Upanishads	268
M. Modetadze, A. M. Ghatage, Phonetic and Morphemic Frequencies in Hindi, 1964	269
L. Giunashvili, F. Machalski, La Littérature de l'Iran contemporain, II	270
